

MINISTERIE VAN ONDERWIJS, KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN

RIJKSINSTITUUT VOOR OORLOGSDOCUMENTATIE

MONOGRAFIEËN Nr 4

DE RAZZIA VAN ROTTERDAM

10—11 NOVEMBER 1944

'S-GRAVENHAGE

MARTINUS NIJHOFF

1951

DE RAZZIA VAN ROTTERDAM

10—11 NOVEMBER 1944

DOOR

B. A. SIJES

'S-GRAVENHAGE

MARTINUS NIJHOFF

1951

1729

*Copyright 1951 by Netherlands State Institute for War-Documentation,
Amsterdam, Netherlands*

*All rights reserved, including the right to translate or to reproduce
this book or parts thereof in any form*

PRINTED IN THE NETHERLANDS

INHOUD

	Blz.
VOORWOORD	7
INLEIDING: Het onderzoek	10
HOOFDSTUK I. ROTTERDAM, DE GETEISTERDE STAD	23
HOOFDSTUK II. DE VOORGESCHIEDENIS VAN DE RAZZIA	40
HOOFDSTUK III. DE RAZZIA IN DE BUITENWIJKEN.	65
Van middernacht tot het aanbreken van de dag	65
Geruchten en reacties	70
De z.g. <i>Meldungsfreudigkeit</i> op 10 November	77
De huiszoekingen	86
HOOFDSTUK IV. DE TOCHT NAAR DE VERZAMELPLAATSEN OP 10 NOVEMBER.	93
HOOFDSTUK V. DE TOESTAND IN DE BINNENSTAD OP 10 NOVEMBER.	98
De afzetting	98
De binnenstad in afwachting.	102
HOOFDSTUK VI. DE RAZZIA IN DE BINNENSTAD OP 11 NOVEMBER.	110
Het optreden der Duitsers.	110
De reacties van de bevolking	116
HOOFDSTUK VII. DE TOCHT NAAR DE VERZAMELPLAATSEN OP 11 NOVEMBER.	122
HOOFDSTUK VIII. DE TOESTAND OP DE VERZAMELPLAATSEN.	125
HOOFDSTUK IX. VAN DE VERZAMELPLAATSEN NAAR DE AFVOERPLAATSEN.	141
HOOFDSTUK X. DE WEGVOERING UIT DE STAD	146
Algemeen overzicht	146
De tocht te voet	150
De tocht per schip	166
Het vervoer per trein	187

INHOUD

	Blz.
HOOFDSTUK XI. DE TEWERKSTELLING IN DUITSLAND EN NEDERLAND	203
HOOFDSTUK XII. ROTTERDAM NA DE RAZZIA.	214
SLOTWOORD	235
BIJLAGEN: Duitse documenten over de razzia.	245
LIJST VAN DUITSE DOCUMENTEN	246
ENGLISH SUMMARY	259
REGISTER	279

VOORWOORD

Vele tienduizenden mannelijke Nederlanders zijn in de herfst van 1944 en in de winter 1944—1945 bij razzia's gegrepen en als dwangarbeiders weggevoerd naar Duitsland en Oost-Nederland. Deze razzia's uit de z.g. hongerwinter vormen een van de opmerkelijkste verschijnselen uit de gehele bezettingstijd. Er zijn door de Duitse autoriteiten in Nederland weinig acties gevoerd, die zoveel slachtoffers gekost hebben en die zo snel en zo dramatisch ingrepen in het leven van ons volk. Omtrent deze razzia's is echter in de eerste jaren na de bevrijding naar verhouding weinig gepubliceerd. Ook bevatte de documentatie, die onze instelling in de eerste periode van haar bestaan wist te verzamelen, over dit onderwerp slechts weinig gegevens. Duitse stukken ontbraken vrijwel geheel, hetgeen kennelijk samenhang met de toenemende desorganisatie die sedert „Dolle Dinsdag” (5 September 1944) en de luchtlandingen bij Arnhem en elders in Nederland (17 September 1944) het Duitse bestuursapparaat had gekenmerkt. Niet alleen in Nederland, ook in andere bezette landen van Europa, met name achter het Oostelijk front, zijn in de Tweede Wereldoorlog massale razzia's, gelijk die ten onzent in de hongerwinter uitgevoerd werden, een veelvuldig voorkomend verschijnsel geweest. Nergens echter bleken die razzia's tot object te zijn gemaakt van wetenschappelijk onderzoek.

Teneinde te bevorderen dat het nageslacht zich van deze razzia's als verschijnsel in de Nederlandse — en in ruimere zin Europese — oorlogsgeschiedenis een zuiver beeld zou kunnen vormen, besloot ons College in de lente van 1948, op voorstel van wijlen ons lid Sneller, de razzia's, in ons vaderland tijdens de hongerwinter door de Duitsers uitgevoerd, afzonderlijk te laten bestuderen. Dit onderzoek werd opgedragen aan de heer B. A. Sijes, wetenschappelijk medewerker van ons Instituut. Van meet af aan hielden wij het voor waarschijnlijk dat het om praktische redenen gewenst zou zijn, het onderzoek te concentreren op de stad Rotterdam, waar op 10 en 11 November 1944 de grootste en in haar uitwerking fataalste van de serie razzia's gehouden werd. Na een vooronderzoek, ter plaatse door de heer Sijes ingesteld, adviseerde deze ons, het onderzoek geheel tot Rotterdam te beperken, welk advies door ons werd aanvaard.

Omstreeks anderhalf jaar heeft de heer Sijes nodig gehad om in Rotterdam, doch ook op vele plaatsen elders in Nederland, door eigen, oorspronkelijk

onderzoek de gegevens te verzamelen, die voor het schetsen van een wetenschappelijk verantwoord beeld van de grote razzia van Rotterdam noodzakelijk waren. Van talloze personen en instellingen heeft hij daarbij een medewerking ondervonden, waarvan wij slechts met grote erkentelijkheid kunnen gewagen.

Deze erkentelijkheid richt zich in het bijzonder tot de gemeentebesturen van Rotterdam en Schiedam in het algemeen, de burgemeesters en de secretarissen van deze beide gemeenten in het bijzonder, die aan de heer Sijes alle faciliteiten verleenden, waaraan hij voor het instellen van zijn onderzoek behoefte had; voorts tot de hoofden en ambtenaren van vele gemeentelijke diensten en bedrijven in Rotterdam en Schiedam, die hem inlichtingen verstrekten, dossiers ter inzage gaven en soms uitgebreide overzichten te zijnen behoeve opstelden; tot de Hoofdcommissaris van Politie en tot het politiepersoneel van Rotterdam en Schiedam; tot de secretaris van de Rotterdamse Kamer van Koophandel en van de Schade-Enquête-Commissie te Rotterdam; tot de hoogerwaarde heer Deken van Rotterdam, tot Scriba en predikanten van de Classis Rotterdam van de Nederlands-Hervormde Kerk en ambtsdragers van de Gereformeerde Kerken; voorts tot talloze particulieren uit de beide gemeenten die aan onze onderzoeker brieven, overzichten, of dagboeken ter beschikking stelden, vragenlijsten invulden, of bereid waren door middel van veelal langdurige vraaggesprekken de nodige inlichtingen te verstrekken.

Verder wil ons College met erkentelijkheid gewagen van de medewerking, verstrekt door de gemeentebesturen, de gemeente-ambtenaren en vele particulieren uit Gouda, Waddinxveen, Utrecht, Delft, Den Haag, Lisse, Hillegom, Heemstede, Haarlem, Amsterdam, Weesp, Naarden, Bussum, Hilversum, Amersfoort, Putten, Ermelo, Oldenbroek, Wezep, Hattum, Zwolle, Kampen en IJsselmuiden — plaatsen, die de tienduizenden weggevoerde Rotterdammers op hun tocht door Nederland passeerden.

De heren ir J. Bethlem en D. de Boer te Amsterdam zijn wij dankbaar voor de wijze waarop zij in persoonlijk contact met onze onderzoeker problemen van methode en vormgeving hebben willen bespreken.

Verschillende medewerkers van ons Instituut zijn de heer Sijes bij het verkrijgen en bewerken van zijn gegevens en bij het schrijven van zijn manuscript behulpzaam geweest. Mej. S. Meijer en Mevr. A. Kaas—Baarda stonden hem als secretaressen met onvolprezen ijver ter zijde. De heer H. Brouwer, die ge-

urende twee jaar als assistent van de heer Sijes optrad, vond de juiste wijze om de overstelpende hoeveelheid verzamelde gegevens op overzichtelijke wijze te rangschikken en was voorts door zijn grote kennis van het materiaal tijdens het schrijven de auteur een voortdurende en onontbeerlijke steun. De in de tekst opgenomen kaarten, waarvan enkele aan de hand van meer dan 10.000 gegevens vervaardigd zijn, zijn door de heer Brouwer ontworpen en uitgevoerd door de heer B. Kornalijslijper.

De heer Sijes heeft zijn onderzoek met grote oorspronkelijkheid van opzet en uitwerking uitgevoerd. Wij koesteren dan ook het vertrouwen dat zijn manuscript, dat als Nr. 4 in de serie Monografieën van het Rijksinstituut verschijnt, getuigenis aflegt van zin en betekenis van degelijk sociaal wetenschappelijk onderzoek op het gebied van de contemporaine geschiedenis.

HET DIRECTORIUM VAN HET RIJKSINSTITUUT
VOOR OORLOGSDOCUMENTATIE

INLEIDING: HET ONDERZOEK

DE PROBLEEMSTELLING

Op 10 en 11 November 1944 werden in Rotterdam en Schiedam door de Duitsers biljetten van de volgende inhoud uitgereikt:

B E V E L

Op bevel der Duitse Weermacht moeten alle mannen in den leeftijd van 17 t/m 40 jaar zich voor den arbeidsinzet aanmelden.

Hiervoor moeten alle mannen van dezen leeftijd onmiddellijk na ontvangst van dit bevel met de voorgeschreven uitrusting op straat gaan staan.

Alle andere bewoners, ook vrouwen en kinderen, moeten in de huizen blijven totdat de actie ten einde is. De mannen van de genoemde jaargangen, die bij een huiszoeking nog in huis worden aangetroffen, worden gestraft, waarbij hun particulier eigendom zal worden aangesproken.

Bewijzen van vrijstelling van burgerlijke of militaire instanties moeten ter contrôle worden meegebracht. Ook zij, die in het bezit zijn van zulke bewijzen, zijn verplicht zich op straat te begeven.

Er moeten worden medegebracht: warme kleding, stevige schoenen, dekens, bescherming tegen regen, eetgerei, mes, vork, lepel, drinkbeker en boterhammen voor één dag. Medegebrachte fietsen blijven in het bezit van den eigenaar.

De dagelijksche vergoeding bestaat uit goeden kost, rookartikelen en vijf gulden.

Voor de achterblijvende familieleden zal worden gezorgd.

Het is aan alle bewoners der gemeente verboden hun woonplaats te verlaten.

Op hen, die pogten te ontvluchten of weerstand te bieden, zal worden geschoten. ¹

Tengevolge van dit *Bevel* werden plm. 40.000 Rotterdammers en Schiedammers ² naar Duitsland en plm. 10.000 naar het Oosten van Nederland gevoerd. In dit hoofdstuk willen wij rekenschap afleggen van de wijze waarop wij deze gebeurtenis hebben onderzocht.

Bij een razzia is voor de organisatoren de belangrijkste vraag, op welke wijze en met welke middelen zij moeten handelen om hun onderneming zoveel mogelijk aan het doel te doen beantwoorden. Voor de bevolking geldt de tegengestelde vraag: hoe kan zij voorkomen dat de razzia slaagt?

¹ In een zeer gering aantal werden ook biljetten verspreid, die als leeftijdsgrenzen 17 t/m 50 jaar vermeldden.

² Waar in de volgende hoofdstukken over weggevoerde Rotterdammers zal worden gesproken, worden hiermede — voorzover het tegendeel niet blijkt — ook weggevoerde Schiedammers bedoeld.

Van dit centrale punt uit zijn wij verder gegaan. Twee volslagen vijandig gezinde partijen stonden tegenover elkaar en wij wisten: de Duitsers bereikten hun doel, aan de Rotterdamse bevolking werd een catastrofale slag toegebracht. Wij moesten dus opsporen:

1. de factoren, die het succes der Duitsers,
2. de factoren, die de catastrofe voor Rotterdam bepaalden.

Beide groepen van factoren zijn twee facetten van één zaak.

Ad 1. Wat het optreden der Duitsers betreft, moest worden nagegaan, op welke wijze zij de razzia hadden voorbereid en georganiseerd. Werd deze razzia volgens een bepaald schema of in het wilde weg uitgevoerd? Hoe konden de Duitsers er in slagen, de gepakte mannen voortdurend onder contrôle te houden, zolang zij nog in Rotterdam verbleven? Welke maatregelen namen zij tegen de achtergebleven bevolking, zolang de opgepakte mannen de stad nog niet hadden verlaten?

Ad 2. Om een inzicht te krijgen in de wijze waarop de Rotterdamse bevolking deze maatregelen onderging, moest in detail worden nagegaan hoe de mannen en vrouwen op het Duitse optreden tijdens de uitvoering van de razzia reageerden. Daaruit zou af te leiden zijn, hoe het Duitse optreden tot het oppakken van zulk een ontstellend groot aantal mannen kon leiden. Onderzocht moest dus worden in hoeverre de Rotterdammers door het Duitse optreden werden verrast; op welke wijzen de Rotterdamse bevolking kennis maakte met het eerste optreden der Duitsers; welke geruchten de ronde deden in wijken en straten waar de Duitsers nog niet waren geweest, en hoe in het algemeen de reactie der bevolking op dit alles was. In dit verband moesten wij weten welke de argumenten waren van de betrokken mannen zelf, van ouders of andere huisgenoten, om zich te melden, zich uit huis te laten halen of onder te duiken, c.q. om daartoe aan te sporen. Een belangrijk punt was tevens de houding der bevolking tijdens het wegvoeren van de mannen uit de straat. En wat waren de oorzaken, die bewerkstelligden dat de Rotterdamse mannen, nadat zij in groepen bijeen waren gebracht — aanvankelijk in geringe aantallen, maar op de verzamelplaatsen met enige duizenden — zo machteloos waren en bleven? Ook moest worden nagegaan, of er gelegenheid tot vluchten was geweest tijdens het wegvoeren van de verzamelplaatsen naar de vertrekplaatsen, vanwaar de stad verlaten werd.

De hier genoemde gebeurtenissen en vraagstellingen konden wij niet geïsoleerd beschouwen; wij moesten deze in verband brengen met de economische en militaire situatie van het Derde Rijk en met de toestand van de Rotterdamse bevolking tijdens de voorafgaande oorlogsjaren. Daarbij kwamen deze vragen naar voren:

a. Wat is het verband tussen de Rotterdamse razzia en de diverse *Arbeitseinsatzmassnahmen* die de Duitsers in de loop van de oorlog in Nederland trachtten uit te

voeren? Hierbij moest worden nagegaan, hoe deze maatregelen voortvloeiden uit de militaire en economische oorlogvoering der Duitsers. Ons onderzoek concentreerde zich op de periode na de grote nederlaag der Duitsers in Frankrijk in Augustus 1944. Hierbij kwam ook de rol ter sprake, die de Nederlandse illegaliteit bij een komende strijd in Nederland wachtte.

b. In hoeverre waren de gedragingen van de Rotterdamse bevolking op 10 en 11 November 1944 reeds bepaald door haar ervaringen met de Duitsers gedurende de voorafgaande oorlogsjaren en -maanden? Aan de beschrijving van de razzia moest kennelijk een uiteenzetting van de invloed, die de oorlog op de Rotterdamse bevolking had uitgeoefend, voorafgaan.

Met bovengenoemde onderwerpen was het probleemcomplex van de razzia nog niet uitgeput. Wij dienden in ons onderzoek ook te betrekken het transport van de opgepakte mannen naar Duitsland en Oost-Nederland en de reactie der Nederlandse bevolking in die plaatsen, waar de weggevoerden met haar in contact kwamen. Voorts moesten wij nagaan, hoe het maatschappelijk leven in Rotterdam door de wegvoering van de mannen werd ontwricht. Een onderzoek hiernaar stuitte echter op schier onoverkomelijke bezwaren. Reeds vóór de razzia werkte een groot deel van de bevolking niet meer. Daarbij kwam, dat in November—December 1944 de hongerblokkade tegen de Nederlandse bevolking en de maatschappelijk ontwrichtende werking daarvan overal duidelijk voelbaar werden, ook in Rotterdam. De vraag, in hoeverre de wegvoering van zoveel mannen de toestand in Rotterdam ernstiger of minder ernstig heeft gemaakt dan elders, zou slechts kunnen worden beantwoord door middel van een vergelijkend onderzoek, b.v. met Amsterdam of een andere stad, waar niet een zo grote razzia aan het begin van de hongerwinter heeft plaats gevonden. De vraagstukken, die zich hierbij aandienen, waren echter zeer gecompliceerd; de gebeurtenissen samenhangend met de hongerblokkade tegen de bevolking in West-Nederland vereisten een apart onderzoek. Wij achtten ons dan ook verantwoord, beschouwingen op dit punt hier achterwege te laten en hebben ons er toe beperkt, na te gaan hoe de psychologische en maatschappelijke toestand in de stad was, gedurende de eerste weken na de razzia. Verder onderzochten wij op welke wijze de achtergebleven gezinnen werden ondersteund en welke pogingen gedaan werden om weggevoerde mannen terug te krijgen.

Ook kwam de vraag naar voren of wij ook moesten onderzoeken op welke wijze de Duitsers de Rotterdamse mannen in hun *Kriegswirtschaft* ingeschakeld hebben. Bij ons onderzoek bleek reeds, dat de weggevoerden naar zoveel verschillende plaatsen waren getransporteerd, dat een uitgebreide beschrijving van hun lotgevallen in Duitsland en Oost-Nederland een apart onderzoek zou eisen. Aan de hand van het beschikbare materiaal hebben wij in hoofdstuk XI slechts een algemeen overzicht daarvan gegeven.

Ten slotte restte ons te onderzoeken hoeveel mannen weggevoerd waren. In een rapport, dat door de *Generalbevollmächtigte für den totalen Arbeitseinsatz*, Liese, na

de razzia werd opgesteld, werd vermeld, dat ongeveer 54.000 mannen werden gepakt. Wij wisten niet welke waarde aan dit getal gehecht moest worden. Toen ons onderzoek voltooid was, gaven wij het Mathematisch Centrum te Amsterdam de beschikking over alle gegevens die licht konden werpen op het aantal der weggevoerde personen; het Mathematisch Centrum kwam op grond van deze gegevens tot een schatting van in totaal 52.000 weggevoerde personen.

HET VERZAMELEN VAN DE BRONNEN

Bij de aanvang van het onderzoek bleek het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie over zeer weinig gegevens betreffende de razzia te beschikken. Om ons voorlopig te oriënteren werd derhalve met medewerking van de Rotterdamse pers een beroep gedaan op de bevolking om haar ervaringen tijdens de razzia en het wegvoeren, per brief aan het Rijksinstituut mede te delen. Het resultaat van deze oproep was een negentigtal brieven, vijf dagboeken en vijf schetsen in dagboekvorm geschreven. Ofschoon dit materiaal tal van waardevolle gegevens bevatte, was het te beperkt, om een samenhangend beeld te geven van het feitelijk verloop der razzia. Daarom werden wij reeds dadelijk genoodzaakt, met de berichtgevers en ook met andere personen nader in contact te treden. Dit had zowel mondeling als schriftelijk plaats. Het mondeling contact — d.w.z. het vraaggesprek met de daarvoor in aanmerking komende personen — begon reeds onmiddellijk. Hierop werd in de loop van het onderzoek steeds meer de nadruk gelegd. Deze wijze van materiaal verzamelen was in ons geval de aangewezen weg, omdat het verkrijgen van gegevens door schriftelijke contacten te omslachtig en te onnauwkeurig zou zijn. Maar er waren nog andere overwegingen, die ons tot het voeren van vraaggesprekken brachten. Bij het doorlezen der brieven en dagboeken was ons gebleken, dat de berichtgevers zich in het algemeen weinig bezig hadden gehouden met de gedragingen van de personen in hun omgeving tijdens de razzia en met de vraag hoe zij zelf daardoor beïnvloed waren. Zij vertelden b.v. weinig van de omstandigheden, die de overwegingen of zij wel of niet zouden gaan, bepaald hadden. Dergelijke gegevens van sociaal-psychologische aard waren in de brieven schaars te vinden. Alleen door middel van vraaggesprekken kon in deze lacune worden voorzien.

De eerste personen, met wie wij vraaggesprekken voerden, waren ambtenaren en werklieden van de Gemeente Rotterdam. Wij wendden ons tot hen, omdat deze weggevoerden door de medewerking van het Rotterdamse gemeentebestuur gemakkelijk bereikbaar waren. Tevens kwamen wij zodoende in aanraking met een aantal niet-weggevoerde ambtenaren, die betrokken waren geweest bij de legale en illegale hulp aan de weggevoerde en de achtergebleven slachtoffers van de razzia. Zo breidde het contact zich uit tot ambtenaren van het Gewestelijk Arbeidsbureau, de Gemeentelijke Dienst van Sociale Zaken, de Gemeentelijke Geneeskundige- en Gezondheidsdienst, de Gemeente Politie te Rotterdam en Schiedam en verder tot de illegaliteit, de Scheepvaart Vereniging Zuid en enkele Rotterdamse bankinstellingen. Bij deze

besprekingen kwam het er in eerste instantie niet zo zeer op aan, ons een gedetailleerd beeld der gebeurtenissen te vormen, als wel een gedifferentieerd beeld der problemen.

In de loop van het verdere onderzoek spraken wij nog met weggevoerde arbeiders en employé's van fabrieken en kantoren, met personen uit andere steden, die bij de hulpverlening aan de weggevoerden tijdens hun tocht door het land betrokken waren geweest en met enkele in ons land gedetineerde Duitsers. De door al deze vraaggesprekken verkregen gegevens konden wij vergelijken met de inhoud van de brieven, dagboeken en dagboeknotities.

De vraag kwam op, in hoeverre bij deze vraaggesprekken het gevaar aanwezig was, dat de verteller door de invloed van de onderzoeker een onzuiver beeld van het gebeurde zou geven. Wij menen te mogen aannemen, dat deze beïnvloeding in de vraaggesprekken een geringe rol speelde. Het uitgangspunt van ons onderzoek lag immers bij een zekere hoeveelheid basismateriaal, ons na de oproep in de Rotterdamse pers verstrekt, dat in elk geval niet door ons beïnvloed was. Dit materiaal vormde in zeker opzicht een controle op een eventuele neiging om in de vraaggesprekken het accent te laten vallen op die aspecten, welke de onderzoeker persoonlijk zouden interesseren.

Bovendien lieten wij de gesprekken zoveel mogelijk de „vrije” loop. Het waren dus geen interviews in de gewone zin. Het kwam wel eens voor, dat een bepaald punt — door tijdgebrek of doordat wij het reeds verschillende malen hadden kunnen controleren — niet van onze kant — ter sprake werd gebracht. In zulk een geval vond de verteller het meermalen toch wenselijk, de bewuste kwestie mede te delen, teneinde zich het geheel van de beleefde gebeurtenissen duidelijker voor de geest te halen.

Bij het arrangeren van de vraaggesprekken, moesten wij een keuze doen uit de duizenden personen, die bij de razzia betrokken waren. Wij hebben daarbij gepoogd een zo groot mogelijke differentiatie naar beroep, godsdienst en leeftijd te maken.

Onze pogingen om de werkelijkheid te benaderen door middel van vraaggesprekken, werden natuurlijk bemoeilijkt door het feit, dat het onderzoek vijf jaar na de razzia plaats vond. Vele bijzonderheden waren inmiddels uit het geheugen verdwenen. Bovendien wordt door de karakterstructuur bepaald, wat de mens onthoudt en hoe hij dit onthoudt. Na enige tijd met ons onderzoek bezig te zijn geweest, konden wij echter vaak de verteller op gang helpen door onze kennis van analoge situaties. Door die kennis waren wij tevens in staat de inhoud der individueel gekleurde mededelingen te toetsen en naar waarde te beoordelen.

Zo hadden wij door middel van de brieven, dagboeken, dagboeknotities en vraaggesprekken na een jaar onderzoek een grote hoeveelheid materiaal tot onze beschikking. Toch waren dit slechts de gegevens van 250 berichtgevers, een beperkt aantal, als men bedenkt dat ongeveer 50.000 mannen weggevoerd zijn. Wij realiseerden ons, dat door een dubbel aantal berichtgevers te horen het procentuele aantal t.o.v. het totaal aantal weggevoerden nauwelijks verhoogd zou worden. Daarmee zou aan de

methodologische opzet van het onderzoek evenmin iets zijn veranderd. Het nieuw verkregen materiaal zou dezelfde voor- en nadelen hebben als het oude. Daarom besloten wij een schriftelijke enquête in te stellen onder de weggevoerden.

Door deze enquête konden wij een groter aantal personen bereiken. Tevens echter moesten wij een onvermijdelijke bron van fouten accepteren. Deze ligt in de ontoereikendheid van de schriftelijke expressie, doordat men aan de ene kant gedwongen wordt een vraag beknopt te stellen en aan de andere kant haar even beknopt te beantwoorden. In de schriftelijke enquête zijn zowel vraag als antwoord onherroepelijk. De geënquêteerde heeft slechts te antwoorden op de gestelde vragen en krijgt vrijwel geen kans de associaties, die daarbij opkomen, de vrije loop te laten. Voorts heeft de enquêteur geen gelegenheid, op een onduidelijk antwoord terug te komen of bij een slecht begrepen vraag een nadere verklaring te geven. Tenslotte is bij de vragenlijst de observatie van de geënquêteerde onmogelijk. De enquêteur kan zich dus geen oordeel vormen omtrent de persoon, die de mededelingen verstrekt. Toch is een zekere kennis op dit punt wel gewenst, hoewel deze ook in een vraaggesprek altijd oppervlakkig blijft. Zo moesten wij b.v. onderzoeken hoe de stemming der mannen was in de ruimen der schepen, waarin zij uit Rotterdam werden weggevoerd. Een melancholische natuur zou daar soms van „opgewekt” kunnen spreken, waar de meer opgewekte slechts met „gewoon” zou antwoorden. In dergelijke gevallen heeft het vraaggesprek voordelen, die de schriftelijke enquête ontbeert.

De vragenlijsten vormden echter in ons onderzoek een onmisbare schakel. Het door ons onderzochte gebeuren droeg immers een massaal karakter. Wij moesten de aanvankelijk op beperkte schaal verkregen gegevens dus wel controleren en completeren met een onderzoekstechniek, waarmee wij een veel groter aantal berichtgevers inschakelden. Deze werkwijze had in de eerste plaats ten doel de reeds verkregen resultaten te controleren. Wij maakten dus een lijst, waarop een gedeelte der vragen overeenstemde met de vragen die in de gesprekken waren gesteld. Pas wanneer de antwoorden op die vragen zouden kloppen met het reeds gevormde beeld, zou het onderzoek op deze punten voltooid zijn. Dergelijke controlerende vragen waren: welke motieven waren voor de betrokken persoon aanleiding om wel of niet te vertrekken? Hadden de Duitsers op pleinen, straten enz. mitrailleurs of andere vuurwapenen opgesteld? Hoe traden de Duitsers op tijdens de huiszoeking, tijdens het oppakken op straat en tijdens het transport door de stad? Welke stemming heerste er tijdens het transport?

Maar ook moesten wij om het onderzoek aan te vullen bepaalde omstandigheden reconstrueren, hetgeen alleen mogelijk was indien wij over een massa statistische gegevens konden beschikken. Deze completering had betrekking op: de verdeling van de stad in wijken tijdens de razzia; de wijze van wegvoering naar de verzamelplaatsen; de routes waarlangs de mannen waren weggevoerd. Het verzamelen van gegevens uit de vragenlijsten op deze punten geschiedde door de heer H. Brouwer, medewerker van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie. De routes, waarlangs de mannen waren weggevoerd moesten wij kennen, mede om de tijdsduur te bepalen

van het verblijf der mannen in schepen en treinen, en omdat de omstandigheden waarin zij daar verkeerden, van invloed waren op hun stemming en op hun wil tot ontvluchten.

De vragenlijsten konden hun controlerende en onderzoekende functie slechts vervullen indien een groot aantal kon worden uitgezet. Hier was het de quantiteit van het aantal ingevulde vragenlijsten, die bij een gemiddelde wijze van beantwoording de kwaliteit van het uiteindelijke resultaat zou bepalen. Een andere reden waarom wij de vragenlijsten verspreidden, was echter de stille hoop dat bij een groot aantal ingevulde vragenlijsten ook treffende bijzonderheden zouden worden vermeld, die na eventuele bevestiging in de beschrijving zouden kunnen worden opgenomen. In deze hoop werden wij niet teleurgesteld. Zo gaven b.v. de vragenlijsten een uitstekend antwoord op de vraag of de Rotterdammers tijdens het transport door het land door de Nederlandse bevolking zijn geholpen met levensmiddelen en bijgestaan bij ontvluchtingspogingen. Ondanks de beperkte ruimte, die op de vragenlijst aan de invullers ter beschikking stond, kwam daarin een grote en diepe dankbaarheid jegens allen die de zware tocht der Rotterdammers verlicht hebben, spontaan tot uiting.

Behalve de schriftelijke enquête onder de weggevoerden werden ook vragenlijsten ter invulling toegezonden aan een aantal vrouwen van weggevoerden en tevens aan directies van gemeentelijke en particuliere bedrijven. Het doel van de eerste vragenlijsten was om bij wijze van steekproef na te gaan hoe de vrouwen van de weggevoerden financieel werden gesteund na de razzia; tevens werd gevraagd of men het huis verliet en bij vrienden of familie-leden ging inwonen. De vragenlijst voor de directies had tot doel na te gaan, of zij bij de financiële ondersteuning van de vrouwen waren betrokken. Zij hielp ons bovendien, inzicht te krijgen in de mate waarin het maatschappelijk leven door de razzia werd ontwricht. Deze beide vragenlijsten leverden in hoofdzaak controle-materiaal op gegevens, ons verstrekt door het Gewestelijk Arbeidsbureau, de Rotterdamsche Bank N.V. en R. Mees & Zoonen te Rotterdam. Deze twee bankinstellingen waren na de razzia betrokken geweest bij een nooduitkering aan vrouwen van weggevoerden.

Uit het bovenstaande blijkt, dat wij voor het eigenlijke onderzoek van de razzia aangewezen waren op brieven, dagboeken, verslagen van besprekingen en ingevulde vragenlijsten. Dit bronnenmateriaal bevatte de gegevens voor het schrijven van de hoofdstukken, die betrekking hebben op de uitvoering van de razzia, de toestand op de verzamelplaatsen, het wegvoeren uit de stad, het transport door Nederland en Duitsland, en het verblijf in Duitsland of het oostelijk deel van Nederland. Het werd aangevuld met gegevens verstrekt door de Gemeente Politie te Rotterdam en Schiedam, en de illegaliteit, of afkomstig uit dossiers van gemeentelijke en particuliere instellingen.

Zo werd van de politie-autoriteiten medewerking gevraagd, door van het personeel, dat in de nacht van 9 op 10 en in de nacht van 10 op 11 November 1944 dienst had gedaan, schriftelijk rapport te verzoeken over de bewegingen der Duitse troepen in

BEVEL.

Op bevel der Duitse Weermacht moeten alle mannen in den leeftijd van 17 t/m 40 jaar zich voor den arbeidsinzet aanmelden.

Hiervoor moeten **ALLE** mannen van dezen leeftijd onmiddellijk na ontvangst van dit bevel met de voorgeschreven uitrusting op straat gaan staan.

Alle andere bewoners, ook vrouwen en kinderen, moeten in de huizen blijven totdat de actie ten einde is. De mannen van de genoemde jaargangen, die bij een huiszoeking nog in huis worden aangetroffen, worden gestraft, waarbij hun particulier eigendom zal worden aangesproken.

Bewijzen van vrijstelling van burgerlijke of militaire Instanties moeten ter contrôle worden meegebracht. Ook zij, die in het bezit zijn van zulke bewijzen, zijn verplicht zich op straat te begeven.

Er moeten worden medegebracht: warme kleeding, stevige schoenen, dekens, bescherming tegen regen, eetgerei, mes, vork, lepel, drinkbeker en boterhammen voor één dag. Medegebrachte fietsen blijven in het bezit van den eigenaar.

De dagelijkse vergoeding bestaat uit goeden kost, rookartikelen en vijf gulden.

Voor de achterblijvende familieleden zal worden gezorgd.

Het is aan alle bewoners der gemeente verboden hun woonplaats te verlaten.

Op hen, die pogen te ontvluchten of weerstand te bieden, zal worden geschoten.

Het biljet dat op de dagen van de razzia door de Duitsers huis aan huis afgegeven werd

beide nachten, toen de stad werd afgesloten en de wijken werden afgezet. Uitsluitend deze groep kon ons hieromtrent inlichten, omdat alleen zij verlof had gehad om 's nachts op straat te komen. Van vrijwel alle politiemannen, die in de genoemde nachten dienst hadden gedaan, ontvingen wij rapporten.

Uit de illegale pers en uit enkele illegale pamfletten kwamen wij te weten, hoe de verzetsorganisaties in Rotterdam en andere steden gereageerd hadden op het succes der Duitsers en op de houding van de Rotterdamse bevolking tijdens en na de razzia. Door middel van vraagg gesprekken vernamen wij hoe de illegaliteit op de avond vóór de razzia van de dreigende actie gehoord had en verschillende veiligheidsmaatregelen had genomen.

Bij het schrijven van het hoofdstuk *Rotterdam, de geteisterde stad* en *Rotterdam na de razzia* stond ons een groot aantal dossiers van gemeentelijke en particuliere instellingen ter beschikking. De politie verstrekke dag- en maandrapporten over de periode 1942—1945; de Gemeentesecretarie en de gemeentelijke diensten en bedrijven stelden dossiers ter beschikking omtrent vrijstelling en terugvoering van Rotterdamse gemeenteambtenaren; de Kamer van Koophandel gaf ons twee zeer uitvoerige dossiers ter inzage betreffende terugvoering van personen uit het particulier bedrijfsleven; particuliere instellingen verstrekten materiaal van hetzelfde karakter. De N.V. Brusse's Uitgeversmaatschappij gaf ons een uitvoerig manuscript ter inzage, waarin vooraanstaande Rotterdammers de geschiedenis van Rotterdam tijdens de bezetting geschreven hadden. In het gebruik van al dat materiaal werd ons geen enkele beperking opgelegd. Tenslotte werd te onzen behoefte materiaal bewerkt door gemeentendiensten, die hiermee voor het Rijksinstituut belangrijk werk verrichtten. Wij hebben hierbij de zeer uitvoerige onderzoeken op het oog, verricht door personeel van het Gewestelijk Arbeidsbureau, van de Gemeentelijke Dienst voor Sociale Zaken en van verschillende afdelingen der Gemeentesecretarie. Ook de Schade-Enquête-Commissie Rotterdam verleende medewerking. Uit niet minder dan 15.000 dossiers werden 10 gegevens per dossier op lijsten aangetekend. Uit deze gegevens was na te gaan, waar de Rotterdammers in Duitsland geweest waren.

Bij het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie waren de archieven te raadplegen, die betrekking hadden op de arbeidsinzet in Nederland, en enkele dienststukken, handelende over het doel en de voorbereiding van de razzia. Zo konden wij ons een beeld vormen van de motieven van de Duitsers om de razzia te houden en een antwoord zoeken op de vraag, waarom de Duitsers de razzia zo meedogenloos hebben uitgevoerd en waarom zij de actie tegen de burgerbevolking als een militaire onderneming beschouwd hadden. In aanvulling hierop konden wij gebruik maken van verschillende processen-verbaal van verhoren, afgenomen aan bij de razzia betrokken en in Nederland gedetineerde Duitsers. Deze processen-verbaal werden ter inzage verstrekt door de Politieke Recherche Afdeling te Rotterdam, later door de Gemeente Politie.

Summa summarum stond ons bij de afsluiting van het onderzoek het volgende materiaal ten dienste:

1. *Brieven*: 100 exemplaren. Omvang ca. 900 blz. Bij deze brieven waren soms gevoegd Duitse papieren uit de tijd van de tewerkstelling. (Verzameling Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie).
2. *Verslagen van besprekingen*: 224. Omvang ca. 2200 blz. (Verzameling Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie).
3. *Dagboeken*: 40 exemplaren. (Verzameling Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie).
4. *Schetsen, opgemaakt aan de hand van aantekeningen*: 12 exemplaren. (Verzameling Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie).
5. a. *Vragenlijsten ingevuld door weggevoerden*: 803 exemplaren. (Verzameling Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie).
- b. *Vragenlijsten ingevuld door vrouwen van weggevoerden*: 80 exemplaren. (Verzameling Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie).
- c. *Vragenlijsten ingevuld door directies van ondernemingen*: 125 exemplaren. (Verzameling Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie).

Voorts gebruikten wij:

6. Stukken uit het archief van de *Reichsführer-SS* (Verzameling Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie).
7. Stukken uit het archief van het *Oberkommando der Wehrmacht* (via het *Office of Chief of Counsel for War Crimes*) (Verzameling Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie).
8. Stukken uit het archief van de *Reichspropagandaleiter* (via het *Office of Chief of Counsel for War Crimes*) (Verzameling Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie).
9. Documentatie-materiaal van de PRA Deventer (Verzameling Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie).
10. Stukken uit verschillende Duitse archieven, verzameld door het *Office of Chief of Counsel for War Crimes*, ten dienste van de in Neurenberg gevoerde processen (Verzameling Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie).
11. Mededelingen betreffende het vorderen van scholen, huizen en schepen door Duitsers i.v.m. de razzia (Archief Gemeentesecretarie Rotterdam).
12. Brieven van de hoofden van de gemeentediensten en bedrijven aan de burgemeester van Rotterdam betreffende de stagnatie in de gemeentediensten tengevolge van de wegvoering van ambtenaren en werklieden (Archief Gemeentesecretarie Rotterdam).
13. Dossierstukken van het Raadhuis te Rotterdam betreffende de terugvoering van gemeentepersoneel uit Duitsland (Archief Gemeentesecretarie Rotterdam).
14. Dag- en maandrapporten van de Gemeentepolitie Rotterdam, Augustus 1942—Mei 1945 (Archief Gemeentepolitie Rotterdam).
15. Processen-verbaal van verhoren door ambtenaren van de POD (resp. PRA) van: Dr C. L. Völckers, (*Beauftragte für die Stadt Rotterdam*), H. H. von Wühlisch, (*Chef des Generalstabes des Wehrmachtbefehlshabers in den Niederlanden*), F. C. Christiansen, (*Wehrmachtbefehlshaber in den Niederlanden*), H. A. Rauter, (*Höherer SS- und Polizeiführer*), Wölk, (*Leiter der Aussenstelle Rotterdam der Sipo und des SD*), e.a. (Archief Gemeentepolitie Rotterdam).
16. Processen-verbaal betreffende het doodschieten van mensen op 10 en 11 November 1944 te Rotterdam en Schiedam (Archief Gemeentepolitie Rotterdam en Schiedam).
17. Dossierstukken van de Gemeentepolitie Rotterdam betreffende de terugvoering van weggevoerd politie-personeel (Archief Gemeentepolitie Rotterdam).
18. Rapporten van de Politie te Water, district Rotterdam (Archief Politie te Water, gewest Rotterdam, district Rotterdam).

19. Rapporten omtrent het verblijf van weggevoerde Rotterdammers in Haarlem, opgemaakt door Haarlems politie-personeel (Verzameling Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie).
20. Uittreksel uit het ongevalregister van 10 en 11 November 1944 van de Gemeentelijke Geneeskundige- en Gezondheidsdienst te Rotterdam (Verzameling Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie).
21. Dossierstukken van de Gemeentelijke Geneeskundige- en Gezondheidsdienst betreffende de terugvoering van weggevoerd personeel (Archief GGD Rotterdam).
22. Gegevens betreffende de steunverlening, afgestaan door de Gemeentelijke Dienst voor Sociale Zaken Rotterdam (Verzameling Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie).
23. Rapporten, opgemaakt door personeel van de Gemeentelijke Dienst voor Sociale Zaken over hun dienstreizen naar werkkampen in Duitsland en Nederland (Archief Gemeentelijke Dienst voor Sociale Zaken, Rotterdam).
24. Gegevens, verstrekt door de Gemeentelijke Dienst voor Sociale Zaken, Rotterdam, afd. Districts Bureau voor Oorlogsslachtoffers (Verzameling Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie).
25. Dossierstukken van het Bureau Gezinszorg Buitenland (Archief Gemeentelijk Dienst voor Sociale Zaken, Rotterdam).
26. Gegevens betreffende de steunverlening afgestaan door het Gewestelijk Arbeidsbureau, Rotterdam (Verzameling Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie).
27. Correspondentie tussen het Gewestelijk Arbeidsbureau, Rotterdam, en het Rijksarbeidsbureau, 's-Gravenhage (Archief GAB, Rotterdam en Archief RAB, 's-Gravenhage).
28. Dossierstukken van het Gemeente Energie Bedrijf, Rotterdam (Archief GEB, Rotterdam).
29. Rapport over de razzia van 10 en 11 November 1944, meer speciaal t.a.v. de Luchtbeschermingsdienst en de toestand op het stadhuis, Rotterdam (Verzameling Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie).
30. Gegevens uit 15.000 dossiers van weggevoerden, die bij de Schade-Enquête-Commissie Rotterdam aangifte deden van in Duitsland geleden schade (Verzameling Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie).
31. Rapporten van de Nederlandse Missie tot Opsporing van Vermiste Personen, 's-Gravenhage (Verzameling Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie).
32. Gegevens uit de dossiers van het Nederlandse Rode Kruis, afd. Rotterdam
 - a. betreffende 450 personen, overleden in Duitsland na 10 November 1944 (Verzameling Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie).
 - b. Enquête door het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie in samenwerking met de Gemeente Rotterdam i.v.m. het vaststellen van het aantal doden n.a.v. de razzia van 10 en 11 November 1944. Deze enquête werd gehouden op grondslag van de bij het Nederlandse Rode Kruis, afd. Rotterdam, verkregen gegevens (Verzameling Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie).
33. Dossierstukken van de Kamer van Koophandel en Fabrieken van Zuid-Holland betreffende het organiseren van hulp aan de achtergebleven betrekkingen van weggevoerden (Archief Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Zuid-Holland, Rotterdam).
34. Dossierstukken van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Zuid-Holland, afd. Detailhandel, betreffende ondersteuning van achtergebleven gezinsleden van weggevoerde personen, werkzaam in kleinbedrijf en detailhandel (Archief Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Zuid-Holland, afd. Detailhandel, Rotterdam).
35. Dossierstukken van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Zuid-Holland betreffende terugvoering van weggevoerde personen, werkzaam in het particuliere bedrijfsleven (Archief Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Zuid-Holland, Rotterdam).
36. Dossierstukken van de samenwerkende kerken in Rotterdam betreffende zielszorg door Rotterdamse predikanten en geestelijken in werkkampen (Verzameling Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie).

37. Gegevens betreffende de steunverlening, afgestaan door de Scheepvaart Vereniging Zuid, Rotterdam (Verzameling Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie).
38. Correspondentie en afrekeningen betreffende de hulpverlening tussen R. Mees & Zoonen, Rotterdam, Rotterdamsche Bank N.V., Rotterdam en de Scheepvaart Vereniging Zuid, Rotterdam (Verzameling Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie).
39. Archief van de Inlichtingendienst Weggevoerde Arbeidskrachten, Rotterdam (Verzameling Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie).
40. Illegale bladen, verschenen in Rotterdam en omgeving en in Amsterdam (Verzameling Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie).
41. Rapporten betreffende de geschiedenis van de illegaliteit in Rotterdam (Verzameling Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie).
42. Situatie-rapporten, opgemaakt door een illegale organisatie betreffende Rotterdam (Verzameling Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie).
43. Telegrammen, verzonden door de Raad van Verzet naar de Nederlandse Regering in Engeland (Verzameling Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie).
44. Telegrammen, ontvangen en verzonden door het Bureau Inlichtingen van de Nederlandse Regering in Engeland (Verzameling Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie).
45. Telegrammen, verzonden door illegale groepen naar de Nederlandse Regering in Engeland (Verzameling fotocopiëën van illegale berichten aan Bureau Inlichtingen Nederlandse Regering Londen. Archief Krijgsgeschiedkundige Afdeling van de Generale Staf, 's-Gravenhage).
46. Telegrammen van een illegale groep naar de Nederlandse Regering in Engeland (Verzameling Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie).
47. Teksten van uitzendingen van Radio-Oranje (Verzameling Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie).
48. Correspondentie tussen vrouwen en hun weggevoerde mannen (Verzameling Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie).
49. Manuscript van de N.V. Brusse's Uitgeversmaatschappij, Rotterdam.
50. „Onderzoek naar de razzia in Rotterdam op 10 en 11 November 1944” door: Mej. L. van Eeden. Mathematisch Centrum, Amsterdam. Statistische Afdeling, rapport S 52.
51. Jaarverslagen van de Gemeentelijke Geneeskundige- en Gezondheidsdienst, de Gemeentelijke Dienst voor Sociale Zaken en het Gewestelijk Arbeidsbureau, te Rotterdam, 1940 t/m 1945 (Verzameling Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie).
52. Jaarverslagen van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Zuid-Holland 1940 t/m 1945 (Verzameling Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie).

DE BRUIKBAARHEID DER BRONNEN

Uit de grote hoeveelheid materiaal moest een keuze worden gedaan voor het citeren en voor het verwijzen naar bronnen. De keuze werd bepaald door het verschillend karakter van de bronnen.

Over het karakter van de verslagen van besprekingen en vragenlijsten spraken we hiervoor reeds. Uit de ontstaanswijze van de dagboeken vloeit voort, dat zij de gebeurtenissen in chronologische volgorde weergeven en dat de reacties van de schrijver van dag tot dag te volgen zijn. Bovendien worden de gebeurtenissen vrijwel onmiddellijk na het beleven ervan opgeschreven. Daaruit is de intensiteit na te gaan waarmee een situatie wordt beleefd. Voorts komt in het dagverslag de frequentie van bepaalde gebeurtenissen tot uiting. Deze gunstige omstandigheden droegen er in hoge

mate toe bij, de dagboeken tot een graag gebruikte bron te maken. Een groot aantal dagboeken, die de situatie tijdens de razzia uitvoerig behandelden, stond ons echter niet ter beschikking. De dagboeken werden pas uitvoeriger, toen de schrijvers op hun uiteindelijke verblijfplaatsen waren aangekomen. Tijdens de reis immers was het maken van aantekeningen vrijwel niet mogelijk.

Door de beperkte omvang van het dagboek-materiaal konden mededelingen van dagboek-schrijvers niet in de vereiste mate onderling vergeleken worden. Wij konden dus alleen citaten uit dagboeken overnemen als de strekking van hetgeen opgeschreven was, overeenkwam met het karakter van mededelingen uit andere bronnen. Het voordeel, dat de dagboek-schrijver zijn indrukken vers opschrijft, bleef dus ondergeschikt aan de resultaten, die de onderzoeker op grond van ander uitgebreid bronnen-materiaal verkregen had.

Ten aanzien van de bruikbaarheid van de door de Rotterdammers na hun terugkeer geschreven overzichten en van de brieven, die men ons naar aanleiding van onze oproep zond, geldt het volgende. Vergeleken met dagboeken vallen bij dit materiaal de synoptische weergave der gebeurtenissen, de directe reacties van de betrokkene, het herhalings-element en de hoge mate van betrouwbaarheid door het vrijwel onmiddellijk neerschrijven van het beleefde, weg. Bij de weergave in de beschrijving achteraf wordt de verse indruk vervangen door de algemene, die een reeks gebeurtenissen bij iemand heeft nagelaten. Deze omstandigheid sluit aan bij het karakter van de werkzaamheid van de onderzoeker, die ook uit talloze gegevens abstraheert. Hier staat echter tegenover, dat vaak de interessante bijzonderheden waaruit de betrokkene het algemene geabstraheerd heeft, niet bekend zijn en dat de wisselende stemmingen, die hij onderging, niet beschreven worden. Kan bij het dagboek de onderzoeker dus het algemene uit het bijzondere halen, in de hier bedoelde overzichten doet de verslaggever dit zelf. De onderzoeker is dus afhankelijk van wat door de berichtgever belangrijk genoeg geacht wordt, om voor vermelding in aanmerking te komen.

Uit het bovenstaande en uit de reeds eerder gemaakte opmerkingen blijkt, dat elke groep bronnen haar bijzondere eigenschappen heeft. De verschillen zijn inhaerent aan de wijze waarop het materiaal is ontstaan. Het beleefde wordt in de ene soort materiaal op een andere wijze benaderd dan in de andere. De verschillende soorten materiaal hebben ieder hun eigen waarde. Onze keuze van citaten in de tekst en van verwijzingen naar de bronnen door middel van voetnoten werd echter niet bepaald door de overweging dat de ene groep bronnen betrouwbaarder zou zijn dan de andere. Als maatstaf gold slechts de nauwkeurigheid en de uitgebreidheid van de betrokken citaten en verwijzingen, die wij in de eerste plaats als illustratie wensten te gebruiken. Citaten uit en verwijzingen naar vragenlijsten zal men slechts weinig aantreffen. Daarvoor waren zij in het algemeen te beknopt ingevuld.

Bij de beschrijving hadden wij de keuze tussen een systematische, op het abstraheren gerichte samenvatting en een chronologische weergave. Daar zich op beide dagen

der razzia min of meer dezelfde gebeurtenissen afspeelden, zouden wij bij een chronologische beschrijving in sommige opzichten in herhaling moeten treden. Ondanks dit nadeel meenden wij de chronologische beschrijving te moeten prefereren boven de systematische. Wij deden dit omdat alleen op deze wijze vast te stellen was, in hoeverre de houding van de bevolking op de eerste dag verschilde van die op de tweede. Alleen op deze wijze zouden ook de oorzaken van dit eventuele verschil op te sporen zijn. Bovendien leek ons dat bij de chronologische weergave het oorspronkelijke bronnenmateriaal, door ons verzameld, het beste tot zijn recht zou komen.

HOOFDSTUK I

ROTTERDAM, DE GETEISTERDE STAD

In Juni 1940, een maand nadat de Duitsers de binnenstad van Rotterdam verwoest hadden, was het juist 600 jaar geleden, dat Graaf Willem IV „onzen ghemenen porters van Rotterdamme” eigen bestuur en rechtspraak verleende en toestemming gaf om op eigen kosten „ene opene vaart ende enen wech daer bi, streckende van Rotterdam tote in de Scie” te maken.

Na verlost te zijn uit haar middeleeuws isolement doorleefde de stad zes eeuwen hard werken, waarin zij uitgroeide tot een der belangrijkste havensteden van de wereld. De heuden, boeien en pinassen en later de brikken, hoekers en fregatten maakten plaats voor de met stoom of motor gedreven grote vracht- en passagiersschepen, die naar vele streken der aarde voeren. Driehonderd jaar na de eerste havenuitbreidingen van belang konden de grootste schepen van de wereld een ligplaats vinden in de uitgestrekte havens. Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog was Rotterdam geworden tot de grootste haven van het Europese continent en de transitohaven bij uitnemendheid voor het Ruhrgebied en een groot deel van Midden-Europa.

Maar ondanks alle bedrijvigheid drukte in de laatste jaren voor de oorlog op de stad nog steeds de erfenis van de crisis uit de jaren dertig. Het bedrag, nodig voor de ondersteuning van werklozen en armlastigen, in 1936 gestegen tot f 27.800.000, was in 1939 slechts gedaald tot bijna f 26.000.000. In 1929 had het slechts bijna f 4.600.000 bedragen.¹ Het aantal werklozen, eind December 1936 bijna 35.000, was eind December 1939 nog slechts teruggelopen tot ruim 28.500.²

Het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog was in een transitohaven als Rotterdam onmiddellijk merkbaar. Het tonnenmaatcijfer voor de Nieuwe Waterweg, dat in de eerste maanden van 1939 schommelde tussen 2 en 2½ miljoen, liep in September reeds terug tot 647.000. Dit was nog slechts een begin; in April 1940 was het cijfer gedaald tot 268.000. Deze terugslag deed zich in een stad, die voor een zeer belangrijk deel van de haven leefde, spoedig gevoelen in andere takken van bedrijf, zoals in cargadoors- en stuwadoorszaken, in sleep- en veembedrijf, op scheepswerven en dokken en, op de wal, in de gehele middenstand.³

Toen het Duitse offensief in het Westen losbrak, was Rotterdam de eerste grote stad, die de volle vernietigende kracht van de *Wehrmacht* onderging. Het begon

¹ a. *Statistische mededelingen der Gemeente Rotterdam, Jaarcijfers 1937*, blz. 139.

b. *Jaarcijfers van de Gemeente Rotterdam 1940*, blz. 78.

² a.w. blz. 79.

³ a. Niet-gepubliceerd verslag betreffende de economische toestand van Rotterdam tijdens de bezetting, door Mr K. P. van der Mandele, blz. 1 en 3.

b. *Rotterdam, statistiek van handel, nijverheid en verkeer, 1940—1945*; uitg. Kamer van Koophandel en Fabrieken, blz. 4.

in de vroege morgenuren van Vrijdag 10 Mei 1940, toen Duitse bommenwerpers het vliegveld Waalhaven aanvielen en verscheidene watervliegtuigen boven en beneden de Maasbruggen landden.¹ De bruggen en het Noordereiland vielen spoedig in Duitse handen. De bewoners van Rotterdam-Zuid zagen de Duitse troepen, die zich van Waalhaven hadden meester gemaakt, oprukken naar de Maasbruggen. Op het Noordereiland werd de eerste *Bekanntmachung für das besetzte Gebiet* aangeplakt. In het stadsdeel aan de Rechter Maasoever heerste intussen de grootste verwarring. Men zag gearresteerde NSB-ers in bussen en auto's wegvoeren. Trams, die waren uitgereden, konden hun eindpunten niet meer bereiken en bleven verlaten staan. Rondom de oude havens werden op verschillende punten inderhaast barricaden van straatkeien opgeworpen.

Temidden van geschut- en mitrailleurvuur, van branden en het geronk van vliegtuigen, leefde de bevolking vijf dagen in ondragelijke spanning, totdat de slag om Rotterdam zijn vernietigende afsluiting vond in het grote bombardement van Dinsdagmiddag 14 Mei. Voor de tienduizenden, die het gieren van de bommen, het grommend en donderend gekraak van ineerstortende huizen en het loeien van de vuurzeeën hadden gehoord en voor hen die in het hart van Rotterdam mannen, vrouwen en kinderen hadden zien sterven, kwam het bericht dat er een einde was gekomen aan de pijnigende onzekerheid of zij deze verschrikkingen zouden overleven, als een heftige beroering. Met een diep gevoel van opluchting vernam men het einde van de oorlogshandelingen. Hier en daar leidde het wegvallen van het ondragelijke gevoel, machteloos te zijn tegen de machines, die willekeurig dood en verderf zaaiden, tot een emotionele ontspanning.¹ Hoe weinig kon men vermoeden, dat de vijf dagen door vijf jaren van verschrikking zouden worden gevolgd.

Het bombardement had in Rotterdam diepe wonden geslagen. Ruim 900 mensen hadden direct de dood gevonden; van de zwaar gewonden bezweek in de volgende maanden nog een honderdtal.² De gehele oude binnenstad, het hart van Rotterdam, was in een korte spanne tijds tot één grote ruïne geworden.³ Ruim 80.000 personen,

¹ In het Westen van Rotterdam werd door de mensen, die langs de weg stonden, gejuicht, toen Nederlandse soldaten enkele uren na de capitulatie met een witte vlag zwaaiden, om troepen en bevolking op de hoogte te stellen, dat de stad was overgegeven. Zie: *Rotterdam, de poort van Europa*, blz. 118.

Elders dansten vrouwen van blijdschap, toen een Nederlandse soldaat kwam mededelen, dat er was gecapituleerd. „Algemeen zegt men: alles beter dan die hel.” Zie: Dagboek J. D. G. P.

² W. E. Boerman en G. H. L. Zeegers: *Bevolkingsverschuivingen in Rotterdam tengevolge van het bombardement van 14 Mei 1940*, blz. 3.

³ a. Ongeveer 260 ha, waarvan 160 met gebouwen bezet en 100 ha bestaande uit straten, pleinen en ander onbebouwd terrein, was verwoest. Zie: *Rapport betreffende de door het Rotterdamse bedrijfsleven geleden verliezen tengevolge van oorlogshandelingen in de jaren 1940—1945*. Economische documentatie voor de wederopbouw van Rotterdam, delen 1a en 1b, blz. 5.
b. Ruim 11.000 panden, bevattende ca. 25.000 woningen, 500 café's, 12 bioscopen, 2 schouwburgen, 4 ziekenhuizen, 1 ooglijdersgesticht, 6 grote vergaderlokalen, 21 kerken, 69 scholen, 1200 fabrieken en werkplaatsen, 20 grote bankgebouwen en 2500 winkels, werden een prooi der vlammen. Zie: W. E. Boerman en G. H. L. Zeegers: *Bevolkingsverschuivingen in Rotterdam tengevolge van het bombardement van 14 Mei 1940*, blz. 12.

ongeveer 13 % van de toenmalige bevolking, werden door deze ramp dakloos.¹ Een ontzaglijke stroom mensen trok kort na het bombardement met fietsen, karren en kinderwagens, beladen met have en goed, in de richting van Hillegersberg en Kralingen. Uiteindelijk bleven er van de dakloos gewordenen ongeveer 54 000 in Rotterdam, die onderdak vonden bij familie of kennissen, in geïmproviseerde noodtehuizen (scholen en villa's), in de huisjes van de volkstuinten, op plezierjachtjes en in nog primitievere woonegelegenheden.²

Direct na het bombardement werd overal door de bevolking aangepakt. Velen hielpen met het leggen van noodverbanden, het transport van gewonden, het bereiden van maaltijden voor de slachtoffers van de ramp; tallozen waren behulpzaam bij blussings- en bergingswerkzaamheden.

Een door enkele straatbewoners opgericht werkc comité b.v. regelde moeizaam maar volhardend de aanvoer van brood, de verdeling van dekens, de distributie van luiers, de inspectie van W.C.'s en de beschikbaarstelling van leegstaande woningen.³ Aan de oproep tot de werklozen, zich voor het opruimingswerk te melden, werd onmiddellijk gevolg gegeven. Ruim 36.000 personen, onder wie vele vrijwilligers, meldden zich aan. Met ongeveer 30.000 man werd het werk begonnen.

De gemeentelijke diensten werkten intussen onder hoogspanning. Twee grote doorgangen werden dwars door het nog brandende en smeulende puin gebaad. Vier dagen na het bombardement reden de trams weer. Op 17 Mei werd een begin gemaakt met de distributie van levensmiddelen, die door verschillende gemeentebesturen en instellingen van weldadigheid aan Rotterdam werden toegezonden. Grote hoeveelheden brood, kaas, boter, vis, groenten en andere levensmiddelen werden uitgereikt aan de bevolking, die van alles beroofd was. Op 22 Mei waren alle fabrieken in het Noorden van de stad weer van stroom voorzien.

Talloos waren de taken waarvoor men stond. Het puin moest worden opgeruimd, het verkeer langs en door de verwoeste binnenstad geregeld; uitvoerige werkzaamheden waren nodig om de telefoonverbindingen en de gas-, water- en electriciteitsvoorziening enigszins op peil te brengen; tramleidingen werden hersteld en rails gelegd; levensmiddelen moesten worden aangevoerd; huisvestingsmogelijkheden gezocht; steun en kostwinnersvergoedingen opnieuw geregeld. Alleen om aan de meest acute gevolgen van het bombardement het hoofd te bieden, werd onmiddellijk ongeveer f 22.300.000,— uitgegeven.⁴ Daar men sinds het begin der oorlogshandelingen bij een aantal banken geen geld meer had kunnen opnemen en de uitbetaling aan armlastigen, werklozen en gezinnen van gemobiliseerde kostwinners toch moest doorgaan, bracht het Gemeentebestuur noodgeld in circulatie. Maar men beschikte zelfs niet over deugdelijk papier om dit noodgeld te maken. Aan de Rechter Maas-

¹ a.w. blz. 5.

² a.w. blz. 12.

³ F. A. de Graaff: *Op leven en dood; kroniek van oorlog en bezetting 1940—1945*, blz. 11.

⁴ Niet-gepubliceerd verslag: *De financiën en de Gemeentebedrijven in oorlogstijd*, door J. Hasper, blz. 9.

oever gebruikte men daarvoor de vellen, waarop de ambtenaren gewoonlijk hun concepten schreven en aan de Linker Maasoever zelfs stencilpapier of vodjes.¹

De verwoesting in de binnenstad maakte tegelijkertijd duizenden mensen werkloos. Was het gemiddeld aantal personen, dat zich als werkzoekend had laten inschrijven, over de eerste vier maanden van 1940 ruim 5.000 per maand, in Juni was het ruim 24.000. Zowel de tewerkstelling in het puin als het besluit van 27 Mei 1940 van de Opperbevelhebber van Land- en Zeemacht betreffende het verbod van stopzetting van de arbeid en het ontslag van arbeiders in ondernemingen, remden echter de toename van de werkloosheid.²

Het bombardement had op vele wijzen diep in het leven van de Rotterdammers ingegrepen. Het had de stad verminkt, de mensen verarmd en een mateloos leed over hen gebracht. Men had een strijd verwacht, maar geen moord op weerloze burgers. Met één slag werd het honderdduizenden ingehamerd, dat de Duitsers voor geen methode van geweld zouden terugdeinzen, als de *Sieg* in gevaar werd gebracht. En de ruïnes of kale vlakten spraken deze overtuigende taal elke dag. Het bombardement had daardoor ook psychologische gevolgen. Het besef dat elk verzet niet alleen meedogenloos, maar ook op willekeurige wijze zou worden onderdrukt, maakte de bodem rijp voor een verdere succesvolle Duitse terreur. Dat de Duitsers in Augustus 1942, na een aanslag op een spoorwegviaduct, zo hard terugsloegen en eind April 1943, na het uitbreken van grote stakingen in het land, zoveel troepen naar Rotterdam zonden, was zeker niet het gevolg van hun „kwade geweten”, maar was er uitsluitend op gericht met intimidatiemiddelen de angst voor de terreur bij de Rotterdammers levendig te houden. De bezetters hadden dit blijkbaar nodig in de vijandige stad, die zo belangrijk was voor hun oorlogvoering. Want inplaats van transitohaven was Rotterdam marinebasis en reparatiehaven voor de Duitsers geworden.

Dit is een van de redenen, waarom de Rotterdammers reeds kort na de capitulatie bijna elke dag eraan herinnerd werden, dat de oorlog niet was geëindigd, maar integendeel pas was begonnen. Aanvankelijk vrijwel iedere nacht en later in het jaar 1940 steeds vaker overdag, kwamen Geallieerde vliegtuigen, die fotografeerden, mitrailleurden of bombardeerden. Menigmaal werd de Rotterdamse bevolking het slachtoffer van luchtaanvallen. In 1940 overleden na de Meidagen tengevolge van deze bombardementen 47 personen en werden 81 personen gewond. Bij het bombardement van 3 October 1941, toen vrijwel over het gehele gebied van de stad bommen, vooral brandbommen, neerkwamen, lieten 106 personen het leven. Van nog ernstiger aard was het bombardement op het westelijk stadsdeel op 31 Maart 1943, waardoor 401 personen overleden, 112 werden gewond en niet minder dan 16.500 mensen dakloos werden. Alleen reeds in 1943 werden in Rotterdam bijna evenveel gezinnen door bombardementen getroffen als in dat jaar in de rest van het land.³

¹ Tot 7 Juli 1940 werd het publiek in de gelegenheid gesteld het noodgeld tegen het gangbare ruilmiddel in te wisselen. a.w. blz. 3.

² Niet-gepubliceerd verslag *Arbeidsbemiddeling*, door P. Knop, blz. 2.

³ *Jaarverslag 1943 van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Zuid-Holland*, blz. 54/55.

Behalve door bovengenoemde bombardementen was Rotterdam in de loop der eerste vier bezettingsjaren nog vele malen meer door luchtaanvallen getroffen. Behalve het grote bombardement van 14 Mei 1940, vonden tot 9 November 1944 in totaal nog 21 luchtaanvallen plaats, waarbij 748 personen het leven verloren. Sinds het uitbreken van de oorlog waren bijna honderdduizend personen dakloos geworden.¹

Het grote aantal doden en gewonden, de materiële schade en de onrustige nachten maakten de zwaar getroffen bevolking uiterst prikkelbaar. Vooral in 1940 en 1941, toen een ieder de gevolgen van het grote bombardement nog schrijnend voelde, bleef de angst, opnieuw getroffen te worden, grote groepen van de bevolking kwellen. Dit werd voor een belangrijk deel in de hand gewerkt door het feit, dat de zichtbare resultaten van de geallieerde bombardementen niet veel vertrouwen gaven in de kunde van de vliegtuigbemanningen om zuiver te raken.² Het gevolg van dit alles was, dat zij, die hiertoe in de gelegenheid waren, 's avonds de stad verlieten. Vooral eind 1941 en begin 1942 trokken duizenden de stad uit om gedurende de nacht in de buitenwijken of omliggende plaatsen onderdak te zoeken. Op de avond van 3 October 1941 vond een ware uittocht plaats met fietsen en carriers, waarop beddegoed werd vervoerd.

De groeiende ontstemming en angst onder de Rotterdamse bevolking bleven de autoriteiten in Londen niet onbekend. Op 4 September 1941 had de Nederlandse regering somroep, Radio-Oranje, in een uitzending verklaard, dat de Britse bombardementen op Duitsland de Duitsers dwongen, een belangrijk deel van hun scheepvaart naar Rotterdam te verleggen. „Vandaar, dat de laatste tijd de Rotterdamse haven heel wat te verduren heeft gehad. Dit betekent, . . . , dat Rotterdam op dat ogenblik een eerste klas object geworden was ook al werd de sterkte der Rotterdamse aanvallende macht tot dusver veel kleiner gehouden dan die der eskaders, welke de doelen in Duitsland gaan bombarderen.” Nadat verder was medegedeeld, dat de bevolking niet nodeloos in gevaar zou worden gebracht, verklaarde de spreker: „Hierop wordt ook door de Britten zeer nauwkeurig gelet, al is het uit den aard der zaak niet altijd mogelijk, schade en zelfs levensgevaar uit te sluiten.” De spreker deed tenslotte een beroep op begrip bij de Nederlandse bevolking en herinnerde daarbij aan het spreekwoord: „Wat het zwaarst is, moet het zwaarste wegen.”³

Zij, die dit bericht hoorden, en de tallozen, die het bij geruchte vernamen, begrepen heel goed, dat deze uitzending van Radio-Oranje niet alleen bedoeld was als

¹ Zie betreffende de luchtaanvallen op Rotterdam uitvoeriger:

a. Niet-gepubliceerd verslag *De Luchtbeschermingsdienst te Rotterdam gedurende den bezettingstijd*, door C. L. van Nus.

b. *Herinneringsboek Luchtbescherming 1940—1945, Rotterdam, vak 3a*, blz. 25/27.

c. Niet-gepubliceerd verslag *De wederopbouw van Rotterdam*, door dr ir J. C. L. B. Pet.

² „Deze voorvallen bederven telkens weer, al zij het tijdelijk, de stemming ten opzichte van de geallieerden.” F. A. de Graaff: *Op leven en dood*, blz. 87.

³ Uitzending van Radio-Oranje van 4 September 1941.

N.B. Alle citaten uit de archivalia van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie zijn in dit boekwerk in de huidige officiële spelling overgebracht.

mededeling, dat in het vervolg meer en op grotere schaal luchtaanvallen zouden worden ondernomen, maar ook, dat deze voor de bevolking gevaren met zich mee zouden kunnen brengen. Toen de gevolgen van het bombardement van 3 October in Londen bekend waren, werd op 9 October nogmaals voor Radio-Oranje over de luchtaanvallen gesproken. De motieven voor deze bombardementen werden herhaald, maar tevens werd, aan de hand van de ervaringen van de Duitse bombardementen op Londen, het volgende verklaard:

„In vele gevallen zijn er bommen kilometers ver van die doelen terecht gekomen. Het mikken met bommen wordt nog moeilijker wanneer men te doen heeft met doelen, die zich minder duidelijk aftekenen dan het water van een havenbassin, wanneer men bijv. een rangeerterrein of een fabriek moet treffen, die nabij woonwijken liggen. Het is dan vrijwel onmogelijk om niet tevens schade toe te brengen aan burgereigendommen. Komt daar nog bij, zoals altijd het geval is, dat het afweergeschut en de zoeklichten van de verdediging in actie treden en de aanvallende bommenwerpers snel moeten handelen, dan wordt het gevaar voor de burgerbevolking nog groter. Wij zeggen U dit ronduit, wetende dat wij vertrouwen kunnen op Uw gezonde verstand, en wij voegen hier aan toe: wilt gij dit soort gevaar vermijden, verlaat dan zoveel mogelijk de omgeving der havens langs de Nieuwe Waterweg en die der rangeerterreinen van Rotterdam. Dit zegt Radio-Oranje namens de Nederlandse Regering en niet alleen tot U, maar ook tot de betrokken Nederlandse autoriteiten. Wij zijn ons volkomen bewust, dat wij met deze raad aan een deel der bevolking van het huidige Rotterdam een soort verhuizing opleggen, maar wij menen, dat U nog beter naar andere en veiliger plaatsen kunt trekken dan U te blijven blootstellen aan dit soort gevaar, dat zal voortduren zolang de Duitsers Rotterdam gebruiken als een belangrijk transportcentrum in het kader hunner oorlogvoering.”¹

Deze mededeling versterkte de angst voor de bombardementen en vergrootte de dagelijkse uittocht uit de stad. De tienduizenden, die niet in de gelegenheid waren de stad te verlaten of buiten de stad te overnachten, wachtten in gelatenheid af wat de toekomst zou brengen.²

Ofschoon angst voor bombardementen vrijwel de gehele bezettingstijd onder de Rotterdamse bevolking aanwezig was, nam dit wegtrekken van een deel van de bevolking toch langzamerhand af. Reeds midden 1942 was het aanmerkelijk minder. Het nam enigszins toe na het bombardement van 31 Maart 1943, maar nam daarna ook weer snel af.

¹ Uitzending van Radio-Oranje van 9 October 1941.

² Duidelijk komt dit tot uitdrukking in de volgende dagboek aantekeningen daterend uit 1941 en 1942.

- a. „8 October. Nerveuze stemming over het bombardement van Vrijdag j.l. . . . Er is een drang om te gaan wonen in de buitengemeenten, maar waar wil men al die mensen gaan laten? Een aanwijzend of geruststellend woord van de overheid wacht men af.”
 „10 October. Er is nog steeds een nerveuze stemming en angst voor nieuwe onheilen.”
 „11 October. . . . Velen vertrekken of brengen vrouw en kinderen weg. Onzekere toekomst.”
 „13 October. Zeer nerveuze en gespannen toestand in de stad. Ieder voorval kan leiden tot panieken. Wie uit de stad kan, vertrekt. Maar dit blijft nog maar een fractie van de bevolking.” (Uittreksel uit het dagboek van H. de J.)
- b. „20 Januari 1942. Uit Rotterdam zijn ongeveer 50.000 mensen vertrokken wegens de vele bombardementen, voor een groot deel zijn dit gegoede burgers.” (H. Mees: *Mijn oorlogsdagboek*, blz. 212.)

Temidden van de geladen sfeer, in 1941 en 1942, bleven de Rotterdamse gezinnen ook niet gespaard voor de uitzending van arbeiders naar Duitsland. Het vertrek in die tijd was des te pijnlijker, daar de wederzijdse steun, die meer dan ooit nodig was, wegviel. Tussen Mei 1940 en eind December 1940 werden ongeveer 7.500 personen via het Gewestelijk Arbeidsbureau naar Duitsland gezonden. In 1941 bedroeg dit aantal 9.500 en in 1942 als gevolg van de Sauckel-actie ruim 17.000. Reeds vóór de spoorwegstaking in 1944 was dit aantal de 50.000 gepasseerd. Dit betekende niet, dat vóór de razzia op 10 en 11 November reeds 50.000 Rotterdamse arbeiders in Duitsland werkzaam waren. Velen waren legaal teruggekomen, anderen waren gevlucht, of na verlof niet teruggekeerd. De „contractbrekers” baarden de Duitsers veel hoofdbrekens. Aangenomen kan echter worden, dat vóór de November-razzia in 1944 minstens 40.000 Rotterdammers in Duitsland werkzaam waren.¹

De wegvoering van arbeiders naar Duitsland, die in 1942 op grote schaal begon, viel samen met de deportatie van de Joden. Op drie verschillende data in Juli en Augustus was een aantal persoonlijk opgeroepen Joden verplicht zich te melden op het terrein van de Gemeentelijke Handelsinrichtingen. Van de 12 000 Rotterdamse Joden waren er 8000 opgeroepen. Er verschenen slechts ongeveer 2500. Als reactie op dit niet „vrijwillig” verschijnen, haalden de Duitsers de Joden uit de huizen of voerden zij straatrazzia's uit. Na October 1942, toen ongeveer 6000 Joden (ook via z.g. werkkampen) reeds waren weggevoerd naar Westerbork, was er tot 26 Februari 1943 in Rotterdam een zekere stilstand in de deportatie der Joden. Op 9 April 1943 werd het grootste deel van de nog in Rotterdam aanwezige Joden op transport naar Vught gesteld. Op 23 April waren nog slechts gemengd gehuwden en enkele andere uitzonderingsgevallen aanwezig. Anderen waren in Rotterdam ondergedoken. „De Rotterdamse bevolking heeft in het algemeen sterk meegeleefd met de Joodse stadgenoten in de jaren hunner vervolging en onderdrukking. Vele Joden hadden hier een uitstekend „duikadres” gevonden. Talloze burgers hebben Joden steeds met milde hand geholpen en een aanzienlijk aantal hunner heeft voor zijn Joodsgezinde houding moeten boeten in gevangnissen en concentratiekampen.”²

Drie tot vier jaren oorlog hadden het aanzicht van Rotterdam grondig veranderd. De verhuizing van ongeveer 30.000 „gedupeerden”³ naar andere plaatsen, het vertrek van ongeveer 40.000 man naar Duitsland, de deportatie van 12.000 Joden, hadden

¹ a. *Jaarverslag 1940 van de Gemeentelijke Arbeidsbeurs, Rotterdam*, blz. 18/19.

b. *Jaarverslag 1941 van de Gemeentelijke Dienst van Maatschappelijk Hulpbetoon, Rotterdam*, blz. 5.

c. *Idem 1942*, blz. 4.

d. Mededeling van de heer B. betreffende de arbeidsinzet, Februari 1950.

² a. Niet-gepubliceerd verslag *De Rotterdamse Joden tijdens de bezetting*, door K. Mayer en H. J. Valk.

b. Brief van Mr J. Slijper aan het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, Rotterdam, 4 Mei 1951.

³ De door het Duitse bombardement in Mei 1940 getroffen en in de volksmond vaak de „gedupeerden” genoemd.

de samenhang van de bevolking gewijzigd en jarenlange relaties verbroken. De dichtbevolkte binnenstad, tevoren een centrum van handel en vertier, was een woestenij geworden. Bij krachtige wind was het in de stad door het opwaaiende stof bijna niet uit te houden. Temidden van de verwoeste gebieden en in de enerverende sfeer van het telkens terugkerende geloei der sirenes, speelde en leefde de jeugd. De omstandigheden lieten niet na, effect uit te oefenen op het moreel van het opgroeiende geslacht. Reeds in 1942 waren er 1362 levensmiddelen-diefstallen door minderjarigen begaan.¹ Het aantal bij de Kinderpolitie aangegeven misdrijven bedroeg in hetzelfde jaar 3368 (in 1939: 768) en het aantal door haar opgemaakte processen-verbaal 645 (in 1939: 175).²

Ondanks de moeilijke en afmattende omstandigheden waaronder de Rotterdamse bevolking leefde, was zij allerminst gebroken. Al vielen er soms, direct na de Geallieerde bombardementen, harde woorden, spoedig daarna kwam de haat van de bevolking tegen de Duitsers weer naar voren. Toen in October 1940 geallieerde vliegtuigen bommen lieten vallen op de rand van het door het grote bombardement verwoeste gebied, beweerde men, dat een Duits vliegtuig de bommen had geworpen om de bevolking anti-Engels te maken. Op 16 Juli 1941 vond een grote aanval overdag plaats, waarbij 12 mensen het leven verloren en drie vliegtuigen neergeschoten werden. Het ongedeed neerkomen van een vliegtuig-bemanning op een puinvlakte midden in de stad was voor het publiek aanleiding de Geallieerden hartelijk toe te juichen.³

Op 31 Maart 1943, de dag waarop het grootste aantal slachtoffers viel tengevolge van Geallieerde bombardementen, vermeldde een politierapport, dezelfde dag opgemaakt:

„Te ong. 14 uur moest tijdens het luchtalarm een tramstel van lijn 12 der R.E.T., waarin een aangehouden Engelse parachutist onder geleide van twee leden der *Luftwaffe* werd vervoerd, stilstaan op de Putselaan. Daar het publiek samenstroomde, brachten de militairen de parachutist voorlopig naar een R.K. school, waarin de *Kriegsmarine* is gelegerd. De politie heeft met gebruikmaking van de gummistok het publiek onmiddellijk verspreid.”⁴

Van demonstratieve aard was eveneens de onafgebroken stroom bezoekers op 14 Mei 1942 naar het monument op de Algemene Begraafplaats, opgericht ter nagedachtenis van hen, die bij de verdediging van Rotterdam gevallen waren. „Eigenlijk waardiger en grootser dan het met alle officieel eerbetoon zou zijn”, zegt een dagboek-schrijver.⁵ Een jaar later was het verboden bij het monument bloemen te leggen. De

¹ Maandverslagen Jan.—Dec. 1942 van de Gemeentepolitie te Rotterdam.

Het aantal levensmiddelen-diefstallen, door minderjarigen begaan in 1940, is niet bekend.

² a. Maandverslagen Jan.—Dec. 1942 van de Gemeentepolitie te Rotterdam.

b. *Verslag van de Kinderpolitie te Rotterdam over het jaar 1941*, blz. 16.

In 1943 liggen de criminaliteitscijfers beneden die van 1942. Dit is hoofdzakelijk hieruit te verklaren, dat zeer veel misdrijven niet meer werden aangegeven, en de politie lang niet alles meer onderzocht.

³ Niet-gepubliceerd verslag *De Luchtbeschermingsdienst te Rotterdam gedurende den bezettingstijd*, door C. J. van Nus, blz. 12/13.

⁴ Dagrapport No. 1124, 31 Maart 1943. Gemeentepolitie Rotterdam.

⁵ Uittreksel uit het dagboek van H. de J., 14 Mei 1942.

graven van de Engelse vliegers, die vlak bij het monument lagen, werden eveneens onder de bloemen bedolven. Later werden deze graven naar een afgelegen deel van de begraafplaats verplaatst, „omdat de oorspronkelijke plaats teveel aanleiding tot demonstratie gaf.”¹

Nog in menig ander opzicht kwam de anti-Duitse stemming van de Rotterdamse bevolking tot uitdrukking. Illegale bladen verschenen, illegale pamfletten werden verspreid, muren en straten werden met nationale of communistische leuzen beschilderd, telefoonleidingen doorgeknipt.

Een grote invloed op de stemming in de stad had ook het fusilleren van vijf gijzelaars uit het kamp te St. Michielsgestel naar aanleiding van een bomaanslag op het viaduct tussen de stations Delftse Poort en Beurs op 7 Augustus 1942. De Duitsers reagerden hier onmiddellijk fel op. In een *Bekendmaking* gedateerd 8 Augustus² eisten zij, dat de daders zich vóór 14 Augustus meldden. Indien zij onbekend bleven, zou een aantal gijzelaars met hun leven voor „dergelijke daden van sabotage” moeten boeten. Honderdduizend gulden beloning werd in het vooruitzicht gesteld voor mededelingen, die „tot het grijpen van de daders” aanleiding zouden geven. Deze *Bekendmaking* werd op 10 Augustus herhaald.³ De volgende dag drong de NSB-burgemeester er bij de Rotterdammers op aan, „hun volle medewerking te verlenen bij het ophelderen van deze wandaad...”⁴ De daders meldden zich echter niet en uit de bevolking kwamen geen aanwijzingen die tot arrestatie leidden.

Een ieder in Rotterdam leefde in die dagen vol spanning mee. Men keurde de bomaanslag af. Hij was ineffectief gebleken en dreigde veel slachtoffers te kosten. Onder de burgerij ontstonden echter wel acties, die er op gericht waren, de Duitsers van het fusilleren van gijzelaars te weerhouden. Zo werd in de pers op 13 Augustus een verklaring opgenomen, ondertekend door 32 vooraanstaande figuren uit de kringen der Rotterdamse burgerij, waarin de bomaanslag op het spoorwegviaduct „een onverantwoordelijke daad” werd genoemd, die „geheel onschuldige medeburgers aan levensgevaar” blootstelde. Tevens verscheen in de pers een korte mededeling van de Kerkeraden der gezamenlijke Protestantse gemeenten in Rotterdam, waarin de daad van sabotage, op Vrijdag 7 Augustus gepleegd, ten strengste veroordeeld werd.⁵ Tegelijkertijd circuleerden onder de Rotterdamse bevolking gelijkkluidende verklaringen, waarmee men door ondertekening zijn instemming kon betuigen.

Ondanks deze acties werd op 15 Augustus bekend gemaakt, dat vijf personen, onder wie drie Rotterdammers, doodgeschoten waren, daar „de daders van de springstofaanslag te Rotterdam te laf zijn geweest om zich aan te melden...”⁶ Voor de tweede maal maakten de Rotterdammers kennis met de onverbiddeijkheid en de

¹ F. A. de Graaff: *Op leven en dood*, blz. 161.

² *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 8 Augustus 1942.

³ *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 10 Augustus 1942.

⁴ *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 11 Augustus 1942.

⁵ *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 13 Augustus 1942.

⁶ *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 15 Augustus 1942.

hardheid van de Duitsers. Hun optreden kon in de verwoeste en geteisterde stad geen andere uitwerking hebben, dan dat het de herinnering wakker hield aan de terreurmethoden, die zij in de Meidagen van 1940 gebruikt hadden.

Geen enkel deel van de Nederlandse bevolking, in welke streek of stad ook, had op zulk een diep ingrijpende wijze de aard van de Duitse terreurmethoden onderzocht. Want ook al verwekte de eerste fusillering van Nederlandse gijzelaars als represaille voor een sabotagedaad in geheel Nederland schrik en verbittering, het spreekt vanzelf dat nergens de afkeer zo hevig was als in Rotterdam, waar de daad van sabotage had plaats gevonden.

Dit moet bedacht worden, wil men de reactie van Rotterdam in April 1943 op de bekendmaking van *General* Christiansen betreffende de wegvoering van Nederlandse militairen in krijgsgevangenschap verklaren. Van grote stakings-acties, zoals in Twente en Friesland uitbraken, was in Rotterdam geen sprake. Er werd slechts in kleinere bedrijven gestaakt. Bekendheid met de Duitse methoden lag nog te vers in het geheugen dan dat men de gevaren verbonden aan een grootscheeps verzet dorst te riskeren. Hetzelfde gold voor Amsterdam, waar men het terroriserend optreden van de Duitsers had leren kennen tijdens de Februari-staking van 1941. Hoezeer de Duitsers met hun drastisch optreden in Rotterdam succes hadden gehad, bleek wel uit het feit, dat zich daar tijdens de April—Meistakingen het gerucht verspreidde, dat de Duitse politietroepen van plan waren, de fabrieken waarin verder gestaakt zou worden met artillerie te beschieten.¹ De Duitsers konden er zich dan ook bij monde van Wölk, de *Aussendienststellenleiter der Sicherheitspolizei und des SD* te Rotterdam, op beroemen, „dass die breite Masse der Arbeiterschaft... sich vollkommen im Klaren war, dass die Besatzungsmacht mit allen ihr zur Verfügung stehenden Mitteln gegen die Streikenden vorgehen wird.“² Tevens moet in het oog gehouden worden, dat in Rotterdam, een oorlogs- en reparatiehaven voor de Duitse vloot, alle grote bedrijven, waar tenslotte de zuigkracht gevormd wordt in een grote stakingsbeweging, permanent door manschappen van de *Arbeitsschutz* bezet waren.

Was de hierboven genoemde maatregel van *General* Christiansen reeds de uitdrukking van de toenemende oorlogsspanning, in de tweede helft van 1943 en in de eerste maanden van 1944 werd het hoe langer hoe duidelijker dat de oorlog — zoals Goebbels zeide — zijn „dramatisch hoogtepunt“ naderde. De maatregelen die in ons land genomen werden in verband met de dreigende invasie, bleven ook Rotterdam geenszins bespaard. In de laatste maanden van 1943 en begin 1944 volgden geruchten en berichten over evacuatie en inundatie elkaar steeds sneller op. In de directe omgeving van Rotterdam zag men, dat grote stroken land onder water gezet werden. De

¹ Telex-bericht van de *Aussenstelle Rotterdam* aan de BdS Den Haag, *SS-Brigadeführer* Dr. Harster, Rotterdam, FS Nummer 1888 vom 2.5.43. 8.08 AR, blz. 2.

² Telex-bericht van de *Aussenstelle Rotterdam* aan de BdS Den Haag, *SS-Brigadeführer* Dr. Harster, Rotterdam, FS Nummer 1850 vom 30.4.43. 15.55 AR, blz. 2.

Rotterdammers zelf werden niet geëvacueerd; wel moest de stad vele evacués van de Zuidhollandse en Zeeuwse eilanden opnemen.

Voor het aanleggen van versperringen en het verrichten van graafwerk in de kustgebieden, waaruit de bevolking verdreven was, werd reeds in het voorjaar van 1944 de werkkraft van de Rotterdamse mannen geëist. Deze tewerkstelling ging door tot in de nazomer van 1944. Toen was bijna iedere Rotterdammer minstens eenmaal opgeroepen geweest om één of twee weken te graven. Lang niet iedereen had zich echter gemeld.

Ondertussen kondigden de Geallieerde bombardementseskaders in steeds dichtere vluchten aan, dat de invasie nader kwam. Het gerucht, dat de „alarmtoestand” voor de bezetter was afgekondigd, werd onder deze omstandigheden telkens algemeen als waarheid beschouwd. En in de nacht van 12 Mei 1944, toen de deuren en ramen van de Rotterdamse woningen rammelden door ver verwijderd gedreun, meenden velen, dat het ogenblik van de invasie gekomen was. „Mensen stonden op en kleedden zich aan en hielden zich gereed om hun woningen te gaan verlaten.”¹

6 Juni 1944 was dan eindelijk het grote moment aangebroken. Druk was het voor de couranten-bureaux waar bekend werd gemaakt, dat de invasie was begonnen. Op de Vrijdagavond daaropvolgend ging het gerucht, dat een Geallieerde vloot voor de kust lag. Men zag dat Duitse militairen talrijke punten bezetten en druk heen en weer reden met motoren en auto's. De teleurstelling was groot, toen er verder niets gebeurde. Spoedig bleek, dat een zegevierende opmars der Geallieerden van Normandië naar het Oosten en het Noorden niet in één ruk zou plaats hebben. De spanning nam af, somberder werd de stemming en de dagelijkse zorgen eisten alle aandacht weer op. Op de plaats van de vroegere binnenstad, waar de grond effen gemaakt was, had men rogge en bonen gezaaid. Daar werd nu de oogst met paard en wagen binnengehaald, terwijl troepen vrouwen en kinderen, onvoldoende gekleed, volgden om na te lezen.

Meer hoop kreeg men weer, toen na de doorbraak in Noord-Frankrijk de Geallieerde legers tot vlak bij de Nederlandse grens doorstootten. Op Maandag 4 September werd 's middags plotseling het Postkantoor gesloten. Vol verwachting keek de bevolking naar het haastige gerij en geloop van de Duitse militairen. Overal stonden de mensen op straat de toestand te bespreken. Uit de geruchten dat Breda was genomen, meende bijna iedereen met zekerheid te kunnen besluiten, dat de bevrijding spoedig een feit zou zijn. De volgende dag, Dolle Dinsdag, werd de heerschappij van het gerucht oppermachtig. Dordrecht zou zelfs zijn bevrijd. In Hillegersberg werd reeds even gevlagd, mensen stonden met bloemen bij de Maasbruggen te wachten. In lange colonnes trokken de Duitsers weg en verdwenen de NSB-ers — gepakt en gezakt.

Door deze voortekenen werden de Rotterdammers versterkt in hun hoop bevrijd te worden, zonder dat de stad opnieuw door oorlogshandelingen zou worden ge-

¹ Uittreksel uit Dagboek van H. de J., 12 Mei 1942.

troffen. Had ook niet — zo redeneerde men — generaal Eisenhower zich op Maandagavond 4 September tot de Rotterdammers gericht met de aansporing, werkplaatsen, havenwerken en industriële installaties tegen een eventuele vernietiging te beschermen? Dat de bevrijding direct aanstaande was, leidde de bevolking ook af uit het feit, dat zij gewaarschuwd was op haar hoede te zijn voor truchbommen (booby traps) en de plaatsen daarvan te noteren als de Duitsers het gebied hadden verlaten.¹ De verwachtingen waren echter te hoog gespannen. De veertig jonge mannen waaruit de Landelijke Knokploeg te Rotterdam toen bestond, hadden de terreinen en installaties van de Drinkwaterleiding reeds bezet, maar moesten zich weer terugtrekken, toen het duidelijk werd, dat de Geallieerde troepen nog niet zouden komen.

De aanval van de Engelse luchtlandingstroepen bij Arnhem op 17 September 1944 en de vlak daarop afgekondigde spoorwegstaking deden nog eenmaal de hoop op een spoedige bevrijding herleven. Maar toen de zekerheid doordrong, dat deze operatie mislukt was, maakte een grote teleurstelling zich van de mensen meester.

Nog dieper werd de neerslachtigheid toen de Duitsers begonnen met hun vernielingen in de havens, die op 25, 26 en 27 September hun hoogtepunt bereikten. Reeds lang waren de bezetters bezig geweest met het weghalen van werktuigen en machines. Ook waren reeds vóór de fatale 25ste September pompinstallaties van dokken vernield en dokken tot zinken gebracht. In de morgen van Maandag 25 September echter, werden in Rijn- en Maashaven bommen per schip aangevoerd en voor de kademuren onder de waterspiegel gelegd. In de loop van Dinsdagmiddag kregen de bewoners uit de omtrek van deze havens bevel om gedurende een dag te evacueren. Er werd bekend gemaakt, dat men Woensdagmiddag omstreeks 4 uur kon terugkeren. In vele straten zag men tegen het vallen van de duisternis en ook 's avonds nog, hele gezinnen met het allernodigste in bundels en dekens samengepakt, door de straten van Rotterdam trekken op zoek naar onderdak.

Woensdagmorgen vroeg weerklonken de eerste explosies. Kademuren, kranen en laadbruggen werden vernield. Hout, bazalt, brokken beton, stukken rails, werden honderden meters weggeslingerd en kwamen soms in bewoonde stadswijken neer.

De volgende dag werd het vernielingswerk aan de Waalhaven voortgezet. Voor de ingang van deze haven hadden de Duitsers reeds enige dagen tevoren het grote Franse tankschip *Salomé* uit Le Havre laten zinken. De hevige explosies in deze haven hadden tengevolge, dat vele ruiten in de buurt, vooral in Charlois, braken. Ook waar elders in de haven ontploffingen werden veroorzaakt, moesten omwonenden evacueren. Donderdagavond om 6 uur kregen de bewoners van sommige wijken in de omgeving van de haven slechts twee uur de tijd om hun huizen weer voor een dag te verlaten. Anderen werden in het geheel niet gewaarschuwd en werden de volgende dag opgeschrikt door nieuwe, hevige, ontploffingen.

¹ Avonduitzending van Radio-Oranje van 5 September 1944.

Op Vrijdag werden de Rijn- en Maashaven opnieuw het object van de vernietiging. Niet alles hadden de Duitsers in één dag kunnen doen en niet alles was in één dag grondig vernield. De nieuwe vernielingen werden niet meer uitgevoerd door tijdbommen onder water te plaatsen. Dat was niet meer nodig — de kaden waren reeds onbruikbaar. Nu werd de springstof boven de grond aangebracht, zodat de geweldige luchtdruk alles wat er nog stond omver rukte en wegsloeg. Dit had echter ook tengevolge, dat tot ver in de stad ruiten braken, en vele huizen in de omgeving van de haven onbruikbaar werden. Muren scheurden, plafonds kwamen naar beneden, huisraad werd vernield.

„Eine Nachsprengung grössten Ausmasses durch Luftminen, die in die Kajemauern eingelassen waren, fand am 29.9.44 statt. Durch diese Sprengung ist Gebäude- und sehr starker Glasschaden in der Stadt entstanden. Das Quartier Katendrecht ist unbewohnbar. Rund 5000 Einwohner sind obdachlos.“¹

In de daarop volgende dagen werd de vernietiging voortgezet. In de Petroleumhaven te Pernis en omgeving werden tanks tot ontploffing gebracht. Daar waar geen tijd was om de gehele installatie te vernielen, werden de edele delen van werktuigen, instrumenten en machines kapot geslagen. Tegelijkertijd liet men ter voorbereiding van vernielingen in Park-, Jobs- en Schiehaven door Rotterdamse werkrachten putten graven in de kaden, om ook deze tot ontploffing te laten brengen.²

De vernielingen in de haven hadden op de Rotterdammers een hevig deprimerende invloed. Zij, die zo nauw verweven waren met het havenbedrijf, zagen de grondslag van hun stad en hun bestaan in puin en stof verdwijnen. Elke dreun was voor hen de aankondiging van een donkere tijd, waarvan het einde niet te zien was. Langs de havens stonden de mensen in groepen te praten over de sombere toekomst. Patrouillerende Duitsers joegen hen uiteen.

De wisselende spanningen, die de Rotterdamse bevolking van Juni tot September doorstaan had, gingen gepaard met een groeiende terreur der Duitsers, maar tegelijkertijd met een ontplooiing van de illegaliteit.

Reeds lang voor de invasie hadden allerlei steunorganisaties onderduikers geholpen en op deze wijze de *Arbeitseinsatz* gesaboteerd. De ondergedoken Joden en de talrijke personen die wegens politieke actie vervolgd werden, verzwaarden het werk van de steunorganisaties Nomedos, de L.O. en het NSF zodanig, dat in de voorzomer van

¹ *Bericht über die Hafensprengungen in Rotterdam* van de *SS-Sturmbannführer und Major der Gendarmerie* Scholz, Rotterdam, 7 October 1944.

² In totaal werd 7 km kade of wel 35% van het geheel verwoest. Van de 267 elektrische walkranen werd 45% vernietigd of weggevoerd. Van de in totaal 636.000 m² opslagruimte werd 190.000 m² verwoest.

a. *Jaarverslag 1944 van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Zuid-Holland*, blz. 33;

b. H. Mees: *Mijn oorlogsdagboek*, blz. 514/521;

c. *Dagboek van W. J.*, blz. 65/69;

d. Uittreksel uit *Dagboek van H. de J.*, blz. 20/21;

e. Niet-gepubliceerd verslag *De wederopbouw van Rotterdam*, door dr ir J. C. L. B. Pet.

f. Anoniem verslag *Enkele bijzonderheden over de vernielingen te Rotterdam*.

1944 nauwere samenwerking van deze verzetsorganisaties nodig bleek. Het Lokaal Werkcomité der Illegaliteit (LWC) werd gevormd. Verder werd de verzetsgeest van de bevolking reeds lang geschraagd door de illegale pers, waarin zich in September 1944 eveneens een concentratie voltrok, die leidde tot de uitgave van *De Vrije Pers*, het illegale nieuwsblad van Rotterdam. Al dit werk werd vooral na de invasie ondersteund door de Landelijke Knokploegen, die politieke gevangenen bevrijdden, brandkasten forceerden en overvallen uitvoerden.

Een van de eerste belangrijke daden van de LKP-ers in Rotterdam vond plaats op de dag van de invasie, toen zij het Huis van Bewaring overvielen en 17 politieke gevangenen bevrijdden.¹ Op 15 Juli werd een NSB-er, commies ter Gemeentesecretarie, met revolverschoten gedood.² Op 8 Augustus werd het distributiekantoor aan het Afrikaanderplein in Rotterdam-Zuid „gekraakt”. De buit bedroeg ruim 37.000 algemene levensmiddelenkaarten en een zeer groot aantal losse bonnen.³ Op 26 Augustus werd het lijk van een NSB-er gevonden in een sloot onder Rotterdam—Overschie.⁴ Op 28 Augustus werden drie personen, werkzaam bij het *Fahndungskommando* van de SD, neergeschoten. Een opperwachtmeester overleed, de twee anderen werden gewond.⁵ Op 4 October werd een inval gedaan in het Spoorwegpostkantoor te Rotterdam en ruim 1 miljoen gulden meegenomen.⁶ Op 24 October werden 46 personen, onder wie 35 politieke gevangenen, uit het Hoofdbureau van Politie bevrijd.⁷ En deze voorbeelden zouden nog met vele te vermeerderen zijn.

Kort na de havenvernielingen trad de LKP op tegen de „putjesgravers”. Teneinde de vernielingen, die na 25 September hadden plaats gevonden, te voltooien, zochten de Duitsers werkkrachten om gaten voor springstof in de havenkaden te graven. Hoewel de publieke opinie zich scherp hiertegen keerde, leenden ook Rotterdammers zich voor dit vernielingswerk.

Toen greep de illegaliteit in. Bij een inval door de KP-ers op het adres, waar de mannen zich konden melden, trof men dertig personen aan. De uitvoerder van de werken en een *Bauführer* werden op staande voet doodgeschoten. Van de arbeiders werd het persoonsbewijs afgenomen; het archief van de firma en de aanwezige financiën werden in beslag genomen. Dezelfde dag nog werden pamfletten verspreid,

¹ a. G. J. P. de Vries: *Achter de schermen*, blz. 32/34;

b. Dagrapport No. 3823, 6 Juni 1944. Gemeentepolitie Rotterdam.

² Maandverslag d.d. 17 Juli 1944. Gemeentepolitie Rotterdam.

³ a. G. J. P. de Vries: *Achter de schermen*, blz. 23/26;

b. *Guerilla in Rotterdam*, blz. 46;

c. Dagrapport No. 4295, 8 Augustus 1944. Gemeentepolitie Rotterdam.

⁴ Dagrapport No. 4415, 26.8.1944. Gemeentepolitie Rotterdam.

⁵ Dagrapport No. 4424, 28.8.1944. Gemeentepolitie Rotterdam.

⁶ a. G. J. P. de Vries: *Achter de schermen*, blz. 31/32;

b. Dagrapport No. 4933, geen datum. Gemeentepolitie Rotterdam.

⁷ a. G. J. P. de Vries: *Achter de schermen*, blz. 29/31;

b. *Guerilla in Rotterdam*, blz. 34/39;

c. Dagrapport No. 5258, geen datum. Gemeentepolitie Rotterdam.

„waarin nog eens op de schande van de havenvernielingen werd gewezen.”¹

De militaire tegenslagen en het groeiende verzet maakten de Duitsers nerveus. Wild sloegen zij toe. Toen op 5 September, Dolle Dinsdag, de bevolking in een feeststemming verkeerde, reden Duitse militairen vrijwel de gehele dag rond en vuurden links en rechts om de bevolking te intimideren. Van 5 tot en met 12 September werden op deze wijze zeven personen gedood en acht gewond. Zelfs werd er geschoten op politiemannen. Dergelijke schietpartijen werden herhaald in de week, dat de slag bij Arnhem plaats vond. Van 17 tot en met 21 September werden zodoende drie personen gedood en één gewond. Drie anderen werden bij aanhouding op straat om onbekend gebleven redenen direct neergeschoten. Op 27 September werd bij de Maashaven uit een autobus door Duitsers op een menigte geschoten. Een dertienjarige jongen werd dodelijk getroffen. Twee andere personen werden diezelfde dag door schietpartijen gewond. Op 9 October werd iemand door een verdwaalde kogel getroffen. De dag volgende op de overval op het Hoofdbureau van Politie, fusilleerden de Duitsers op de Coolsingel uit wraak vier arrestanten. Op dezelfde dag werd in verschillende straten van Rotterdam in het wilde weg geschoten op fietsers en voetgangers. Voor zover bekend werden toen twee personen gedood en drie gewond, en werden drie huizen in brand gestoken. Op 5 November 1944 gooide een officier van de *Grüne Polizei* twee handgranaten in een huis aan de Beukelsdijk; één persoon werd gewond.²

Fel woedde de terreur van de Duitsers in de weken vlak voor de razzia. Behalve in de bovengenoemde gevallen, waarbij Rotterdammers gedood of gewond werden, werden van 7 September tot vlak voor de razzia van 10 en 11 November 1944, 46 illegale werkers standrechtelijk doodgeschoten. In dezelfde periode stichtten de Duitsers zes branden in verschillende wijken van de stad.³

Onder deze voortdurende bedreigingen leefden de Rotterdammers aan de vooravond van de razzia's van midden-November 1944. Was het leven gedurende de gehele bezetting voor de massa der bevolking moeilijk geweest, in de herfst van 1944 scheen alle hoop op de toekomst vervlogen.

De voedselpositie in de steden was in snel tempo achteruit gegaan. Tengevolge van de stagnatie in het verkeer en de inundaties werden de voedselvoorraden, waarover het distributieapparaat kon beschikken, zo gering, dat een ieder genoodzaakt was er zelf op uit te trekken. Reeds in October 1944 liepen duizenden Rotterdamse vrouwen en kinderen de boerderijen in de omgeving van de stad af om aardappelen

¹ a. G. J. P. de Vries: *Achter de schermen*, blz. 36/37;

b. Dagrapport No. 4880, geen datum. Gemeentepolitie Rotterdam.

² Zie hiervoor uitvoeriger de maandverslagen September tot en met December 1944 van de Gemeentepolitie te Rotterdam.

³ a. „Opgave van door of vanwege de vijand te Rotterdam plaatsgevonden terechtstellingen van Nederlanders of Nederlandse onderdanen”, Politie Rotterdam. Centrale Recherche RR II-a-2;

b. Rapport, uitgebracht door de rechercheur A. R., betreffende de *SS-Sturmbannführer* H. J. Wölk, blz. 16/18.

te kopen. Oproepen in de pers tot de mannelijke bevolking om zich te melden voor het rooien van aardappelen in Drente vonden echter niet veel gehoor. Men beschouwde dit als een lokmiddel om in werkelijkheid arbeiders voor schanswerk te ronselen.¹ In de bedrijven werd vrijwel niet meer gewerkt. Men ging wel naar de fabriek, maar er was niets meer te doen. Anderen bleven weg en gingen op zoek naar voedsel in de omgeving. Gas en electriciteit werden nog slechts enkele uren per dag geleverd. Bonnen voor brandstof waren wel aangewezen, maar niemand had er enig vertrouwen in, de kolen nog voor de winter te krijgen, nu Limburg door de Geallieerden was bevrijd. Velen trachtten het gebrek aan kolen zoveel mogelijk aan te vullen door wrakhout, dat na de vernielingen in de havens dreef, te bemachtigen. Anderen trokken de haventerreinen op en zochten al wat brandbaar was bijeen.

En temidden van alle mistroostigheid, die sedert de havenvernielingen over de stad lag, drongen geruchten door, dat elders in het land mannen gevorderd werden voor schanswerk langs de IJssel en in Drente. Nog diep onder de indruk van de vernielingen in de haven, vernamen de Rotterdammers uit de illegale pers, dat razzia's hadden plaats gevonden in het Oosten van het land en in Utrecht.² Radio-Oranje waarschuwde regelmatig tegen razzia's. Van 19 September tot en met 4 November 1944 werd in 22 uitzendingen over het vorderen van mannen voor het verrichten van graafwerk gesproken.³ Meermalen werd men dan ook door dreigende geruchten gealarmeerd, doch telkens voelde men zich nodeloos verontrust.⁴ En daarna drongen zich weer onweerstaanbaar aan een ieder de dagelijkse zorgen op, die mede gevoed werden door het langzame verloop der krijgsverrichtingen.

De Geallieerde campagne op Walcheren en in Noord-Brabant had begin November haar einde bereikt en het Duitse Vijftiende Leger was teruggedreven benoorden het Hollands Diep en de Bergse Maas. Op 9 November stonden de Geallieerden aan de Moerdijk. Begunstigd door de terreingesteldheid, waren de Duitsers er echter in geslaagd, een catastrofhe te voorkomen. In Noord-Brabant gelukte het hun, de terugtocht in goede orde te volbrengen en zich achter het Hollands Diep te verschansen. Zo lag het front aan de vooravond van de razzia onwrikbaar vast. De inwoners van Rotterdam, slechts enkele tientallen kilometers van de gevechtsterreinen verwijderd,

¹ a. *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 18 October 1944;

b. *De Vrije Pers*, no. 12, 20 October 1944;

c. *Idem*, no. 15, 27 October 1944;

d. Avonduitzending van Radio-Oranje van 19 October 1944;

e. Middaguitzending van Radio-Oranje van 20 October 1944.

² *De Vrije Pers* No. 3, 29 September 1944; No. 9, 13 October 1944; No. 10, 16 October 1944; No. 12, 20 October 1944; No. 13, 23 October 1944; No. 14, 25 October 1944; No. 16, 30 October 1944.

³ Uitzendingen van Radio-Oranje d.d. 19, 20, 28, 30 September, 8, 10, 11, 12, 13, 14, 22, 23, 24, 25, 28, 29 October en 4 November.

⁴ a. F. A. de Graaff: *Op leven en dood*, blz. 258;

b. Verslag van de bespreking met D. B., blz. 1/2.

konden in stille uren het geschut horen donderen. Enig uitzicht op een spoedige bevrijding was er niet. En onder deze omstandigheden werd de reeds zo zwaar geteisterde bevolking door een nieuwe ramp getroffen. Op 10 en 11 November 1944 werd in Rotterdam door de Duitsers een razzia uitgevoerd, die de grootste werd, die in Nederland tijdens de bezetting plaats gevonden heeft. Ongeveer 50.000 mannen in de leeftijd van 17 tot en met 40 jaar werden opgepakt en naar werkkampen gezonden in het Oosten van ons land en in Duitsland.

HOOFDSTUK II

DE VOORGESCHIEDENIS VAN DE RAZZIA

De eerste vraag, die bij het onderzoek naar de razzia opkwam, was deze: welke beweegredenen hebben de Duitsers ertoe gebracht, een actie van een dergelijk karakter en van een dergelijke omvang op dat tijdstip uit te voeren? De motieven der Duitsers waren gedeeltelijk terug te vinden in de documenten, die betrekking hebben op de voorbereiding van de razzia. De oorsprong van deze motieven lag in de ontwikkeling van de militaire situatie en de daardoor bepaalde maatregelen op het gebied van de tewerkstelling van buitenlandse arbeidskrachten. Alvorens de voorbereidende maatregelen ter uitvoering van de razzia te bespreken, moeten wij daarom in het kort een overzicht geven van de verschillende wijzen, waarop de Duitsers in de loop van de bezetting Nederlandse arbeidskrachten opeisten.

DE ARBEIDSINZET IN NEDERLAND VAN MEI 1940 TOT NOVEMBER 1944

Nauwelijks een maand nadat de Duitsers Nederland waren binnengevallen, verscheen een openbare aankondiging waarin werklozen en arbeiders, die in Nederland geen geschikte arbeid konden vinden, werden opgewekt zich voor werk in Duitsland te melden.¹ Hierin werd er o.a. op gewezen, dat de Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandse gebied de Nederlandse autoriteiten en organisaties wilde ondersteunen bij de opheffing van de werkloosheid. Blijkbaar meenden de Duitsers, dat een belangrijk deel van de werkzoekende arbeidersbevolking zich vrijwillig bereid zou verklaren naar Duitsland te vertrekken. Reeds op 28 Juni 1940 volgde een bericht in de pers², dat, blijkens een circulaire van de secretaris-generaal van het Departement van Sociale Zaken aan de gemeentebesturen, arbeid in Duitsland in het algemeen voor Nederlanders „passend” geacht werd. Dit betekende niet alleen dat deze arbeid zou worden aangeboden aan allen, die in aanmerking kwamen of wilden komen; weigering van uitzending naar Duitsland zou tevens tot gevolg hebben de stopzetting van ondersteuning, van plaatsing bij de werkverschaffing, of van uitkering uit de werklozenkas. Dit soort dwang om arbeid in Duitsland te verrichten werd ook uitgeoefend op een deel van de gedemobiliseerde militairen, die in de Opbouw dienst waren opgenomen en in October 1940 werden ontslagen. Zij werden

¹ Openbare kennisgeving. 's-Gravenhage, 21 Juni 1940. De kennisgeving was ondertekend door Mr Dr A. L. Scholtens, Secretaris-Generaal, wvd. Hoofd van het Departement van Sociale Zaken, en R. Jacob, hoofd van de *Geschäftsgruppe Soziale Verwaltung*, een afdeling van het *General-kommissariat für Finanz und Wirtschaft*. Deze afdeling had gedurende het grootste deel van de bezettingstijd de leiding bij de arbeidsinzet en onderhield het contact met het Departement van Sociale Zaken.

² *Nieuwe Rotterdamse Courant*, Vrijdag 28 Juni 1940, avondblad.

verplicht, zich binnen drie dagen na het ingaan van hun „groot verlof” bij de arbeiders te melden. Weigerden zij werk in Duitsland te aanvaarden, dan werd geen ondersteuning verleend. Deze regeling voor de gedemobiliseerde soldaten legden de Duitsers zo uit, dat degenen, die weigerden in Duitsland te werken, ook niet in aanmerking mochten komen voor arbeid in Nederland.¹

Deze maatregelen konden aanvankelijk nog de schijn wekken, dat het er de Duitsers inderdaad om te doen was, steun te verlenen bij de opheffing van de werkloosheid. Hun werkelijke bedoelingen werden echter spoedig duidelijker. In Januari en Februari 1941 werd een actie ingezet onder de werf- en metaalarbeiders om voor enige maanden vrijwillig in Duitsland te gaan werken. Toen werden dus geen werklozen, maar werkende arbeiders aangespoord om naar Duitsland te gaan. Ondanks de propaganda in de bedrijven en het verbeteren van de arbeids- en loonvoorwaarden voor de uit te zenden arbeiders, was er weinig animo. Daarna kwamen de dreigementen, die eveneens hun uitwerking misten. Inmiddels was ook de tekst bekend geworden van een door het hoofd van de *Geschäftsgruppe Soziale Verwaltung* opgesteld ontwerp-rondschrjven, waarin met „*Zwangsmassnahmen gegen Arbeitsunwilligkeit*” geschermd werd. Het gevolg was, dat op 11 Februari bij de Rotterdamsche Droogdok Maatschappij en in de cantine van een metaalfabriek in Amsterdam „*Hetzreden gegen Deutschland*” werden gehouden.² Een week later, op 17 Februari, werd een aantal jonge arbeiders van de toenmalige Nederlandsche Scheepsbouw Maatschappij te Amsterdam bij hun komst op de werf naar een cantine verwezen. Nadat de deuren waren gesloten en medegecedeeld was dat niemand de cantine meer mocht verlaten, werd vermeld, wie door een inmiddels gehouden loting voor uitzending naar Duitsland aangewezen waren. Toen dit bekend werd onder de andere op de werf aanwezige arbeiders brak een staking uit, die zich in enkele uren uitbreidde over vijf andere bedrijven, waar men eveneens „vrijwillig” arbeiders voor Duitsland moest „leveren”. Naar aanleiding van deze staking en van een reeds eerder uitgebroken sit-down-staking van de arbeiders bij Wilton-Feijenoord in Rotterdam, zagen de Duitsers voor korte tijd van hun plan af. Al hadden zij zich teruggetrokken, duidelijk was gebleken, dat de uitzending van arbeiders naar Duitsland niet in het teken van de gepropageerde „vrijwillige samenwerking” stond en dat het evenmin de bedoeling was, de Nederlandse werkloosheid op te heffen. Het werven van arbeidskrachten voor Duitsland had andere redenen. Alle „*Einsatzmassnahmen*” — zo schreef het hoofd van de *Geschäftsgruppe Soziale Verwaltung* in een vertrouwelijk rapport — moeten beschouwd worden

¹ Bauer, A. J. H. *De openbare arbeidsbemiddeling gedurende de bezettingstijd (1940—1945)*. Proefschrift, Amsterdam, 1948, blz. 119.

² a. „*Bericht, betrifft Karl Heinrich Teschmacher, Schiedam*”, notitie van de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD. III, C 5*, bestemd voor de *Generalkommissar für Finanz und Wirtschaft* (Archief *Zentralauftragsstelle*; Verzameling Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie).

b. Verslag van de bespreking met een aantal arbeiders van de Verschure & Co's Scheepswerf en Machinefabriek N.V.

„in erster Linie unter dem Gesichtspunkte einer bis zur Grenze der Leistungskapazität angespannten Kriegswirtschaft.“¹

Deze woorden werden geschreven nog vóór het uitbreken van de oorlog met Rusland. Jacob's rapport, na een jaar bezetting opgesteld, was dan ook, in overeenstemming met de militaire situatie, in het algemeen in zeer rustige toon geschreven. In twee hoofdstukken werden zelfs nog uitvoerige beschouwingen gewijd aan arbeidsrecht en sociale verzekering. Begin November 1941 werd echter steeds duidelijker dat de Russische tegenstand niet gebroken was. De altijd zo quasi-sobere Duitse *Wehrmachtsberichte* vermeldde geen honderdduizenden gevangenen en geen tienduizenden mitrailleurs en geweren meer als buit. Onder deze omstandigheden werd door de Duitse oorlogsleiders onderzocht, welke maatregelen genomen moesten worden om nieuwe arbeidskrachten aan de industrie toe te voegen. Daarbij viel hun aandacht het eerst op de vijf miljoen krijgsgevangenen, die begin November 1941 in Duitsland aanwezig waren. Van hen waren op dat moment „slechts“ twee miljoen in de arbeidsinzet opgenomen. Op een bijeenkomst in het *Luftfahrtministerium*, op 7 November 1941 gehouden, maakte Goering bekend, dat de *Führer* zijn opvattingen ten opzichte van de krijgsgevangenen in verband met de oorlogseconomie veranderd had. Zeker had men toen reeds geduchte spijt, de Nederlandse militairen uit krijgsgevangenschap ontslagen te hebben. Tijdens de bespreking werd n.l. opgemerkt: „Polen, Holländer u.A. nötigenfalls als Kriegsgefangene einziehen und als solche beschäftigen, wenn keine Arbeitsleistung im freien Arbeitsvertrag erzielt wird. Scharf durchgreifen.“² En eind Januari 1942 deelde Goering aan Mansfeld, *Hauptabteilungsleiter für den Arbeitseinsatz im Amt Vierjahresplan*, tijdens een bespreking in het *Reichsarbeitsministerium* mede, dat de *Führer* overwoog, de militair-dienstplichtige arbeiders tot krijgsgevangenen te verklaren en hen „zwangsweise“ naar Duitsland te voeren. Mansfeld had deze kwestie van zijn kant ook reeds besproken met Fischböck, *Generalkommissar für Finanz und Wirtschaft*, en bij hem geen bezwaren ontmoet.³

Terwijl in Duitsland de oorlogsindustrie zich steeds meer uitbreidde, werden hieraan voortdurend arbeidskrachten onttrokken door oproeping in militaire dienst. Kort na bovengenoemde besprekingen zond Mansfeld een schrijven aan de hoogste Duitse vertegenwoordigers in de bezette gebieden, dus ook aan Seyss-Inquart. Hierin werd over de krijgsgevangenen nog met geen woord gerept. Voorlopig wilde men de schijn van vrijwilligheid handhaven. Wel wees Mansfeld erop, dat succes alleen te bereiken viel, indien de maatregelen ter ondersteuning van de werving van

¹ Jacob, R. *Ein Jahr Sozialarbeit in den Niederlanden*, Juni 1941, blz. 13.

² *Vermerk über Ausführungen des Reichsmarschalls in der Sitzung am 7.11.41 im R.L.M. Entwurf*. Berlijn, 11 November 1941. In: *International Military Tribunal, Trial of the Major War Criminals*, vol. XXVII, blz. 64, is dit document gepubliceerd, maar niet in extenso, met name niet de hier geciteerde passages. Wij gebruikten het document uit de verzameling van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie.

³ *Vermerk betr. zwangsweise Überführung von Arbeitern der besetzten Gebiete nach Deutschland*. Berlijn, 3 Januari 1942 (Neurenberg document NG-3752).

vrijwillige arbeidskrachten „mit allem Nachdruck” genomen werden. Daarom stelde hij verschillende straffen voor, waaronder gedeeltelijke intrekking van levensmiddelenkaarten.¹ Van een openlijke verplichte tewerkstelling in Duitsland werd in dit schrijven nog niet gesproken. In Nederland was de juridische basis hiervoor echter reeds gelegd in een verordening van de Rijkscommissaris van 28 Februari 1941. Volgens deze verordening konden bewoners van het bezette Nederlandse gebied door het Gewestelijk Arbeidsbureau worden verplicht, voor een bepaalde tijd op een hun aangewezen plaats binnen het Nederlandse gebied diensten te verrichten. Daartoe kon het arbeidsbureau aan particuliere en openbare bedrijven en besturen opdragen, arbeidskrachten af te staan.² Op 21 Maart 1942 werd *Gauleiter* Sauckel benoemd tot algemeen gevolmachtigde voor de arbeidsinzet voor Duitsland en de bezette gebieden. Twee dagen later schrapte Seyss-Inquart de woorden „binnen het Nederlandse gebied” uit de verordening van 28 Februari.³ Daarmede was de weg gebaad voor een gedwongen uitzending naar Duitsland van een onbeperkt aantal Nederlanders. In Mei 1942 gelastte Sauckel in een *Anordnung*, bestemd voor zijn ambtenaren:

„Dort jedoch, wo in besetzten Gebieten der Appell der Freiwilligkeit nicht ausreicht, müssen unter allen Umständen Dienstverpflichtungen und Aushebungen vorgenommen werden. Es ist dies ein undiskutierbares Erfordernis unserer Arbeitslage.”⁴

De eerste grote groep, die door deze gedwongen uitzending werd getroffen, was die der metaalbewerkers. Doordat zij het eerst aan deze nieuwe vorderingsmethode waren onderworpen, kon deze actie voor de Duitsers „einen überraschend guten Verlauf”⁵ aannemen. Naarmate de Duitsers echter in de loop van het jaar voortgingen arbeiders in de meest verschillende bedrijven aan te wijzen en zich daarbij niet alleen beperkten tot enkele industriële centra, breidde het verzet zich onder grote delen van de bevolking uit. De aanvankelijke individuele weerstand ontwikkelde zich langzamerhand tot een algemene houding van lijdelijk verzet. De Nederlandse artsen b.v. keurden een groot percentage opgeroepen af.

„So ist es vorgekommen, dass 50, 60 bis 75% der ausgekämmtten Leute untauglich waren. Die Untersuchungen werden zwar von Vertrauensärzten der Arbeitsämter ausgeführt, trotzdem aber konnte man sich des Eindrucks nicht erwehren, dass oft absichtlich Krankheit vorgeschützt wird, die nicht ohne weiteres widerlegt werden kann.”⁶

¹ *Schnellbrief. Betrifft: Verstärkung des Einsatzes von Arbeitskräften aus den besetzten Gebieten im Deutschen Reich und Vorbereitung eines zwangsweisen Einsatzes*, 29 Januari 1942 (Neurenberg document PS-1183, zie voor publicatie noot 2, blz. 42).

² Verordening van den Rijkscommissaris betreffende de verplichting tot het verrichten van diensten... *Verordeningenblad*, 3 Maart 1941, No. 42/1941.

³ Verordening van den Rijkscommissaris... houdende wijziging der Verordening No. 42/1941... *Verordeningenblad*, 25 Maart 1942, No. 26/1942.

⁴ *Anordnung Nr. 4 des Generalbevollmächtigten für den Arbeitseinsatz über die Anwerbung, Betreuung, Unterbringung, Ernährung und Behandlung ausländischer Arbeiter und Arbeiterinnen*. 7 Mei 1942. Zie: *Handbuch für die Dienststellen des Generalbevollmächtigten für den Arbeitseinsatz und die interessierten Reichsstellen im Grossdeutschen Reich und in den besetzten Gebieten*. Deel I, 1944, blz. 79.

⁵ Rapport van de SD Rotterdam, 8 Januari 1943 (Archief *Befehshaber der Sicherheitspolizei und des SD*; Verzameling Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie).

⁶ Rapport van de SD Amsterdam, geen datum (zie voor herkomst noot 5).

De illegale pers en Radio-Oranje zetten de bevolking steeds veelvuldiger en steeds dringender aan, de arbeidsinzet te saboteren en onder te duiken.¹ Het aantal personen dat hieraan gehoor gaf „stieg stetig an. In den letzten Monaten, insbesondere aber in den Monaten November und Dezember, wurde festgestellt, dass grosse Teile der vermittelten Kräfte zu den festgesetzten Abfahrtszeiten nicht erschienen. Teilweise betrug dieser Ausfall 50 bis 75 %.”² Dit verzet was niet alleen kenmerkend voor de grote steden en het Westen van het land. In het Oosten was de situatie nauwelijks anders. Een rapport van de SD te Arnhem vermeldde, dat confessionele en andere verenigingen en instellingen arbeidsbemiddeling verleenden buiten de arbeidsbureaux om.

„Insbesondere waren es katholische Kreise, die auf Grund ihrer starken kirchlichen Bindungen die Jugendlichen unter allen Umständen vom Arbeitseinsatz fernzuhalten bestrebt waren.”³

Behalve met het verijdelen van de pogingen zich aan uitzending te onttrekken, hadden de Duitsers handen vol werk met het opsporen van de „contractbrekers”.⁴ Reeds midden Juni 1942 stelde de *Sicherheitspolizei* in Den Haag aan het *Reichssicherheitshauptamt* te Berlijn voor, tot een betere samenwerking te komen tussen de betrokken diensten, teneinde de opsporing van „*Vertragsbrüchige*” gemakkelijker te maken.⁵ Meestal waren deze ondergedoken en pogingen hen in handen te krijgen hadden in de regel weinig succes.

„Vielfach ist ein Unterschlupf bei Bauern in den ländlichen Bezirken erfolgt, wo sie sich unangemeldet aufhalten. Versucht ist zwar, die Aushändigung der Lebensmittelkarte an solche Kräfte, die sich der Dienstpflichtverweigerung schuldig gemacht haben, oder sich absichtlich dem Arbeitseinsatz entziehen, zu unterbinden. Ein wirksames Mittel ist hierdurch noch nicht geschaffen, umso mehr als die Wirtschaftsämter nicht immer in der erforderlichen Weise mitarbeiten.”⁶

Al deze berichten bereikten de Duitse oorlogsleiders in de maanden, dat de militaire situatie, waarin Duitsland zich bevond, zienderogen achteruit ging. In het voorjaar van 1942 werd Goering's grootspraak, dat geen vijandelijke vliegtuigen het Ruhrgebied zouden kunnen bombarderen, opnieuw gelogenstraft, toen in de nacht van 30 op 31 Mei meer dan duizend Britse bommenwerpers Keulen bombardeerden. De geruchten omtrent een naderende invasie namen toe, vooral toen op 11 Juni 1942 het bericht bekend werd, „dat tussen de Britse, Amerikaanse en Russische regeringen volledige overeenstemming was bereikt betreffende de dringende taak, in de loop van 1942 een tweede front in Europa tot stand te brengen.” Wel stak deze formulering nog vol vaagheden, maar de Duitsers waren gealarmeerd. Ook werden

¹ Rapport van de SD Amsterdam, geen datum. „Nicht unerheblich zu dem Verhalten vieler Kräfte, dürfte die Flüsterpropaganda, das verbotene Abhören feindlicher Sender, die Flugblattpropaganda usw. beigetragen haben.”

² Zie: ¹.

³ Rapport van de SD Arnhem, geen datum.

⁴ Rapport van de SD Amsterdam, geen datum.

⁵ Brief van de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD* aan het *Reichssicherheitshauptamt*, 24 Juni 1943.

⁶ Rapport van de SD Amsterdam, geen datum.

zij verontrust door de groeiende activiteit van een blijkbaar inmiddels georganiseerde illegaliteit. Als gevolg van deze veranderde omstandigheden werden in Nederland honderden gijzelaars genomen en werden de Nederlandse beroepsofficieren geïnterneerd, na onder het voorwendsel van registratie, opgeroepen te zijn. Op 5 Augustus 1942 richtte de *Wehrmachtbefehlshaber in den Niederlanden*, Christiansen, zich met een waarschuwing tot de Nederlandse bevolking, dat een ieder met zijn leven speelde, „wanneer hij in geval van een vijandelijke landingspoging zou wagen, de vijand te helpen of hem ook slechts indirect te begunstigen.”¹

In November 1942 vond de Brits-Amerikaanse landing plaats in Frans Noord-Afrika en begon het Britse Achtste Leger de achtervolging van de bij El Alamein verslagen Duitse troepen. Maar de definitieve wending in de Duitse oorlogvoering kwam, toen begin Februari 1943 het Zesde Duitse Leger in Stalingrad capituleerde. Deze capitulatie, waardoor het mislukken van een groots opgezette omsingeling van de Russische legers en een doordringen naar de olievelden in de Kaukasus bezegeld werd, werd aanleiding tot het uitvaardigen van een reeks „*Mobilisierungsanordnungen*”.² Nog voordat de beslissing om Stalingrad gevallen was, kwam op 13 Januari 1943 een decreet van de *Führer* betreffende de arbeidsinzet van mannen en vrouwen voor de „*Reichsverteidigung*”. Op 29 Januari werd als uitvloeisel hiervan een verordening uitgevaardigd door een „*Dreierausschuss*”, bestaande uit Lammers (*Reichsminister en Chef der Reichskanzlei*), Bormann (*Leiter der Parteikanzlei*) en Keitel (*Chef des Oberkommandos der Wehrmacht*). Hierbij werden de *Reichswirtschaftsminister* en de hoogste autoriteiten in het Rijk gemachtigd, in overleg met de *Generalbevollmächtigte für den Arbeitseinsatz*, Sauckel, verordeningen af te kondigen betreffende het stilleggen of samenvoegen van bedrijven, teneinde arbeidskrachten vrij te maken „*für Aufgaben der Reichsverteidigung*.”²

Begin Februari publiceerde de Duitse pers een oproep tot aanmelding aan mannen van 16 tot 65 jaar en van vrouwen van 17 tot 45 jaar „in het kader van de totale mobilisatie van arbeidskrachten.” Drie verordeningen werden voor Duitsland afgekondigd, die betrekking hadden op het sluiten van handels-, handwerk- en restaurant bedrijven. De bevolen maatregelen moesten voor 15 Maart uitgevoerd zijn.³ In Nederland kondigde Seyss-Inquart bij verordening van 20 Februari 1943 af, dat hij alle maatregelen kon nemen, weke noodzakelijk waren voor het instandhouden van de productie, de verdeling van goederen, en voor de arbeidsinzet.⁴ Op 1 Maart 1943 volgde een verordening betreffende de beperking t.a.v. het veranderen van betrekking.⁵ In een aantal met name genoemde bedrijfstakken, die voor de Duitse oorlogvoering van belang waren, kon de dienstbetrekking alleen door middel van het

¹ Bekendmaking van het Bureau van de WBN, van 5 Augustus 1942.

² *Reichsgesetzblatt*, deel I, 1943, Nr. 11.

³ Keesings Historisch Archief, 8—14 Februari 1943, blz. 5417.

⁴ Verordening van den Rijkscommissaris... betreffende de instandhouding van de productie enz. *Verordeningenblad*, 20 Februari 1943, No. 16/1943.

⁵ Verordening van den Rijkscommissaris... betreffende de beperking ten aanzien van het veranderen van betrekking... *Verordeningenblad*, 1 Maart 1943, No. 20/1943.

arbeidsbureau worden ontbonden. In de overige bedrijven moest men zich na het verlaten van zijn betrekking bij het arbeidsbureau melden. Op 15 Maart werd in het *Verordeningenblad* afgekondigd, dat in beginsel slechts die bedrijven mochten blijven werken, welke „oorlogs- of levensnoodzakelijk” waren.¹ Met het inwerkingtreden van deze verordening werd de sluiting bevolen van bedrijven in een aantal met name genoemde bedrijfstakingen.

Al deze maatregelen hadden tot strekking de *Arbeitseinsatz* straffer te leiden, zodat de Duitsers de vrijgekomen arbeidskrachten uit de gesloten bedrijven direct zouden kunnen opvangen en op het geschikte moment via de bedrijven beslag zouden kunnen leggen op de nog werkende arbeiders. Ook deze maatregelen werden door de Nederlandse bevolking grondig gesaboteerd. Tallozen die zonder werk kwamen en opgeroepen werden, meldden zich niet, maar doken onder. Seyss-Inquart kon dus wel in een schrijven aan Lammers berichten, dat hij vast besloten was alle maatregelen, zoals die in Duitsland genomen waren, ook in Nederland uit te voeren, maar hij moest er bij opmerken, dat hij geen bestuurs- en partijapparaat zoals Lammers „im Reiche” tot zijn beschikking had, doch met een „im Wesentlichen widerstrebende Bevölkerung mit unzulänglichen Exekutivmitteln” te doen had.²

De bovengenoemde verordeningen en besluiten betreffende de arbeidsinzet waren het directe gevolg van de slechtere militaire positie, waarin Duitsland was gekomen. Deze schiep echter ook problemen, die betrekking hadden op de militaire veiligheid van de Westeuropese kust. Daar een Geallieerde landing in 1943 volgens de Duitsers tot de mogelijkheden behoorde en de kustverdediging vrij zwak was, overwoog de *Wehrmacht* in Februari 1943 uit veiligheidsoverwegingen de Nederlandse ex-militairen, voor zover deze in het Westen van het land woonden, te interneren.³

Uit het feit, dat de hierboven genoemde verordening van de *Dreierausschuss* (29 Januari 1943) mede-ondertekend was door Keitel blijkt, dat de leiders van de *Wehrmacht* ook in hoge mate geïnteresseerd waren bij het economisch leven, voor zover dit betrekking had op de „*Reichsverteidigung*”. Het oproepen van Duitse mannen voor de militaire dienst kon alleen plaats vinden, als er voldoende arbeidskrachten waren om deze mannen in de oorlogsindustrie te vervangen. En de oorlogsindustrie zou slechts wapens voor de nieuwe lichten kunnen verstrekken, indien nog meer arbeidskrachten werden aangevoerd. Bij het overwegen van de vraag of men de Nederlandse militairen in krijgsgevangenschap zou terugvoeren, heeft het veiligheidsmotief voor de *Wehrmacht* gegolden, maar even dwingend was de behoefte, deze krijgsgevangenen als arbeidskrachten in de oorlogsindustrie in te schakelen.

De vraagstukken die betrekking hadden op de oorlogvoering in Afrika en Rusland, de militaire veiligheid in West-Europa en de aanvoer van nieuwe arbeidskrachten

¹ Verordening van den Rijkscommissaris... betreffende de sluiting van de bedrijven. *Verordeningenblad*, 15 Maart 1943, No. 30/1943.

² Brief van Seyss-Inquart aan Lammers, Den Haag, 13 April 1942 (Archief *Reichskanzlei*, no. 664).

³ Nota van *Staatssekretär* Kritzinger betreffende het resultaat van besprekingen van 22 en 23 Februari, Berlijn, 24 Februari 1943. Zie voor herkomst noot 2.

naar de fabrieken, waren één en ondeelbaar. Dit kwam niet alleen tot uitdrukking in de vorming van de „*Dreierausschuss*” zelf, maar ook in de opdrachten, die hij gaf. Zo vond op zijn initiatief op 22 Februari 1943 in de Rijkskanselarij te Berlijn een bespreking plaats, waarbij aanwezig waren vertegenwoordigers van de bezette gebieden en vertegenwoordigers van het *Oberkommando der Wehrmacht*, het *Rüstungsministerium*, het *Reichswirtschaftsministerium* en het *Reichsernährungsministerium*. Hier werden de maatregelen besproken, die in Duitsland en de bezette gebieden genomen moesten worden in het kader van de bovengenoemde Duitse „*Mobilisierungsanordnungen*.”¹

Alle besprekingen die de Duitsers hielden en alle verordeningen die werden uitgevaardigd, hadden, voor zover zij de arbeidsinzet betroffen, uiteindelijk het doel, tot een verplichte aanmelding van alle arbeidskrachten in de bezette gebieden te komen. Terwijl deze, zoals boven bleek, reeds begin Februari 1943 voor Duitsland was afgekondigd, durfde Seyss-Inquart dit voor Nederland op dat tijdstip nog niet aan. Op de bovengenoemde bespreking van 22 Februari 1943, waar o.a. Fischböck aanwezig was, zeide deze:

„Eine Meldepflichtverordnung hält der Reichskommissar nicht für durchführbar, weil hierfür nur holländische Behörden zur Verfügung stehen, die nicht mitziehen würden.”²

Fischböck had alle reden om zo te spreken. De opdracht aan de Nederlandse rijksgemeente-instellingen om een lijst met namen in te leveren van arbeiders en kantoorbedienden, was „*restlos gescheitert*”³. De poging om via de bevolkingsregisters tot een volledige registratie te komen van alle personen, die voor arbeidsinzet in aanmerking kwamen, was, ook bij het Centraal Bevolkingsregister, zodanig tegengewerkt, dat de Duitsers een hoogst onvolledige administratie kregen, waarmee weinig was aan te vangen.⁴ Het terugvoeren van de Nederlandse ex-militairen in Duitse krijgsgevangenschap werd niet alleen een mislukking, maar werd ook met een staking beantwoord, die de autoriteit van de Duitse bezettende macht ernstig aantastte. Talloze ex-militairen vermeerderden het aantal onderduikers. Hierbij kwamen ook nog de studenten, die de loyaliteitsverklaring niet hadden getekend en bovendien weigerden gevolg te geven aan de Duitse oproep, om zich op 6 Mei 1943 voor tewerkstelling te melden. Gezien deze slechte resultaten was te verwachten, dat een verplichte aanmelding voor de arbeidsinzet bij voorbaat tot mislukking gedoemd was. Toch

¹ a. Aantekeningen d.d. 22 Februari 1943 betreffende een bespreking in de Rijkskanselarij te Berlijn. Berlijn, 22.2.43. (Zie: *De April-Meistakingen* door Prof. Dr P. J. Bouman, blz. 308.)

b. Aantekeningen van *Staatssekretär* Körner betreffende dezelfde bespreking. Begeleidend schrijven gedateerd 28 Februari 1943. (Zie voor herkomst noot 3, blz. 46.)

² Aantekeningen d.d. 22 Februari 1943 betreffende een bespreking in de Rijkskanselarij te Berlijn. Berlijn, 22 Februari 1943. Zie noot 1a.

³ Brief van de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD*, III C 5, aan het *Reichssicherheitshauptamt*, d.d. 1 Januari 1943.

⁴ A. J. H. Bauer, *De openbare arbeidsbemiddeling gedurende de bezettingstijd (1940—1945)*. Amsterdam, 1948, blz. 162—165.

werd deze op 6 Mei 1943 afgekondigd; de mannen in de leeftijd van 18 tot 35 jaar moesten zich aanmelden bij de gewestelijke arbeidsbureaux.¹

De ontevredenheid van Seyss-Inquart over de voortdurende tegenwerking van ondernemers en arbeidsbureaux blijkt uit een passage van zijn circulaire aan de ambtenaren van de afdeling *Arbeitseinsatz* van het Rijkscommissariaat van eind Juni 1943:

„Die bisher auf dem Gebiet des Arbeitseinsatzes getroffenen Massregeln konnten weder die vom Reich verlangten Kräfte in entsprechender Frist aufbringen, noch in den besetzten Gebieten eine solche Klarheit schaffen, dass sie als befriedigend angesehen werden können. Das Aufrufen der einzelnen Jahrgänge bis zum 35. Lebensjahr ist ohne Erfolg geblieben, weil die ausserordentlich hohe Zahl der gegebenen Freistellungen ein praktisches Ergebnis ausgeschlossen hat. . .

Bei der Durchführung dieser letzteren Massnahme ergeben sich nun genau dieselben Schwierigkeiten, die wir schon von früher gewohnt sind, nämlich die Reklamierung der Freistellung durch so ziemlich alle Stellen, die derartige Arbeitskräfte beschäftigen.”²

Ook de SD was door deze ontwikkeling verontrust. In een ontwerp-*Lagebericht* wordt vermeld, dat in Augustus 1943

„bei einem Soll von 34 000 Kräften bislang erst etwa 9000 Kräfte nach Deutschland vermittelt worden (sind). Die Zahl der Untergetauchten wird in deutschen Fachkreisen auf rund 60 000 geschätzt. Vermutet wird, dass diese Kräfte weitgehend Unterschlupf in der Landwirtschaft gefunden haben. Die Bekämpfung der Untergetauchten durch polizeiliche Aktionen gestaltet sich u.A. auch durch das Fehlen ausreichender geschulter Polizeikräfte äusserst schwierig.”³

Ondanks alle verzet moest een groot aantal arbeiders in de periode van 1940 tot en met 1943 toch naar Duitsland vertrekken. Dit heeft vaak aanleiding gegeven tot de opvatting, dat de weerstand van de bevolking tegen de maatregelen op het gebied van de arbeidsinzet niet effectief genoeg is geweest. Uit de Duitse documenten blijkt echter voldoende het tegendeel. Daarbij mag ook niet uit het oog worden verloren, dat de na de oorlog verstrekte gegevens van het Centraal Bureau voor de Statistiek omtrent het aantal in Duitsland tewerkgestelde arbeiders onnauwkeurig zijn. In de genoemde periode zouden 511.300 arbeiders naar Duitsland zijn vertrokken en 130.100 teruggekeerd.⁴ Bauer wijst er in *De openbare arbeidsbemiddeling gedurende de bezettingstijd* echter terecht op, dat het aantal personen dat door de arbeidsbureaux werd opgegeven, kunstmatig verhoogd werd om critiek van Duitse zijde te voorkomen. Verder zijn zeer velen op eigen gelegenheid teruggekeerd. Ofschoon het aantal van

¹ Verordening van den Rijkscommissaris . . . betreffende de verplichting tot aanmelding voor de arbeidsinzet. *Verordeningenblad*, 7 Mei 1943, No. 1943/43.

² *Anweisung* van de Rijkscommissaris *an die Abteilung Arbeitseinsatz*. Den Haag, 22 Juni 1943 (Archief *Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz*. Verzameling Rijksinstituut voor Oorlogsdokumentatie).

³ *Lageberichts-Entwurf* van de *Aussenstelle Den Haag* van de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD*, d.d. 31 Augustus 1943.

⁴ *Economische en sociale kroniek der oorlogsjaren 1940—1945*, Utrecht, 1947. Uitgave van het Centraal Bureau voor de Statistiek, blz. 305.

deze „contractbrekers” niet bekend is, heeft het volgens Bauer zeker in de tienduizenden gelopen.¹

Ongetwijfeld was het verzet voor een zeer belangrijk gedeelte slechts mogelijk door het werk van de illegaliteit en van vele ambtenaren op de arbeidsbureaux.² Belangrijke delen van administraties werden soms vernietigd of vervalst. De illegale organisaties verstrekten vervalste persoonsbewijzen en zorgden voor onderduikadressen en levensmiddelenkaarten. In een brief aan Himmler in Augustus 1943 stelde Rauter dan ook voor, door middel van de uitreiking van een tweede distributiestamkaart, controle op de onderduikers uit te oefenen. „*Der Arbeitseinsatz*” — zo schreef hij — „*kann nicht ohne polizeilich-exekutiven Druck weitergetrieben werden, da die Leute einfach nicht kommen und die niederländischen Behördenorgane auf diesem nationalistischen Gebiet nicht funktionieren.*”³

De tegenwerking die de Duitsers bij het uitvoeren van hun maatregelen in verband met de arbeidsinzet bijna overal ondervonden, dwong hen echter ook, naar nieuwe methoden van registratie te zoeken. Tot Juni 1943 was daarbij steeds gebruik gemaakt van arbeidsbureaux en bevolkingsregisters. Daar de Duitsers hiermede onvoldoende resultaten bereikten, probeerden zij het eind 1943 met een registratie via het bedrijfsleven. De ondernemers werden verplicht, lijsten en driedelige kaarten in te leveren, waarop de namen en beroepen vermeld moesten worden van het personeel. Verder moest worden opgegeven, welke personen men voor het bedrijf wilde behouden. Eén der drie kaarten, voorzien van een Duits stempel, werd aan het bedrijf teruggezonden, indien een personeelslid van arbeidsinzet vrijgesteld zou worden. De opzet was echter zo doorzichtig, dat in Maart 1944 van de 640.000 personen, die volgens de Statistiek van de *Hauptabteilung Soziale Verwaltung* van het Rijkscommissariaat in handel en handwerkbedrijven werkzaam waren, door de ondernemingen slechts 140 000 werknemers waren opgegeven. Op een vergadering van Fachberater in Mei 1944 werd dan ook spijtig geconstateerd, „*dass das Ergebnis für den Reichseinsatz sehr gering*” was.⁴

Het was niet alleen in Nederland, dat de arbeidsinzet voor de Duitsers zulke slechte resultaten opleverde. De wegvoering van de mannen uit Frankrijk en Italië was eveneens volkomen onbevredigend. In het eerste kwartaal van 1944 waren 500.000 nieuwe arbeidskrachten aan de Duitse oorlogsindustrie toegevoegd. Dit aantal be-

¹ Bauer, A. J. H. *De openbare arbeidsbemiddeling gedurende de bezettingstijd (1940—1945)*. Amsterdam, 1948, blz. 294/295.

² Zie hiervoor uitvoeriger:

a. 1940—1945; een analyse van het verzet. Amsterdam, 1945;

b. Bauer, A. J. H. *De openbare arbeidsbemiddeling gedurende de bezettingstijd (1940—1945)*. Amsterdam, 1948.

³ Brief van Rauter aan Himmler d.d. 10 Augustus 1943. *Het proces Rauter* (Bronnenpublicaties van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie. Serie Processen, Nr. 5, blz. 53).

⁴ Bauer, A. J. H. *De openbare arbeidsbemiddeling gedurende de bezettingstijd (1940—1945)*. Amsterdam, 1948, blz. 203.

stond uit 150.000 Duitsers, 63.000 krijgsgevangenen en 220.000 arbeidskrachten uit Oosteuropese gebieden. Uit het Westen en uit Italië waren slechts 60.000 mannen verkregen. Dit aantal beschouwde Sauckel als „*ausserordentlich gering*”. Volgens zijn begroting waren er voor het jaar 1944 4.050.000 mannen nodig. De resultaten van het eerste kwartaal waren dus 50 % bij de geprojecteerde behoeften ten achter gebleven.¹ ||

Deze tegenslag viel juist in de periode dat tengevolge van de verzwakking van de militaire positie steeds meer Duitsers uit de industrie naar het leger moesten worden overgeheveld. In Mei 1943 was namelijk de Duitse *débacle* in Tunis een feit. Bijna 250.000 Duitsers en Italianen werden krijgsgevangen gemaakt. Na het verlies van Sicilië in de zomer van 1943 kwam het front in September in Italië te liggen. In Rusland moest in dezelfde tijd de Oekraïne worden prijsgegeven. Leningrad werd in het eerste kwartaal van 1944 ontzet en de Russische legers naderden de vroegere Pools—Russische grens, nl. die van voor de Poolse deling door Duitsland en Rusland in September 1939. De bombardementen op Duitsland waren in de nazomer van 1943 belangrijk in aantal en hevigheid toegenomen. En op de achtergrond van deze situatie stond de dreiging van een invasie aan de kusten van West-Europa.

Toen na de landing in Normandië (6 Juni 1944) een acute crisis-toestand intrad, werd op 25 Juli 1944 een *Erlas des Führers über den totalen Kriegseinsatz* afgekondigd², en werd Goebbels met de uitvoering van de daarin gestelde opdracht belast.³ In wezen was zijn taak dezelfde als die welke de reeds bovengenoemde *Deierausschuss* uit te voeren had krachtens het *Erlas* van 13 Januari 1943. Men verwachtte nu echter meer van een eenhoofdige leiding. Bovendien kreeg Goebbels veel meer bevoegdheden om arbeidskrachten ten behoeve van de oorlogsindustrie aan bedrijven en openbare diensten te onttrekken.

Men zal in het licht van het bovenstaande begrijpen, dat de *razzia* te Rotterdam — en hetzelfde geldt voor de andere *razzia's*, in de herfst van 1944 in Nederland uitgevoerd — niet als een op zichzelf staand verschijnsel mag worden beschouwd, doch de meest brute vorm was van vordering van arbeidskrachten, die door de bezetter werd toegepast.

MOTIEVEN VAN MILITAIRE AARD

De poging der Duitsers om door een laatste concentratie van alle arbeidskrachten de totale oorlog van propaganda tot werkelijkheid te maken (zoals Goebbels zeide), ging gepaard met een groeiende vrees van de *Wehrmacht* voor de haar vijandig gezinde bevolking in West-Europa. De militaire situatie gaf hiertoe alle reden. Aan de Geallieerde opmars door Frankrijk en België in Augustus en September 1944 hadden

¹ *Aktenvermerk* van Sauckel, Berlijn, 7 April 1944. (Archief *Persönlicher Stab des Reichsführers-SS*, Nr. 333.)

² *Reichsgesetzblatt*, Deel I, 1944, Nr. 34.

³ Uitvoeringsbesluit van het *Führererlass, Führerhauptquartier*, 25 Juli 1944. (Zie voor herkomst noot 1).

de militaire ondergrondse organisaties waardevolle hulp verleend.¹ De openlijke anti-Duitse demonstraties op Dolle Dinsdag, 5 September 1944, bij het wegtrekken der troepen in Nederland, lieten de Duitsers geen enkele twijfel omtrent hun lot, indien deze bevolking zou kunnen handelen in samenwerking met de Geallieerde legers en een bewapende illegaliteit in het bezette gebied van Nederland. Op 4 September riep generaal Eisenhower via de radio de bevolking van Rotterdam op, pogingen in het werk te stellen, werkplaatsen, havenwerken en industriële installaties tegen een mogelijke vernietiging door de Duitsers te beschermen. Op 12 September werden de Nederlanders gewaarschuwd niet overhaast te werk te gaan, doch te wachten tot van bevoegde zijde aanwijzingen zouden worden gegeven en de nodige hulpmiddelen zouden worden verschaft. Op dezelfde dag werden door Prins Bernhard instructies gegeven aan „de strijders van het binnenlands verzet”. Op 17 September werd het spoorwegpersoneel opgeroepen in staking te gaan, teneinde de strijd van de Geallieerden om Arnhem te steunen. Dezelfde dag richtte een zegsman van het Geallieerde Opperbevel een oproep tot de Nederlandse strijdkrachten van het verzet in het gebied ten Zuiden van Lek en Rijn, om alle beschikbare gegevens te verzamelen over Duitsers, die zich aan buitensporige handelingen tegen de illegale strijders te buiten zouden gaan. Verder werd opgedragen, fabrieken, mijnen en andere industriële installaties te beschermen. Zodra contact gemaakt was met de Geallieerde troepen, moesten de bevelen van de militaire bevelhebbers nauwkeurig worden opgevolgd. Vervolgens deed de woordvoerder van het Geallieerde Opperbevel een beroep op de bewoners van het nog niet bevrijde gebied in het Zuiden om alle mogelijke hulp aan de verzetsgroepen te geven en hun inlichtingen te verstrekken omtrent de bewegingen en de operaties van de vijand. Op 18 September werd de bevolking dringend aangespoord, alle spoorwegmannen, die als stakers moesten verdwijnen, met onderdak, voedsel, kleren en geldelijke steun bij te staan.

In de laatste dagen van September en begin October werden door Radio-Oranje verschillende mededelingen gedaan omtrent de actieve medewerking die Nederlandse burgers aan de Geallieerde opmars verleenden. Zo meldde Radio-Oranje op 20 September, dat Nederlandse burgers op de tanks aan de Geallieerden de weg wezen. Op 28 September werd een uitvoerig verhaal uitgezonden over de mannen en vrouwen der verzetsgroepen, die de strijd van de Geallieerden in Oost Zeeuws-Vlaanderen hadden vergemakkelijkt. Op 30 September en 2 October werd het bericht uitgezonden, dat in Hulst en Nijmegen de eerste groepen vrijwilligers zich hadden aangemeld voor de bevrijding van overig Nederland.²

¹ a. Massiet, R. *La préparation de l'insurrection et la bataille de Paris*. Paris, 1945.

b. Mazeline, A. *Clandestinité; la résistance dans le département de l'Orne*. La Terté-Macé, 1947.

c. *Guldenboek van de Belgische Weerstand*. Gepubliceerd door de „Commissie voor de Historiek van de Weerstand,” opgericht door het Ministerie voor Landsverdediging. Brussel, z.j.

d. Préval, P. de, *Sabotages et Guerilla*. Paris, 1946.

² Uitzendingen van Radio-Oranje van 5, 12, 17, 18, 20, 28, 30 September en 2 October 1944.

De Duitsers die door de radio-mededelingen werden gealarmeerd, waren er tevens van op de hoogte, dat de verzetsbeweging gesteund werd door het op omvangrijke schaal afwerpen van wapens. Symptomatisch voor de vrees, die de verzetsbeweging bij hen opriep, was hun felle reactie op een betrekkelijk onbelangrijke aanslag op een Duitse auto bij Putten. Naar aanleiding hiervan verklaarde *Generalleutnant Von Wühlisch (Chef des Generalstabes van de Wehrmachtbefehlshaber in den Niederlanden)* later: „Wij waren zeer bang voor een opstand van de ondergrondse achter het front, omdat de toestand dan voor ons catastrofaal zou kunnen worden.”¹

Reeds bij de terugvoering in krijgsgevangenschap van Nederlandse ex-militairen, in Mei 1943, had de overweging, dat te eniger tijd de Nederlandse jonge mannen zouden worden opgenomen in de Geallieerde legers, een rol gespeeld. Na September 1944 was het gevaar echter acuut geworden, daar de Geallieerden reeds Nederlands grondgebied hadden betreden en een dreigende verdere opmars steun zou kunnen krijgen van reeds bestaande illegale militaire strijdgroepen, die bovendien nog de grootste sympathie en medewerking ondervonden van de Nederlandse bevolking. Onder deze omstandigheden rijpte aan Duitse zijde het plan om de weerbare mannen uit de militair bedreigde gebieden te verwijderen. „*Entziehung vom Wehrdienst beim Feind*” was het doel, dat hiermede werd beoogd.²

Toen eind September — begin October de wegvoering van de weerbare mannen uit de kustgebieden werd overwogen bestond een onmiddellijke behoefte aan arbeidskrachten voor het opwerpen van versterkingen in het Oosten en Noorden van ons land. Door de landingen in Normandië en het oprukken van de Geallieerden in Noord-Frankrijk en België werd de linkerflank van de Duitse kuststelling in Nederland in gevaar gebracht. Al was de operatie bij Arnhem mislukt, de dreiging bleef bestaan dat de Geallieerden nogmaals zouden trachten door het oversteken van de grote rivieren de Noordduitse laagvlakte binnen te dringen. In verband hiermede werden door de Duitsers in Nederland de volgende stellingen aangelegd:

- a. De z.g. Panterstelling, lopende van Bunschoten naar de Grebbeberg. Deze stelling was te beschouwen als een noordelijke verlenging van de Siegfried-linie;
- b. Bruggehoofden aan de IJssel bij Zwolle, Deventer en Zutfen;
- c. Vele kleine infanteriestellingen ten Oosten van de IJssel;
- d. De z.g. Assener-stelling in Drente en Groningen.³

Deze maatregelen behoorden tot het plan om de *Westwall* weer in staat van verdediging te brengen. Hiervoor moesten door de *Wehrmacht* op grotere schaal arbeidskrachten gevorderd kunnen worden dan tevoren mogelijk was geweest. De richtlijnen,

¹ Schriftelijke verklaring van Von Wühlisch betreffende Putten, gebruikt bij het Proces-Christiansen. *Het Proces Christiansen* (Bronnenpublicaties van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie. Serie Processen, Nr. 4, blz. 99).

² Zie bijlage 2.

³ D. A. van Hilten, *Van capitulatie tot capitulatie*. Leiden, 1949, blz. 83.

die hiervoor door de *Chefintendant beim WBN* op 15 Juni 1944 waren uitgevaardigd, waren niet meer voldoende. Volgens deze richtlijnen konden de aan de WBN ondergeschikte troependelen in bepaalde gevallen (b.v. voor het aanleggen van verdedigingswerken en voor opruimingswerk na luchtaanvallen) civiele arbeidskrachten vorderen. Om zich van deze arbeidskrachten te verzekeren kon gebruik gemaakt worden van *Feldgendarmarie*, *Polizei*- of *Wehrmachtsonderdelen*. In het algemeen echter konden deze richtlijnen slechts worden toegepast in overeenstemming met de *Hauptabteilung Soziale Verwaltung* van het Rijkscommissariaat. Daar dit in bepaalde gevallen te omslachtig zou kunnen zijn, was tevens bepaald, dat in geval van *Ausnahmезustand* of van overname van het uitvoerend gezag door de WBN, zijn troepencommandanten via de *Ortskommandanturen* hun eis direct tot de burgemeesters konden richten.¹

Nu door het verlies van Frankrijk en België de militaire situatie oneindig meer precair was geworden en er tevens stellingen in Nederland op veel groter schaal geprojecteerd en uitgevoerd moesten worden dan ooit tevoren, werd op 30 Augustus 1944 een door Hitler ondertekend bevel uitgevaardigd, waarin de taken en verantwoordelijkheden waren omschreven van hen, die met de uitvoering belast waren. In het bezette Nederlandse gebied (met uitzondering van Limburg) berustte het militaire gedeelte van de werkzaamheden bij de *Wehrmachtbefehlshaber in den Niederlanden*. De *Organisation Todt* moest haar technisch apparaat beschikbaar stellen en vakkundig toezicht op de werkzaamheden uitoefenen. Aan de Rijkscommissaris Seyss-Inquart werd opgedragen de nodige arbeidskrachten te verschaffen.²

Behalve het bezettingsleger onder bevel van de WBN, bevonden zich in September 1944 in ons land ook Duitse troepen, die na de ineenstorting van het Duitse front in Frankrijk zich inderhaast op defensieve stellingen in Nederland hadden teruggetrokken. Voor het snel opwerpen van deze stellingen had dit operationele leger (het 15e) eveneens een onmiddellijke behoefte aan een groot aantal arbeidskrachten. Door een bevel van de *Führer* van September 1944 werd het mogelijk gemaakt, dat onderdelen van dit 15e leger zelfstandig mannen konden vorderen. De strekking van dit bevel was n.l., dat in de bezette gebieden het civiele bestuur gehandhaafd zou blijven, doch de bevelen van de bevelhebbers der opererende legercorpsen moesten uitvoeren. Tevens konden deze commandanten zelfstandig, zonder de WBN er in te kennen, bevelen geven.³

Omstreeks dezelfde tijd, dat laatstgenoemd decreet van kracht werd, kwam een groep van 15 à 20 officieren van de *Führungsstab des OKW* naar ons land. Zij waren voorzien van bijzondere volmachten, ondertekend door *Feldmarschall* Keitel, en

¹ *Richtlinien für den Einsatz von Arbeitskräften die durch die Gemeinden aufzubringen sind (Gemeindeinsatz)*, uitgevaardigd door de *Chefintendant beim WBN*. B. II. Q. U., 15 Juni 1944.

² Zie bijlage 1.

³ Het bevel zelf is tot op heden niet gevonden. Wij volgen hier de verklaringen van Rauter en Christiansen, die t.a.v. deze kwestie volledig overeenstemmen. Zie: Politie Rotterdam Centraal Bureau. Ag.G. No. 42/1946, blz. 19 en 26.

stonden onder leiding van een zekere *Major* Garmer. Hun opdracht was, ervoor te zorgen dat de mannen aan de stellingbouw in de verschillende provincies te werk konden worden gesteld.¹

Bij het vorderen van arbeidskrachten waren dus reeds vier organen betrokken, n.l. de Rijkscommissaris, de WBN, de operationele legers en de groep-Garmer. In September en October 1944 was de vordering van de voor de stellingbouw benodigde arbeidskrachten reeds in volle gang in de oostelijke en noordelijke provincies. Het bevel hiertoe ging uit van de verschillende *Wehrmacht*sonderdelen en werd uitgevoerd via de burgemeesters. Daar aan hun oproepen in de meeste gevallen slechts weinig gevolg werd gegeven, gingen de Duitsers over tot het uitvoeren van *razzia's*.² Ook werden soms plaatselijk bekende personen in gijzeling genomen, waarna de mannen zich meestal meldden.³ In Twente waar overdag duizenden arbeiders in de fabrieken bijeen waren, had geen algemene oproep plaats. De fabrieken werden daar omsingeld en de mannen in werkkleding weggevoerd.⁴

Toen na de slag bij Arnhem de militaire situatie min of meer gestabiliseerd scheen, kreeg Goebbels tijd om Nederland ten Noorden van de rivieren te betrekken in de totale *Kriegseinsatz*, zoals die in het *Erlass des Führers* van 25 Juli 1944 afgekondigd was. Hij zond naar Nederland zijn *Generalbevollmächtigte für den totalen Arbeits-einsatz*, Liese, wiens opdracht bestond in het wegvoeren van mannen naar Duitsland en voorts in het weghalen van alle industriële installaties, grondstoffen, producten, inboedels, kleding, landbouwproducten en vee.⁵ De totale *Kriegseinsatz* en de vordering van de vereiste arbeidskrachten zou vollediger dan ooit in het overgebleven bezette Nederlandse gebied uitgevoerd worden. Ons land was, nadat de Duitse legers uit Frankrijk en België verdreven waren, in het Westen het laatste reservoir van arbeidskrachten. Voor het aanleggen van versterkingen in Nederland — maar ook in Duitsland — was het OKW echter evenzeer op dat laatste reservoir aangewezen. Wij zien dan ook beide instanties, Goebbels en het OKW, aan het werk. Welke categorie mannen gevorderd zou worden, bepaalden de alles dominerende militaire belangen. En deze werden tot uiting gebracht door het OKW. Het verlangde dat het *weerbare* mannen en in het bijzonder mannen uit de *militair bedreigde* gebieden

¹ Verklaring van Rauter, geen datum. Hoofdbureau van Politie, Rotterdam.

² *Razzia's* werden o.a. gehouden in: Amersfoort (7 October), Utrecht (7 October) (Zie: 1940—1945: een analyse van het verzet, Amsterdam, 1945), Franeker (11 October), Harlingen (11 October), Sneek (28 October), Leeuwarden (29 October) (Zie: *Overzicht van de razzia's in Friesland*, opgesteld door Y. N. Ypma.)

³ Gijzelaars werden o.a. genomen in: Ruurlo (eind September), Winterswijk (26 September en 28 October), Lichtenvoorde (8 October), Zelhem (13 October), Aalten (18 en 27 October), Wisch (27 October), Doetinchem (30 October). Zie: Nederkoorn, W. P., en G. J. B. Stork. *Er op of er onder*. Doetinchem, 1946.

⁴ Op 22 September worden de fabrieken te Hengelo (O.) door *Grüne Polizei* bezet. De arbeiders werden per trein naar Zwolle vervoerd en daar aan de IJssellinie te werk gesteld. Zie: Bout, D. C. A. *In den strijd om ons volksbestaan*. Den Haag, blz. 139—146.

⁵ Zie bijlage 10.

zouden zijn. Dit blijkt uit de dienststukken, die betrekking hebben op de voorbereiding van de vorderingsacties uit die tijd. Het vindt zijn bevestiging in een artikel in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 27 December 1944. In deze van „bevoegde zijde” geïnspireerde beschouwing werd ten aanzien van de Rotterdamse razzia van 10 en 11 November opgemerkt:

„De van Londen uit geпоogde organisatie van de verzetsbeweging. . . , komt in strijd met de capitulatieovereenkomst. De bedoeling daarvan is, ten dele dat reeds thans de bezettende macht in het land zelf actief verzet wordt bereid, anderdeels betekent de illegale organisatie de voorbereiding voor een toekomstige oproeping van Nederlandse mannen voor de militaire dienst. Als voorbeeld wordt erop gewezen dat bij de opmars in België, Engelse en Amerikaanse tanks niet door eigen infanterie, maar door de in het voorste gelid geplaatste verzetsorganisaties begeleid werden.

Om deze redenen is de bezetter er in het Westen des lands mee begonnen de weerbare bevolking uit deze ruimte te verwijderen, temeer daar de militaire toestand tijdelijk de mogelijkheid openliet, dat deze ruimte in de militaire gebeurtenissen zou worden betrokken, wat na de voorbeelden van Frankrijk en België naar alle waarschijnlijkheid zou hebben betekend, dat de in aanmerking komende lichten voor rechtstreekse militaire doeleinden aan de geallieerde zijde en tegen Duitsland zouden zijn gebruikt.”¹

DE VOORBEREIDING VAN DE RAZZIA

In het bovenstaande zagen wij, dat het plan van het OKW om de mannelijke bevolking uit de militair bedreigde gebieden te verwijderen, gekoppeld werd aan de opdracht van Goebbels om een zo groot mogelijk aantal arbeiders bij de Duitse oorlogsindustrie in te lijven. Voor de voorbereiding en de uitvoering hiervan werd — nadat inmiddels Garmer en waarschijnlijk ook reeds Liese in Nederland aangekomen waren — op 11 October 1944 door het OKW een telegram gezonden aan het *Auswärtige Amt*, aan de *Reichsminister für Rüstung und Kriegsproduktion* (Speer), de *Reichsminister für Ernährung und Landwirtschaft* (Backe) en de *Reichsführer-SS* (Himmler). Medegedeeld werd, dat het OKW de wegvoering overwoog van de weerbare bevolking uit Nederland. Na ingewonnen informatie bij Seyss-Inquart was gebleken, dat alleen reeds in het kustgebied tot de lijn Hilversum—Utrecht—’s-Hertogenbosch het aantal mannen 600.000 bedroeg. Van de Nederlandse politie, zo ging het telegram verder, was geen steun te verwachten; integendeel moest met lijdelijk verzet rekening gehouden worden. Tenslotte vroeg het OKW aan de genoemde ministers en Himmler om hun standpunt ten aanzien van deze kwestie kenbaar te maken.²

Terwijl het OKW de reacties van de ministers en Himmler afwachtte,³ werden in Nederland de eerste besprekingen over deze wegvoering reeds gehouden. Op 15 October vond in Hilversum onder leiding van Christiansen een vergadering plaats, waar

¹ *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 27 December 1944.

² Zie bijlage 2.

³ Hoe deze reacties waren is niet bekend, met uitzondering van het *Auswärtige Amt*. Zie hiervoor bijlage 4.

o.a. aanwezig waren: Seyss-Inquart, Liese, Rauter en de *Admiral in den Niederlanden* Kleikamp. Van de staf van Christiansen waren aanwezig: de *Generalleutnant* Von Wühlisch en de *Oberst* Leon von Müller (Chef van de operationele afdeling van de Staf van Christiansen).

Uit het verslag, dat diezelfde dag van deze bijeenkomst werd opgemaakt,¹ blijkt, dat tijdens de bespreking allerlei bezwaren tegen de actie naar voren waren gebracht. Men was van mening, dat resultaten slechts te bereiken waren, indien voldoende troepen ter beschikking konden worden gesteld. Daar deze in Nederland niet aanwezig waren, verlangde de WBN 2 à 2½ divisies, die door de *Chef des Ersatzheers* in Duitschland, Himmler, zouden moeten worden geleverd, Bovendien mochten deze dan niet plotseling voor andere taken opgeëist worden, daar de actie zich over een periode van verscheidene weken zou uitstrekken. Verder waren alle deelnemers aan de bespreking zich er van bewust, dat door deze acties zeker niet alle tot werken geschikte en weerbare mannen konden worden gegrepen. Velen zouden onderduiken en de illegaliteit versterken. Men moest dus de *Durchkämpfungsaktionen* niet alleen in de steden uitvoeren, maar ook bos- en heidegebieden, die zich goed voor onderduiken leenden, doorzoeken. Het slotresultaat van de bespreking was, dat getracht zou worden zich meester te maken van een zo groot mogelijk aantal mannen uit de grote steden Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht, mits de noodzakelijke militaire krachten ter beschikking gesteld zouden worden. Van acties in andere delen van het land werd voorlopig afgezien, in het bijzonder wat betreft het platteland, waar de arbeidskrachten voor de voedselpositie dringend nodig waren. Op de vergadering werd ook nog besloten, dat bij een eventuele actie de leiding opgedragen zou worden aan een door de *Wehrmachtbefehlshaber in den Niederlanden* gevormde *Sonderstab*, die aan hem ondergeschikt zou zijn.

Na de oorlog verklaarde Rauter, dat oorspronkelijk het plan bestond om in Amsterdam, Rotterdam en Den Haag, „*unter Einsatz starker Wehrmachtkontingente gleichzeitig* (onderstreept door Rauter), „*schlagartig die 18—40-jährigen wehrfähigen Niederländer zu erfassen und ins Reich abzuschieben*”². Het verwondert ons niet, dat Rauter hier de woorden *gleichzeitig* en *schlagartig* gebruikt. Zou men de acties immers niet op die wijze uitvoeren, dan zou iedere Nederlander en in het bijzonder de illegaliteit gealarmeerd worden, met het gevolg, dat de vorderingen in de toekomst nog moeilijker zouden verlopen. Dit is de reden, waarom de *Wehrmacht* in Nederland de razzia's liever niet wilde uitvoeren zolang niet over voldoende troepen beschikt kon worden. Daarom werd op een vergadering van de vertegenwoordigers van de *Wehrmacht* met de Rijkscommissaris aan Rauter verzocht, Himmler te vragen om drie divisies, daar in Nederland niet voldoende troepen voor een dergelijke actie aanwezig waren. Volgens Rauter — zo beweerde hij tijdens zijn proces —

¹ Dit verslag zal woordelijk in latere bronnenuitgaven van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie gepubliceerd worden.

² Verklaring van Rauter, geen datum. Hoofdbureau van Politie Rotterdam.

liet hij zijn verzoek tot Himmler gepaard gaan met de opmerking, dat een dergelijke actie ook de illegaliteit zou versterken. Himmler zou daarop in een telexbericht hebben geantwoord, dat hij deze drie divisies niet had en dat hij ze ook niet voor dit doel ter beschikking zou stellen „*weil ich*” (Himmler) „*mir meinen eigenen Höheren SS- und Polizeiführern als Reichsführer-SS keine derartige Widerstandsbewegung aufbaue.*”¹ Zelfs aan een verzoek van Von Rundstedt om slechts één *Polizei-Division* ter beschikking te stellen, heeft Himmler niet voldaan.

Uit na-oorlogse verklaringen van Christiansen en Von Wühlisch blijkt, dat het argument, dat de illegaliteit door deze acties versterkt zou worden, ook voor hen zeer zwaar gewogen heeft. De laatste deelt hierin mede, dat hij en Christiansen zich telefonisch en schriftelijk tot *Oberst-West* (bedoeld wordt de opperbevelhebber van het *Oberkommando West*, Von Rundstedt) gewend hadden met het verzoek de actie om deze redenen te verhinderen.² In hun verklaringen wijzen Rauter en Von Wühlisch nog op andere bezwaren. Rauter betwijfelde, of het door bombardementen gehavende Duitsland een dergelijke toevloed van buitenlanders wel kon opnemen.³ Christiansen en Von Wühlisch verwachtten een storing in het economische leven in Nederland. Bovendien waren de beide laatsten van mening dat de vordering niet tot de taak van de *Wehrmacht* behoorde. Het militaire veiligheidsmotief *Entziehung vom Wehrdienst beim Feind*, deed echter volgens Von Wühlisch al deze bezwaren teniet. Seyss-Inquart tenslotte, verklaarde in zijn proces te Neurenberg, na op de toenemende militaire onveiligheid en de betere bewapening van de illegaliteit gewezen te hebben, dat hij de verantwoordelijkheid voor een protest tegen deze acties niet op zich had kunnen nemen.⁴

Ondertussen had Liese, die behalve volmachten van Goebbels, ook uitgebreide volmachten van het OKW bezat, zich opnieuw met het OKW in verbinding gesteld om voor de grootscheepse acties, die hij op touw wilde zetten, de beschikking te krijgen over de benodigde troepen. Als antwoord kreeg hij een machtiging, waarin was bepaald dat de *Wehrmachtbefehlshaber* Christiansen Liese moest ondersteunen met alle militairen, die gemist konden worden. Daarop belastte Christiansen, met toestemming van de commandant van het operationele leger, *Heeresgruppe B* (aan wie hij ondergeschikt was), de commandant van de *Feldkommandantur 724* te Utrecht (die onder Christiansen stond), met de uitvoering van de bevelen, die door Von Wühlisch gegeven zouden worden.⁵ De achtduizend soldaten die de razzia in Rotter-

¹ a. Het is niet onwaarschijnlijk, dat de bespreking waar Rauter op zinspeelt, dezelfde is als die van 15 October.

b. Het telexbericht, waar Rauter over spreekt is niet in het dossier aanwezig. Rauter citeerde hier (zoals hij zeide) uit het hoofd. Zie: *Het Proces Rauter* (Bronnenpublicaties van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie. Serie Processen, Nr. 5, blz. 74).

² Proces-verbaal ten laste van Von Wühlisch, 18 September 1947.

³ *Het Proces Rauter* (Bronnenpublicaties van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie. Serie Processen, Nr. 5, blz. 74).

⁴ a. Proces-verbaal ten laste van Von Wühlisch, 18 September 1947.

b. *International Military Tribunal, Trial of the Major War Criminals*; vol. XV, blz. 665.

⁵ Proces-verbaal ten laste van Von Wühlisch, 18 September 1947.

dam uitvoerden stonden dan ook, zo meldt Liese in een rapport op 16 November 1944, onder een bijzonder, aan de *Wehrmachtbefehlshaber in den Niederlanden* ondergeschikt commando.¹ Bij Von Wühlisch, die de bevelen aan de *Feldkommandantur* 724 gaf, berustte ook de controle op de uitvoering hiervan. Na de Rotterdamse razzia overtuigde hij zich zelf of doktersonderzoek op de verzamelplaatsen inderdaad had plaats gevonden; hij inspecteerde de schepen, waarmede de Rotterdamers werden weggevoerd; aan hem werd door de *Feldkommandantur* o.a. gemeld, dat door het uitvallen van een Duitse verzorgingsgroep, Rotterdammers, die te voet waren weggevoerd, geen onderdak hadden kunnen krijgen en daardoor verder hadden moeten lopen dan aanvankelijk voorzien was.²

Nadat Von Wühlisch de leiding van de acties had gekregen, werd op 30 October 1944 een vergadering bijeengeroepen in Hilversum, waar o.a. aanwezig waren: Rauter, Schöngarth, (*Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD*), Wölk (*Aussenstellenleiter der Sicherheitspolizei und des SD* Rotterdam), Major Scholz (*Kommandant van de Ordnungspolizei* Rotterdam), Von Wühlisch, Generalmajor Kistner (*Kampfkommandant* van Rotterdam), en nog vele andere legerofficieren.³ Op deze bijeenkomst werd verklaard, dat de vergadering bijeengeroepen was op last en op initiatief van Christiansen en dat het een voorbespreking was betreffende de uitvoering van grote razzia's, die uit militair oogpunt noodzakelijk waren. Ook hier werd — zo verklaarde na de oorlog Wölk — door Schöngarth en Rauter het bezwaar geuit, dat de illegaliteit door dergelijke acties onoverzichtelijk zou worden en wel in deze zin, dat het grote aantal onderduikers het opsporen van belangrijke illegale figuren en groepen zou bemoeilijken. Von Wühlisch antwoordde hierop echter, dat tienduizenden jonge mannen een gevaar in de rug van de troepen zouden vormen en dat bij Geallieerde successen deze jonge mannen in Geallieerde dienst zouden treden, hetgeen voorkomen moest worden. Verder sprak hij over het gevaar van de zijde van de illegaliteit, die in het bezit van veel wapens was. Daar het echter om politieke redenen niet juist zou zijn, deze motieven openlijk uit te spreken, zou gezegd worden, dat de razzia's plaats vonden in het kader van de arbeidsinzet. Tijdens deze bijeenkomst werd medegedeeld, dat in verband met de militaire situatie de eerste razzia zou plaats hebben in Rotterdam (met de schuilnaam *Rosenstock*), de tweede in Den Haag (met de schuilnaam *Schneeflocke*) en de derde in Amsterdam. Rotterdam werd als grote stad in het kustgebied het eerst genomen, omdat zij met haar talrijke bevolking een bijzonder gevaar zou kunnen opleveren voor de zwakke rechtervleugel van het Duitse front.⁴

¹ Zie bijlage 10.

² Proces-verbaal ten laste van Von Wühlisch, 18 September 1947.

³ a. Verslag van de bespreking met K. R., blz. 23.

b. Verslag van de bespreking met H. W., blz. 6—8.

⁴ *Fragebogen Arbeitseinsatz*. Vragen door Von Wühlisch in verband met het proces-Christiansen, toegezonden aan *Oberst* Leon von Müller en door laatstgenoemde beantwoord. (Verzameling Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie.)

Inmiddels werd door het OKW ook de opperbevelhebber van het *Oberkommando West*, Von Rundstedt, op de hoogte gesteld van de wegvoering van weerbare mannen uit Nederland. Naar alle waarschijnlijkheid geschiedde dit niet eerder dan 29 October, dus één dag voor de vergadering in Hilversum plaats vond en toen het besluit reeds gevallen was, dat Rotterdam de eerste stad zou zijn, waar een grote mannenvordering zou plaats vinden. Op 31 October seinde Von Rundstedt naar de commandant van *Heeresgruppe B*, die de hoogste militaire autoriteit in Nederland was — wij herinneren eraan, dat Christiansen zijn toestemming nodig had om het *Feldkommandantur 724* met de uitvoering van de razzia's te belasten—, dat zoveel mogelijk weerbare mannen moesten worden weggevoerd. In een telexbericht, gedateerd 2 November 1944, werd hem opgedragen, mede te delen welke troepen tijdelijk ter beschikking konden worden gesteld, welke maatregelen men dacht te nemen en wanneer een begin met deze acties kon worden gemaakt. ¹ Dezelfde dag werd de opdracht, vervat in het telexbericht van 31 October, gepreciseerd en werd bevolen, dat de weerbare bevolking de „*Festungen*” aan de Nederlandse Westkust moest ontruimen en naar Duitsland moest worden gevoerd.² Eveneens op 2 November vroeg Von Rundstedt aan Himmler voor de tijd van vier weken één sterke *Polizei-Division* te zenden, die behulpzaam zou moeten zijn bij het oppakken en wegvoeren van 600.000 weerbare mannen uit Nederland.³ Op 5 November werd door Von Rundstedt aan een aantal commandanten in Nederland bericht, dat de *Führer* inmiddels had besloten, dat niet alleen de „*Festungen*”, maar ook alle „*Verteidigungsbereiche*” en belangrijke „*Kampfstützpunkte*” door de weerbare bevolking ontruimd moesten worden. De commandant van *Heeresgruppe B* werd bevolen op 19 November de resultaten van de ontruiming te melden.⁴

De telexberichten van Von Rundstedt hebben de bevelen, die Von Wühlisch aan de *Feldkommandantur 724* gaf, nauwelijks kunnen beïnvloeden; de Duitsers waren in Nederland met de voorbereiding reeds veel verder gevorderd.

Daags na de vergadering in Hilversum werd in Rotterdam meteen begonnen met het uitwerken van een plan. Op 31 October werd door de *Kampfkommandant* Kistner een vergadering belegd met plaatselijke militaire en politie-autoriteiten.⁵ In de week voorafgaande aan de razzia kwam Seyss-Inquart naar Rotterdam en deelde aan Völckers (*Beauftragte für die Stadt Rotterdam*) mede, dat de weerbare mannen zouden worden weggehaald. Bij deze gelegenheid wees Völckers er op dat dit een belangrijke verstoring van orde en rust teweeg zou brengen. Tijdens een bespreking, die enkele dagen later plaats vond en waarbij o.a. Seyss-Inquart, *Generalmajor* Kistner, *Oberst* Von Müller en Völckers aanwezig waren, gaf laatstgenoemde opnieuw uiting aan zijn vrees en verlangde daarom, dat vrijstellingen gegeven zouden worden aan een

¹ Zie bijlage 5.

² Zie bijlage 7.

³ Zie bijlage 6.

⁴ Zie bijlage 8.

⁵ Verslag van de bespreking met K. R., blz. 3.

aantal onmisbare personen, werkzaam in de havenbedrijven en bij de Gemeente.¹ Kistner ging daarmee accoord.

Bij de voorbereiding ging men er van uit, dat de razzia zou plaats vinden in Rotterdam en Schiedam. Dit gehele gebied werd in tweeën verdeeld en wel zodanig, dat op de eerste dag, nl. Vrijdag 10 November, mannen zouden worden opgepakt in Schiedam en in de volgende stadsdelen van Rotterdam: Schiebroek, Hillegersberg, Kralingen (Rotterdam-Oost), Spangen (Rotterdam-West) en het gehele gebied van Rotterdam-Zuid. De tweede dag, 11 November, zou de actie plaats vinden in het overige gebied van de stad, dat in het Westen begrensd wordt door de Delfshavense Schie, in het Noorden door Schie- en Noorderkanaal, in het Oosten door de Boezem en in het Zuiden door de Nieuwe Maas. Alle toegangswegen naar Schiedam en Rotterdam zouden worden afgezet, de verbindingen tussen Schiedam en Rotterdam geblokkeerd, terwijl de Maasbruggen en de Maastunnel zouden worden afgesloten. Deze indeling was er op gericht, de beide steden in twee dagen „uit te kammen”, zonder dat een uitwijken naar andere stadsdelen mogelijk zou zijn. Teneinde ook het uitwijken binnen de vrij uitgestrekte gebieden te verhinderen, verdeelden de Duitsers Schiedam en Rotterdam in een aantal sectoren, die elk onder het bevel stonden van een z.g. *Abschnittskommandeur*. Deze voerde het bevel over een aantal troepencommandanten, die op hun beurt ieder een deel van deze sector toegewezen kregen. Op deze wijze was Rotterdam verdeeld in zulke kleine wijken, dat afsluiting van blokken en straten geen moeilijkheden meer opleverde.

In de plannen van de Duitsers was verder opgenomen, dat de opgepakte mannen verzameld zouden worden in een aantal gebouwen en op andere daarvoor geschikte plaatsen. Daar zouden SD-beambten geposteerd worden om uit te kijken naar „verdachte” of als illegale werkers bekend staande personen. Voor dit doel werd de zwakke SD-bezetting in Rotterdam (deze omvatte aan de vooravond van de razzia niet meer dan 18 Duitsers) versterkt met ongeveer 150 SD-beambten uit andere steden. Deze zouden verdeeld worden over de verzamelplaatsen, waar zij assistentie zouden verlenen aan z.g. *Freistellungsoffiziere*, die de papieren van de opgepakte mannen hadden te controleren. De SD-beambten waren tijdens de razzia ondergeschikt aan deze officieren, die allen tot de *Wehrmacht* behoorden. Vrijgesteld zouden worden personen, die werkzaam waren in vitale bedrijven, zoals gas-, water- en electriciteitsbedrijf, verder zij, die werkten voor de voedselvoorziening (b.v. bakkers) en tenslotte personen, die op grond van hun gezondheids-toestand niet voor wegvoering in aanmerking kwamen. Dit laatste was ter beoordeling van de Duitse artsen, die op de verzamelplaatsen aanwezig zouden zijn.² Zij, die te voet moesten vertrekken, zouden witte vlaggen meevoeren, om het beschieten vanuit

¹ Verhoor van Völckers. Gemeente-Politie Centraal Bureau. Ag. G. No. 42a/1964.

² Verslag van de bespreking met H. Wölk, *Aussendienststellenleiter der Sicherheitspolizei und des SD* te Rotterdam, blz. 15, 16, 18.

Geallieerde vliegtuigen te voorkomen. De wegvoering der mannen uit Rotterdam en Schiedam zou te voet, per trein en per schip plaats hebben. Reeds enige dagen voor de razzia werd daartoe een aantal schepen in Rotterdam gevorderd. De bemanningen werden zonder nadere uitleg van boord gezet.¹

Enkele dagen voor de 10e November waren de eerste troepen die de razzia moesten uitvoeren aangekomen, nadat men inmiddels huizen en scholen gevorderd had. De troepen, die in de omgeving van de stad in stellingen lagen en eveneens aan de razzia zouden deelnemen, werden op hun kwartieren teruggetrokken.²

In de nacht van 9 op 10 November arriveerden de laatste afdelingen. Uit Utrecht vertrokken op 9 November omstreeks vier à vijf uur 's middags vier schepen met troepen, behorende tot het *Fallschirmregiment* 6, het *Ausbildung- und Ersatzbataillon Hermann Goering*, de *Einsatzgruppe Garmer*, en *Luftwaffepersoneel*. Per auto werden aangevoerd manschappen van een *Feldjägerregiment*, van de *Verstärkte Grenzaufsichtsdienst*; het *Jagdkommando Hermann Goering* (dat zware wapens meevoerde), en manschappen van de *Sicherheitsdienst* en een *Polizei-Bataillon*. Ook twee luchtafweerbatterijen werden naar Rotterdam gedirigeerd. Per rijwiel kwamen uit de buurt van Gouda een *Sicherungsregiment* en een *Kampfgruppe*, en uit Scheveningen kwam een *Polizei-Bataillon*. Het vervoer van deze troepen was zodanig geregeld, dat zij aankwamen in de nabijheid van de punten waar zij de razzia zouden beginnen. Al deze troepen waren onbekend met de juiste reden van hun transport. Het bevel luidde, het vervoer naar Rotterdam te camoufleren met het parool: „*Luftlandung im Raum Rotterdam nach V-Meldungen wahrscheinlich.*”³

Aan de commandanten van alle deelnemende troepen was bevolen zich op 9 November acht uur 's avonds te melden bij de *Verteidigungsstab*, waar Kistner zetelde. Van de aangevoerde troepen werden de zware wapens van het *Jagdkommando Hermann Goering* en de twee luchtafweerbatterijen als een z.g. *Kampfreserve* aan Kistner ter beschikking gesteld.

De commandanten van de overige onderdelen ontvingen instructies van de *Abschnittskommandeure* hoe de afsluiting van elke wijk, die voor hun rekening kwam, moest worden uitgevoerd. Daar verreweg de meeste commandanten onbekend waren in Rotterdam en Schiedam, werden plattegronden uitgereikt van die delen van de stad, waarin zij moesten opereren. Ook de gedrukte biljetten, die de volgende dag onder de bevolking verspreid zouden worden en waarin de mannen bevolen werd, zich te melden, werden bij die gelegenheid overhandigd. Medegedeeld werd, dat luidsprekerwagens, waarmee het vorderingsbevel eveneens bekend zou worden gemaakt, ter beschikking stonden van de *Abschnittskommandeure*. De commandanten

¹ a. Verslag van de bespreking met A. H., blz. 1 en 2.

b. Verslag van de bespreking met H. N.

c. Verslag van de bespreking met de Nederlandsche Rijnvaart Vereeniging.

² Verslag van de bespreking met K. R., blz. 5.

³ Zie bijlage 9. *V-Meldungen* waren geheime inlichtingen.

kregen verder opdracht dat de troepen vanuit de uitgangsstellingen zo geruisloos mogelijk moesten opmarcheren om de bevolking niet voortijdig op de actie opmerkzaam te maken. Vanaf vier uur 's morgens zou elk verkeer van en naar de stad verboden zijn. Om half zeven moest de afzetting voltooid zijn tussen de binnenstad en de buitenwijken.

Al deze voorbereidingen vonden in het diepste geheim plaats. Daar waar het gevaar bestond, dat de bevolking iets van de maatregelen zou merken, gingen de Duitsers met de grootste voorzichtigheid te werk of camouflleerden zij hun ware bedoelingen. We wezen er reeds op, dat de schepen waarmee de Rotterdammers later weggevoerd zouden worden, enige dagen tevoren zonder opgave van redenen werden gevorderd.¹ Op 8 November werd de commandant der Ordepolitie in Rotterdam, Wonink, bij Scholz, *Kommandant der Ordnungspolizei* in Rotterdam, geroepen. Hem werd medegedeeld, dat op last van Rauter 's middags om vier uur een wapeninspectie aan de verschillende politiebureaux zou worden gehouden. Toen 's middags leden van de *Grüne Polizei* op de bureaux verschenen, werden de wapens door hen niet geïnspecteerd, maar meegenomen.²

De volgende dag omstreeks één uur, kreeg de leiding van het Gemeentelijk Telefoonbedrijf te Rotterdam telefonisch opdracht van de *Einsatzleiter* Frimmel³, voor een versterkte bezetting in de centrales te zorgen, daar in de nacht van 9 op 10 November een militaire oefening zou plaats vinden. Om vijf uur verscheen Frimmel persoonlijk en deelde mede, dat alle nog in bedrijf zijnde netlijnen — behalve die voor de Duitsers — te middernacht uitgeschakeld moesten zijn.⁴

Opdat van de Duitse activiteit ook niets in de kringen van het Rotterdamse burgerlijke bestuur zou uitlekken, werd Völckers de strengste geheimhouding opgelegd. Pas de avond voorafgaande aan de razzia werd de NSB-burgemeester Müller op de hoogte gesteld van de voorgenomen actie.⁵ De volgende ochtend, toen de razzia reeds begonnen was, werden de gemeentesecretaris van Rotterdam en de hoofden van de gemeentediensten in alle vroegte op het Raadhuis bijeengebracht om te vernemen, wat er gaande was.⁶

Ook binnen het Duitse apparaat zelf werden de grootste voorzichtigheid en geheimhouding in acht genomen. Zolang de Duitsers nog bezig waren met het uitwerken van de plannen op hun bureaux en zolang nog slechts bevelen en aanwijzingen vanuit Utrecht en door Kistner aan de ondergeschikte commandanten werden ge-

¹ Zie blz. 61.

² a. Verslag van de bespreking met F. W. W., blz. 6.

b. Proces-verbaal betreffende F. W. W., Politieke Opsporingsdienst, afd. Huis van Bewaring Rotterdam, dossier no. 227.

³ Frimmel onderhield het contact tussen de Duitse instanties en het Gemeentelijk Telefoonbedrijf te Rotterdam.

⁴ Verslag van de bespreking met C. de K. en J. H. T., blz. 1 en 2.

⁵ Verhoor van Völckers. Gemeentepolitie Rotterdam. Centraal Bureau. Ag. G. No. 42a/1946, blz. 2.

⁶ Zie uitvoeriger: Hoofdstuk V: De toestand in de binnenstad op 10 November, blz. 1 v.v.

geven, was het gevaar dat van de actie iets zou uitlekken, niet bijster groot. Alle stukken waren *Geheime Kommandosachen* of *Geheime Reichssachen* en onvoorzichtige behandeling daarvan werd ten strengste gestraft.¹ Tenslotte werd pas zeer laat, nl. op Donderdagavond acht uur, aan de troepencommandanten, en de volgende morgen om half zes aan de *Freistellungsoffiziere*, medegedeeld, dat op Vrijdagmorgen vroeg de vordering zou beginnen.²

De voorbereiding van de razzia werd — zoals uit het bovenstaande blijkt — behandeld als een militaire actie, waarbij de bevelen reeds gegeven zijn, maar de uitvoering bepaald wordt door een „uur U”, dat op het laatste moment wordt bekendgemaakt. In die omstandigheden was het practisch uitgesloten, dat de datum en het uur, waarop de razzia zou beginnen, zouden uitlekken. Wel waren reeds enkelen in de illegaliteit bijna veertien dagen vóór de actie door een schrijver, werkzaam op een bureau van de *Verteidigungsstab* te Rotterdam, gewaarschuwd, dat razzia's op grote schaal dreigden.³ De Duitse schrijver leidde dit af uit een telexbericht d.d. 28 October, waarin vermeld stond, dat *Generalmajor* Kistner en *Major* Strümpfel zich „*zwecks Erfassung Wehrpflichtiger im Alter von 17 bis 40 Jahren*” in Hilversum voor een bespreking op 30 October moesten melden. Dit bericht werd de volgende dag via een Nederlandse verbindingsman aan de illegaliteit doorgegeven.⁴ Ook in de dagen daarna werd de illegaliteit (vooral de kringen van de OD en KP) op de hoogte gehouden van de voorbereidende maatregelen. Zo werden o.a. afschriften van lijsten verstrekt, waarop de gebouwen aangewezen stonden waar troepen ingekwartierd en de opgepakte mannen verzameld zouden worden. Ook instructies, die betrekking hadden op de afzetting van de stad, werden door de Duitse schrijver aan de contactman in handen gespeeld. Wat echter ook de Duitser al die dagen vóór de razzia onbekend bleef, waren de datum en het uur waarop de actie zou worden uitgevoerd. En daar kwam het in de eerste plaats op aan, wilde een waarschuwing van de illegaliteit aan de bevolking zin hebben. Voorbarige mededelingen zouden slechts tengevolge

¹ a. Zie bijlage 5.

b. Zie bijlage 7.

c. Zie bijlage 6.

d. Zie bijlage 8.

e. Zie bijlage 9.

f. Verslag van de bespreking met P. Burghoff, *Oberkriminalsekretär*, blz. 2.

² a. Zie bijlage 9.

b. Rauter verklaarde na de oorlog, dat hij pas in de avond van de eerste razzia-dag op de hoogte gesteld werd, dat de Rotterdamse actie was begonnen. Zie: Proces-verbaal ten laste van Von Wühlisch, Bureau Opsporing Oorlogsmisdrijven, Sub-Commissie Rotterdam.

³ a. Verslag van de bespreking met J. R., blz. 2;

b. Verslag van de bespreking met T. E., blz. 1;

c. Verslag van de bespreking met J. P. S. en F. A. M. D., blz. 1.

⁴ a. Onze zegsman citeerde de inhoud van dit telexbericht uit het hoofd. Waarschijnlijk zal in plaats van „*Wehrpflichtiger*”, vermeld zijn geweest „*Wehrfähiger*”. Het is ook mogelijk, dat het woord „*Wehrpflichtiger*” in deze eerste aankondiging als camouflage is gebruikt. Verslag van de bespreking met K. R., blz. 2, 5 en 8;

b. Verslag van de bespreking met A. J. M. N., blz. 7 en 8.

kunnen hebben, dat het vertrouwen in de illegaliteit zou worden geschokt. De illegale pers en Radio-Oranje hadden wel reeds vele malen in het algemeen op dreigende razzia's gewezen, maar hier betrof het een optreden van de Duitsers, waarop op het juiste moment zou moeten worden gereageerd en waarbij de bevolking slechts één keer alle pogingen zou kunnen aanwenden om onder te duiken. Al hadden dus enkele topfiguren uit de illegaliteit aanwijzingen dat een vordering op grote schaal dreigde, men kon pas in actie komen, als men nauwkeuriger gegevens tot zijn beschikking had. Deze waren echter uiterst moeilijk te verkrijgen, gezien de veiligheidsmaatregelen, die de Duitsers genomen hadden. Pas op Donderdagmiddag stond het voor de Duitse schrijver in de *Verdedigingsstab* vast dat de razzia „gauw moest plaats vinden.”¹ Zekerheid, dat de razzia de volgende dag zou geschieden, had hij ook toen nog niet. Toch waarschuwde hij in allerijl zijn Nederlandse verbindingsman, die daarop het bericht doorgaf aan leidende kringen van de OD en de LKP. Tijdens een bespreking, die dezelfde middag omstreeks half zes plaats vond, werd het besluit genomen Londen van de Duitse plannen op de hoogte te stellen en te verzoeken, niet te schieten op verplaatsingen van grote groepen personen uit Rotterdam. Ook werden ondercommandanten van de OD en de LKP, alsmede personen uit de LO op de hoogte gesteld. Door het late uur — om acht uur was spertijd — konden echter slechts weinigen worden bereikt.²

Ondanks het feit, dat de Rotterdamse bevolking zelf geen profijt kon trekken van het bericht uit de *Verdedigingsstab*, was de mededeling van het grootste belang. Doordat Londen gewaarschuwd was, had men blijkbaar daar zijn maatregelen genomen. Op één enkele uitzondering na werden de weggevoerde Rotterdammers inderdaad nergens beschoten. De belangrijkste kopstukken uit de OD en de LKP, alsmede enkele andere belangrijke illegale figuren en een tiental KP-ers konden onderduiken.³

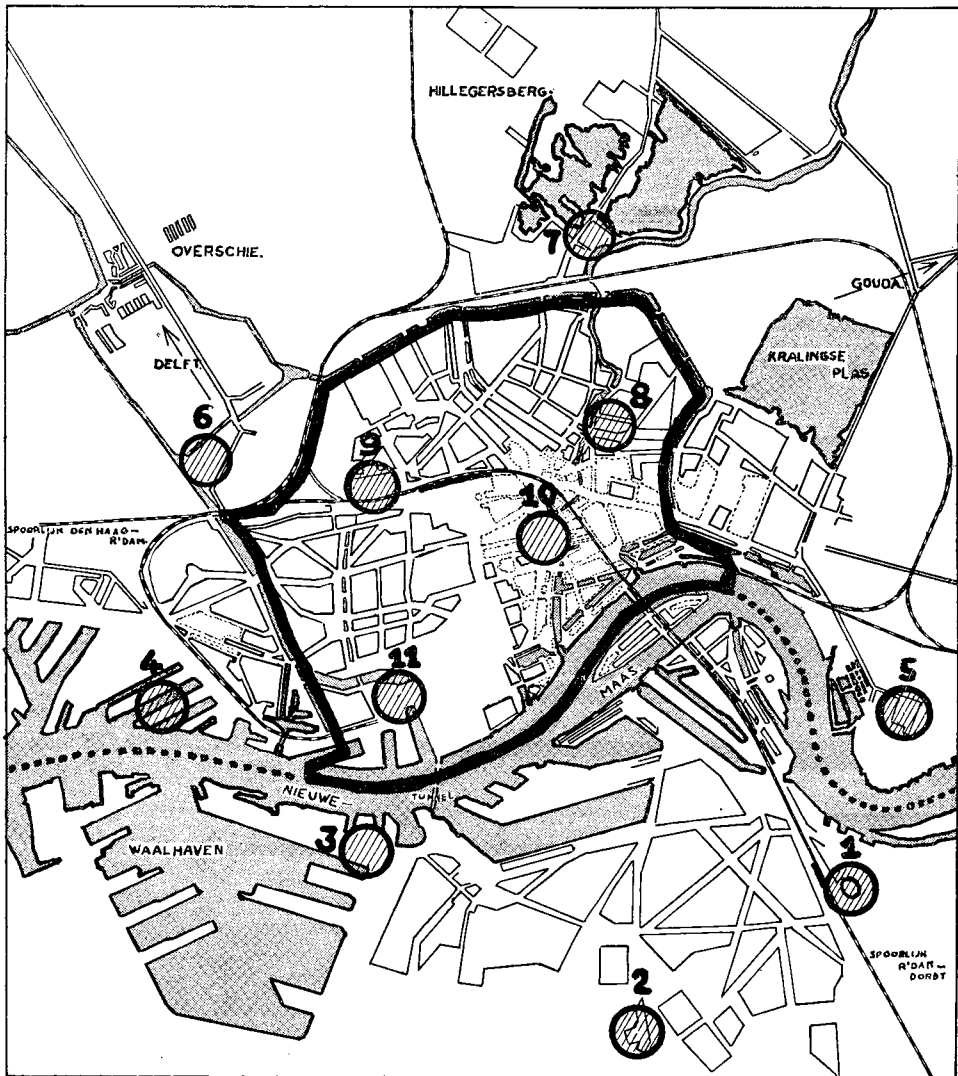
De bevolking zelf was van dit alles echter volkomen onkundig gebleven. Toen dan ook 's nachts om één uur Liese in alle stilte in Rotterdam aankwam⁴, kon de uitvoering van een belangrijk deel van zijn opdracht ongestoord een aanvang nemen.

¹ a. Verslag van de bespreking met K. R., blz. 5;
b. Verslag van de bespreking met de dames G. en R., blz. 2;
c. Verslag van de bespreking met A. J. M. N., blz. 8.

² a. Verslag van de bespreking met W. A. van W., blz. 1—3;
b. Verslag van de bespreking met F. E., blz. 4;
c. Verslag van de bespreking met A. A. H., blz. 3, 4, 13, 14.

³ a. Verslag van de bespreking met Ch. P. J. van der S., blz. 2;
b. Verslag van de bespreking met T. E., blz. 2—4.

⁴ Verhoor van Völckers, Gemeentepolitie Rotterdam. Centraal Bureau Ag. G. No. 42a/1946, blz. 2.

DE BEIDE RAZZIAGEBIEDEN VAN ROTTERDAM EN DE VERZAMELPLAATSEN DER SLACHTOFFERS

Op 10 November 1944 werd de razzia uitgevoerd in Schiedam en in de gedeelten van Rotterdam die buiten de zwarte lijn gelegen zijn. Op 11 November werd de razzia uitgevoerd in het stadsdeelte binnen de zwarte lijn. Per wijk werden de mannen gebracht naar de met een cirkel aangegeven verzamelplaatsen, t.w.: 1 het nieuwe Feyenoord stadion; 2 het oude Feyenoord terrein; 3 de autobusremise aan de Sluisjesdijk; 4 havenloodsen; 5 de marinierskazerne; 6 de houthandel n.v. Abraham van Stolk en Zn.; 7 de tramremise aan de Kootsekade en de uitspanning Lommerrijk; 8 de Heineken's Brouwerij; 9 het Nenijs-terrein; 10 de Beurs; 11 het Centrale Belastinggebouw.

HOOFDSTUK III

DE RAZZIA IN DE BUITENWIJKEN

VAN MIDDERNACHT TOT HET AANBREKEN VAN DE DAG

Nadat op de negende November de troepen uit de omgeving zich op hun kwartieren hadden teruggetrokken en van heinde en verre allerlei onderdelen van het Duitse militaire apparaat naar de beide steden gedirigeerd waren, werden in de nacht de uitgangstellingen betrokken om de stad volledig af te sluiten en te bezetten. De afsluiting moest om vier uur voltooid zijn; om half zeven moest een ring om de binnenstad geslagen zijn. Doordat waarschijnlijk een deel van de troepen die nacht niet precies op tijd aankwam, verspreidden de Duitsers zich niet overal gelijktijdig in de stad. Terwijl hun wachtposten in het midden en het oostelijke deel van Rotterdam-Zuid reeds op de straathoeken geposteed waren, bevonden zich in het westelijke stadsdeel van de Linker Maasoever hier en daar nog grote patrouilles, die zich nog niet verspreid hadden.¹ Het gevolg was, dat in sommige buurten de bevolking zich nog over enige afstand kon bewegen, terwijl in andere straten de huizenblokken reeds aan alle kanten waren ingesloten. Het afsluiten van de wijken en straten was in het algemeen omstreeks half zeven afgelopen. In de regel begon hierna het optreden tegen de bevolking. Hier en daar was de razzia echter reeds vroeger begonnen. Waarschijnlijk is dit niet in overeenstemming met de gegeven bevelen geweest. Het is immers aan te nemen, dat de Duitsers met de algemene actie niet in de nacht wilden beginnen. Zij verkeerden namelijk in het onzekere, wat er van de voorbereiding was uitgelekt en hoe de gewapende illegaliteit en de vijandige bevolking zouden reageren. De duisternis zou het neerslaan van een eventueel gewapend verzet en van massaal optreden der bevolking ten zeerste bemoeilijken. Vrijwel overal stuurden de Duitsers de mannen, die in alle vroegte op weg naar hun werk werden aangehouden, dan ook zonder enigerlei verklaring terug. Want zij wilden, door de bevolking in onzekerheid te houden, ongewenste reacties voorkomen.

Kort na middernacht kwamen twee Duitse officieren aan het politiebureau Sandelingplein (Rotterdam-Zuid) en gingen zonder iets te zeggen in een kamer zitten. De dienstdoende wachtcommandant, ongerust over dit ongewoon stille bezoek der Duitsers, belde het politiebureau Oostervantstraat (Rotterdam-centrum) op, maar kreeg geen aansluiting. Hij vermoedde een storing en probeerde daarna op andere plaatsen te telefoneren. Het lukte hem nergens.²

¹ De afzetting om Kralingen was zelfs pas om acht uur voltooid. Zie blz. 76.

² a. „We hadden wel contact kunnen krijgen via de alarmbel van de luchtbeschermingsdienst . . . , die is doorlopend intact gebleven. Maar op dat moment heb ik er niet aan gedacht”. Verslag van de bespreking met P. A. B., blz. 1 t/m 4.

b. Zie ook Verslag van de bespreking met P. V., blz. 1 en 2.

Andere politiemannen beleefden iets dergelijks. Zo werd aan het Hoofdbureau (Rotterdam-C) om half één bekend, dat alle telefonische verbindingen met de Linker Maasoever verbroken waren.¹ Om half twee merkte men aan het bureau Oostervantstraat, dat telefonisch contact onmogelijk was. Alle pogingen om de oorzaak daarvan te weten te komen, bleven zonder resultaat.² Toen aan de wachtcommandant van het bureau Bergsingel (Rotterdam-N) 's nachts reeds de afsluiting van enkele bruggen naar en in Hillegersberg was gerapporteerd, gelukte het hem niet, per telefoon daarvoor inlichtingen in te winnen bij andere posten en bureaux.³

Ondertussen marcheerden in het holst van de stille nacht de Duitse troepen naar verschillende punten in en om de stad. Omstreeks half twee stonden er reeds soldaten op de Bergwegbrug.⁴ Tussen twee en drie uur werd de brug over de Koningshaven bezet.⁵ Door het centrum van de stad trokken lange colonnes in de richting van de Maastunnel.⁶ Andere troepen waren op weg naar Schiedam.⁷ In Hillegersberg zag een politieagent veel soldaten bij het restaurant Lommerrijk (een der plaatsen waar later de opgepakte mannen werden verzameld). In de Berglustlaan waren militaire wagens geparkeerd.⁸ Vooral na vier uur, toen Rotterdam hermetisch van de buitenwereld was afgesloten, stroomden de soldaten de stad binnen. Zij rukten op naar de plaatsen, van waaruit de systematische verspreiding over de verschillende wijken begon. Door het uitgaansverbod tussen acht uur 's avonds en vier uur 's morgens waren vrijwel alleen politieagenten getuige van het oprukken der troepen. Zij besteedden weinig aandacht aan deze troepenverplaatsingen⁹ of brachten die in verband met de geruchten over een op handen zijnde actie der Geallieerden.¹⁰

Met uitzondering van Kralingen, waar zij kennelijk te laat met de afzetting begonnen waren¹¹, verspreidden de Duitsers zich in de andere wijken van Rotterdam en in Schiedam tussen half vijf en half zeven. Hierbij hielden zij soms reeds personen aan, die zich na afloop van de spertijd op straat bevonden. Dit overkwam b.v. arbeiders op weg naar 't werk en zelfs agenten, die in de vroege morgen surveilleerden. Ook nu begrepen nog maar weinigen wat met deze maatregelen werd bedoeld. Na verloop van tijd kon men vele straten niet meer uitkomen, daar de Duitsers, die zich op de hoeken hadden geposteerd, zonder nadere verklaring de doorgang weigerden. Er zijn slechts enkele gevallen bekend, dat men de mannen, die zich vroeg op straat

¹ Rapport van de agent van politie J. M. M. Rotterdam, 17 December 1948.

² Rapport van de brigadier van politie M. J. M. van O. Rotterdam, 23 December 1948.

³ Rapport van de hoofdagent van politie A. H. K. Rotterdam, 18 December 1948.

⁴ Rapport van de hoofdagent van politie A. H. K. Rotterdam, 18 December 1948.

⁵ Rapport van de brigadier van politie M. R. Rotterdam, 24 December 1948.

⁶ Rapport van de agent van politie J. M. M. Rotterdam, 17 December 1948.

⁷ Rapport van de agent van politie F. H. B. Rotterdam, 28 December 1948.

⁸ Rapport van de hoofdagent van politie A. H. K. Rotterdam, 18 December 1948.

⁹ a. „Aanvankelijk besteedden wij weinig aandacht aan deze bewegingen, aangezien troepenverplaatsingen sedert de Dolle Dinsdag, vooral bij nacht, schering en inslag waren”. Rapport van de brigadier van politie M. R. Rotterdam, 24 December 1948.

b. Rapport van de brigadier van politie J. B. Rotterdam, 27 December 1948.

¹⁰ Rapport van de brigadier van politie M. J. M. van O. Rotterdam, 23 December 1948.

¹¹ Zie hiervoor uitvoeriger blz. 76.

bevonden, direct vasthield. Zo bracht men aan het politiebureau Sandelingplein (waar, gelijk wij zagen kort na middernacht twee Duitse officieren gekomen waren) reeds om half vijf de eerste opgepakte mannen binnen.¹ Een personeelswagen van de Rotterdamse Electriche Tram werd omstreeks half zes bij de brug over de Koningshaven door de Duitse bewaking tot stilstand gebracht. De mannen moesten in de tram blijven.²

Aan de gehele Linker Maasoever rukten in de na-nacht en in de vroege morgen gemotoriseerde troepen en infanterie-afdelingen op naar verschillende punten in de stadsdelen Charlois, Hillesluis en Vreewijk. In het westelijk gedeelte van het dicht bevolkte Charlois en omgeving hadden omstreeks vijf uur reeds verschillende dier groepen hun posities ingenomen. Een hoofdagent van politie, dienstdoende aan het bureau Charlois, vertelt hiervan het volgende:

„Ik ging om 5 uur de straat op. Ik was belast met de algemene surveillance. Ik dacht, ik ga bij het politie-bureau bij de Waalhaven even kijken. Ik kom aan de Rietdijk en daar ontmoette ik de eerste patrouille Duitsers. . . Ik denk: „Wat hebben we nou?” Een Feldwebel komt naar mij toe en zegt: „Wat is U?” Ik zeg: „Polizist”. Hij staat mij aan te kijken, van onder naar boven. Hij zegt: „Polizist” en stond mij te meten op mijn leeftijd; dan zei hij: „Gehen sie weiter”. Ik blij, dat ik ervan af was; maar ik voelde wel, dat iets niet in orde was. Maar ik wil er even tussendoor gooien, dat ik tot kwart voor zeven niet wist, wat ik daarvan denken moest. Enfin, ik begeef mij naar Waalhaven. Op Waalhaven-Noord stond een patrouille van ongeveer 40 man. Bij Waalhaven-Oost stonden ook ongeveer 40 man. Die lieten mij met rust. Ik volbracht de surveillance daar en ga weer terug. Ik passeer drie patrouilles en kom bij de Boergoensestraat. Verderop stond bij de hoek van de Dorpsweg eveneens een patrouille, die bestonden vrijwel allemaal uit 35—40 man. Verder waren er patrouilles bij de Carnisselaan, Goereesestraat, en aan de Mijnsherenlaan en Pleinweg stonden 20—25 auto's en autobussen, eveneens bij het Mijnsherenplein. Ik kom terug door de Brielselaan, daar stond geen patrouille; wel stonden er patrouilles bij het plein voor de Maastunnel en bij de Doklaan. Daar vandaan ging ik weer naar Waalhaven terug, want ik wist niet, waar ik blijven moest. Wie rekende nou op zo'n razzia? . . . Ik wist wel, dat er iets aan de hand was, maar wie had nou idee, dat ze alle mannen zouden weghalen? Dus ging ik terug naar Waalhaven, om te vluchten voor de rommel.³

Terwijl in Charlois en omgeving verschillende punten door grotere patrouilles werden bezet — zoals uit dit citaat blijkt — hadden de soldaten in het midden en het oostelijke gedeelte van Rotterdam-Zuid, reeds op vele straathoeken de wacht betrokken. Daar bevond de actie zich dus reeds in een verder gevorderd stadium. Een surveillerende brigadier van politie, op weg naar het bureau Charlois om een inbraak te melden (telefonisch was hem dit niet gelukt), had hierbij de volgende ervaringen:

„Ik ga de Brielselaan door in de richting bureau. Daar kom ik ongeveer bij de Hertigstraat een Duits soldaat tegen. Ik was op de fiets en moest afstappen. Hij vraagt naar mijn pistool, maar dat hadden wij al niet meer, dat hadden we al moeten inleveren. Hij vraagt mij, waar-

¹ a. De mannen werden ter hoogte van het Zuidplein opgepakt. „Bovendien kwamen mensen hier in de wacht. . . met briefjes en zeiden: „Mijnheer, moet U es kijken, iedereen moet zich melden”. Verslag van de bespreking met P. A. B., blz. 4.

b. In Vreewijk (Rotterdam-Z) werd omstreeks vier uur 's morgens een agent van politie op straat opgepakt, 's avond ontvluchtte hij uit de verzamelplaats. Verslag van de bespreking met H. W. L., blz. 2.

² Verslag van de bespreking met P. P., blz. 1.

³ Verslag van de bespreking met P. O., blz. 1 en 2.

heen ik ga. Ik zeg: „Naar het bureau”. Hij zegt: „Das geht nicht”. Ik zeg: „Dat moet”, . . . maar hij zei maar, dat het niet ging. Ik ben toen met een omweg . . . bij de Wolphaertsbocht gekomen; daar stond weer een Duitser, die mij ook niet wilde doorlaten. Ik denk, nu heb je mij nog niet. Toen ben ik de Hertigstraat, verder ingelopen, naar de Katendrechtse Lagedijk, die parallel loopt met de Wolphaertsbocht. Maar daar stond ook een Duitser. Ik denk, daar moet iets bijzonders aan de hand zijn, omdat ik in al die dwarsstraten Moffen tegenkom. Eerst dacht ik, dat er een militair transport passeerde op de Pleinweg. Dat was mijn vermoeden; maar ik kon niet naar het bureau komen, of ik moest onherroepelijk de Pleinweg passeren. Ik ga terug naar de melkfabriek.¹ Terwijl ik terugga naar de melkfabriek in de Brielselaan, kom ik patrouilles tegen. Toen zag ik ook — het was half donker — een autobus staan, leeg; vlakbij stond een Duitse soldaat. Die doet mij niets . . . Ik heb toen nog eens geprobeerd, of ik kon bellen . . . maar het gaat niet. Ik denk, ik zal trachten naar het bureau Sandelingplein te komen. Ik ga terug naar die agent.² Ik zeg tegen hem: „Ik weet niet, wat er aan de hand is, maar we stikken van de Moffen. Ik kon niet naar het bureau komen; ze laten me niet door. Ik zal proberen naar het Sandelingplein te komen en proberen of ik daar aflossing voor jou kan krijgen. Wacht jij in ieder geval hier”.³ . . . Ik kom bij het Mijnsherenplein. Daar staan twee Moffen; die houden mij tegen en vragen, wat ik moet. Ik zeg, dat ik naar het politie-station moet en dat ik er door moet, omdat ik met een zaak bezig ben, waar ik hulp voor nodig heb. Enfin, ze laten mij door, maar aan het eind van die laan staan ook twee Duitsers; die willen mij niet doorlaten. Ik word hels. Ik zeg: „Terug mag ik niet, dòòr mag ik niet. Ik moet hulp hebben”. Zij schreeuwen, ik schreeuw. Dat wordt op een gegeven moment gehoord door een officier, die komt er ook bij. Het blijkt een Oberleutnant te zijn. Ik vertel van die winkel, waar ingebroken is en dat er nog een man . . . staat te wachten. Hij zegt: „Wo wohnen Sie?” Ik zeg: „In de Donkerslootstraat”. Hij: „Waar is dat?” Ik zeg: „In der Nähe von Feyenoord”. Hij zegt: „Gehen Sie schnell nach Hause”. Ik ben dus doorgegaan en ik begreep, dat alles, iedere hoek van de straat door Moffen bezet was. Ik denk, nu neem ik geen hoofdwegen meer, alleen van die kronkelpaadjes, dus ik ben via de Violierstraat, een klein stuk van de Lange Hilleweg, dwars door de kleinere tuinpaadjes naar de Sandelingstraat gegaan en vandaar uit het bureau Sandelingplein binnengelopen. Daar was de boot aan. Daar zat al een partij Moffen; een groot deel van het personeel was al vertrokken . . . Dat zal ongeveer 6 uur geweest zijn . . . Het was mij in de tussentijd . . . opgevallen, dat als ik bij verschillende posten kwam, de burgers teruggestuurd werden. Niemand mocht door . . . niemand werd nog gearresteerd . . . Ik begreep, dat er iets stond te gebeuren . . . Toen heb ik een drie of vier machinisten gewaarschuwd⁴ . . . maar gezegd, dat ik niet wist wat het was, maar dat overal de straten afgezet waren”.⁵

Vrijwel overal aan de Linker Maasoever zagen in de vroege morgenuren de Rotterdammers zich de weg versperd. De Duitsers moesten om de razzia te kunnen uitvoeren, iedere wijk en straat systematisch „uitkammen”. Daarom mochten de mensen zich niet vrij bewegen en werden naar huis teruggestuurd. Duidelijk blijkt dit uit het optreden tegen de bewoners, die in de polder Charlois woonden, een gebied waar de razzia eveneens werd uitgevoerd. Personen die zich van daar langs de dijken naar de stad wilden begeven, werden op kruispunten tegengehouden en terugge-

¹ Daar had de brigadier omstreeks kwart voor vijf geprobeerd de inbraak telefonisch aan het bureau te melden — doch tevergeefs.

² Toen de brigadier er niet in was geslaagd, de inbraak telefonisch te melden, gelastte hij een jonge agent, die passeerde, voor het pand op post te blijven staan.

³ Nadat de brigadier, op weg naar het bureau Sandelingplein op meerdere Duitse posten was gestuit, werd hij zeer ongerust omtrent het lot van de jonge agent. „Ik zat erg over die agent in, die nog stond te wachten. Ik denk: „Misschien neemt hij zelf nog de benen”. Maar dat was niet het geval. De Moffen hebben hem gewoon meegenomen”.

⁴ Dit deed de brigadier op weg van het politie-bureau naar huis.

⁵ Verslag van de bespreking met H. M., blz. 1 t/m 5.

stuurde.¹ Maar een aardappel-haler, die 's morgens vroeg uit de richting Dordrecht kwam, kon nog ongehinderd de Duitse wachten passeren², omdat de toegang tot de stad — om begrijpelijke redenen — toen nog vrij gelaten werd.

Tijdens opmars en afzetting namen de Duitsers een zo groot mogelijke stilte in acht. Slechts hier en daar viel een schot en af en toe werd de nachtelijke stilte door een Duits „Halt” of een ander bevel verbroken. Aan het politie-posthuis Marconiplein (Rotterdam-West) hoorde een brigadier het geronk van auto's en motoren, het marcheren van troepen en het geven van Duitse commando's; maar „zulks geschiedde veel des nachts en was dus niets bijzonders. Het ongewone was nu, dat het geluid niet verminderde, maar . . . bleef aanhouden”.³ Ongeveer half vier werd dit politie-posthuis door Duitse officieren bezet. Zij legden een kaart van Rotterdam op tafel, maakten schetsen en reikten deze aan onderofficieren uit. Omstreeks vijf uur meldden burgers aan deze brigadier, dat alle overgangen over de Delfshavense Schie waren afgezet. Spangen, Oud-Mathenesse en een deel van Delfshaven waren toen, mede door de sterke bewaking aan het Marconiplein en langs de Havenstraat, van de rest van de stad en van Schiedam geïsoleerd. Na zes uur stootten in dit betrekkelijk kleine gebied reeds velen op Duitse wachtposten. „Men vertelde (elkaar), dat het blok was afgezet en dat mannen, die op weg waren geweest naar hun werk, terug waren gestuurd. Men wist echter niet waarvoor het was”.⁴

In dezelfde onwetendheid verkeerden degenen, die in de buitenwijken Overschie, Schiebroek en Hilleegersberg in de na-nacht of in de vroege morgen Duitse soldaten gezien hadden. In Hilleegersberg werd om zes uur een agent door alle Duitse posten, die hij passeerde, aangehouden, maar hij kon na legitimatie verder gaan. Er werd niet gezegd, waarvoor de afzetting diende.⁵

Behalve in Rotterdam-Zuid, Spangen, Oud-Mathenesse, Delfshaven, Overschie, Schiebroek, Hilleegersberg en Kralingen werd de razzia op de tiende November ook in Schiedam gehouden. Alle voorbereidende maatregelen waren daar van dezelfde aard als in Rotterdam. Om vijf uur 's morgens merkten arbeiders, dat het niet meer mogelijk was, Schiedam te verlaten.⁶ Grote groepen Duitsers, in vrachtauto's aangevoerd, bezetten in de stad zelf bruggen en straten.⁷ Omstreeks half zeven was de afzetting der straten vrijwel voltooid. Iemand, die er 's morgens vroeg op uit wilde trekken om wat hout te verkrijgen, zag voor de huizen langs de Maaskant schildwachten heen en weer lopen. Arbeiders, die via de Vlaardingerdijk op weg waren naar Wilton-Feyenoord, werden aangehouden en teruggestuurd, „met de boodschap,

¹ Rapport van de brigadier van politie, G. M. Rotterdam, 19 December 1948.

² Verslag van de bespreking met W. V., blz. 1 en 2.

³ Rapport van de brigadier van politie J. B. Rotterdam, 27 December 1948.

⁴ Verslag van de bespreking met J. W. G., blz. 1.

⁵ Rapport van de hoofdagent van politie D. van H. Rotterdam, 23 December 1948.

⁶ Rapport van de hoofdagent van politie te Schiedam, J. H. van D., 30 Mei 1949.

⁷ a. Rapport van de adjudant van politie te Schiedam, P. van der S. 27 Mei 1949.

b. Rapport van de Inspecteur van politie te Schiedam, H. W. van B. 27 Mei 1949.

⁸ Verslag van de bespreking met Chr. J. P. de B., blz. 1.

dat zij niet meer buiten moesten komen".¹ Ook op de Rotterdamsedijk (de verbindingsweg van Schiedam met Rotterdam) moesten de mannen, op weg naar het werk, naar huis terugkeren. Evenals in Rotterdam wekte ook in Schiedam het behoedzaam optreden der Duitsers generlei argwaan, dat een razzia dreigde.

In de morgen van de tiende November omstreeks half zeven was de eerste fase van de actie afgesloten. Tegen het aanbreken van de dag bevond Rotterdam zich in de vaste greep der Duitsers. Om de binnenstad was een ring geslagen en de toegangswegen tot de stad waren geblokkeerd. Op belangrijke punten waren mitrailleurs, hier en daar kanonnen, opgesteld. Ontvluchten was niet mogelijk, de bevolking was in haar eigen stad gevangen.

GERUCHTEN EN REACTIES

Volkomen onkundig van wat er stond te gebeuren gingen de mannen en vrouwen van Rotterdam die dag op weg naar hun werk. Daar echter, waar de troepen zich reeds in de straten hadden geposteerd, kon men nauwelijks buiten komen. De soldaten met het geweer in de aanslag sommeerden een ieder naar binnen te gaan.² Zelfs brachten zij soms de mannen op naar huis, om zich ervan te overtuigen, dat deze niet op straat bleven of trachtten te vluchten.³ Hier en daar traden de Duitsers verdacht stil op. Iemand, die op de Pleinweg (Rotterdam-Z) 's morgens om half negen de deur uitging, merkte toen pas tot zijn grote verbazing, dat overal op regelmatige afstanden soldaten stonden opgesteld.⁴

Naarmate het lichter werd, gingen de Duitsers er steeds meer toe over, de mannen meteen vast te houden. Vaak waren deze in werkplunje gekleed, en hadden zij alleen een schamel broodrantsoen bij zich. Zij bleven meestal niet lang op de plaats, waar zij waren aangehouden. Zodra een grote groep was gevormd, werden zij naar een verzamelplaats gevoerd.⁵

De velen die het bevel gekregen hadden terug te keren, maakten weer anderen er op attent dat het „beter was om terug te gaan". Zo verspreidde het gerucht, dat er iets bijzonders gaande was, zich bij de burens in de straat. Tot op dat moment kende men nog vrijwel nergens de redenen van de activiteit der Duitsers. Soms zag men bij het openen van de gordijnen, dat het op straat „wemelde . . . van de Moffen".⁷ Iemand die zijn bloemen water stond te geven, bemerkte plotseling dat er een Duitse soldaat

¹ Bijlage bij de vragenlijst ingevuld door P. B.

² „Ik begreep niet wat er aan de hand was, maar begaf mij toch direct weer in huis". Brief van P. G. Rotterdam, 20 Juli 1948.

³ Brief van C. S. Rotterdam, 24 Juni 1948.

⁴ „Echter maakte ik mij in het geheel niet ongerust". Brief van P. C. C., 15 Juni 1948.

⁵ a. Verslag van de bespreking met P. van E. en anderen, blz. 9.

b. Brief van P. J. V. Rotterdam, 11 Juni 1948.

c. Rapport van de agent van politie J. M. M., Rotterdam, 17 December 1948.

⁶ „Ik heb afgewacht, wat er gebeuren zou en even later stelden zich posten in de straat op. . .” Verslag van de bespreking met A. P. van 't H., blz. 1.

⁷ Verslag van de bespreking met D. W. van V., blz. 1.

beneden stond die hem wenkte te komen.¹ Anderen zagen dat er pantserafweergeschut stond opgesteld.² Soms verscheen plotseling een militaire vrachtauto, waaruit Duitsers sprongen die zich verspreidden en opstelden.³ In zulke straten verkeerde de actie dus blijkbaar nog in het eerste stadium, n.l. dat van de volledige afsluiting van de wijk of straat.

Wanneer de Duitsers de afzetting van de straat hadden voltooid, begonnen zij met de vordering. In sommige straten had dit reeds omstreeks zes uur — half zeven een aanvang genomen. Vroeg in de morgen werden mensen uit hun bed gebeld en kregen zij bevel zich meteen te melden. Om half zeven werd K.

„gewekt door gebel en gebons op de deur. Op de eerste étage wordt opengedaan en zware stappen en geroep klinkt op de trap; iemand komt naar boven en bonst op de deur, zodat het hele huis dreunt. Mijn vrouw doet de deur van slot en twee jeugdige Duitsers komen binnen. Een blijft bij mijn bed staan en laat mij de oproep zien . . .”

K. moest meteen mee.⁴ Doordat de straten, waarin de Duitsers op deze wijze de mensen ophaalden, volkomen waren afgesloten, drong het tot andere buurten niet door, wat elders geschiedde. Daardoor was het mogelijk, dat later in de morgen op dezelfde wijze andere mannen in huis werden verrast en meteen meegenomen.⁵

Terwijl in sommige buurten van Charlois mannen uit hun bed werden gehaald en zonder meer weggevoerd, gaven in andere straten van deze wijk de Duitsers eerst biljetten af, waarop stond dat de mannen zich voor arbeidsinzet moesten melden. Zowel het één als het ander vond tegelijkertijd ook in andere wijken van de stad plaats. Het uitreiken van het *Bevel* geschiedde echter ook weer op de meest verschillende wijzen. De één vindt het in de brievenbus⁶, bij de ander wordt gebeld en geven de soldaten het af.⁷ In andere wijken (zoals b.v. in Vreewijk, maar ook daar lang niet overal) komen de Duitsers schietend de straten in en gooien de biljetten in de bus.⁸ Elders wordt met de geweerkolf op de deur gebeukt en moet de bewoner het *Bevel* in ontvangst nemen.⁹ In Hillesluis komen ze — let wel — zingend een straat in en geven daarna de biljetten uit.¹⁰

Ook in die huizen waar eerst het *Bevel* werd uitgereikt was lang niet iedere bewoner hiervan direct op de hoogte. De bewoners van hogere étages hoorden dan van hun burens, dat een biljet was ontvangen.¹¹ Terwijl de één reeds in de hoogste mate was gealarmeerd, kwam het voor, dat de ander nog volkomen onbekend was met wat zich rondom hem voltrok.

¹ Verslag van de bespreking met F. G. M., blz. 1.

² Verslag van de bespreking met I. A., blz. 1.

³ Rapport van de agent van politie A. J. B. Rotterdam, 27 December 1948.

⁴ Bijlage bij de vragenlijst ingevuld door B. K.

⁵ Verslag van de bespreking met H. van D., blz. 1.

⁶ Verslag van de bespreking met W. A. 't H., blz. 1.

⁷ Verslag van de bespreking met K. S., blz. 2.

⁸ Verslag van de bespreking met D. W., blz. 1.

⁹ Verslag van de bespreking met R. C. B., blz. 1.

¹⁰ Brief van M. H. aan R. v. O. Rotterdam, 9 Januari 1949.

¹¹ Verslag van de bespreking met B. van E., blz. 1.

„'s Morgens zeven uur” — zo vertelt een Rotterdammer — „staat mijn achterbuurvrouw wit bestorven op de stoep. Als ik haar . . . vraag, wat er aan de hand is, zegt ze: „Hebt U dan geen biljet ontvangen” en duwt me een bedrukt stuk papier in de hand . . .”¹

Behalve door het *Bevel* werden velen in hun woningen opgeschrikt door luidsprekerwagens, die vanaf het aanbreken van de dag in Rotterdam en Schiedam rondreden en de inhoud van het *Bevel* rondgalmde. Een Schiedammer, die zich om acht uur stond aan te kleden, hoorde het rumoer van schelle stemmen, maar, zo schrijft hij:

„Waarover het gaat, nou ja, dat hoor ik strakjes wel als ik buiten kom. Even later hoor ik een galmende stem; nu word ik toch nieuwsgierig en spoed me gauw de trap af, en zie nog net een auto met een grote luidspreker erop, de hoek van de straat omslaan. Van al wat dat ding uitkraamt, of schreeuwt, versta ik geen jota, maar ik hoef niets te vragen, de buurvrouwen vertellen het me wel”.²

In alle delen van Rotterdam en Schiedam, waar op Vrijdag de razzia werd uitgevoerd, wist met het aanbreken van de dag, omstreeks acht uur, een groot deel van de bevolking de reden van de ongewone Duitse activiteit. Sommige mannen waren reeds direct de dupe geworden, andere hadden gehoord of gelezen, wat hun te wachten stond. Maar ook waren er nog tallozen die slechts soldaten of patrouilles hadden gezien, zonder te weten wat hun aanwezigheid in de straten betekende.

Natuurlijk waren er de onvermoeide optimisten, die voor de zoveelste maal dachten, dat dit het einde van de oorlog betekende. „Nu wordt 't goed”, zo zeide een Rotterdammer van de Pleinweg tegen een buurvrouw. „Ik denk, dat de Tommies in de buurt zijn”.³ Een bewoner van Overschie vond het merkwaardig stil op straat:

„Tot mijn verbazing zag ik op de hoek van de Rijksweg en de Schielaan een mitrailleur staan, waarbij een Duitse soldaat de wacht hield. Ik dacht aan Engelse luchtlandingen of andere dingen van dien aard”.

Hij bleef nog even kijken en ging weer naar bed.⁴

Maar het optimisme duurde in de regel niet lang. Iemand, die in Rotterdam-Zuid dicht bij de Maastunnel woonde en die een kanon opgesteld zag in de richting van de tunnel, dacht eveneens

„aan de komst van de bevrijders. Deze hoop vervloog in rook, toen ik mijn overbuurman uit huis zag komen met enige soldaten . . . ; ik stond voor de realiteit der razzia's”.⁵

In een stad, die reeds bijna vijf jaar was bezet, waren er natuurlijk ook mensen, die de aanwezigheid van de Duitsers op straat in verband brachten met door hen begane „misdrijven”. Toen bij iemand gebeld werd en hij door het raam een Duitser voor de deur zag staan, dacht hij onmiddellijk:

„. . . ik ben verraden voor mijn radio”. Zijn vrouw huilde. De man ging naar beneden, wilde vluchten, doch alles was omsingeld. Hij ging terug naar de deur, maar — zo schreef hij — „tot mijn vreugde gaven ze mij een papier”.⁶

¹ Brief van E. L. C. M. Rotterdam, 14 Juni 1948.

² Brief van C. J. van der T., Schiedam, Augustus 1948.

³ Brief van P. J. C. Rotterdam, 15 Juni 1948.

⁴ Brief van V. C. G. Rotterdam, 15 Juli 1948.

⁵ Brief van Dr J. W. B. Emmen, 16 Juni 1948.

⁶ Brief van T. L. van Z. Rotterdam 11 Juni 1948.

Enkele ille gale werkers, die in Spangen hun schuil-adres hadden, hoorden omstreeks 6 uur veel geruchten op straat.

„Oorspronkelijk dachten we . . .” — zo vertelt een hunner — „dat het een poging tot arrestatie betrof; dan denk je natuurlijk altijd dat het jezelf betreft. Direct werd het huis gemobiliseerd. Maar . . . na een kwartier of zo werden er biljetten rondgedeeld”.¹

In tegenstelling tot hen, die een bepaalde uitleg gaven aan de aanwezigheid van de Duitsers op straat, waren er anderen, die hieraan nauwelijks bijzondere aandacht schonken. Een dagboekschrijver tekende het volgende aan:

„Reeds om 5 uur opgestaan om . . . kolen te gaan „bietsen” op een terrein . . . aan de Waalhaven. Om kwart voor zes, kwam ik buiten en het wekte mijn verwondering, aan het eind van onze straat (Westduëlstraat, R’dam-Z), een dubbele wachtpost te vinden. Bij het oversteken van de Wolphaertsbocht naar de Clemensstraat kwam een Duitse soldaat met het geweer in de aanslag naar me toe, terwijl hij me toebrulde: „Zurück, Mensch, nach Hause!” Dus terug en via de Doklaan getracht om alsnog aan de Waalhaven te komen. Ook dáár een dubbele wachtpost. Dus naar huis en weer naar bed, niet wetende wat er van te denken . . . Reeds om 8 uur kwam er een luidsprekerauto door de Wolphaertsbocht en werden er huis aan huis biljetten bezorgd . . .”²

Een ander, die ’s morgens vroeg naar zijn werk ging en de Dordtselaan moest passeren, ontmoette daar vier Duitse soldaten, die hem terugstuurden.

„Ik ben weer naar huis gegaan en weer in bed gekropen, omdat ik verder onwetend was”. Thuis sprak hij er nog even met zijn vrouw over. „. . . ik veronderstelde, dat er iets in de omgeving gebeurd was, maar ik had geen idee van de razzia. Niemand wist hoe de zaak stond”.³

In de straten, waar de Duitsers nog niet gekomen waren, maar tot de mensen het een en ander reeds vaag was doorgedrongen doordat men iets bij geruchte had vernomen, vormden zich soms groepjes en besprak men de toestand onder elkaar. Groepjes mensen uit de omgeving van Hillesluis vermoedden dat er alleen een verscherpte controle bij de bruggen was. „Wij dachten daarom”, zo vertelt iemand van hen, „dat wij er niets mee te maken hadden.”⁴ Ook in Charlois stonden in sommige straten de mensen de toestand te bespreken. B. merkt hieromtrent op:

„Ik ben eens gaan informeren en hoorde, dat er besproken werd, dat een deel van de mensen buiten de stad moest gaan werken . . .”⁵

Zolang er nog slechts geruchten gingen, wist men niet waaraan men zich te houden had. In de woorden van een Rotterdammer vinden wij de onzekerheid en de angstige spanning in de Rotterdamse huisgezinnen terug:

„Weldra blijkt, dat er iets zeer bijzonders gaat gebeuren. Onze straat wordt aan beide einden bewaakt door een Duitse soldaat. Niemand mag zijn huis verlaten. Alles moet wachten tot nader order. Geruchten doen intussen de ronde, dat alle mannen van 17 tot en met 40 jaar weggehaald zullen worden, maar bevestiging is er nog niet van. Als dat waar is, val ik er nog precies binnen. Wat te doen? Op dit ogenblik zou je contact moeten hebben met je vrienden. Juist nu heb je zo dringend behoefte om je gedachten te toetsen aan die van je medemensen om raad te vragen en te geven. Maar dat kan niet. Wij zitten voorlopig hopeloos

¹ Verslag van de bespreking met A. A. V., blz. 2.

² Dagboek van P. J. K.

³ Verslag van de bespreking met H. B., blz. 1.

⁴ Verslag van de bespreking met W. V., blz. 2.

⁵ Verslag van de bespreking met H. B., blz. 2.

in de klem. Ieder moet absoluut zelfstandig handelen, zoals parachutisten dat moeten, wanneer zij zijn neergelaten in vijandelijk gebied. Alleen dit verschil is er, wij hebben daarvoor geen opleiding gehad. Zolang wij nog niets definitiefs weten wachten wij maar gelaten af. De spanning wordt echter steeds groter. In de buurt horen wij steeds maar geweerschoten knallen. Wat gebeurt er toch allemaal?"¹

Toen echter langzamerhand meer Duitsers op de hoeken van de straten verschenen, biljetten werden uitgereikt en de luidsprekerwagens soms straten ver te horen waren, sprong de Jobstijding de Duitsers als het ware vooruit en probeerden de Rotterdammers nog zo snel mogelijk overleg met elkaar te plegen. Daar waar de Duitsers te ver waren opgedrongen, was men aangewezen op buur of dichtbijwonende vriend. H. die van zijn vader gehoord had, dat soldaten een razzia uitvoerden, ging de tuin in en zocht een buurjongen op. Daar zij niet meer weg konden komen, besloten zij maar af te wachten.²

In sommige buitenwijken van Rotterdam was omstreeks het aanbreken van de dag nog wel gelegenheid om elders onder te duiken. De strijd, die er tussen verschillende personen is gevoerd, om van deze mogelijkheid wel of niet gebruik te maken, schetst L. als volgt:

„Ik was Vrijdag 10 November 1944 tijdig opgestaan, om de nieuwsberichten van 7 uur van de B.B.C. Home Service niet te missen en om mijn schoonmoeder, die tijdens de afwezigheid van mijn vrouw en mijn jonggeboren tweede zoon de huishouding zo'n beetje bijhield, nog even te kunnen helpen voor ik naar kantoor zou gaan. Radionieuws was er niet en ik was dus nogal verwonderd toen een collega op de toen nog functionerende elektrische bel drukte en met een opgewonden stem vroeg „of ik het ook al gehoord had”. Toen ik hem vertelde, dat er niets te horen viel, omdat het ochtendnieuws weer eens volkomen negatief was geweest, werd hij duidelijker en zei: „Man, heel Hillegersberg is afgezet; er kan geen muis meer in of uit, alle mannen tussen 17 en 40 jaar gaan voor de bijl. We gaan naar Moffrika, daar kun je vast op rekenen!” Onnodig te zeggen, dat ik er minder dan niets voor voelde en dat vertelde ik hem dan ook in beslist niet gekuiste taal. Maar er was volgens hem niets meer aan te doen. We zouden naar Mofland gaan en daarmee was alles gezegd. Nu was daarmee volgens mij lang nog niet alles gezegd en dus gingen we op verkenning. We waren nog maar enkele straten ver, toen het ons duidelijk werd, dat er inderdaad iets broeide en al gauw kwamen we aan een wijkafzetting waar iedereen, ook vrouwen en kinderen, door Duitsers naar huis werden gestuurd met de welgemeende raad maar rustig af te wachten, want we zouden allemaal heus wel aan de beurt komen. Nu moet ik even opmerken dat de hele geschiedenis nogal gemoedelijk ging, daar in de noordelijke buitenwijken van Rotterdam, veel gemoedelijker inderdaad dan de volgende dag toen gebleken was, dat er in de buitenwijken nogal wat door de mazen van het net geslipt waren en het stadscentrum veel venijniger werd aangepakt, waarbij natuurlijk de gebruikelijke intimidatiemiddelen — machinegeweren en handgranaten — niet ontbraken. We begrepen dat we bij die militaire afzetting op een bar ongezond stukje Rotterdam stonden en hebben het daarom maar, om met de tijd mee te gaan, volgens de plannen ontruimd. We zijn toen naar het huis van mijn collega gelopen, die even als ik in de omgeving van het kantoor en werkplaats annex magazijnen van onze werkgever woont. Ik vond daar tot mijn niet geringe verbazing zijn vrouw bezig een grote rugzak met kleding en wat levensmiddelen te vullen, met het kennelijke doel hem die mee te geven als hij straks in de loop van de morgen of middag persoonlijk uitgenodigd zou worden zijn krachten aan de „Führer aller Germanen” te gaan wijden. We begonnen onmiddellijk te bekechten, want ik had al voor me zelf uitgemaakt, dat ik beslist die vriendelijke uitnodiging zou moeten afslaan, terwijl hij blijkbaar een andere opvatting had. Na enig argument zijn we het dan eens geworden over de zaak en heeft ook hij besloten, dat hij liever thuis zou blijven. Toen we zo ver

¹ Relas van de belevenissen van P. L. van Z., blz. 8 en 9.

² Bijlage bij de vragenlijst ingevuld door P. J. J. van der H.

waren gingen we ons realiseren, dat er waarschijnlijk nog meer collega's waren, die een vacantie in midden Europa op die tijd een ongeoorloofde luxe zouden vinden. We zijn dus gezamenlijk de buurt ingetrokken en hebben zo hier en daar wat jonge mannen, waar we heel wat lief en leed en radionieuws mee plachten te delen, bezocht en er totaal 5 of 6 thuis getroffen, die, sommigen zeer op hun gemak, anderen zeer nerveus, verklaarden liever bij moeder's pappot te blijven. Ik heb de heren toen voorgesteld om in groepjes van 2 of 3 hoogstens het magazijn van de firma binnen te sluipen, ons daar weer te verenigen en daar, goed verborgen, kalm af te wachten tot de bui zou overdrijven. Er waren geen tegenstemmers, dus gingen we op weg".¹

L. en zijn vrienden verborgen zich en keerden de volgende avond om zeven uur weer naar huis terug. Uit bovenstaand relaas blijkt duidelijk, hoe de wil om te vluchten tot succes kon leiden, als van de mogelijkheid goed gebruik werd gemaakt. Ook Van V., wonende in de omgeving van het Zuidplein, liet zijn oudste zoon in een kelder „een paar panden verder" verdwijnen, toen hij Duitsers de woningen zag binnen gaan.² In Overschie waren jongens de Schie overgezwommen en verborgen zich in de tuinen.³ Ook iemand uit Hillesluis die om zeven uur naar zijn werk zou gaan en een Duitse soldaat zag staan, wilde verdwijnen. Tegen zijn vrouw zeide hij:

„Geef mijn brood maar, dan ga ik pleite. Als ik niet terugkom, kan je me vinden in de fabriek Feyenoord. . ." ⁴

Hij werd echter direct aangehouden en moest naar huis terugkeren.

In het bovenstaande werd er reeds op gewezen, dat in Kralingen de troepenafdelingen later met de afzetting begonnen dan in de andere buitenwijken. De uit Utrecht per schip aangevoerde troepen, die omstreeks middernacht in Rotterdam verwacht werden ⁵, meerden pas ongeveer half acht in de omgeving van het station Maas.⁶ Hoewel zich vóór die tijd reeds soldaten in en om Kralingen bevonden ⁷, waren deze onvoldoende in aantal om een volledige afzetting uit te voeren. Daarom was pas omstreeks acht uur de scheiding tussen de binnenstad en Kralingen (langs de Boezem) een feit. Iemand, die 's morgens om zeven uur in de Vlietlaan (Kralingen) tevergeefs op de tram stond te wachten op weg naar zijn kantoor in de Duyststraat (westelijk gedeelte van de binnenstad), ging te langen leste maar lopen. Aan andere haltes zag hij wel verscheidene mensen staan, maar nergens Duitse soldaten.⁸ Een ander, komende

¹ Brief van P. L. Rotterdam, 15 Juli 1948.

² Verslag van bespreking met D. W. van V., blz. 1.

³ Verslag van de bespreking met J. B., blz. 1.

⁴ Verslag van de bespreking met C. J. K., blz. 1.

⁵ *Befehl Nr 2 für Sondereinsatz*, Utrecht, 9 November 1944.

⁶ „Wij begrepen niet, wat dat alles te betekenen had. Niet veel goeds werd verondersteld, maar mijn gewoonte getrouw ging ik toch naar kantoor". Brief van W. L., aan R.V.O., Rotterdam, 24 Juni 1948. Een ander, die de ontscheping waarnam, verklaarde: „Dat kwam echter wel meer voor en ik had nog geen bijzondere verdenking". Verslag van de bespreking met P. K., blz. 2.

⁷ Een agent van politie constateerde 's morgens vroeg, dat veel gemotoriseerde troepen van de Honingerdijk (Rotterdam-O) zich in de richting van de stad verplaatsten: „Veel aandacht werd hieraan niet geschonken, daar het wel meer voorkwam, dat troepenverplaatsingen plaats vonden". Rapport van de agent van politie K. J. K. Rotterdam, 27 December 1948.

⁸ „Je zei niets, je liep maar door. . . Iedereen vond het vreemd. Toen men zei: „De tram rijdt niet", zeiden zij: „Dan gaan we maar lopen, we zullen wel zien, wat het wordt". Verslag van de bespreking met Ph. J. G., blz. 1 en 2.

uit Crooswijk (binnenstad) kon zonder aangehouden te zijn, het Buizengat (Kralingen) bereiken, waar hij bij een schipper aardappelen zou halen. Op de terugweg, omstreeks kwart over acht, kon hij de Vredenoordbrug (gelegen over de Boezem) echter niet meer passeren en hoorde hij vanaf de Boezembrug (in de Goudse Rijweg) mitrailleurvuur.¹

Een ander gevolg van de verlate komst der Duitsers was, dat in Kralingen de vordering zelf ook later begon. Weliswaar stonden er omstreeks zeven uur op verschillende punten Duitsers opgesteld, tot actie gingen zij in het algemeen nog niet over.²

Doordat in Kralingen de afzetting en het openlijk optreden der Duitsers later begon dan in de andere buitenwijken van Rotterdam, waren daar reeds velen op straat gekomen en had het dagelijks leven er zich al enigermate ontplooid. Winkels waren geopend en de mensen konden hun werk, zelfs in de binnenstad, nog bereiken. Daardoor was het mogelijk dat later, met het scherper worden van de afzetting, de geruchten, die daarbij onder de bevolking ontstonden, zich aanvankelijk in Kralingen sneller en over grotere afstand verspreidden dan in de andere buitenwijken van Rotterdam. Zij wonnen tevens aan geloofwaardigheid en hadden een hardnekkiger bestaan. Ook in Kralingen was het optreden der Duitsers in verband gebracht met een Geallieerde opmars. Door het laat in actie komen van de Duitsers, werd het nu echter mogelijk, dat het gerucht voor de bevolking tot zulk een onwrikbare zekerheid kon worden, dat men zelfs allerlei voorzorgsmaatregelen nam om zich bij eventuele gevechten te beschermen. Een Rotterdamse, wonende in de Prinses Julianalaan (aan de oostrand van Kralingen), tekende in haar dagboek hiervan het volgende aan:

„Toen vanmorgen om half acht het elektrische licht uitging en de luiken van de ramen gingen, stonden er al gewapende Duitsers op het bruggetje dat toegang geeft tot de stad en hielden alle verkeer, dat van de Plaszoom of de Kralingse weg kwam, tegen. Ook omgekeerd mocht niemand de stad verlaten. Er gingen geruchten, dat de Engelsen over de Moerdijk waren, dat er troepen geland waren op Numansdorp, op Strijen, dat de Engelsen een hele brug meegebracht hadden om de Moerdijk te herstellen, dat er grote terugtrekkende troepen-transporten verwacht werden. De telefoon werkte niet meer. Inderdaad was er veel beweging van militaire auto's, fietsers, motorfietsen en infanterie. Er kwam een stemming onder de mensen als van Dolle Dinsdag, maar met het besef, dat het nu ernst was. Er kwam een run op de bakkerswinkels; in haast werd aan versterkingen in huis gewerkt, kelders werden gestut en baden liet men vol lopen. Toen kwamen plotseling verhalen van buurten (o.a. de Essenlaan) waar huis aan huis bevelschriften waren uitgereikt. . . ”³

Op grond van de verschillen in de waargenomen feiten en door de verscheidenheid van de individuele karakters zien we bij de bevolking uiteenlopende reacties. Er waren mensen, die geen argwaan opvatten, en rustig thuis bleven of zelfs weer naar bed gingen. Anderen dachten aan luchtlandingen of een Geallieerde doorbraak. Velen verwachtten niet veel goeds voor zich zelf, zoals illegale werkers, onderduikers en clandestiene radiobezitters. Maar was men eenmaal van de werkelijkheid op de

¹ Brief van R. J. P. S. aan RVO, Rotterdam 29 Januari 1948.

² Voor zover ons bekend werden de eerste vorderingsbevelen kort na zeven uur verspreid. Verslag van de bespreking met A. G. blz. 2.

Dit in tegenstelling tot de andere buitenwijken, waar reeds om zes uur de biljetten werden bezorgd.

³ Dagboek van Mevrouw Van W.

hoogte, dan bepaalden de plaatselijke omstandigheden en het individuele karakter de wijze, waarop men reageerde. In die buurten waar, voordat men iets bemerkte had, de afzetting reeds stevig was doorgevoerd, kon ook zelfs een doortastende persoonlijkheid buiten de eigen woning geen schuilplaats meer vinden. Zij die tijdig wisten, dat de mannen huis aan huis zouden worden weggehaald, konden nog proberen een schuilplaats binnenshuis in orde te maken. Ook wanneer de wil daartoe aanwezig was, ontbrak echter meestal de mogelijkheid of de tijd. Daardoor kon men niet tot daden overgaan en bleef men in angstige spanning maar wachten.

DE Z.G. „MELDUNGSFREUDIGHEIT” OP 10 NOVEMBER

Vele Rotterdammers en velen in den lande hebben zich later de vraag gesteld, hoe het mogelijk was dat vijftigduizend mannen in de kracht van hun leven door de Duitsers konden worden weggevoerd. Door de grondige voorbereiding, de geheimhouding en de overrompelende wijze, waarop de razzia werd uitgevoerd probeert men dat dan te verklaren. Ongetwijfeld zijn dat belangrijke factoren geweest. Door verschillende voorbeelden is dat trouwens reeds gedemonstreerd. De verwarring was in de morgenuren zo groot, dat in sommige straten nog een „Dolle Dinsdagstemming” heerste, toen elders in Rotterdam al mannen waren opgepakt en opgesteld stonden om naar een verzamelplaats te worden weggevoerd. Al moge de verrassing dus aanvankelijk een belangrijke rol hebben gespeeld, zij is niet voldoende om het gedrag te verklaren van die duizenden, die pas later op de dag werden weggehaald maar reeds voordien wisten wat het Duitse optreden beoogde. Er moeten nog andere factoren zijn geweest, die invloed uitoefenden op het gedrag der Rotterdammers.

Bittere woorden zijn gesproken in de dagen na de razzia, vooral in de illegale pers. Met schaamte signaleerde men, dat de Duitsers slechts op 40.000 man gerekend schenen te hebben, maar dat 52.000 waren weggevoerd. „Niet voor niets zeggen zij (de Duitsers) dat de *Meldungsfreudigkeit* van de Nederlanders zo groot is.”¹ Maar waaruit, zo vragen wij ons af, is deze *Meldungsfreudigkeit* te verklaren? Waren de mannen van deze zo vaak geteisterde bevolking misschien geneigd stad en gezin te verlaten om de dreigende honger te ontvluchten? Een beschouwing van de omstandigheden waaronder de razzia plaats vond, zal aantonen, dat dit motief nergens een rol gespeeld heeft. De vraag blijft dus bestaan: „Wat waren de redenen, dat zij, die in huis waren, zich lieten weghalen of zich gingen melden?”

In het voorgaande wezen wij er reeds op, dat de — wat men noemt — sterke persoonlijkheden ook niet meer verdwijnen konden, wanneer de straat was afgezet. Niet alleen zij, maar allen die onder dezelfde uitwendige omstandigheden verkeerden, waren in een situatie gedrongen, waarin zij moesten afwachten wat er verder zou gebeuren. Zij zaten in een val, waaruit ontsnappen niet meer mogelijk was.

Maar wat vond er in die buurten plaats, waar de Duitsers eerst een *Bevel* kwamen

¹ *De Vrije Pers*, No. 23, Rotterdam, 17 November 1944.

brengen, daarna verdwenen en pas later met de huiszoeking begonnen? Een algemeen antwoord is hierop niet te geven. Daarvoor was de wijze, waarop de biljetten onder de bevolking werden verspreid, te gevarieerd. Vaak werden deze zonder nadere instructies afgegeven; daarna werd dan in de loop van de dag bekend gemaakt, dat men binnen een bepaalde tijd voor de deur moest staan of zich naar een bepaalde plaats moest begeven.¹ Een dergelijke opdracht werd ook wel meteen bij het uitreiken van het bevel gegeven.² Ook werden vaak de biljetten uitgereikt, zonder dat er een nadere opdracht volgde; dan haalden de Duitsers zelf na korte of lange tijd de mannen uit hun huizen.³ Tenslotte waren er, die in de loop van de dag werden afgehaald, zonder dat zij tevoren een *Bevel* hadden ontvangen.⁴ In den regel had de bevolking echter wel enig respijt om zich voor te bereiden.⁵

Het ligt voor de hand dat zij, die iets langere tijd tot hun beschikking hadden om een besluit te nemen, ook onder andere psychische spanningen leefden dan degenen, die nauwelijks gelegenheid kregen, zich „met de voorgeschreven uitrusting” (kleding, schoeisel, dekens, enz.) te melden. Hoe individueel de reactie der mensen in die tussentijd ook moge zijn geweest en van welke goede voornemens om onder te duiken velen ook bezielde waren, de mogelijkheid tot handelend optreden was beperkt. In de eerste plaats was er het beangstigende feit, dat men was ingesloten en niet precies wist hoe de Duitsers in andere buurten optraden. In de verte hoorde men soms schoten klinken. Dan was er — voorzover uitgereikt — het *Bevel*, waarin met vette letters was gedrukt, dat geschoten zou worden op hen, die poogden te ontvluchten of weerstand te bieden. Dat dit geen lege woorden waren, had vier-en-een-half jaar oorlog er bij de bevolking voldoende ingehamerd. En wat kon men ondernemen, geïsoleerd van anderen en zonder dat enig gerucht van verzet, desnoods kansloos wanhopig verzet, doordrong?

Voorts was er het uitdrukkelijke bevel, dat de mannen met hun bagage op straat moesten gaan staan en gestraft zouden worden, wanneer zij later nog in huis zouden worden aangetroffen. Niet alleen was de dreiging dus tegen iedere burger gericht, maar in het bijzonder werd in elk gezin in feite de verantwoordelijkheid op de man alleen gelegd. En wat betekende de uitdrukking in het *Bevel*, dat ook het particuliere eigendom zou worden „aangesproken”, als men nog in huis zou worden aangetrof-

¹ a. Brief van J. L., Rotterdam, 7 Maart 1949.

b. Verslag van de bespreking met J. S. B., blz. 1 en 2.

² Voor instructies betreffende de tijd van melding zie:

a. Dagboek van C. N.

b. Verslag van de bespreking met C. J. K., blz. 2.

Voor instructies betreffende de plaats van melding, zie:

a. Brief van C. Z., Rotterdam, 11 Juni 1948.

b. Verslag van de bespreking met A. S., blz. 1.

³ a. Verslag van de bespreking met A. H. van D., blz. 2.

b. Verslag van de bespreking met W. A. 't H., blz. 2 en 3.

⁴ a. Verslag van de bespreking met A. P. van 't H., blz. 1 en 2.

b. Verslag van de bespreking met dr H. J. K. blz. 1 en 2.

⁵ a. Verslag van de bespreking met W. L. B., blz. 1.

b. Verslag van de bespreking met K. P. de Gr., blz. 1—3.

fen? Zou het huisraad worden vernield of de gehele woning in brand worden gestoken? De Rotterdammers hadden nog niet zo heel lang geleden ervaren, dat de Duitsers ook daar niet voor terugdeinsden.

Onder deze druk kwamen de Duitsers steeds dichterbij in de buurt. In menig gezin was de beslissing dan reeds gevallen. Lang niet overal golden dezelfde overwegingen, maar wel waren zij bepaald door bovengenoemde factoren. Dit moege aan de hand van enkele voorbeelden worden geïllustreerd.

In de eerste plaats was er dus de angst voor represailles door de Duitsers. Zij hadden het *Bevel* niet ondertekend en ook niet precies gezegd, welke straffen uitgevoerd zouden worden, wanneer zij de mannen bij huiszoeking nog zouden vinden. Het gaf een gevoel van onzekerheid. „Je wist niet wat ze zouden doen, als je niet meeging, dus ik ging weg”,¹ vertelde een arts. K. was in de gelegenheid weg te kruipen; hij had het zelfs gedaan. Maar zozeer was de angst voor de Duitsers gekoppeld aan het beruchte optreden van de *Grüne Polizei*, dat hij zijn schuilplaats weer verliet. „De risico, dat de groene politie mij vond”, zo schrijft hij in zijn dagboek, „was te groot en het liet zich maar raden, wat er dan met mij gebeurde”.² Wilde verhalen over terechtstelling op staande voet en voor de deur van de eigen woning deden de ronde.³ Het knallen der gewerschoten riep herinneringen wakker aan het onverbiddelijke optreden der Duitsers, wanneer zij de weerspannige bevolking er onder wilden houden. Van Z., in Charlois wonende, zegt dit op de volgende wijze:

„Gewerschoten knalden nu onafgebroken. Enige straten verder werden de mannen uit de huizen gehaald, zo vertelde men. Wij dachten allen aan Apeldoorn en Utrecht en zeiden tegen elkaar: „Er worden vast al verscheidene mannen doodgeschoten en je zult het zien, straks leggen ze ook in onze straat een paar lijken neer voor afschrikwekkend voorbeeld”.⁴

Ofschoon de Duitsers tijdens de razzia niet zo zijn opgetreden, verlamden deze geruchten elke weerstand bij hen, die daarvoor vatbaar bleken. Ook Van Z., die later in zijn straat de Duitsers zag binnendringen, wachtte gelaten af dat hij werd weggehaald.

Niet alleen de angst voor het eigen bestaan, maar ook het onzekere lot van de vrouw wanneer men zich niet ging melden, maakte velen murw. „En als de Moffen geen man vonden, wat zouden zij dan met de vrouw doen?”⁵ Uit angst voor het jonge kind drong soms de vrouw er bij de man op aan maar te vertrekken. V's vrouw, die kort tevoren bevallen was, zei:

„Je moet zelf weten wat je doet, maar denk er aan, we hebben nu een kind, waar wij voor moeten . . . zorgen, dat het door de oorlog komt. Zie met de burens te overleggen wat je moet doen”. Ik heb toen gezegd: „Ik wacht af tot zij komen . . . Misschien halen zij eerst op, wat buiten komt. Komen zij aan de deur en naar binnen, dan ga ik mee”.⁶

¹ Verslag van de bespreking met E., blz. 2.

² Dagboek van H. K.

³ Vragenlijst, ingevuld door L. R.

⁴ Relas van de belevenissen van P. L. van Z.

⁵ a. Verslag van de belevenissen van H. K.

b. Bijlage bij de vragenlijst, ingevuld door L. M. V.

c. Aantekeningen van W. W. H. C., geen datum.

⁶ Verslag van de bespreking met J. H. V., blz. 5.

De Duitsers kwamen inderdaad aan de deur, maar niet naar binnen. Het rammeien op de deur, gepaard gaande met het geroep van „*Schweinhunde*”, deed V. besluiten zich met zijn buurman te melden op het Marconiplein.

Ook kwam het voor, dat vrouwen meenden het best te handelen, door hun man aan te raden te vertrekken. F. bijv. had geen schuilplaats. Daar zijn vrouw bang was voor represailles, besloot hij, zich maar te melden.¹ V. uit Spangen vertelde, dat mannen, die beneden hem woonden en zich eerst verborgen hadden in een kolenkist, zich gingen melden, omdat hun vrouwen angstig werden.² Dergelijke ervaringen had ook een arts uit Kralingen, die op straat was. Hij vertelt:

„In mijn buurt was een jongen, die voor zijn huis ging staan. Tegen zijn moeder werd gezegd, dat ze gek was dit goed te vinden. Zij was echter bang, dat hij anders doodgeschoten zou worden”.³

Hetzelfde dachten ook de ouders, die hun twee zoons aanraadden te vertrekken. „Daarna hebben de ouders echter uit wanhoop over deze daad de hele tocht met hun kinderen meegelopen”.⁴

We zien dus: angst voor het onbekende lot van vrouw en kinderen, angst voor eigen lijfsbehoud, angst van de huisgenoten, voor de man en de zoon, wanneer zij zich niet gingen melden, deed velen het huis verlaten. Zeker waren het niet de enige factoren die deze „vrijwillige” daad bepaalden. Er waren nog andere, zo de angst voor verraad. Vier-en-een-half jaar oorlog hadden het kaf van het koren gescheiden. Men wist, wie in zijn buurt politiek onbetrouwbaar was en bleef daarvoor op zijn hoede.⁵ Maar de angst voor verraad had nog een ander karakter, voortkomende uit andere oorzaken. De verstikkende greep der Duitsers rond een bepaalde buurt en de onbekendheid met het Duitse optreden in andere wijken brachten soms ondragelijke spanningen teweeg. Stonden er immers geen dreigementen in het *Bevel* der Duitsers? En hadden zij vroeger niet reeds de stad verwoest, gijzelaars doodgeschoten, de havens vernield en duizenden dakloos gemaakt? Hadden zij niet als razenden in het wilde weg geschoten en huizen in brand gestoken? Waren de Duitsers soms niet tot alles in staat? De angsten waardoor velen — en zeker vele vrouwen — overmeesterd werden, uitten zich hier en daar op zulk een gevaarlijke wijze, dat vele mannen uit angst voor verraad zich gingen melden.

S., die in Vreewijk woonde en zich ternauwernood aan de razzia had kunnen onttrekken, deelt hieromtrent de volgende ervaringen mede:

„Men durfde niet te zeggen, dat men thuis bleef en als men het deed, waren er altijd, die vroegen waar Jansen of Pietersen . . . wel was. De toon waarop deze gesprekken door de vrouwen gevoerd werd was meestal dan wel aanleiding voor de vrouw, wier man of zoon nog thuis was, om aan te dringen op vertrek. Ze” (d.w.z. „De mensen” - R. v. O.) „vertelden

¹ Verslag van de bespreking met C. F., blz. 2.

² Een bovenbuurman daarentegen bleef rustig in zijn kolenkist zitten en bleef vrij. Verslag van de bespreking met A. A. V., blz. 12.

³ Verslag van de bespreking met S., blz. 4.

⁴ Verslag van de bespreking met P. K., blz. 4.

⁵ Vragenlijst, ingevuld door L. R.

dan: „Ze schieten je dood, of ze steken je huis in brand, of ze gooien een handgranaat in je huis enz.” Er waren er altijd bij, die dan wel al wisten dat daar en daar zoiets al gebeurd was. Het schieten, dat men hoorde verhoogde de angst natuurlijk en de man ging zich dan maar melden”.¹

Ook Van D. uit Feyenoord, maakte iets dergelijks mee. „Hoogst zenuwachtig” kwam zijn buurvrouw bij hem en zei: „Stuur de jongens toch weg; dadelijk gooien ze handgranaten naar binnen en dan gaan we er allemaal aan”. Van D. trok hieruit de conclusie: „Het was dus zo goed als onmogelijk om in huis te blijven”. En hij voegt hieraan toe: „Dit schrijf ik niet om ons mooier voor te doen als dat we waren; we zijn op dat moment bang genoeg geweest”.² De laatste woorden van deze briefschrijver wijzen er op, dat tal van mannen, zelf geënerveerd door het onzekere lot dat hen wachtte als zij zouden worden gevonden, ernstig rekening hielden met de houding van de bureu. Van Z. schrijft o.a. in zijn uitvoerig verslag:

„Mijn eerste gedachte is wegkruipen in een of ander hoekje van het huis. Maar dadelijk moet ik deze gedachte reeds bijna geheel opgeven. Waar moet ik met mijn radio heen? . . . O, er zijn zoveel gevaren! Wat zullen de bureu doen? Zal er één onder hen zijn, die mij zal verraden uit najver omdat haar man wel gevonden of gegaan is?”³

En Van E., die zich in zijn dagboek aantekeningen in de mentaliteit van de ander verdiept, merkt op:

„Onderduiken, doch waar en waarheen? Ik dacht nog aan de kelder, maar om daar te vertoeven, en voor hoe lang, dat zou niet meevallen. En als de Moffen eens een onderzoek zouden instellen en mij vonden, wat dan? En zouden de bureu mij niet verraden . . . , wat ik ze niet kwalijk had kunnen nemen, want het is een hard gelag wanneer buurman A wel weg is en B niet”.⁴

In het bovenstaande werd aan de hand van verschillende voorbeelden aangetoond, welke algemeen enerverende toestanden geschapen werden door de hermetische afzetting en de dreigende toon van het *Bevel*. Toch waren de Duitsers sluw genoeg geweest de inhoud van het *Bevel* zo te redigeren, dat ook tallozen op een dwaalspoor werden gebracht en zich hierdoor gingen melden. Kennelijk om de indruk te wekken, dat het bezit van „bewijzen van vrijstelling van burgerlijke of militaire instanties”, vrijstelling van deze vordering zou kunnen geven, werd in het *Bevel* gezegd, dat de bezitters van zulke „bewijzen” verplicht waren zich op straat te begeven, maar de papieren ter controle moesten meebrengen. Op deze wijze nam de bezetter de gelegenheid te baat, het bestaan van twee groepen van meldingsplichtigen te suggereren. Hij liet dus een schim van hoop, niet alleen bij degenen, die over een dergelijke *Ausweis* beschikten, maar ook bij hen, die meenden er op het laatste moment nog een te kunnen bemachtigen. Vandaar dat velen zich meldden in de veronderstelling, later vrij te komen; en vandaar ook de gang (vooral van vrouwen na de razzia) naar huisartsen en specialisten, teneinde attesten te krijgen, waarmee men van de vordering vrijgesteld hoopte te worden.

¹ Brief van C. S. aan R. v. O., Rotterdam, 9 Mei 1949.

² Brief van P. L. van D. aan R. v. O., Rotterdam, 24 April 1249.

³ Relas van de belevnissen van P. L. van Z.

⁴ Dagboek van J. van E., blz. 2.

Het *Bevel* liet nog ruimte voor geheel andere vermoedens.

Men wist nu wel, dat alle mannen in de leeftijd van 17 tot en met 40 jaar zich voor de arbeidsinzet moesten melden en dat dit moest gebeuren door op straat te gaan staan, maar waarheen men gevoerd zou worden, werd verzwegen. De mededeling dat „boterhammen voor één dag” moesten worden meegenomen, kon de indruk wekken, dat men niet ver weg zou worden tewerk gesteld. Sommigen dachten dan ook, dat men, evenals vroeger, zou moeten graven en spitten in de omgeving van Rotterdam, de Moerdijk of Hoek van Holland. Weer anderen meenden, dat men naar Drente gebracht zou worden om aardappelen te rooien. Enige weken voor de razzia had daartoe een oproep in de krant gestaan, waarop zich weinigen hadden gemeld.

Al deze vermoedens, t.w. van eventuele vrijstelling op grond van een *Ausweis* en van de mogelijke tewerkstelling elders in Nederland, waren het, die velen de toestand aanvankelijk niet zo ernstig deden inzien. Zij wachtten af of gingen zich melden. Zo vertelt M. uit Vreewijk, dat zijn zoon via achtertuintjes nog contact zocht met enkele vrienden, om hen te bewegen niet te gaan. De laatsten vertrouwden echter op hun *Ausweis*.¹ B. uit Charlois verleende aan twee zoons van zijn bovenburen een schuilplaats, maar vertrouwde zelf op zijn papieren en meldde zich.² Zo ook H. Hij wachtte tot een Duitser hem kwam halen, toonde het bewijs dat hij van de Kamer van Koophandel had gekregen, maar moest toch mee.

„Buiten pas” — zo verklaarde H. — „realiseerde ik me: er is wat aan de hand. Ik had alleen een hoed op en verder niets bij me. Op de hoek van de straat werd ik opgevangen door een Duitse soldaat. Ik vroeg hem, of ik even terug mocht om mijn spullen te halen. . . Ik mocht echter niet meer weg”.³

Weer een ander, in uniform van de G.G.D. en uitgerust met papieren, ging zich eveneens melden in de veronderstelling vrij te komen. Hij nam daarom — zoals hij het noemt — geen „officieel afscheid”.⁴

Ook enkele artsen zagen de toekomst niet zo donker in. Een van hen verklaarde:

„De oproep heb ik niet ontvangen. Oorspronkelijk wist ik dus niet wat er aan de hand was. Dat ben ik pas in de loop van de ochtend aan de weet gekomen. Toen is ook het verhaal tot mij doorgedrongen, dat de artsen vrijgesteld zouden zijn. Het geloof hieraan heeft ons later onbegrijpelijk lichtzinnig geleken. Wij hebben er zo op vertrouwd”.⁵

Vertrouwen deden ook zij, die een attest van een dokter hadden; maar de uitkomst bleek meestal anders te zijn.⁶

Toch waren er enkelen, die met een vrijstellingspapier of met een attest nog thuis konden blijven. Het optreden van de Duitsers was ook wat dit betreft lang niet overal

¹ Brief van E. L. C. M. aan R. v. O. Rotterdam, 14 Juni 1948.

² Verslag van de bespreking met R. C. B., blz. 1.

³ Verslag van de bespreking met A. P. van 't H., blz. 2.

⁴ Verslag van de bespreking met D. van K., blz. 2.

⁵ a. Verslag van de bespreking met K., blz. 1 en 2.

b. Verslag van de bespreking met E., blz. 1.

⁶ a. Relas van de belevenissen van K.

b. Vragenlijst, ingevuld door P. D. de K.,

gelijk. Een moeder, — die 's morgens vroeg een attest bij een dokter had gehaald — vermeldde, dat haar zoon, mede op grond van een oud t.b.c.-bewijs van haar dochter, thuis kon blijven.¹ Een ander, die zijn vrouw een bewijs bij een dokter liet halen, had eveneens het geluk niet te worden weggevoerd.²

Het verschillende optreden der Duitsers blijkt ook uit hun houding ten opzichte van de politie. Een hoofdagent uit Schiedam rapporteerde, dat zijn collega, die in dezelfde straat woonde, thuis kon blijven, maar dat hij zelf moest vertrekken. De soldaat, die huiszoeking kwam verrichten, „wist niets van vrijstelling voor de politie”.³ Is uit het laatste voorbeeld af te leiden, dat de Duitse soldaten niet volledig waren geïnstrueerd, hetzelfde blijkt uit de inlichtingen, die zij verstrekten aan de Rotterdammers omtrent de plaats en de tijdsduur van de tewerkstelling. Zo had L. van een soldaat gehoord, dat gewerkt moest worden in de omgeving van de stad en dat het slechts één dag zou duren. Hij bleef dan ook wachten op de soldaat, en nam niets mee in de veronderstelling 's avonds weer thuis te zijn.⁴

Een ander daarentegen kreeg na informatie bij een Duitser ten antwoord dat men naar Duitsland zou worden gestuurd. Op de vraag van de Rotterdammer of men dan soms zou moeten lopen, repliceerde de soldaat dat het transport per trein zou geschieden.⁵

Onafhankelijk van deze informatie was — we wezen er reeds op — bij velen de gedachte gerezen, dat in de buurt of in elk geval in Nederland gewerkt moest worden en wel voor kortere tijd. Talrijke uitspraken van weggevoerde Rotterdammers wijzen hierop.⁶ Vandaar ook, dat velen geen risico namen.

„Ik zag op dit moment het nut er niet van in” — zo verklaarde E. — „om mij aan de vordering te onttrekken, te meer daar er ons verteld werd, dat wij voor circa zes weken te werk gesteld zouden worden aan de IJssellinie...”.⁷

E. wachtte dan ook af, tot hij bevel kreeg te vertrekken.

Het is welhaast overbodig er op te wijzen, dat de bovengenoemde factoren, n.l. de dreiging met represailles, het lokmiddel der vrijstellingspapieren en de suggestie van tewerkstelling dichtbij of althans in Nederland ook in het contact met de burens ter sprake kwamen. F. schrijft in zijn dagboek:

„Na een „conferentie” met mijn buurman L., die ik via het balkon bereik, komen wij tot de slotsom, dat vluchten uitgesloten is en verstoppertje spelen wel heel erg riskant. Wij

¹ Brief van Mevrouw P. W. S. van W. Rotterdam, Juni 1948.

² Aantekeningen van W. W. H. C., geen datum.

³ Rapport van de hoofdagent van politie L. S. Schiedam, 3 Juni 1949.

⁴ „Later” — zo vertelt L. — „heb ik van andere mensen gehoord, dat dit praatje meer op Charlois verspreid is. Ook is gezegd: werkzaamheden verrichten op Waalhaven, een kwestie van een dag of een paar dagen”. Verslag van de bespreking met G. L., blz. 4 en 5.

⁵ Verslag van de bespreking met H. L. L., blz. 3.

⁶ a. Bijlage bij de vragenlijst, ingevuld door J. R.;

b. Dagboek van N. V.;

c. Dagboek van P. J. K.;

d. Verslag van de bespreking met F. G. M., blz. 2.

⁷ Bijlage bij de vragenlijst, ingevuld door L. E.

besluiten dan ook voor die paar dagen graafwerk maar niet te veel drukte te maken en maar te zien hoe het loopt".¹

Ook al omdat zijn vrouw „bang was voor represailles" verliet F. evenals zijn buurman het huis.² Vond hier rustig overleg plaats, elders was de opgewondenheid zo groot, dat men elkaar nauwelijks verstond. Iemand uit de Busken Huetstraat vertelt, dat mensen via tuinen en veranda's elkaar toeschreeuwden en dat men door de algemene consternatie niet eens goed kon horen wat er werd geroepen en geschreeuwd.³ Op straat, waar mensen in groepjes stonden te praten, was de toestand soms nauwelijks anders. Van D. die nog lange tijd voor zijn deur met anderen stond te praten verklaarde, dat men erg gespannen was en bang, Er waren allerlei gesprekken en opmerkingen als:

„Laat ze de moord steken". „Reken maar dat je weggedouwd wordt naar Duitsland" . . . „Laten wij ons melden en de eerste de beste gelegenheid tot ontsnappen waarnemen". En een ander merkte op: „Ik ben ziek".⁴

Van D. ging zich melden, daar hij tenslotte overwoog met zijn *Ausweis* wel vrijsteld te zullen worden.

Van rustig en zakelijk overleg was dus ook hier niet veel sprake. Dat was ook niet te verwachten in een buurt die afgezet was en waar de mannen voortdurend op hun hoede moesten zijn voor de Duitsers, die elk moment de straat konden binnenkomen. Vele straten waren dan ook stil en verlaten, mede doordat het de vrouwen en kinderen — zoals in het bevel stond — verboden was buiten te komen.

Niet altijd had het contact met buurlieden tot gevolg, dat men aan de oproep der Duitsers gehoor gaf; de vele bezwaren om weg te kruipen werden ook wel overwonnen. Een Schiedammer bijv. besprak de mogelijkheid om niet te gaan eerst met een aantal mannen uit zijn buurt. „. . . Maar de meesten", zo schreef hij, „waren zo bang en hadden zoveel bezwaren dat er niets mee te beginnen was". Later probeerde hij het met vijf anderen; het gelukte hen in een kelder weg te kruipen en aan de vordering te ontkomen.⁵

In het voorgaande wezen wij er reeds op, dat het overrompelende karakter van de actie het velen onmogelijk maakte tijdig een schuilplaats in orde te maken of een schuilplaats buitenshuis te bereiken.

Een andere omstandigheid was, dat men ook volkomen overrompeld werd door de *methode* van vordering. Rotterdam was de eerste stad van het land, waar een razzia op zulk een schaal en met deze middelen werd uitgevoerd. Wel was het gerucht doorgedrongen, dat ook in andere plaatsen grote mannenvorderingen waren gehouden en ook waren de waarschuwingen van Radio-Oranje wel bekend, maar nergens in het Westen van het land hadden de Duitsers nog op zulk een wijze toegeslagen. Slechts

¹ Dagboek van C. F.

² Verslag van de bespreking met C. F., blz. 2.

³ Verslag van de bespreking met J. W. G., blz. 1 en 2.

⁴ Verslag van de bespreking met G. J. van D., blz. 4.

⁵ Bijlage bij de vragenlijst, ingevuld door H. O.

enkelen hadden zich daarop voorbereid. Zo schrijft M., dat hij wel voorzien had, dat de Duitsers alle strijdbare mannen zouden weghalen; hij had daarom een schuilplaats onder de vloer ingericht.¹ Maar voor duizenden anderen kwam de actie als een fatale slag. Vrijwel niemand vermoedde op deze wijze *verschleppt* te worden.² Vergeleken met het grote aantal weggevoerden hebben dan ook slechts weinigen een schuilplaats gereed gehad. Wel trachtte men soms nog het huis te verlaten, maar meestal was dit door de afzetting al onmogelijk. Trouwens, het verblijf van de mannen op straat was reeds gevaarlijk.³

Dat alles sluit niet uit, dat verschillenden toch nog kans zagen of voldoende tijd hadden thuis of elders weg te kruipen. Men verschool zich in kelders⁴ en onder vloeren.⁵ Bakkers vonden schuilplaatsen in een bakkerij⁶, agenten op bureaux⁷, anderen doken weer onder in een R.K. Zusterhuis⁸. En deze voorbeelden zijn met andere aan te vullen.

Dan waren er degenen, die wel probeerden weg te komen, maar niet slaagden. De G. en zijn broer trachtten zich te verschuilen in een leegstaande school, maar de Duitsers dreven de mannen er uit⁹. Weer anderen probeerden thuis een mogelijkheid te vinden, maar vonden niets. R. van de Pleinweg (een straat met moderne huizen) vond geen „donkere gaten”, een rommelzolder had hij niet¹⁰. En H. schreef ons min of meer geïrriteerd: „Wegkruipen in een éénkamerwoning, ik zag er geen gat in.”¹¹ Hij besloot maar te gaan en pakte wat kleren, een beetje tabak („eigen teelt”) en een paar boterhammen.

Tenslotte was er de grote groep, die zich niet *wilde* verbergen, uit angst voor Duitse represailles¹². Wij wezen er reeds op, dat mannen hun schuilplaats zelfs weer verlieten. Iemand, die later per schip werd weggevoerd, schreef dat bijna iedereen in zijn ruim als eerste reactie bij het ontvangen van het *Bevel* een schuilplaats had gezocht.

„Maar de tijd van wachten duurde vaak te lang. Daardoor bleef er teveel tijd over om na te denken over de gevolgen van een eventuele ontdekking. . .”¹³

¹ Brief van E. L. C. M. aan R. v. O. Rotterdam, 14 Juni 1948.

² Vragenlijst, ingevuld door J. H. S.

³ „Herinneringen aan Oelde”, relaas van de belevenissen van H. K. N., blz. 2 en 3.

⁴ Dagboek van Mevrouw G. M.

⁵ Brief van E. L. C. M. aan R. v. O., Rotterdam, 14 Juni 1948.

⁶ Dagboek van W. J.

⁷ Rapport van de adjudant van politie P. van der S. Schiedam, 27 Mei 1949.

⁸ Brief van J. de V. Rotterdam, 20 Juni 1948.

⁹ Verslag van de bespreking met K. P. de G., blz. 2.

¹⁰ Vragenlijst ingevuld door L. R.

¹¹ Brief van M. H. aan R. v. O., Rotterdam, 18 Juni 1948.

¹² a. Dagboek van J. van E.;

b. Dagboek van Mevr. K. S.;

c. Aantekeningen van W. W. H. C., geen datum;

d. Verslag van de bespreking met Ch. J. P. de B., blz. 2.

¹³ Relaas van de belevenissen van P. L. van Z.

Elders weer gaf het opgewonden gedrag der buurtbewoners aanleiding, af te zien van plannen om onder te duiken. Van der B. en zijn zwager wilden zich verbergen in hun werkplaats, maar de dreigende houding van buurtbewoners deed hen vrezen, dat zij „verraden zouden worden”.¹ Ook de angst, dat kleine kinderen de Duitsers zouden vertellen dat hun vader in huis was of zich had verstopt, was voor verschillende aanleiding zich niet te verbergen.² Om nog andere redenen konden velen een huiszoeking niet riskeren en zich daarom niet schuilhouden. V., een ondergedoken spoorman, had wapens, bonkaarten en persoonsbewijzen in huis. Zijn achttienjarige zoon wilde hem niet in gevaar brengen en meldde zich met een *Ausweis* bij een Duitser. V. Jr. kreeg opdracht, zich gereed te houden.³

Vele redenen zijn het dus geweest, die maakten dat men zich reeds vóór de huiszoeking ging melden of in huis de komst der Duitsers afwachtte. Hoe verschillend de motieven echter waren, in het algemeen zijn zij tot enkele factoren te herleiden. In de eerste plaats was er de overrompeling, gepaard gaande met een nauwkeurige afsluiting van wijken en straten. Een enigermate intensief contact tussen de Rotterdammers was daardoor verhinderd. Altijd stond, te midden van vrouwen en kinderen, een geïsoleerde, ongewapende en betrekkelijk kleine groep mannen tegenover gewapende soldaten — wel gehaat, maar ook gevreesd. Isolering en angst voor represailles waren dan ook twee factoren, die vóór de huiszoeking het gedrag bepaalden van de Rotterdamse mannen en vrouwen. En tegen deze achtergrond van Duits geweld en het gevoel van eigen machteloosheid stond het *Bevel*, met zijn openlijke en bedekte dreigementen, met zijn vage en concrete beloften.

Zo was de weerstand van de bevolking reeds gebroken waar de Duitsers in de straten verschenen om de huiszoeking te beginnen. Buren riepen elkaar zenuwachtig toe, mee te gaan.⁴ Twijfelaars capituleerden, wanneer anderen gepakt en gezakt voor hen verschenen.⁵ Vrouwen maakten bagage klaar, „voor alle zekerheid”.⁶

DE HUISZOEKINGEN

Het systematische „uitkammen” van de straten vond de gehele dag plaats. De situatie was in het algemeen als volgt. De Duitsers hadden 's morgens vroeg een bepaalde wijk (b.v. Vreewijk-Hillesluis) omsingeld. Deze wijk werd dan — in overeen-

¹ Vragenlijst, ingevuld door A. C. H. van der B.

² a. Dagboek van Mevrouw K. S.;

b. Dagboek van J. R.;

c. Verslag van de bespreking met T. G. den B., blz. 1.

³ V. Jr. werd niet opgepakt, daar de Duitsers geen huiszoeking verrichtten. Brief van W. V. aan R. v. O. Rotterdam, 12 Juni 1948.

⁴ Vragenlijst, ingevuld door P. V.

⁵ Relas van de belevissen van P. de Z.

⁶ „Ondertussen zoeken de huisgenoten voor alle zekerheid wat spullen bij elkaar, welke ik eventueel moet meenemen. Hoe zij hiertoe kwamen? Want dit was toch eigenlijk al een halve overgave?” Relas van de belevissen van P. L. van Z.

stemming met de militaire eisen van afzetting — verdeeld in buurten, waarna vervolgens straat voor straat of enkele straten tegelijk in de loop van de dag werden afgezet. Binnen een bepaalde buurt was dan soms nog enig verkeer mogelijk, tot de Duitsers verschenen. Zo b.v. kwamen zij in de Sandelingstraat pas om vijf uur 's middags.¹

Afgezien van een mogelijke aflossing, waren de soldaten, na reeds 's nachts in beweging te zijn geweest, steeds bezig met hun vermoeiende arbeid, trap op trap af te gaan. Er was zoveel te doen en lange tijd voor één huiszoeking hadden ze dus niet.

„Bij ons kwam omstreeks twee uur” —zo vertelde V. — „een soldaat aanzetten, bij wijze van spreken, met zijn tong op zijn schoenen, van het vele trappenlopen natuurlijk, dodelijk vermoed. Hij kwam even binnen en vroeg: „Sind hier Männer, nicht?” Er werd „neen” gezegd. Hij keek even rond en vertrok weer. Er was van een huiszoeking op dat moment bij ons althans geen sprake”.²

In hoeverre ook de gezindheid van de soldaat een rol speelde bij deze oppervlakkige huiszoeking blijft een open vraag. Zolang men nog in gesloten verband optrad, werkte de militaire discipline door de onmiddellijke aanwezigheid van de commandant. Dan waren de soldaten — of ze het prettig vonden of niet — delen van een geheel en konden slechts als zodanig optreden. Practisch betekende dit dus: meedoen op de wijze, zoals het commando bepaalde. Dat veranderde echter, als de troep uiteenviel en de soldaten langs de huizen gingen om de mannen te gelasten op straat te komen. Daarbij kwam het voor, dat ze slechts aan de buitendeur informeerden of er mannen binnen waren.

„Om tien uur” — zo vertelt K. — „werd door een Duitse soldaat gebeld. Mijn vrouw deed open. Hij vroeg haar of er mannen boven waren. Mijn vrouw zei: „Neen”. „Dank je wel”, zeide hij en ging weer weg...”³

Soms ook bleven de Duitsers niet aan de deur, gingen wel de trap op, maar betraden dan niet de woonkamers. V. bijv. had daardoor het geluk, dat zijn zoon thuis kon blijven.⁴ Ditzelfde tekort aan *Gründlichkeit* zien we ook bij de huiszoeking zelf. Wel was er aan de soldaat de discipline ingehamerd van het *Befehl ist Befehl* en ook waren er achterdocht en angst voor de vijandige Nederlander, wiens huis hij binnendrong. Desondanks was het mogelijk, dat een Duitser, die met innerlijke afkeer dit „werk” verrichtte, zich voor een moment van de militaire discipline bevrijdde, de huiszoeking oppervlakkig verrichtte of in een enkel geval de ogen dichtkneep, waar hij vrijwel zeker was, bedrogen te worden.

Dit is de oorzaak, dat de huiszoeking in het algemeen gesproken vrij rustig verliep. Vanzelfsprekend zijn er wel voorbeelden te noemen van ruw optreden der Duitsers.

¹ Brief van J. F. den R. aan R. v. O. Rotterdam, 20 Juni 1948.

² Verslag van de bespreking met A. A. V., blz. 4.

³ Verslag van de bespreking met O. K., blz. 2.

⁴ Brief van W. V., Rotterdam 12 Juni 1948.

In het politiebureau aan de Charloische Kerksingel sloegen zij bijv. twee deuren kapot om de kamers te kunnen doorzoeken.¹ Een Duitser wilde een deur forceren met een handgranaat, maar de aanwezige politieman kon dit verhinderen, door zelf met de kolf van het geweer op de deur te slaan. Dit deed hij om gevaar van rondvliegende granaatscherven te voorkomen, daar in de onmiddellijke nabijheid twee personen verborgen zaten.² Van M. schreef in zijn dagboek: „De schoften schroomden... niet, als er niet spoedig werd opgedaan, een handgranaat in het betreffende pand te smijten”.³

Een dergelijk ruw optreden heeft lang niet overal plaats gevonden. Het was ook niet nodig. Wat kon één man met vrouw en kinderen verrichten tegen de zwaar gewapende Duitsers met het geweer in de aanslag en handgranaten tot werpen gereed, terwijl soms tot overmaat van ramp in het trappenhuis of voor of achter in de tuin zich eveneens soldaten bevonden? Verzet vóór die tijd was onmogelijk geweest, laat staan nu. Onder die omstandigheden was het voor de Duitsers vrij eenvoudig de huiszoeking te verrichten, was een ruw optreden lang niet altijd nodig en konden zij volstaan met een kort antwoord, een ongeduldig gebaar of een niet te vermurwen houding, wanneer hen gevraagd werd mannen of jongens niet mede te nemen. De H. had een biljet ontvangen, waarop de leeftijdsgrens tot 50 jaar was aangegeven. Ofschoon hij ouder was dan 40 jaar, viel hij dus volgens dit biljet „in de leeftijd”. Hij was ook politieman en zei dit tegen een Duitser. Het antwoord was: „*Ach, das gibt nichts, heraus und mitkommen.*”⁴ K., die een Duitser er op wees dat hij arts was, kreeg tot antwoord: „*Das wird später ausgemacht, aber jetzt müssen Sie mit.*”⁵

Ongeduldig en onverbiddeijk in hun optreden waren ook de Duitsers, die 's morgens bij M. huiszoeking kwamen doen. In een brief schreef hij:

„Buiten klonken geweerschoten. Van achter de vensters van de tweede verdieping zagen mijn zuster, de kinderen en ik Duitse soldaten huizen in- en uitgaan, mannen gepakt en gezakt daaruit komen. Een vrouw schreeuwde haar vreugde uit: „Me jongens zijn te klein, wat een geluk”! Dichter en dichter kwamen de stampende laarzen. Na het vele gepraat zei mijn zuster: „Als ze bellen, laat ze dan staan”. Er werd op de deur gebonkt. „Waarvoor”, zei ik, en trok aan het touw. „Ik zeg gewoon, dat ik hier niet thuis hoor”. Angstwekkend klonk het laarzengestommel op de trap. En daar stonden zij met harde, ondoorgrondelijke gezichten. Mijn betoog, dat ik hier niet thuis hoorde vond geen gehoor; met een doofstomme was meer te beginnen. Eén trok naar de zolder, de ander hield aan: „*Mitkommen*” en stampte met de kolf van zijn geweer ongeduldig op de grond. Ten leste toonde ik mijn persoonsbewijs, tot meerdere overtuiging. Hij stak het in de zak: „*Mitkommen*”. Mijn zuster deed nog alle moeite duidelijk te maken dat zij weduwe was en ik haar broer... Op de Vlietlaan sloot ik mij aan bij mijn medeslachtoffers.”⁶

¹ Brief van Th. H. E., Rotterdam, Juni 1948.

² De Duitsers vertrokken zonder de mannen gevonden te hebben. Brief van M. Th. K., Rotterdam, 19 Juni 1948.

³ Dagboek van P. J. van M.

⁴ De H. werd meegenomen naar een verzamelplaats, maar werd 's avonds vrijgelaten. Verslag van de bespreking met K. W. de H., blz. 1.

⁵ Verslag van de bespreking met K., blz. 2.

⁶ Brief van C. A. M., Rotterdam, Juli 1948.

Dezelfde hardheid ondervond de moeder van M. Zij smeekte, haar enig overgebleven zoon te mogen behouden. Hij was niet sterk, onder behandeling van een specialist en zelfs afgekeurd voor de Nederlandsche Arbeidsdienst. Maar tevergeefs. Elders werd een man van zijn vrouw, die verlamd was, weggehaald.¹

Een soepeler karakter, maar toch ook vastbeslotenheid om de mannen mee te nemen, vertoont het optreden der Duitsers in andere gevallen. G. toonde enkele papieren, waarmee hij dacht van arbeidsinzet vrijgesteld te worden. Twee soldaten doorzochten het huis, een derde bleef met het geweer aan de voet wachten tot G. een boterham had gegeten en afscheid van zijn vrouw had genomen.² Kalm doch vastbesloten was de Duitser, die van Z. uit huis haalde. In zijn na de oorlog opgesteld uitvoerig verslag, schreef hij:

„Als dan de gewapende macht aan mijn huis toe is, toon ik de kerel mijn papieren. Hij vraagt nog mijn persoonsbewijs en na inzage zegt hij: „U komt zeker vrij, gaat U maar mee naar de officier, daar komt de zaak wel in orde”. „Waar is die officier”, vraag ik. „Kleedt U zich maar goed aan en gaat U maar mee naar het bureau”. „Als ik direct weer terug kan, behoef ik toch al die voorzorgen niet te nemen?” merk ik op. „Doe het nu maar. Het kost toch geen moeite om je spullen mee te nemen? Je bent dan in ieder geval op alles voorbereid.” Dat was een beetje duister...³

Niet alleen voor redelijke argumenten, ook voor omkoperijen waren de Duitsers soms niet te vinden. De G. probeerde het met shag, maar het lukte niet.⁴ Van der T. daarentegen kreeg bezoek van twee Duitsers, die sigaretten wilden ruilen voor een knijplantaarn. De knijplantaarn kregen ze niet maar wel jenever, want Van der T. werkte op een jeneverstokerij. De Duitsers werden dronken gevoerd, namen in hun veldfles nog jenever mee, maar lieten de Schiedammer thuis.⁵

Soms verontschuldigen de Duitsers hun optreden, al was het met een bekende en afgezaagde melodie. De soldaat die bij L. kwam was „heel beleefd”⁶, maar sprak van „*Befehl ist Befehl*.” Ook elders waren zij beleefd en stelden de actie vrij onschuldig voor, waarschijnlijk omdat ze niet beter wisten. Zo vertelden soldaten, die K. kwamen halen, dat zij maar tienduizend mannen voor enkele weken nodig hadden. Ze zouden wel uitzoeken, wie ze gebruiken konden en K. zou met zijn papieren wel vrij komen. Maar hij moest toch even meegaan om gekeurd te worden, en moest brood meenemen want het kon wel een dag duren. Zijn afwezigheid duurde zes weken.⁷

Verschillende Rotterdammers deden de ervaring op, dat de Duitsers soms minder halsstarrig waren en genoeg namen met een enkel ontkennend antwoord op hun vraag, of er nog mannen in huis waren. Zo bijv. De G. uit Spangen. Hij zag nog kans

¹ a. Opstel „*Modern Slavendom*”, geschreven door G. C. P. van M.;

b. Brief van Mr W. F. L. aan R. v. O., Rotterdam, 1 Maart 1951.

² Brief van V. C. G. aan R. v. O., Rotterdam, 15 Juli 1948.

³ Relas van de belevissen van P. L. van Z., blz. 12.

⁴ Verslag van de bespreking met J. de G., blz. 3.

⁵ Brief van C. J. van der T., Rotterdam, Augustus 1948.

⁶ Verslag van de bespreking met G. L.

⁷ K. werd naar Bennekom gevoerd en wist daar te ontvluchten. Relas van de belevissen van H. K.

snel zijn zoon op een fiets te laten wegrijden, toen vele Duitsers bij hem de straat binnenkwamen en voor zijn huis halt hielden. De twee soldaten die bij hem thuis kwamen, vroegen naar zijn zoon, doch namen genoegen met de mededeling, dat hij op straat was.¹ Bij een arts vroeg een Duitser alleen, of er nog mannen beneden de veertig jaar in huis waren; huiszoeking vond niet plaats. De zoon van de dokter zat verborgen in de kelder.² Een blijk van volkomen medewerking ontving B. uit Schiedam, die zijn leeftijd op het persoonsbewijs veranderd had. Een Duitser controleerde het persoonsbewijs en zag kennelijk dat het veranderd was. Toen ondertussen een tweede Duitser binnenkwam, liet hij het deze niet zien maar zeide, dat Bl. kon thuisblijven.³

Blijk van een goede gezindheid jegens de Rotterdammers gaven ook enkele Duitsers, die bij zieken of pseudo-zieken kwamen. Een vrouw had haar zoon in bed gestopt. De soldaat die zich liet overtuigen dat de jongen ziek was, gaf hem een hand, wenste beterschap en vertrok.⁴ Een ander, die geen kans had gehad een attest te krijgen, daar hij door wachtposten was teruggestuurd, kroop op aanraden van zijn moeder maar in bed. Tegen de Duitser, die huiszoeking verrichtte, zeide hij, dat hij keelpijn had en nog geen medicijnen; de dokter moest nog komen. Met deze verklaring nam de Duitser genoegen en vertrok.⁵ Daarentegen traden Duitsers in soortgelijke gevallen ook heel anders op. De G. had griep en besloot in bed te blijven liggen; de medicijnen stonden op het nachtkastje. Toen de Duitsers boven kwamen, zei hij, dat hij al veertig jaar was en waarschijnlijk een besmettelijke ziekte had. De G. moest echter het bed uit en had ternauwernood gelegenheid een broek en jas aan te trekken.⁶ Dat de Duitsers ook werkelijk ernstige zieken meenamen, blijkt hieruit, dat zich onder de weggevoerden bevonden: epileptici, t.b.c.-patiënten, geslachtszieken, lijdens aan hartziekten, asthmapatiënten, enz.⁷

Nadat de huiszoeking was verricht, kwamen in verschillende straten de Duitsers nog eens terug. Bij een arts was deze controle „veel strenger, onbeschaamd”⁸. Daarentegen vertrok een Duitser direct, toen hij zag, dat Mevrouw G. een baby zat te voeden en zij zeide, dat er geen mannen in huis waren⁹. Soms, zoals in Tuindorp-Vreewijk, kwam een luidsprekerwagen opdagen. Er werd bekend gemaakt, dat men zich nu nog ongestraft kon melden; degene die bij huiszoeking nog zou worden gevonden, zou doodgeschoten worden. Enkelen die zich 's morgens verborgen hadden gehouden, gingen zich daarop melden. In de laan waar S. woonde, vijf man.¹⁰

¹ Rapport van de hoofdagent van politie Th. P. de J., Rotterdam, 29 December 1948.

² Verslag van de bespreking met L., blz. 8.

³ Brief van D. J. B., Schiedam, 12 Juni 1948.

⁴ Brief van Mevr. P. W. S. van W. aan R. v. O., Rotterdam, Juni 1948.

⁵ Verslag van de bespreking met J. W. B., blz. 1 en 2.

⁶ Verslag van de bespreking met D. de G., blz. 1 en 2.

⁷ „*Het Roode Kruis contra Hakenkruis*”. Kampen. Blz. 19 tot en met 37.

⁸ Verslag van de bespreking met E., blz. 2.

⁹ Verslag van de bespreking met J. W. G., blz. 3.

¹⁰ Brief van C. S. aan R. v. O., Rotterdam, 9 Mei 1949.

Ook kwam het hier en daar voor, dat vrouwen wier mannen zich reeds hadden gemeld, er bij de bureu op aandrongen dat hun mannen, die zich schuil gehouden hadden, alsnog zouden gaan. „Het is voorgekomen, dat dit over straat — in het volle van de razzia — werd geschreeuwd”¹, rapporteert een Schiedamse politiemann. Een dergelijk optreden wordt bevestigd door een andere agent uit Schiedam; hij voegt er nog aan toe, dat dit schreeuwen „veelal de aandacht trok van de Duitse soldaten”.² Dezelfde en soortgelijke verschijnselen zien we ook in Rotterdam. Z. uit Spangen vertelt bijv. dat hem en drie bureu om tien uur aangezegd werd, naar het Marconi-plein te gaan. Zij wachtten rustig af, daar de soldaat, die dit vertelde, doorliep en er geen mogelijkheid was onder te duiken. Maar

„ongeveer een uur later” — zo schreef hij — „werden wij letterlijk het huis uitgeschopt, daar enige omwonenden niet konden uitstaan, dat wij niet en hun familie wel wegmoesten”.³

Bij een agent van politie in Hillesluis kwam een man binnenvluchten, die „bang was voor de burgerbevolking”. In zijn straat was het als volgt:

„De stemming was zo, dat men niet eens zo erg bang was voor de Mofsen, maar eigenlijk meer, dat de een de ander zou gaan verraden”.⁴

En een politiemann die deze dag wachtdienst had aan het Bureau Sandelingplein, verklaarde, dat bij hem omstreeks zeven uur ’s morgens reeds vrouwen kwamen vertellen, waar anderen zich verborgen hadden.⁵

Het is niet de taak van dit onderzoek na te gaan, wat elk van deze vrouwen tot een dergelijk handelen bracht. Rotterdammers zelf spraken als hun mening uit, dat jalouzie de drijfveer was.⁶ Daarmee echter zijn de wortels van een dergelijk optreden niet blootgelegd. Waardoor immers werden de vrouwen juist deze dag en onder deze omstandigheden zo geëmotioneerd, dat ze anderen in hun ellende meesleurden? Waarschijnlijk moet de oorzaak gevonden worden in de blinde angst die hen overmeesterde, en in het niet te verkroppen schuldgevoel zich daaraan te hebben overgegeven, zodra zij merkten dat anderen het waagden zich te verbergen.

Deze angst is echter te onderscheiden van de gemotiveerde bezorgdheid, die men in het algemeen had voor het onbekende optreden der Duitsers, wanneer nog mannen in huis zouden worden aangetroffen. Ook de tallozen, die in de veronderstelling waren niet ver te worden weggevoerd — in elk geval niet naar Duitsland —, wilden onder deze omstandigheden het risico niet nemen, enkele dagen onder te

¹ Rapport van de brigadier van politie J. B. T., Schiedam, 27 Mei 1949.

² Rapport van de hoofdagent van politie J. H. van D., Schiedam, 30 Mei 1949.

³ Brief van C. Z. aan R. v. O. 11 Juni 1948.

⁴ Verslag van de bespreking met G. de W., blz. 2.

⁵ Verslag van de bespreking met P. A. B., blz. 5.

⁶ a. Verslag van de bespreking met C. S. in verslag van de bespreking met A. van den T., blz. 11 en 12;

b. Dagboek van J. E.

duiken. Want al waren vóór die tijd reeds vele Rotterdammers in de omgeving van de stad te werk gesteld, nooit waren de Duitsers op deze wijze opgetreden, nooit was er een dergelijk intimiderend machtsvertoon geweest, en nooit waren de bevelen zo direct, zo recht op de man af geformuleerd noch ook vergezeld van zulke dreigementen. De verantwoording voor het besluit om te gaan of te blijven werd op de schouders gelegd van iedere man, van iedere vrouw.

HOOFDSTUK IV

DE TOCHT NAAR DE VERZAMELPLAATSEN OP 10 NOVEMBER

De afzetting, die door haar isolerende functie tijdens de razzia zulk een gewichtige rol heeft gespeeld, was even belangrijk bij het wegvoeren van de mannen naar de verzamelplaatsen. Wij weten reeds, dat mannen, die in de vroege morgen door de Duitsers op straat opgepakt waren, het bevel kregen, zich ergens op te stellen. Enige tijd later werden zij dan onder Duitse bewaking weggevoerd naar een verzamelplaats.¹ Evenzo werd vaak gehandeld met hen, die uit huis waren gehaald. Daarentegen kwam het ook voor, dat mannen door de posten van de ene straat naar de andere werden verwezen. Via een keten van wachtposten kwamen zij dan uiteindelijk op de plaats, waar de Duitsers hen wilden hebben.² J. uit Schiedam schreef hierover:

„Overall liepen reeds mannen, gepakt en gezakt, allen in dezelfde richting gestuurd door de met machinepistolen bewapende Duitse soldaten, die op elke straathoek stonden opgesteld. De hefbrug bleek opgehaald te zijn, en de stroom mannen werd via de zgn. Kippenbrug over de Westvest naar de Koemarktbrug geleid, waar in kolonnes werd opgesteld.”³

De wijze, waarop in Schiedam de mannen naar de verzamelplaats werden gebracht, geeft in principe aan, hoe het wegvoeren naar de verzamelplaatsen in Rotterdam plaats vond. In Schiedam werden bijna alle mannen eerst naar de Koemarkt (het centrum van Schiedam) gevoerd. Vandaar vertrokken zij in lange colonnes via de Rotterdamsedijk naar Rotterdam. De Koemarkt was dus een concentratiepunt, vanwaar alle opgepakte mannen naar de centrale verzamelplaatsen in Rotterdam werden geleid.⁴

Er waren in Rotterdam talloze dergelijke concentratiepunten, grote en kleine. Kleine waren b.v. straathoeken, waar de mannen bijeengebracht werden; vandaar werden zij naar grotere gevoerd. Zo moesten de mannen, die in een zijstraat van de Vlietlaan waren opgepakt, daar eerst wachten tot de Duitsers alle huizen „afgeschuimd” hadden. Vervolgens werden zij onder bewaking naar de Vlietlaan gevoerd, „waar de buit uit de verschillende straten werd bijeengebracht”.⁵ Daar vandaan vertrok men in lange colonnes naar de Marinierskazerne, de verzamelplaats voor Kralingen, aan het Toepad in Rotterdam (O).

Een ander groot concentratiepunt was het Marconieplein, in Rotterdam (W). Hier werden bijeengebracht de mannen uit Spangen, uit de woonwijken langs de

¹ Zie Hoofdstuk III: *De razzia in de buitenwijken*, blz. 71.

² a. Relas van de belevenissen van J. H. S. „Een halfjaar onder Duitse druk”. (blz. 1);
b. „Verslag omtrent mijn ervaringen en belevenissen tussen 10 November 1944 en 11 Mei 1945” door A. B. Blz. 1, 28 Maart 1949.

³ „Onze deportatie naar Duitsland”, door Th. J., blz. 2.

⁴ a. Verslag van de bespreking met S., blz. 2;

b. Verslag van de bespreking met J. B., blz. 2.

⁵ a. Brief van W. M., Rotterdam, 30 Januari 1949;

b. Verslag van de bespreking met C. F., blz. 2.

Schiedamseweg en uit Schiedam. Voortdurend kwamen grote groepen aan, die zich achter andere rijen moesten opstellen. Voortdurend vertrokken andere grote groepen onder bewaking. Dan ging de tocht verder naar de centrale verzamelplaats in die buurt, in dat geval de havenloodsen.¹

Behalve straten en pleinen gebruikten de Duitsers ook wel gebouwen als concentratiepunt; in Zuid b.v. het vroegere feestgebouw *Spes Bona*, en in Hillegersberg het café-restaurant *Lommerrijk*. Vanuit *Spes Bona* werden de mannen later naar het Feyenoord-Stadion en vanuit *Lommerrijk* naar een tramremise in Hillegersberg gevoerd. Een consequent systeem werd hierbij niet altijd gevolgd. Zo begon voor vele anderen onmiddellijk vanaf *Lommerrijk* de tocht uit de stad.²

De wijze waarop het wegvoeren naar de verzamelplaatsen was geregeld, kwam dus hierop neer, dat kleinere groepjes tot grotere groepen werden samengevoegd. Wel waren er ook velen die op eigen gelegenheid, soms in gezelschap van burens, naar een concentratiepunt of verzamelplaats gingen. Maar dit geschiedde meestal in die gevallen, waarin de mannen niet zo ver van dergelijke punten afwoonden.³

Zowel degenen, die zich op eigen gelegenheid naar de verzamelplaatsen begaven als zij, die in colonne werden weggevoerd, stonden voortdurend onder bewaking. Vluchten was dan ook uiterst moeilijk⁴, ook al omdat alle hoeken en straten waren afgezet, overal patrouilles rondtrokken, en mitrailleurs en soms stukken geschut stil dreigend stonden opgesteld. Op sommige plaatsen klonk bovendien het luide schreeuwen, schelden en schieten der Duitsers.

Er waren ook mannen, die bij hun vertrek van huis en op weg naar de verzamelplaats niet de minste overlast van de Duitsers ondervonden.⁵ Doch anderen deden slechtere ervaringen op. „Met schoppen en slaan en angstaanjagend geschiet werd je als vee bijeengedreven”, schreef De Z.⁶ En over zijn tocht naar de verzamelplaats schreef V. in zijn dagboek: „De Moffenbegeleiders deden vanzelf niet anders dan schreeuwen, schelden en schieten”.⁷ R. vertelt, dat de Duitsers op weg naar de verzamelplaats bij de nadering van zijstraten schoten in de richting van een ieder, die uit het raam hing.⁸

¹ a. Dagboek van J. van E.;

b. Verslag van de bespreking met T. G. den B., blz. 3.

² a. Verslag van de bespreking met W. A. 't H., blz. 3;

b. Relas van de belevenissen van J. Th. B. Zowel in *Spes Bona* als in *Lommerrijk* werden in enkele gevallen vrijstellingen verleend.

³ a. Verslag van de bespreking met D. J. van der M., blz. 3;

b. *Verslag omtrent mijn ervaringen en belevenissen tussen 10 November 1944 en 11 Mei 1945*, door A. B., blz. 1, 28 Maart 1949.

⁴ Dagboek van Adr. van der S.

⁵ a. Verslag van de bespreking met H. B., blz. 3;

b. Verslag van de bespreking met C. F., blz. 3.

⁶ a. Relas van de belevenissen van P. de Z., Juni 1948;

b. Rapport van de Hoofdagent van Politie H. J. B., Rotterdam, 27 December 1948;

c. Brief van C. A. M. aan R. v. O., Rotterdam, geen datum.

⁷ Relas van de belevenissen van C. N., Rotterdam, Maart 1946.

⁸ a. Verslag van de bespreking met L. R., blz. 2.

b. Zie ook: Verslag van de bespreking met R. C. B., blz. 4.

Dat een dergelijk optreden ook plaats vond op concentratiepunten, waar grote aantallen mannen op straat stonden te wachten, is niet verwonderlijk. P., die naar het Marconiplein werd gevoerd, schreef:

„Ik aanschouwde een enorme lange rij van opeengepakte mannen welke... in rijen van 10 bij elkander stonden, met er om heen schreeuwende en dikdoende Duitse militairen met revolver of stengun in aanslag... Als een beest werd ik tussen de rij geduwd... De klok wees elf uur toen de Duitsers bij wijze van machtsvertoon langs de rijen begonnen te schieten. Officieren schreeuwden als waanzinnigen: „Abfahren”.¹

Toch zijn de oorzaken van de gelatenheid, waarmee de mannen naar de verzamelplaatsen sjokten, niet alleen te zoeken in de manier van optreden der Duitsers. Tallozen veronderstelden en spraken erover, dat zij in de omgeving van de stad, desnoods voor korte tijd aan de IJsellinie, zouden moeten graven.² In overeenstemming met deze verwachting hadden honderden zelfs voldaan aan de oproep in het *Bevel* om fietsen mee te nemen³. Al was het vertrek zwaar en kwamen menigeen de tranen in de ogen, al konden anderen hun woede nauwelijks beheersen, de algemeen verbreide opvatting, dat het vertrek slechts voor korte tijd was, en het besef van de zinloosheid van verzet tegen de grote militaire macht bewerkten, dat zelfs onder grotere groepen geen poging ondernomen werd tot een massale vlucht, en het wegvoeren naar de verzamelplaatsen zonder noemenswaardige incidenten verliep. In het algemeen zag men de toekomst nog niet zo donker in. Omtrent de stemming van groepen mannen op weg naar de verzamelplaatsen verhaalt een arts:

„De groepen, die voorbijkwamen, gaven niet de indruk van een massale depressie, het was meer zo: „We zitten in de boot”. Zo heb ik het later ook meegemaakt, toen ik er bij was. Er waren er natuurlijk wel bij, die terneergeslagen waren, maar als geheel was dat niet zo.”⁴

Wij merken echter, dat bij de vrouwen de gelatenheid en de passiviteit niet zo sterk domineerden. Weliswaar zal het grootste gedeelte van hen in huis gebleven zijn, geïntimideerd door de bevelen van de Duitsers en het dreigen met de wapens. Maar velen gingen ondanks het uitdrukkelijk verbod op straat, geladen met gevoelens van wanhoop en haat. Een weggevoerde politiemann vertelde, dat op de Koemarkt in Schiedam vrouwen trachtten mannen uit de rijen te halen⁵. Op het Marconiplein in Rotterdam stonden op grote afstand van de mannen huilende vrouwen en ook kinderen.⁶ In Overschie liepen vrouwen en kinderen met de weggevoerden mee.⁷ In andere straten in Rotterdam kwamen vrouwen hun mannen achterna en brachten nog een deken

¹ *Herinneringen uit de vorderingstijd*, J. P.

² a. Verslag van de bespreking met K. S., blz. 3;

b. Verslag van de bespreking met C. F., blz. 3.

³ a. *Verslag omtrent mijn ervaringen en belevenissen tussen 10 November 1944 en 11 Mei 1945*, A. B., 28 Maart 1949;

b. Verslag van de bespreking met S., blz. 2.

⁴ Verslag van de bespreking met K., blz. 3.

⁵ Verslag van de bespreking met Chr. J. P. de B., blz. 4.

⁶ *Herinneringen uit de vorderingstijd*, J. P.

⁷ Dagboek van H. V.

of een koffer met goed.¹ Van E. schreef, dat hij onder gehuil van vrouwen en kinderen naar het Feyenoord-Stadion werd gebracht.² En een ander vermeldt, dat het aan het Feyenoord-Stadion (het was omstreeks twaalf uur) zwart van de vrouwen zag. „Zij toonden ongeremde haat, en zonder angst voor represailles scholden zij de Duitsers voor letterlijk alles wat lelijk was.”³

Om ten slotte de lezer de hierboven beschreven gebeurtenissen te laten meebelevén, volgt hieronder het uitvoerig relaas van de Rotterdammer S., waarin de omstandigheden tijdens zijn tocht door de stad wel zeer sprekend zijn weergegeven.⁴

„Daar ga ik dan. Niemand weet waarheen. Bepakt en beladen, in de zonderlingste kledij, als oude doorgewinterde grondwerkers gaan anderen mij voor. Mannen lopen af en aan. Vrouwen en kinderen gluren door 't venster. Overal betraande ogen, en hoogrode kleuren of fletsbleke gezichten. De wereld is anders dan anders. Droom ik of waak ik. Een landverrader op de hoek van de straat stoort mijn gedachten en wijst, hoe ik te gaan heb. Trippeltrappel in de tredmolen van het Naziïsme. Af en toe groet ik glimlachend, maar met grote weemoed een buur of kennis. Ik kom terecht in een danslokaal. Dat heet „Spes Bona”, goede hoop. Hebben wij dat? Wij, d.w.z. heel die trouweloze maatschappij, die binnenstroomt? Langzaam aan kom ik tot berusting in mijn lot en met de berusting keert ook de kalmte terug. Officieren en soldaten van de Nederlandse en Duitse SS brengen steeds meer slachtoffers binnen. Alleen de wandschilderingen van het lokaal doen herinneren aan betere tijden . . . Koel en krachtig klinken de bevelen . . . Ik zie spoedig kennissen en vrienden. Telkens en telkens denk ik weer: „Is die ook de sigaar, en die, en die?” Ik verheug mij er over. Gelukkig sta ik hier niet alleen. Mooi is het niet van mij, maar wel menselijk. Ook agenten van politie zijn het haasje . . . Ik zie, dat naast de onze een tweede rij gevormd wordt. Dat zijn de mannen, die bij huisvisitatie nog in huis waren. Zij worden opvallend slechter behandeld. Wij mogen spreken en heen en weer lopen. Zij staan in gelid en zijn aan een spreekverbod onderworpen. Een enkele vrouw komt nog een pakje brengen voor Henk of Piet, die haar lief is. Velen staan druk te redeneren. Ik voel niets geen behoefte aan conversatie, en zet mij dus rustig neer op m'n koffertje . . . Nu komt er enige deining in de gelederen. Waarschijnlijk gaat 't spel van kat en muis nu beginnen. „Opstellen met vieren”, klinkt het commando. Nu, dat heeft nogal voeten in de aarde. Later zou men ons dat beter leren. Maar eindelijk is het dan zover. Klokslag tien uur gaan wij op stap. Ik zie thans, hoe enige officieren, elk met twee getrokken revolvers, de huizen stuk voor stuk inspecteren . . . Even zie ik nog kennissen achter de ruiten van hun vriendelijke woning aan de Groene Zoom. Ik groet lachend, alsof ik het geval wil bagatelliseren, maar als ik even later vanuit de verte mijn eigen huis zie en bedenk wat zich daarin afspeelt, dan schiet mijn gemoed weer vol en is er van moed geen sprake. Wij zijn op weg naar het Stadion en nu eerst zie ik, welk een macht de moffen op de been gebracht hebben om deze razzia ten uitvoer te brengen. Op iedere hoek van elke straat een post en daar tussenin wordt nog gepatrouilleerd. Ook staan hier en daar een paar zware machinegeweren opgesteld. Zij bestrijken de hoofdverkeersweg Rotterdam—Dordt. Tegen de zijkant van de R.K. kerk staan zelfs enige kanonnen, alsof ze bescherming zoeken onder de vleugelen van het Godshuis en in feite is dat ook zo. Weer kom ik langs de woning van een kennisje. Zij staat aan het raam en ik zie, hoe haar ogen gejaagd nerveus de rijen langs gaan om te ontdekken of misschien vrienden of kennissen mede de stad gaan verlaten. Strakke zoekende ogen! Honderden heb ik er zo reeds gezien. Nu zwaai ik even. Het is een meisje van kantoor. Zij zwaait niet terug, maar aan haar gezicht zie ik, dat ze mij herkend heeft. Ik weet precies, wat zij denkt: „Herejé, S. er ook bij!” Bij het Stadion ziet het zwart van de vrouwen. Dit ondanks het bevel, dat vrouwen in de huizen moesten blijven. Er spelen zich tragische tonelen

¹ a. Verslag van de bespreking met Ph. J. G., blz. 4.

b. Verslag van de bespreking met A. H. van D., blz. 2.

² Brief van J. J. van E. aan R.V.O., Rotterdam, geen datum.

³ Brief van J. H. S. aan R.V.O., Rotterdam, 31 Januari 1949.

⁴ Relaas van de belevenissen van J. H. S.

af en ik ben blij mijn vrouw thuis te weten. Tussen een haag van bewakers met het geweer in de aanslag en martiaal uitgedost in hun oorlogstenu, gaan wij de grote hekken van het Stadion door.”

Zo werden in Schiedam en in de buitenwijken van Rotterdam duizenden weggevoerd, terwijl in de binnenstad velen nog niet wisten wat er gaande was.

HOOFDSTUK V

DE TOESTAND IN DE BINNENSTAD OP 10 NOVEMBER

DE AFZETTING

Vrijdagmorgen omstreeks half zeven werd er gebeld aan het woonhuis van de gemeente-secretaris van Rotterdam, Mr M. Smeding. Een Duitser, die zich meldde met: *Deutsche Polizei*, overhandigde een uitnodiging van de *Beaufragte* Völckers, luidende:

„Im Interesse der Sicherung der für Ihren Betrieb notwendigen Arbeitskräfte ist eine Besprechung mit dem Herrn Bürgermeister und mir erforderlich. Ich bitte Sie, sich sofort im Rathause, B. und W. Sitzungszimmer, einzufinden. Sie wollen sich mit dem Ueberbringer dieses Briefes zum Rathause begeben“.¹

Toestemming om zich te scheren en wat te eten werd niet gegeven. Direct werd Mr Smeding in een open vrachtauto, waarin zich reeds de waarnemend directeur van de RET bevond, naar het Raadhuis gereden. Onderweg werd de adjunct-directeur van het Gemeente-Energie-bedrijf opgehaald. In de kamer van Burgemeester en Wethouders kwamen na enigen tijd ook andere hoofden van dienst, t.w. de directeurs van het Gasbedrijf, het Havenbedrijf, de Drinkwaterleiding, de Geneeskundige Dienst, de Vervoer- en Motordienst en de Voedselvoorziening, alsmede twee wethouders. Om half negen pas kwamen Völckers en de NSB-burgemeester Müller de kamer binnen. Völckers verklaarde dat van *allerhöchster militärischer Stelle* het bevel gekomen was, alle mannelijke inwoners van 17 tot 40 jaar *aus diesem Raum* weg te voeren. Hij zette uiteen, dat dit geschiedde naar aanleiding van de ervaring der Duitsers in Frankrijk en België, waar de burgerbevolking door de Geallieerden van wapenen was voorzien. Daar ook Radio-Oranje de weerbare mannen in Nederland aangespoord had, te zijner tijd aan de zijde der Geallieerden mee te vechten en daartoe ook reeds wapenen waren afgeworpen, werd, zo zeide Völckers, tot deze maatregel overgegaan. *Zur Sicherstellung des wirtschaftlichen Betriebes in Rotterdam* had hij er echter bij de Rijkscommissaris op aangedrongen, deze uitzondering te maken, dat de wegvoering zich niet zou uitstrekken tot de mannen tussen dertig en veertig jaar, die sleutelposities bekleedden, maar dit laatste alleen in zeer bijzondere gevallen. De hoofden van dienst — zo ging Völckers verder — zouden het Raadhuis niet mogen verlaten en aan de hand van de kartotheken van hun personeel moeten nagaan, wie voor uitzondering in aanmerking kwam.

Op de vraag van Völckers of men opmerkingen had, werd door de gemeente-secretaris namens alle aanwezige hoofden van dienst allereerst geprotesteerd tegen de manier waarop zij naar het Raadhuis gebracht waren. Völckers antwoordde, dat dit voor hem de meest practische methode geweest was, daar alles in het diepste

¹ Afschrift uit het dagboek van S.

geheim moest plaats vinden. Vervolgens zeide Mr Smeding dat het onmogelijk was om op het Raadhuis aan de hand van de kartotheken de namen op te geven van de onmisbare personen. Dit kon men alleen doen in overleg met de ambtenaren zelf. De eis om het Raadhuis niet te verlaten was dus niet uitvoerbaar. Völckers begreep uiteraard wel, dat hierdoor het plan van de razzia in ruimere kring bekend zou worden en dat de uitvoering op de tweede dag in de binnenstad daardoor meer moeilijkheden zou kunnen opleveren dan in de buitenwijken. Toch kon hij de redelijkheid van Mr Smedings laatste opmerking niet ontkennen. Hij stemde er in toe, dat de hoofden van dienst zich naar hun bureaux zouden begeven. Om kwart voor twaalf moesten de lijsten met namen ingeleverd zijn.¹

Ondertussen hadden reeds in de vroege morgenuren bewoners van de binnenstad, die naar hun werk gingen, gemerkt dat er iets bijzonders gaande was. Bruggen waren opgehaald en de tram reed niet. De thuisblijvers vroegen zich af waarom vele leveranciers niet met hun waren aan de deur kwamen². Men wist toen nog vrijwel nergens, wat dat alles te betekenen had. De bekendheid met wat er werkelijk gebeurde, heeft zich in de binnenstad vrij langzaam en onvolledig verspreid. Welke omstandigheden dit verklaarbaar maken wordt hieronder verder uiteengezet.

De afzetting van de stad had zich voltrokken langs een grens, die zo verliep dat men slechts op enkele plaatsen in de binnenstad kon waarnemen, wat in de buitenwijken gebeurde. De binnenstad grenst n.l. slechts op enkele punten direct aan de wijken waar op de tiende November de razzia werd gehouden. De Zuidgrens wordt gevormd door de brede watervlakte van de Nieuwe Maas, en langs de Zuidoever daarvan staan vemen en loodsen. Aan de Westkant loopt de grens voor een deel door de bewoonde wijk van Delfshaven en verder langs de Delfshavense Schie. Overschie is van de binnenstad gescheiden door een spoordijk en een breed stuk open land. Onmiddellijk aan de overzijde van het Noorderkanaal liggen slechts enkele groepjes huizen. De woonwijken van Hillegersberg en Schiebroek zijn van de binnenstad gescheiden door het Noorderkanaal, een smal industriegebied en de spoordijk. Behalve de westelijke buitenwijken, grenst alleen nog Kralingen direct aan de binnenstad, slechts gescheiden door de Boezem. Het was vrijwel onmogelijk om de grenzen van deze afzetting te overschrijden; er was dus slechts weinig contact tussen het door de Duitsers bezette en het onbezette gedeelte van de stad. Met de Linker Maasoever was geen verbinding doordat de Maastunnel en de Willemsbrug werden geblokkeerd. Iemand, die in de vroege morgen uit de binnenstad naar de overkant wilde, schetst de situatie als volgt:

„Gewoonlijk klokslag zeven uur werd de tunnel vrijgegeven. Het werd nu later. Een groot aantal mensen, waarvan velen met de fiets, dromden samen voor de geopende deur en hunkerden. Er klonk een tevreden gemompel toen uit de cabine... een soldaat kwam, de roltrap

¹ Zie ook: Verslag van de bespreking met J. H. van der K., blz. 3.

² „... De meeste melkboeren en bakkers komen niet”. Dagboek van B.

liet gaan en voor de ogen van de halzenrekkende mannen wegzakte. *Gesperrt*, zei de wacht. Het aantal mensen groeide aan. Veel gevraagd en gepraat in de ruimte.

Ik besloot heel gewoon de fiets op te nemen en om te rijden via de Maasbrug. Een file van de zonderlingste voertuigen, sommige met iets er voor dat de naam van paard niet meer mocht dragen, wachtende mensen, verveling, gevraagd, een vuurbal die rommelend omhoog steeg, de Maasbrug, die vreemd leeg lag uitgestrekt, zijn de indrukken, mij van die ochtend bijgebleven".¹

Slechts enkelen gelukte het de Nieuwe Maas over te steken en de binnenstad te verlaten. Zo konden personen, die eveneens bij de Maastunnel en de Willemsbrug omstreeks zeven uur waren tegengehouden, vanaf de Veerkade met een sleepboot oversteken, maar werden dicht bij het Charloisse Hoofd (aan de Linker Maasoever) door een boot van de *Wasserschutzpolizei* aangehouden. Zij moesten overstappen en werden meteen meegenomen.² Anderen werden, na een dringend beroep op een sleepbootkapitein van Smits & Co., van de Leuehaven naar de Wilhelminakade in Zuid overgezet.³ Ook vanaf de Willemskade (gelegen tussen Veerkade en Leuehaven) bereikten enkelen nog de Linker Maasoever.⁴

Was het contact met Rotterdam-Zuid dus praktisch afgesneden, ook in Delfshaven, waar de grens dwars door een woonwijk liep, was het onmogelijk dat personen uit het nog niet bezette gebied in het andere deel konden komen. Slechts een enkeling slaagde hierin — en dan nog door een list. Dit blijkt uit een poging van een agent van de rivierpolitie, die kort na acht uur op weg was van de binnenstad naar zijn woning in Spangen. Na een vergeefse poging de Delfhavense Schie over te steken, keerde hij terug en bereikte met een omweg de Havenstraat, de scheidingslijn tussen de beide delen in Delfshaven. Het gelukte hem, de Duitse wachtposten aan de Havenstraat te passeren en in het daarachter gelegen westelijk stadsdeel door te dringen.⁵)

In het oostelijk deel van Delfshaven, daar dus waar de razzia die dag nog niet plaats vond, wist men aanvankelijk niet wat de afzetting aan de Havenstraat betekende. Wel werd verteld, dat Duitsers op groepjes mensen hadden geschoten en ging het gerucht dat op het Piet Heinplein (ten Westen van de Havenstraat gelegen) twee personen waren neergeschoten.⁶ Wat er echter aan de hand was, drong pas later door.

¹ Brief van C. A. M. Rotterdam, Juli 1948.

² Verslag van de bespreking met M. G., blz. 2 en 3.

³ Aan de overkant werd M. aangehouden en moest zich bij reeds gevorderde mannen opstellen. Rapport van de agent van politie J. M. M., Rotterdam, 17 December 1948.

⁴ Deze personen werden ook aangehouden. De Duitsers „gedroegen zich alsof ze elk ogenblik overvallen zouden worden”. Toen van O. er de aandacht op vestigde, dat hij boven de veertig jaar was, kreeg hij, met een veelbetekend gebaar met de machinepistool, ten antwoord: „*Mensch, ruhig stehen bleiben, weiter nichts machen.*” Rapport van M. J. M. O., Rotterdam, 23 December 1948.

⁵) „Daar mijn uniform, vooral wat uitmonstering betrof, veel overeenkwam met dat van de *Wasserschutzpolizei*, besloot ik om door middel van mijn uniform, nog een laatste poging te wagen” . . . „Ik reed met flinke vaart op hen toe en schreeuwde nogal snauwerig „*Wasserschutzpolizei!*”, waarop ze opzij gingen en mij lieten passeren. Ik was nu ten westen van de Schie gekomen en spoedde mij naar huis”, Rapport van de hoofdagente van politie Th. P. de J., Rotterdam, 29 December 1948.

⁶ Op het Piet Heinplein werd op 10 November (omstreeks 8.30 uur) één persoon doodgeschoten, „omdat deze man na het waarschuwingcommando „Halt” wilde vluchten. . . ” Rapport Nr. R.R. II-a-2, VZ. No. 1105, Politiepresident Rotterdam, Recherche Hoofdafdeling, 12 November 1944.

Iemand, die omstreeks zeven uur tevergeefs op de tram stond te wachten en gezien had, dat de bruggen over de Schie en de Coolhaven waren opgehaald, hoorde pas om elf uur 's morgens, dat ten Westen van de Havenstraat een razzia werd uitgevoerd. En dat, terwijl hij nauwelijks 250 meter van deze straat af woonde.¹

Ook de scheiding tussen de binnenstad en Spangen was volkomen, daar de twee bruggen over de Delfshavense Schie de Lage Erfbrug en de Mathenesserbrug, opgehaald waren. 's Morgens vroeg voeren sommigen nog van de Aelbrechtskade met een veerpontje naar de overkant, de Spangense kade.² Een ander, die het met een roeibootje probeerde, werd echter beschoten en moest terugkeren.³ Maar kon men van de Aelbrechtskade niet oversteken, men kon wel zien, wat er aan de overkant van het water gebeurde. Iemand, die aan de Aelbrechtskade stond te kijken, zag op de Spangense kade Duitsers de woningen binnendringen. Ze haalden de mannen naar buiten en voerden hen weg. Ondertussen schoten andere soldaten „druk met hun machinepistolen langs de huizen”.⁴ Later, omstreeks vier uur, trok over de Aelbrechtskade „een hele grote stoet mannen” met koffers en dekens, die reeds eerder op de dag waren opgepakt en thans te voet in de richting Delft werden weggevoerd. Voor degenen, die dit zagen, kwam dit „als een donderslag uit heldere hemel”.⁵

In tegenstelling tot de bewoners van de Aelbrechtskade, zagen zij, die aan de noordelijke grens van de binnenstad woonden, niets van de razzia. Wel merkte men dat er wachtposten opgesteld stonden onder het spoorwegviaduct over de weg naar Den Haag⁶ en op de bruggen over het Noorderkanaal, die de verbinding vormen met Hillegersberg en Schiebroek.⁷ Aan de bruggen was „wat deining”⁸, maar de reden van de afzetting wist men niet⁹. Een bewoonster van de Gordelweg had zelfs de gehele dag niets bijzonders opgemerkt.¹⁰

Geheel anders was de toestand aan de grens van Kralingen. Daar waren — zoals bekend — Duitse troepenafdelingen niet op tijd aangekomen en waren de afzetting en de razzia later begonnen dan elders. Men kon dan ook tot omstreeks acht uur nog vrij ongehinderd Kralingen binnen komen¹¹ en verlaten. Diegenen, die uit Kralingen

¹ Verslag van de bespreking met D. J. van der M., blz. 1 en 2.

² Rapport van de hoofdagent van politie W. K., Rotterdam, 26 December 1948.

³ Rapport van de hoofdagent van politie Th. P. de J., Rotterdam, 29 December 1948.

⁴ Rapport van de agent van politie D. E., Rotterdam, 20 December 1948.

⁵ Dit was de enige plaats, waar op de eerste razziadag, opgepakte mannen door de binnenstad trokken. Verslag van de bespreking met F. K., blz. 1.

⁶ Brief van J. D. G. P. Rotterdam, 11 Juni 1948.

⁷ a. Verslag van de bespreking met P. W., blz. 5.

b. Verslag van de bespreking met A. J. M. N., blz. 10.

c. Bijlage bij de vragenlijst ingevuld door J. G.

⁸ Verslag van de bespreking met W. A. van W., blz. 3.

⁹ a. Ofschoon P. door razzia's elders in het land voortdurend op zijn hoede bleef en die dag mensen aan het viaduct richting Den Haag zag aanhouden, wist hij „in concreto niet wat er te gebeuren stond”. Brief van J. D. G. P., Rotterdam, 11 Juni 1948.

b. Verslag van de bespreking met P. W., blz. 5.

¹⁰ Verslag van de bespreking met L. C. van de L., blz. 2.

¹¹ „'s Morgens kon ik er gewoon door, ik had toen niets in de gaten”. Dit was omstreeks 8.30. Verslag van de bespreking met C. L. H., blz. 1.

kwamen, wisten om deze tijd niet anders te vertellen, dan dat er Duitse soldaten en hier en daar mitrailleurs stonden opgesteld. Een arts, die nachtdienst had gehad in de binnenstad, ging omstreeks zeven uur thuis (in Kralingen) ontbijten en keerde daarna naar zijn dienst terug. In Kralingen had hij alleen mitrailleurs en soldaten zien staan.¹ Een politieman doorkruiste omstreeks dezelfde tijd heel Kralingen, van Oost naar West, maar zag nergens Duitse soldaten.²

Onder de velen, die 's morgens vroeg uit Kralingen kwamen, waren sommigen, die in de binnenstad verder niets hoorden. Volkomen onwetend of slechts vaag verontrust, gingen zij in de loop van de dag naar huis terug. Bij het overschrijden van de grens van Kralingen werden zij echter aangehouden. Iemand, die omstreeks één uur naar Kralingen terugkeerde, kreeg bij de afzetting bevel zich op een verzamelplaats te melden.³ Een ander, die naar Kralingen terug ging, omdat hij voelde, dat er iets aan de hand was", mocht de afzetting niet passeren.

„Dat spoorde me echter juist aan om er door te komen. . . Op het laatst lukte het. . . Maar toen hoorde ik ineens: „*Stellen Sie sich hier auf!*“ Nou, we waren de sigaar”.⁴

DE BINNENSTAD IN AFWACHTING

De grondige wijze waarop de Duitsers van de afzettingsmogelijkheden in Rotterdam gebruik hadden gemaakt, had ten gevolge dat het vrijwel niemand gelukte de binnenstad te verlaten om in de buitenwijken poolshoogte te gaan nemen. Wel waren, zoals we zoëven zagen, 's morgens vroeg verschillende personen uit Kralingen gekomen, maar de razzia was toen nog niet begonnen. En degenen die, geen onraad duchtend, later op de dag naar Kralingen terugkeerden, waren niet meer in staat hun stadgenoten in de andere zone alsnog te waarschuwen. Maar de strenge afzetting had op zichzelf reeds het resultaat, dat de bevolking in de binnenstad werd gealarmeerd. De wildste geruchten deden er de ronde. Het duurde vrijwel de gehele dag, voordat de werkelijke reden van de afzetting meer bekendheid had verkregen. Aan de Aelbrechtskade, waar de bewoners de Duitse soldaten aan de overkant van de Delfshavense Schie de huizen zagen binnendringen, wisten sommigen toch pas 's avonds omstreeks zeven uur, wat er die dag was gebeurd.⁵ Zelfs waren er in de binnenstad mensen, die zonder enig besef van de dreiging, rustig gingen slapen.

De geheimhouding, die de Duitsers bij de voorbereiding van de razzia in acht hadden genomen, had voor hen dit succes, dat de overval op de buitenwijken volkomen was geslaagd. Door hun mededelingen op het Raadhuis was het echter te voor-

¹ Verslag van de bespreking met S., blz. 1.

² Rapport van de agent van politie K. J. K., Rotterdam, 27 December 1948.

³ Doordat de Duitser hem alleen liet lopen, meldde hij zich niet, maar verborg zich in een fietsensalling. Later werd hij bij een huiszoeking toch gevonden. Brief van W. L., Rotterdam, 24 Juni 1948.

⁴ Verslag van de bespreking met J. P. B., blz. 2.

⁵ Verslag van de bespreking met Mevrouw J. D.—L., blz. 1.

zien, dat iets zou uitlekken en de bevolking in de binnenstad zou verontrusten. Blijkbaar om de gemoederen te kalmeren gaven zij aan de hoofdambtenaren opzettelijk leugenachtige verklaringen af. Op een vraag van een der aanwezige hoofden van dienst of de mannen naar plaatsen buiten ons land zouden worden weggevoerd, werd n.l. geantwoord, dat zulks niet zou geschieden.¹ Veel indruk heeft deze toezegging op hen, die de onheilspellende tijding vernamen, echter niet gemaakt. Voor zover het bericht uit de kamer van Burgemeester en Wethouders tot anderen doordrong, werd alleen doorgegeven, dat de mannen weg moesten. Reeds tijdens de bespreking waar schuwde iemand van de afdeling Personeelszaken zijn collega's met de mededeling: „Neem de benen. Van de SS zijn ze in het voorgebouw en op de kamer van Burgemeester en Wethouders aan het onderhandelen over het oppikken van mensen. Ga weg...”²

De bespreking op het Raadhuis en het uitschrijven van de vrijstellingspapieren op de gemeentelijke bureaux hadden ten gevolge, dat via vele kanalen verschillenden op de hoogte werden gesteld en hun maatregelen konden nemen. Aan een bijkantoor van het Gewestelijk Arbeidsbureau, waar men van het Hoofdkantoor vernam, dat een razzia gaande was, besloten de chefs de ambtenaren naar huis te laten gaan.³ Een arts, werkzaam aan de G.G.D., liet, nadat hij van de bespreking op het Raadhuis had gehoord, zijn zoon halen en in het gebouw onderduiken.⁴ Een hoofdambtenaar van de RET, die aanwezig was geweest bij het aanhoren van de verklaringen van Völckers, vertelde op het kantoor van zijn bevindingen, hetgeen anderen aanleiding gaf zich in eerste opwelling daar te verbergen.⁵

Berichten uit de buitenwijken drongen echter slechts zelden door. Het gelukte een vrouw in verpleegsterscostuum de controles bij de Maasbruggen te passeren.⁶ Een agent van politie en een verpleegster slaagden er in met een Duitse auto via de Maas-tunnel de rechteroever van de Maas te bereiken. Maar dergelijke „grensoverschrijdingen” waren toch uiterst gering in aantal en hadden meestal vroeg in de morgen plaats, toen de passanten zelf soms nog niet eens wisten, wat er precies aan de hand was. De zoëven genoemde agent van politie bijv. kwam op het bureau aan de Duivenvoordestraat, maar hoorde daar alleen wat hij zelf ook reeds wist n.l. „dat niemand de stad in of uit kon”. Na overleg met zijn commandant probeerde hij naar huis (in Zuid) terug te keren. Eerst toen hij er na veel vergeefse pogingen eindelijk in was geslaagd met een motorbootje aan het Charloisse Hoofd te komen en een politiebureau te bereiken, vernam hij wat er gaande was en las hij de oproep.⁷

¹ Verslag van de bespreking met K., blz. 5.

² Verslag van de bespreking met W. v. A., blz. 1.

³ a. Verslag van de bespreking met A. B., blz. 1.

b. Verslag van de bespreking met B., blz. 1 en 2.

⁴ Verslag van de bespreking met S., blz. 1 en 2.

⁵ Den B. ging 's avonds weer naar huis en werd de volgende dag gegrepen. Verslag van de bespreking met R. den B., blz. 1.

⁶ Verslag van de bespreking met G. W. B., blz. 1.

⁷ Brief van Th. H. E., Rotterdam, Juni 1948.

Door de geringe mogelijkheid om de afzetting te passeren werd ook de inhoud van het vorderingsbevel slechts weinig bekend.¹ Een gelukkige omstandigheid hierbij was, dat één der leden van de groep *Trouw* aan de Rechter Maasoever het *Bevel* in handen kreeg. Snel werd de inhoud op een stencil getikt en daaronder:

„Dit is duidelijke taal. Elk uur van den dag kunt ook U een dergelijk bevel ontvangen. Het behoeft geen betoog dat U dan gebruikt wordt voor het aanleggen van verdedigingswerken tegen onze bondgenoten. Zorgt er dus voor een schuilplaats in gereedheid te hebben, waar men U onmogelijk vindt.

Vertraagt de bevrijding van onze stad niet!!!
Geef dit onmiddellijk en zoveel mogelijk door!!!”²

Omstreeks twaalf uur waren ongeveer 7000 exemplaren bij de verspreiders om onder de bevolking te worden uitgegeven.³

Hoe ver de officiële mededeling van de Duitsers op het Raadhuis was uitgelekt en hoevelen de letterlijke tekst van het *Bevel* op de illegale manifesten hebben gelezen, is niet na te gaan. Zeker is, dat in de loop van de middag steeds meer het gerucht ging, dat een razzia werd uitgevoerd. Hoe weinig men echter op de hoogte was van de grondige methode, waarop de buitenwijken „uitgekamd” werden, blijkt o.a. uit hetgeen iemand in de Van Speykstraat (binnenstad) meemaakte. Hij vertelt hierover:

„Ineens hoorde ik: „Vlucht, daar komen de Moffen!” Ik zag de mensen hollen en er werd geroepen: „Ze komen je oppikken”. Maar dat was niet waar, wel reed er een Duitse auto door de straat. Het was... een loos gerucht”.⁴

Kennelijk dacht men dus aan kleine plotselinge overvallen. Hier en daar was men door deze geruchten uiterst nerveus: „Als de mensen maar iets hoorden, vlogen ze de huizen in”.⁵ Van een paniekstemming kon over het algemeen echter niet gesproken worden. Wel heerste er een zenuwachtige stemming en stonden mensen de toestand te bepraten.⁶ Overal stonden groepjes mensen voor levensmiddelenwinkels, doch vele waren gesloten.⁷

Door de vaagheid van de geruchten en de geringe bekendheid met wat er werkelijk gaande was, is de toestand in de binnenstad op Vrijdag 10 November zeer onoverzichtelijk geweest. Zo bijv. op het Raadhuis. We zagen, hiervoor, dat iemand tijdens de besprekingen zijn collega's reeds waarschuwde om te verdwijnen. Op een andere afdeling werd echter gewoon doorgewerkt, tot een der ambtenaren gewaarschuwd werd door de vrouw, die er in was geslaagd in verpleegstersuniform de Maasbruggen te passeren.⁸ Aan een andere gemeente-instelling was, mede door het ontbreken van

¹ Verslag van de bespreking met L. A. A. van der H., blz. 1.

² Illegaal manifest, uitgegeven door *Trouw*, geen datum.

³ Verslag van de bespreking met W. v. d. G., blz. 2.

⁴ Verslag van de bespreking met W. J. A., blz. 1.

⁵ Zie noot 4, blz. 2.

⁶ a. Verslag van de bespreking met L. de J., blz. 1 en 2.

b. Verslag van de bespreking met G. C. K., blz. 1 en 2.

c. Verslag van de bespreking met F. M. T., blz. 1 en 2.

⁷ Uittreksel van het dagboek van H. de J.

⁸ Verslag van de bespreking met G. W. W., blz. 1.

elk telefonisch verkeer, de situatie nauwelijks anders. Zo had een assistent-accountant van de gemeente Rotterdam, die dag werkzaam bij het Openbaar Slachthuis, aldaar wel gehoord, dat in Rotterdam-Zuid razzia's plaats hadden, maar hij ging eerst 's middags naar het Raadhuis om zich daar van een en ander op de hoogte te stellen. Daar bleek hem, dat de zaak veel ernstiger was dan hij oorspronkelijk gedacht had. Vrijwel alle mannen van zijn afdeling waren vertrokken.¹

Hoe wonderlijk het moge zijn in een stad waar reeds vier-en-een-half jaar oorlog de banen geslepen had waarlangs men het nieuws kon vernemen, toch waren er die de gehele dag niets gehoord hadden. Iemand, die op kantoor had gewerkt, had daar niets vernomen; hij ging naar bed, zonder ook 's avonds enigerlei gerucht te hebben gehoord.² Aan de Diergaardesingel waren de bewoners geheel verrast toen Zaterdagmorgen de Duitsers de straten binnen kwamen. „Ik schoof het raam omhoog”, zo vertelt een der weggevoerden uit die straat, „en vroeg de burens wat er aan de hand was. Niemand wist wat”.³

Dit gold ook wel voor talloze mensen, die wel op Vrijdag van de afzetting hadden gehoord, maar daar niets verontrustends uit hadden afgeleid. Iemand, die aan de Beukelsweg woonde en ook verrast werd door de razzia, vertelt:

„Wij merkten . . . , dat de Mathenesserbrug afgesloten was. Ik meen, dat hij wel open stond, maar verkeer was niet mogelijk. Naar wij vernamen was het in andere wijken ook zo. Het centrum was geïsoleerd. . . . Het woord arbeidsinzet of razzia is door niemand gebruikt. Niemand was volgens mij ermee op de hoogte, dat de razzia zou plaats vinden. (Het kwam) absoluut onverwacht”.⁴

Deze volkomen onbekendheid met wat er dreigde, bestond — blijkens een verhaal van een meteropnemer — ook in de buurt van Blijdorp. „Ik heb die dag”, zo vertelt hij, „tweehonderd verbruikers bezocht en dan zou er toch wel één bij geweest zijn, die iets gezegd zou hebben.” Wel had hij gehoord, dat de brug voor de Schieweg was afgezet, maar van een razzia wist hij niets, ofschoon de Kleiweg in Hillegersberg, waar de Duitsers de mannen reeds uit de huizen haalden, slechts tien minuten lopen verwijderd was. Toen hij om circa vijf uur 's middags in de buurt van de Duitse wachtposten informeerde, waarvoor de afzetting diende, werd verteld dat het in verband stond met levensmiddelen- of troepenvervoer.⁵

Evenals in de buitenwijken ontstond ook in de binnenstad het gerucht, dat een Geallieerde aanval te verwachten was. Een zekere Van D., omstreeks half negen van luchtwachtdienst komend, ontmoette een collega, die hem, met de zekerheid van iemand die het altijd wel geweten had, verblijdde met de mededeling: „Het is gebeurd, het zal wel niet lang meer duren; ze zitten al aan de Moerdijk”. Toen Van D. later op

¹ Verslag van de bespreking met G. K., blz. 1.

² Verslag van de bespreking met C. v. G., blz. 1.

³ Verslag van de bespreking met G. W. v. d. D., blz. 1.

⁴ a. Verslag van de bespreking met P. J. van E., blz. 1 en 2.

b. Verslag van de bespreking met G. C. K., blz. 1 en 2.

c. Verslag van de bespreking met A. K., blz. 1.

⁵ Verslag van de bespreking met P. W., blz. 5.

de dag op het kantoor kwam om zijn loon te halen merkte hij een heel andere stemming. „Daar stond alles in rep en roer. Men vertelde, dat ze mensen aan het oppakken waren; de Duitsers waren een razzia aan het houden in Kralingen”.¹

Doordat de bevolking in het centrum — in tegenstelling tot de buitenwijken — niet onderling was gescheiden door Duitse posten en nog vrijelijk van de ene buurt naar de andere kon trekken, was het mogelijk dat zij, die de ernst van de zaak inzagen of vermoedden, onderdoken of dit trachtten te doen. Zo vond een dertigtal mannen in de R.K. kerk aan de Hammerstraat een schuilplaats.² Er waren er, die wegekropen in een leegstaand huis³, in een kleuterschooltje⁴, in een bakkersoven⁵ of onder de vloer.⁶ Anderen maakten snel schuilplaatsen in orde.⁷ Een vader van drie zoons, zond één naar een meisjesschool, verborg de tweede in een gat in de muur, waar een grote ets voor hing en liet de derde wegkruipen in een kast, waarvoor een ebonieten plaat was geschroefd.⁸ En goed verzorgd betrok ook L. zijn schuilplaats:

„Goed in de kleren, rugzak met reservekleren en mondvoorraad ingeval ontdekking en wegvoering zou plaats hebben. . . (en) met een elektrische stoof voor verwarming. In huis alle sporen van een derde bewoner weggewerkt”.⁹

Ook sommige gemeentegebouwen boden een veilig heenkomen. Op de zolder van het Raadhuis en in het gebouw zelf kropen velen weg.¹⁰ Zestig à zeventig man verscholen zich bij de GGD.¹¹ Ook op het Hoofdbureau van Politie¹² en in het Huis van Bewaring¹³ trachtte men een schuilplaats te vinden.

Niet altijd was men even gelukkig in zijn pogingen om voor enige dagen te verdwijnen. Van A., die in een R.K. kerk probeerde onder te duiken, gelukt dit niet.¹⁴ Een ander, die meende zich bij zijn ouders (aan de Kralingse Plas) te kunnen verschuilen, kon de afzetting niet passeren en keerde terug.¹⁵ P. ondernam een poging om zich in de Gemeente Bibliotheek aan de Nieuwe Markt te verbergen. „Midden in het verwoeste gebied. . . , zouden de Duitsers. . . hun aanvalskracht wel niet concentreren”. De Gemeente Bibliotheek was omstreeks vijf uur echter al niet meer te

¹ Verslag van de bespreking met P. W. van D., blz. 1 en 2.

² Verslag van de bespreking met J. B. A. H., blz. 2.

³ Dagboek van H. B.

⁴ Brief van K. de J., Rotterdam 8 September, 1948.

⁵ Verslag van de bespreking met D. M. V., blz. 2.

⁶ Verslag van de bespreking met L. A. A. van der H., blz. 2.

⁷ a. Verslag van de bespreking met J. H., blz. 3.

b. Brief van G. J. L. B. J., Rotterdam, Juni 1948.

⁸ Verslag van de bespreking met A. H., blz. 3.

⁹ Brief van P. W. L., Rotterdam, 15 Juni 1948.

¹⁰ a. Verslag van de bespreking met G. W. B., blz. 2.

b. Verslag van de bespreking met H. B. J. S., blz. 4.

¹¹ Verslag van de bespreking met S., blz. 2.

¹² Verslag van de bespreking met B. M., blz. 3.

¹³ Brief van L. van V., Rotterdam, 15 Juni 1948.

¹⁴ Verslag van de bespreking met W. van A., blz. 2.

¹⁵ Verslag van de bespreking met F. A. W. B., blz. 2.

bereiken; in de omgeving van het Hofplein werd geschoten. P. ging terug, met sombere gevoelens over hetgeen de volgende dag zou brengen.¹

Evenmin gerust waren verscheidenen van hen, die een vrijstelling ontvingen of hoopten er een te krijgen. Een ambtenaar van het Gewestelijk Arbeidsbureau, aan wie de toenmalige directeur een vrijstelling uitreikte met de raad, zich daarmee te gaan melden, dacht er zelf anders over en dook onder.² Het politiepersoneel kreeg van de politiepresident Boelstra de toezegging, dat hun op het Hoofdbureau niets zou overkomen. Velen vertrouwden het niet en bleven weg. Anderen kwamen wel, maar verborgen zich.³ Daarentegen waren er ook ambtenaren, die de waarde van de vrijstellingspapieren hoger aansloegen en hun aanvankelijk voornemen om onder te duiken, lieten varen. Zo ook B. Zijn ontmoediging, toen hij het hem toegezegde vrijstellingspapier niet kreeg, beschrijft hij in zijn dagboek aantekeningen van 11 November als volgt:

„Gisteren is Spangen afgezet; al de huizen aan de overkant van de Schie zijn doorzocht, maar wat er feitelijk gebeurd is, heb ik niet te weten kunnen komen. Waarom zou ik me eigenlijk verbergen, ik dacht dat ik niets te duchten had. Men heeft ons, ambtenaren, nogal met rust gelaten; de burgemeester heeft ons zelfs de belofte gegeven dat ons niets zou overkomen, mits we aan 't werk bleven. Maar daar staat tegenover dat we de bezetters, die ons met lage list en woordbreuk overweldigd hebben, toch nimmer kunnen vertrouwen. Ik zou me schuil kunnen houden in een van onze transformatorenstations waar zelfs de *Sicherheidsdienst* niet in vermag door te dringen. Dat zou ik zeker gedaan hebben als ik niet gisteravond naar ons hoofdkantoor geroepen was geworden om daar een vrijstelling in ontvangst te nemen. Toen ik daar kwam, hoorde ik mijn naam voorlezen en meende ik zeker te zijn er een te krijgen, maar naderhand bij de afgifte bleek dat ik er weer niet bij was. Het heeft me zo ontmoedigd en het is zo laat geworden, dat ik maar naar huis gegaan ben. Ik besloot op mijn goed gesternte te vertrouwen en af te wachten wat komen zou. Toch was ik niet gerust. De hele nacht heb ik wakker gelegen, plannen smedend en wachtend op het daglicht om ze ten uitvoer te brengen. Ik wilde trachten naar mijn kantoor te ontkomen, maar toen ik in de schemering behoedzaam de deur opende om de straat te verkennen, hoorde ik naast me een zacht neuriën in het Duits en ik begreep dat onze wijk door schildwachten afgezet was. Mistroostig ging ik naar boven, mezelf verwensend om mijn besluiteloosheid op de vorige dag.⁴

Anders reageerden diegenen, die nog in twijfel verkeerden omtrent de juistheid van het gerucht en niet opgewassen waren tegen de opgewonden stemming van hun omgeving.

„Alle mensen” — zo vertelt Van der M. — „waren in een opgewonden stemming, vrouwen en kinderen vooral. Ik was ongeveer een uur thuis, toen een buurman mij vertelde, dat er mensen gevorderd werden om aan de IJssellinie te werken. Hij had het hele spul al klaar, rugzak en alles. Ik heb het ook gedaan. Dat was dus al Vrijdagmorgen. Die middag hebben we verder niets meer gehoord. Mijn vrouw heeft toen maar alles weer opgeborgen. Als ik weg zou moeten, zou ik het zo kunnen grijpen. . . Ik heb toen wel gehoord dat er twee jongens doodgeschoten waren op het Piet Heinplein. Meer heb ik niet gehoord. Wij zijn dus maar binnen gebleven. Wij dachten, dat er een inval was van de Geallieerden; anderen dachten aan een razzia; wij wisten het niet”.⁵

¹ Brief van J. D. G. P., Rotterdam, 11 Juni 1948.

² Verslag van de bespreking met A. B., blz. 2.

³ Verslag van de bespreking met D. M. V., blz. 1.

⁴ Dagboek van P. B.

⁵ Verslag van de bespreking met D. J. van der M., blz. 2.

Ook kwam het voor dat zij, die uit angst voor represailles reeds bij voorbaat geestelijk hadden gecapituleerd, die zelfvernedering blijkbaar niet alleen konden dragen en anderen met verraad bedreigden, indien zij zich niet zouden melden. Een der leidende illegale werkers uit Rotterdam, die de gehele dag mensen probeerde te waarschuwen, dat Zaterdag de razzia ook in de binnenstad zou plaats vinden, vertelt het volgende:

„Toen ging het praatje: „Als iemand niet opkomt, dan gooien de Duitsers met handgranaten, steken de huizen in brand, etc.”. De lui in mijn huis wisten, dat ik een zoon had, die in de leeftijd viel. Toen zeiden ze tegen mij: „Uw zoon gaat zich zeker melden, anders ga ik het zeggen, want ze gaan handgranaten gooien, enz.” Ik zeg: „Mijn zoon zal wel gaan”... Toen heb ik mijn zoon weggestopt en tegen de kinderen gezegd: „Gerrit is weg”... Hij heeft zich een veertien dagen schuilgehouden”.¹

Behalve diegenen, die niets wisten en rustig gingen slapen,² was er de grote groep mensen, die wel iets van de razzia in de buitenwijken had gehoord, maar meende, „dat het nog wel zou loslopen”. Zo dikwijls was gebleken, dat maatregelen, door de Duitsers met grote mond aangekondigd, achteraf nog wel eens meevielen of met enige vindingrijkheid konden worden gesaboteerd. Reeds eerder had men ervaren, dat sommige straten bij het vorderen van mannen voor putjes graven en voor de aanleg van verdedigingswerken in de buurt, waren overgeslagen. Zo was ook thans in de binnenstad deze (trouwens voor de gehele bezettingstijd) „typische mentaliteit” ontstaan: „misschien zijn er genoeg opgepakt en lopen wij net vrij”. De hoofdambtenaar van het Raadhuis, aan wiens verslag wij bovenstaande uitdrukkingen ontleen, voegt hier tenslotte nog aan toe:

„Ik ging 's avonds dus slapen met de gedachte: het is wel beroerd, maar het is weer voorbij en deze keer is de bliksem niet bij ons ingeslagen. Hoewel dus gewaarschuwd, was het voor ons toch een verrassing om de volgende dag — misschien met groter kracht — de razzia in de binnenstad te zien voortzetten”.³

Min of meer dezelfde verklaring voor het feit, dat op 11 November de Duitsers in de binnenstad nog zoveel mensen konden oppakken, geeft een predikant, die in het westelijk deel van de binnenstad woonde. Iedereen, zo verklaart hij, hoorde op 10 November van de razzia:

„Maar wij hoorden weinig van de omvang ervan. Hoe diep het ingreep heb ik op dat moment zelf ook nog niet geweten, en ik denk dat het velen net zo ging. Wij kregen soms alarmerende geruchten te horen... dat er mannen van een bepaalde leeftijd werden opgepakt in het Westen van de stad, en dat in sommige gezinnen Moffen krachtig optraden en met de bajonetten door de kasten staken. Maar de finesses wist je absoluut niet. Sommigen meenden, morgen zijn wij aan de beurt, maar anderen dachten, dat het slechts regionaal was. Men had niet het idee dat het de opzet was om het volk hier geheel weg te halen. Men zei natuurlijk: het kan gebeuren; maar ik geloof niet dat iemand de ernst ervan inzag. Er was natuurlijk een zekere bewogenheid. Er was wel een stroming die zei: zover loopt het niet; morgen is het over. Tenslotte waren er al zoveel geruchten geweest. De ene keer gebeurde er iets hier en de andere keer daar. Daardoor zijn er ook veel mensen ingelopen”.⁴

¹ Verslag van de bespreking met A. A. H., blz. 6.

² Verslag van de bespreking met C. van G., blz. 1.

³ a. Verslag van de bespreking met H., blz. 2.

b. Zie ook verslag van de bespreking met C. M., blz. 1.

⁴ Verslag van de bespreking met H., blz. 1 en 2.

Met sombere gevoelens wachtte een groot deel van de bevolking uit de binnenstad af, wat de dag van morgen zou brengen. Men zag dat het elektrische licht bleef branden, terwijl dit anders om half tien werd afgesneden;¹ een slecht voorteken?

Hoe deze bewogen dag beleefd werd door een Rotterdamse vrouw, tekende zij aan het einde van de dag in haar dagboek op de volgende wijze aan:

„Vandaag wordt Rotterdam beroofd van zijn mannen van 17 tot 40 jaar. Tenminste, er wordt een begin mee gemaakt, en hoe! 's Morgens blijkt, dat de telefoon niet meer werkt, zelfs niet in het Gasthuis. De tram rijdt niet. We vragen ons verbaasd af wat dit moet betekenen en menen dat de krijgsverrichtingen een geweldige vooruitgang hebben gekregen. Spoedig komen er al geruchten over razzia's. Het blijkt dat alle bruggen zijn afgezet en dat in de verschillende stadsdelen, die zo ontstaan: Hilleegersberg, Spangen, Kralingen, Zuid, alle mannen het bevel krijgen om met bepaalde bagage als b.v. dekens en schoenen e.d. op straat te gaan staan en alle vrouwen moeten van de straat blijven. Het is haast onmogelijk, om aan dit plotseling gespannen geraffineerde net te ontkomen. Alles zit vol Moffen, die hier de laatste dagen zijn binnengekomen en in die wijken vele huizen hebben ingepikt of inkwartiering gegeven. Er worden ontzettend veel mannen en jongens meegenomen. Er wordt ook op verschillende punten geschoten. In het ziekenhuis worden ook een paar aangeschoten mannen gebracht, die zeer ernstig gewond zijn. Een was in zijn arm geschoten en heeft van 8 tot half een moeten blijven liggen omdat er geen verbinding met de ziekenhuizen was. De man was bijna doodgebloed. Treurig zoiets. Men vertelt, dat de opgepikte mensen in rijnen zijn geladen en naar Drente worden vervoerd en vandaar naar Duitsland. Maar lang niet alle mannen kunnen vervoerd worden. Er zitten er nog heel veel in tramremise's en b.v. in Lommerrijk. Wat een onderdakplaats voor zoveel. De hele dag doen er ook hardnekkige geruchten de ronde over landingen van de Engelsens bij Numansdorp en Gorcum en er wordt verteld, dat de eerste tanks al over de herstelde Moerdijkbrug rijden. Maar we horen de hele dag geen geschut en er wordt zelfs niet gevlogen. Het weer is ook bar slecht. Erger kon het al niet. Hoe moet een leger opschieten in een land als het onze, dat nu door de steeds maar aanhoudende regens nog erger doorweekt is dan in gewone tijd. Deze dag is ontzettend. Iedereen moet of zelf in angst zitten of heeft iemand anders om over te tobben. In alle huishoudens is er groot gevaar ofwel voor de vaders, ofwel voor de zonen. In Centrum, Noord en West is vandaag nog niets gehoord. Het is wel zeker, dat hier morgen de ring zal worden toegehaald. Er heerst overal onrust, angst en ontzetting. Hoe kunnen we nog ooit enige milde gevoelens koesteren tegen het volk, dat ons dat alles aandoet. Zo volkomen tegen alle recht in. Willekeur en terreur. De schoften. We zullen het in Duitsland terug komen doen. Wat zullen ze dan klagen, dat ze onrechtvaardig behandeld worden, maar Duitsland zal nu de oorlog moeten ondervinden op eigen grond. We gaan deze nacht in met zorg en angst voor zovelen in ons hart”.²

Deze zorg werd door tienduizenden gedeeld.

¹ Mededeling van G.E.B., Rotterdam, geen datum.

² Dagboek van Mej. F. K.

HOOFDSTUK VI

DE RAZZIA IN DE BINNENSTAD OP 11 NOVEMBER

HET OPTREDEN DER DUITSERS

Daar in de voorafgaande hoofdstukken het optreden van de Duitsers op 10 November voortdurend ter sprake kwam, zijn wij tot op zekere hoogte ontheven van de taak in bijzonderheden na te gaan op welke wijze op 11 November de afzetting, het uitreiken van de bevelen, en het afhalen van de mannen uit huis plaats vonden. Daar komt nog bij, dat er op de tweede dag geen opmerkelijke verschillen met het optreden in de buitenwijken op de eerste dag zijn aan te wijzen. Toch moet de vraag beantwoord worden, hoe het mogelijk was dat in de binnenstad, waar immers het gerucht omtrent de razzia reeds aanmerkelijk ver was doorgedrongen, nog zo velen konden worden weggevoerd.

Wij zagen, dat de Duitsers hun succes de eerste dag ontleende aan een onverwacht en intimiderend optreden, gepaard gaande met een hermetische afsluiting van wijken en straten. Zou deze tactiek die in de buitenwijken zo effectief had gewerkt, zou deze combinatie van verrassing en isolatie, op de tweede dag een gelijk succes opleveren? Velen in de binnenstad waren reeds Vrijdag gealarmeerd; voor de Duitsers was dat een nadeel. Een gunstige omstandigheid voor hen was daarentegen, dat zij de voorzichtigheid, die zij bij het begin van de actie op Vrijdag in acht hadden moeten nemen, nu konden laten varen. Op Zaterdag kon dan ook direct begonnen worden met intimiderend optreden.

Al waren vele Rotterdammers de tweede dag op hun hoede, wat er precies dreigde en hoe de Duitsers zouden optreden was voor tallozen onder hen toch nog een open vraag. In de onzekere sfeer wist men alleen, dat van de Duitsers het ergste te verwachten zou zijn als aan hun bevelen geen gehoor zou worden gegeven. Bij het begin van de tweede dag der razzia was de stemming onder grote delen van de binnenstad niet alleen bepaald door de dreiging die uitging van de afsluiting van de buitenwijken, maar ook door de verontrustende geruchten, die de vorige dag de ronde gedaan hadden. En te midden van deze angstige spanning, wachtte men 's nachts de komende dingen af. B. uit de Claes de Vriesselaan kon niet slapen.¹ en M. en zijn vrouw gingen „om het uur... kijken”.²

Toen omstreeks vier uur 's nachts met de afzetting van de wijken in de binnenstad werd begonnen, waren ook deze mensen gevangenen in hun eigen huizen. Op dat moment viel ook het verschil weg tussen hen die iets wisten, en hen die nog niets vermoedden. Het schieten dat op de tweede dag vroeger begon dan op de eerste — zo leiden we uit de verklaringen van onze berichtgevers af — werkte ook toen zo angst-

¹ Verslag van de bespreking met F. A. W. B., blz. 2.

² Verslag van de bespreking met C. M., blz. 1.

wekkend, dat elke hoop die men nog koesterde, radicaal verdween. D., die er de vorige dag niet in was geslaagd een schuilplaats te vinden, schreef:

„... De 11e November 1944 stonden de mitrailleurs reeds om 5 uur op de hoeken der straten, terwijl de *Grüne* met bajonet op het geweer patrouilleerde. De intimidatie was volkomen en daarmede verdween het laatste restje hoop er nog tussen uit te kunnen draaien. Om ongeveer 10 uur begaf ik mij, gepakt en gezakt met enige kennissen op weg naar het Centraal Belastinggebouw”.¹

In de nacht van tien op elf November werd, evenals de vorige nacht, het oprukken van de Duitsers, en het afzetten van de straten het eerst opgemerkt door politiemannen. Tussen drie en vier uur werd een bureau in de binnenstad bezet door Duitsers, die kaartenbakken en schrijfmachines bij zich hadden. Een van hen beweerde, dat Crooswijk ontruimd zou worden; daar zouden veel communisten wonen. Niemand van het politiepersoneel mocht het gebouw verlaten.²

De nachtelijke activiteit der Duitsers werd ook door de burgers in hun huizen gehoord. Van A., die de vorige dag reeds vernomen had wat er dreigde, hoorde niets anders . . . dan lopen. Dat maakte een angstige indruk . . .”³ Van E., die niets van de actie wist, kreeg „door het tamelijk veel gerij met auto's . . .” toch een „raar voor gevoel”.⁴

Omstreeks vier uur waren enige brede, parallel lopende wegen en omliggende straten in de binnenstad reeds door de Duitsers afgezet. G., een adjudant van politie, zag ongeveer half vier een grote groep Duitse militairen, „vermoedelijk drie compagnieën”. De groep splitste zich. Hij vertelt hiervan het volgende:

„Mijn eerste vermoeden was, dat zij naar diverse schoolgebouwen gingen, doch toen ik zag dat deze groepen bij iedere zijstraat bleven stilstaan en steeds kleine groepjes militairen in die zijstraten verdwenen, voelde ik, dat er iets bijzonders op komst was. Ik woon zelf in een van die zijstraten en had ook een jongen van 18 jaar thuis. Ik liep vlug in de richting van mijn woning om ze thuis te waarschuwen, doch daar kreeg ik geen kans meer voor, want de Duitsers, die bij mij de straat waren ingegaan, waren toen al bezig bij verschillende deuren. Vermoedelijk werden toen die bewuste bevelen in de brievenbussen gedaan . . .

Ik ben toen doorgelopen naar de Mathenesserlaan, daar woont een kennis van mij. Deze had mij gevraagd, als ik eens iets opmerkte wat aanspraak maakte op een bijzondere actie van de Duitsers, of ik hem dan direct wilde waarschuwen. Ook dit kon niet meer doorgaan, want op de stoep voor zijn deur zat al een Mof. Die zat waarschijnlijk het morgenlicht af te wachten. Toen ben ik naar het bureau teruggegaan . . . Dat was een uur of vijf. Ik heb hier⁵ in de wacht toen gezegd wat ik had gezien en daarbij gezegd: „Jongens, denk erom, daar is iets loos. Alle straten zijn afgezet . . .”

In ieder geval 's morgens tegen een uur of zes ging ik eerst naar huis. Toen waren de Duitsers druk aan het patrouilleren in de straat waar ik woon. Dit waren vier gewone militairen. Dat was in alle straten zo'n beetje hetzelfde, overal een man of vier, vijf. Overigens, zij die naar huis wilden gaan, konden gewoon doorgaan, doch zodra men de straat wilde verlaten, werd men teruggestuurd. Geen mens kon er meer uit.”⁶

¹ a. Het Centraal Belastinggebouw was een verzamelplaats.

b. Brief van P. D., Rotterdam, 1 December 1949, blz. 1.

² Verslag van de bespreking met A. G., blz. 4.

³ Verslag van de bespreking met W. van A., blz. 2 en 3.

⁴ Brief van G. J. E., Rotterdam, 20 Juni 1948.

⁵ Het gesprek met de heer G. werd door de auteur van dit boek gevoerd op een politiebureau.

⁶ Verslag van de bespreking met J. J. G., blz. 2 en 3.

De wijze waarop de afzetting van de wijken en straten zich op de tweede dag voltrok, is — zo blijkt uit bovenstaand relaas — niet verschillend van de methode, die de Duitsers de eerste dag toepasten. De agent Van der M., die eveneens die nacht dienst had, wijst op dezelfde tactiek.¹ Altijd was het in de eerste plaats de bedoeling van de Duitsers, het onderlinge contact tussen de bevolking te verbreken. Het verschil van de tweede dag met de eerste was, dat op Zaterdag het intimiderend optreden van de Duitsers hier en daar vroeger begon dan op Vrijdag. Zo werd het noordelijk deel van de binnenstad reeds om vier uur onveilig gemaakt. Een politieman werd in de buurt van de Schieweg met een mitrailleur beschoten.² N. werd 's morgens vroeg gewekt doordat Duitsers met mitrailleurs van de daken schoten. „Dat deden ze om de mensen van hun bed te jagen, om ze nerveus en timide te maken”.³ Omstreeks zes uur konden agenten van een bureau, eveneens in het noordelijke gedeelte van de binnenstad gelegen, de straat niet meer op, omdat deze „al gauw erg onveilig werd. . . Dit werd veroorzaakt doordat de Duitsers en de Hollandse SS en de *Grüne Polizei* in het wilde weg bij elke ontmoeting schoten, hoewel meestal in de lucht. De mensen, die dan bleven staan, werden bijgedreven op een bepaald punt en aldaar verzameld”.⁴

In Crooswijk hoorde S. omstreeks zes uur het „gerikketik van machinegeweren”.⁵ Hij kon het huis niet meer verlaten. En de politieman De M., op weg van Crooswijk naar het noordelijke stadsdeel, verklaart: „Onderweg werden door mij uit alle richtingen schoten gehoord”.⁶ In Blijdorp begon „het leventje” bij H. in de straat al om vijf uur. Er werd geschreeuwd, geschoten en met handgranaten gegooid „blijkbaar om de buurtbewoners wakker te maken”.⁷ In andere straten van Blijdorp werd daarentegen niet geschoten, maar maakte het schieten dat men uit de verte hoorde, op anderen de indruk „dat mensen, die niet mee wilden, werden neergeknald. Dat deprimeerde je vanzelfsprekend”, zo vertelde W.⁸

Ook in het midden van de stad waren de Duitsers nog voor het aanbreken van de dag, om half zeven, met het schieten begonnen. Mej. K. tekende dit op de volgende wijze in haar dagboek aan:

„Eerst hoorden we een knal van het luchtafweergeschut en kort erop twee nog hardere. Het leek precies het sein tot de aanval. Op de Schiekade ter hoogte van de Proveniersstraat stond een auto met hel schijnende koplampen, die een stuk van de straat belichtten. Zo nu en dan klonken er gewerschoten op straat en even een mitrailleurssalvo. Even later ging de auto rijden en het bleek dat er een aantal wagens achter reed.

Het ging langs de overkant van de Schiekade de Bergweg op, waar ze een tijdje bleven ronken. Onderweg werd er steeds geschoten. Je wist, dat nu het cordon getrokken werd. We

¹ Rapport van de hoofdagent van politie T. v. d. M., Rotterdam, 20 December 1948.

² Rapport van de hoofdagent van politie D. van H., Rotterdam, 23 December 1948.

³ Verslag van de bespreking met B. N., blz. 2.

⁴ Rapport van de hoofdagent van politie J. B., Rotterdam, 20 December 1948.

⁵ Brief van R. S., Rotterdam, 14 Juni 1948.

⁶ Rapport van de brigadier van politie J. de M., Rotterdam, 16 December 1948.

⁷ Brief van S. H., Rotterdam. Geen datum.

⁸ Verslag van de bespreking met P. W., blz. 3.

konden niets bijzonders zien, want het was nog vrij donker. Op straat durfden we niet te gaan. Toen ik nog even mijn hoofd uit het raam stak vloog er een kogel schuin de hoogte in vlak langs het raam met een harde knal en vlug trok ik terug. Toen het lichter werd, zagen we een troep Moffen op de hoek van de Bergweg—Schieweg staan. Er werd van tijd tot tijd flink gepaft en je kon hard geschreeuwde bevelen horen".¹

Niet altijd lag het intimiderende karakter van het optreden der Duitsers in het gebruik van de wapenen. „Een angstige sfeer” ontstond ook daar waar de Duitsers onverwachts een straat hadden afgezet en dreigend geweren op de huizen gericht hielden. Dezelfde reacties als op Vrijdagmorgen in de buitenwijken vinden we ook hier terug. „Stomverbaasd” en „zenuwachtig” waren de bewoners van de Diergaardesingel, toen zij 's morgens omstreeks half zes plotseling door „geruis en geroep” op straat werden gewekt.

„Door de Duitsers werd geroepen, dat de ramen dicht moesten. De soldaten stonden aan de waterkant met het gezicht naar de huizen. Ik — zo vertelt Van der D. — woon aan een singel, waar aan één kant huizen staan. De soldaten hadden de geweren in de aanslag en handgranaten in de hand. Enkele geweren waren gericht op de huizen. Nog steeds wisten wij niet wat er aan de hand was. Men was stomverbaasd en zenuwachtig. Er was een angstige sfeer. Voortduren vroeg men elkaar: „Weet U wat er aan de hand is?” Ondanks het feit, dat wij niet uit het raam mochten hangen, werd af en toe toch een raam opengeschoven en vroeg men elkaar, wat er nu eigenlijk gaande was. De Duitsers stonden niet alleen op straat. Zij zaten ook aan de zijanten op de daken, zodat een middenblok eventueel onder vuur kon worden genomen.”²

Van der D. vertelt verder, dat deze toestand tot ongeveer half acht duurde. Daarna kwam de luidsprekerwagen en bijna gelijktijdig werd het *Bevel* afgegeven. Om acht uur kwamen twee soldaten, die hem meenamen.

Uit dit voorbeeld blijkt, hoe bewoners van één straat soms direct geïsoleerd werden van andere. Evenals in de buitenwijken op 10 November, waren er in de binnenstad daarentegen ook buurten, waar op dat moment nog niets aan de hand was. Binnen de afzetting van een bepaalde wijk was enig verkeer zelfs nog mogelijk. A., die in het noordelijk gedeelte van de binnenstad woonde en reeds allerlei geruchten had gehoord, ging 's morgens om half acht naar de dokter om een „briefje” te halen. Hij passeerde wel enkele soldaten, maar werd nergens aangehouden. Om half negen op weg naar huis, kon hij echter niet meer terug. Hij werd opgedreven naar het ziekenhuis op de Bergweg.³ Ook een politiemann werd omstreeks deze tijd gedwongen het ziekenhuis binnen te gaan. Hij rapporteerde hiervan:

„Toen ik echter de achteringang van genoemd ziekenhuis wilde passeren, kwamen er plotseling drie Duitse militairen uit die achteruitgang, waarvan er twee met een machinepistool gericht, mij sommeerden om de genoemde ingang binnen te gaan; de derde militair zag ik ter plaatse een mitrailleur op de straat opstellen, waarna deze mij in het Duits gesproken, de woorden nariet: „Zo smerige saboteur, loop eens wat harder”, waarna hij mij schijnbaar voor de aardigheid enige schoten uit die mitrailleur achternazond, welke alle naast mij in de grond terecht kwamen.”⁴

¹ Dagboek van Mej. F. K.

² Verslag van de bespreking met G. W. van der D., blz. 1.

³ Verslag van de bespreking met W. J. A., blz. 3.

⁴ Rapport van de agent van politie D. E., Rotterdam, 20 December 1948.

Terwijl in sommige buurten onverhoeds mannen op straat werden „opgepakt”, waren de Duitsers elders nog bezig het *Bevel* af te geven. In het Centrum waren zij reeds omstreeks vier uur begonnen.¹ Omstreeks zeven uur reden luidsprekerwagens door de binnenstad en maakten de inhoud van het *Bevel* bekend.²

De wijze waarop de biljetten in de binnenstad werden uitgereikt, vertoonde geen verschil met de wijze waarop dit in de buitenwijken geschiedde. Ze werden in de bus gestopt, onder de deur geschoven of aan een der bewoners afgegeven. Waar huizen werden overgeslagen, stelden de burens elkaar op de hoogte.³ Ook drongen de Duitsers soms de huizen binnen en kwamen zij aan het bed van de man, die zich direct „*reisfertig machen*” moest.⁴ Elders weer bonsden zij op de deuren met geweerkolven,⁵ of schoten en gooiden zij met handgranaten, als zij geen gehoor kregen. Een commissaris van politie vertelde hieromtrent:

„Ik werd . . . om zeven uur wakker. Toen werd er op de bel gedrukt of gerammeld. Dat was bij mijn burens blijkbaar ook het geval. Wat het was, of ze niet vlug genoeg open deden, weet ik niet, maar ik hoorde een schot vallen. Ik hoorde handgranaten ontploffen. Ook ik deed open; er stond een Duitse soldaat met een briefje in de hand. De buurt was helemaal in rep en roer”.⁶

Na het afgeven van het *Bevel* gebeurde het veelal, dat de Duitsers gedurende enige tijd weer verdwenen. Vaak kwam het voor, dat zij bij het uitreiken van het biljet meteen zeiden, hoe laat ze terugkwamen of waar de mannen zich op straat moesten melden. In de tussentijd was het voor de bevolking wel mogelijk aan de deuren de toestand te bepraten.⁷ In andere wijken, bijv. in het noordelijke gedeelte van de binnenstad, kon een predikant op zijn fiets nog alle kanten uit.⁸ In het midden van de stad, ter hoogte van de Schiekade, achter het Hofplein, kwamen vrouwen op straat om snel wat levensmiddelen in te slaan. In één dier straten stond „zo’n enorme rij mensen met pannetjes”, dat een Rotterdamse, (op weg om ergens wat boter te kopen) maar weer naar huis ging. Wat ze op weg naar huis zag, beschreef zij als volgt:

„Op het eind van de Banierstraat staat al een tijd een post. Twee Moffen met een mitrailleurkje en hun geweer in de aanslag. Een houdt zijn revolver in de linkerhand en vuurt steeds weer in de lucht of een verlaten straat in. Puur intimidatie. Als wij terugkomen blijkt die post verplaatst te zijn naar de hoek Vrouw Jannestraat—Roovalkstraat en op de hoek van de Banierstraat zijn andere mannetjes gekomen. Het zijn jonge ventjes, die een pijp of een sigaret uit hun mondhoek laten hangen en iedere man tegenhouden om te informeren waar hij heengaat. Wij lopen over de Schiekade om te gaan kijken, hoe het bij ons huis is. Zo nu en dan knalt er weer een schot en je kunt niet horen, waar het precies vandaan komt. Soms is het vlakbij. Misschien vuurt er dan weer een of andere idioot zijn pistool af in de lucht. Op de Schiekade lopen zwaar gewapende mannetjes de bevelen huis aan huis af te geven. . .

¹ a. Verslag van de bespreking met T. A. W. B., blz. 1 en 2.

b. Verslag van de bespreking met J. J. G., blz. 2.

² Verslag van de bespreking met B., blz. 1.

³ a. Verslag van de bespreking met C. L. H., blz. 2.

b. Verslag van de bespreking met G. K., blz. 2.

⁴ Brief van T. O., Rotterdam, 12 Juni 1948.

⁵ Verslag van de bespreking met A. K., blz. 1.

⁶ Verslag van de bespreking met B. M., blz. 5.

⁷ Zie noot 6, blz. 6.

⁸ Verslag van de bespreking met B., blz. 1.

Een vertelt, dat wij van de straat moeten. Door het gasthuis gaan we gauw weer terug. Nu lopen ook in de Vrouw Jannestraat huis aan huis soldaten de papiertjes af te geven. Ook bij ons komt er een bellen. En nu is het wachten op de kerels die de huizen binnen zullen komen om de mannen te halen, want natuurlijk gaat er geen de straat op. Het is een bijna onmogelijk iets om hieraan te ontkomen. Zeker uit alle arbeiderswijken kan bijna niemand ontsnappen. Waar moet je je verstoppen in die huizen met zoveel étages en zoveel gezinnen.

We doen niets anders dan in angst zitten. Je loopt maar rond van voor naar achter. Het blijft hetzelfde gedoe in onze buurten van zo nu en dan eens knallen en aanhouden van alle mannen. Ik ga weer eens naar huis. Daar hebben ze ook alleen nog maar het „Bevel” gekregen.¹

Uit de verhalen van mejuffrouw K. en anderen² blijkt dat ook na het uitreiken van het *Bevel* nog geschoten werd. Een hoofdagent van politie rapporteert, dat bij hem in de buurt, in het stratencomplex genaamd *De Wereldhaven* (Goudsesingel en achtergelegen straten) „af en toe” werd geschoten, blijkbaar „om de mensen, die zich voor hun huizen bevonden, schrik aan te jagen”.³ Ongetwijfeld was dat ook de bedoeling. Het blijkt hieruit, dat ondanks het vele schieten, slechts vijf personen door een kogel dodelijk werden getroffen en één persoon — volgens opgaven van de GGD werd gewond.⁴ Dat de Duitsers in elk geval het gewenste effect bij verschillende mannen bereikten, spreekt — zoals we reeds zagen — duidelijk uit de opmerking van W.⁵ Op Van A., die ook de indruk had dat elders mannen werden „neergeknald”, die niet meewilden, maakte dit een „angstige indruk”.⁶

Telkens wanneer een buurt in een wijk was „leeggehaald”, begonnen de Duitsers met een volgende. Het gebeurde dan wel, dat zij eerst poolshoogte kwamen nemen. Hoe dat ging, werd in een dagboek als volgt aangetekend:

„Op de hoek van de Spoonsingel komt een post te staan met het mitralleurtje. Een Mof komt langsrijden op een pracht fiets, gestolen natuurlijk, met een plattegrond in zijn hand. Hij rijdt een paar keer heen en weer. Daarna komt er een open auto langs met vier Mofen, ieder met een grote plattegrond. Nu wordt deze wijk afgezet en onder handen genomen. Het wordt zeer spannend. Ze beginnen met weer een beetje te knallen”.⁷

Om de angst nog groter te maken en elk gevoel van weerstand te breken werd ten slotte, zo schreef een ander, voordat de huiszoeking begon, nogmaals geschoten.⁸

Uit bovenstaande voorbeelden blijkt, dat de razzia in de binnenstad in beginsel op dezelfde wijze werd uitgevoerd als op de vorige dag in de buitenwijken. De afzettingsmaatregelen werden stipt doorgevoerd en regelmatig weerklonk het schieten. Toch deelde een aantal personen uit de binnenstad mede, geen schieten te hebben

¹ Dagboek van Mej. F. K.

² Dagboek van H. B.

³ Rapport van de hoofdagent van politie J. B., Rotterdam, 20 December 1948.

⁴ a. Gegevens, verstrekt door de Gemeentepolitie te Rotterdam, betr. het neerschieten van personen op 10 en 11 November 1944.

b. Uittreksel uit het Ongevallenregister van de GGD te Rotterdam van 10 en 11 November 1944.

⁵ Zie noot 8, blz. 113.

⁶ Verslag van de bespreking met W. van A., blz. 4.

⁷ Dagboek van Mej. F. K.

⁸ Dagboek van H. B.

gehoord.¹ Ook ten aanzien hiervan blijkt het Duitse optreden dus verschillend te zijn geweest. Dat het aantal personen dat wel melding maakte van geschiet en het gooien van handgranaten groter was, is waarschijnlijk te verklaren uit het feit, dat het grote aantal Duitsers, dat op 10 November de razzia in de buitenwijken uitgevoerd had, op 11 November voor het belangrijkste deel op de geringere oppervlakte van de binnenstad geconcentreerd was.

DE REACTIES VAN DE BEVOLKING

De omstandigheden, waaronder op Zaterdag de Duitse actie in de binnenstad werd uitgevoerd, riepen vrijwel dezelfde angstverschijnselen wakker als op Vrijdag 10 November in de buitenwijken. Er was de herinnering aan het vroegere Duitse optreden, en deze versterkte en activeerde de angsten, die tijdens het schieten ontstonden.² Alle motieven om aan het vorderingsbevel gehoor te geven, die wij op Vrijdag bij de mannen aantroffen, vinden we dan ook op Zaterdag terug. Er was de angst voor represailles tegen het gezin of tegen eigen leven. Ook het vermoeden, dat men in de omgeving of althans in Nederland te werk zou worden gesteld en de verwachting op *Ausweise* vrijstelling te krijgen, waren voor verscheidenen aanleiding geen risico te nemen.³

Velen volgden het *Bevel* stipt op en gingen zich melden; vele anderen wachtten thuis af, tot de Duitsers hen kwamen halen. De laatsten liepen wel enig risico gestraft te worden, zoals het *Bevel* dreigde, maar daarentegen hadden zij een kleine kans bij de huiszoeking te worden overgeslagen. Bovendien konden zij — zoals K. schreef — „de kleine voldoening” smaken, zich niet vrijwillig te hebben gemeld.⁴ Verder ging in de binnenstad de passieve weerstand van de geïsoleerde, geïndividualiseerde burger tegen het georganiseerde geweldsapparaat niet. Tegenover de gewapende, centraal geleide Duitsers, stond de weerloze Rotterdammer volslagen machteloos. Het maakte dan ook weinig verschil of men wel of niet op Vrijdag gewaarschuwd was. Op de dag zelf werkten de psychisch neerdrukkende invloeden op een ieder vrijwel even sterk, ook op degenen, die zich hadden verborgen, nadat ze de

¹ a. Verslag van de bespreking met A. K., blz. 2 en 3.

b. Verslag van de bespreking met E., blz. 2.

c. Verslag van de bespreking met H. M., blz. 2.

² a. Dagboek van L. van D.

b. Brief van B., Rotterdam, 22 Januari 1949.

³ a. Dagboek van P. B.

b. *Mijn verblijf in Duitsland. 11 November 1944—2 Maart 1945*, door B. H.

c. Verslag van de bespreking met H., blz. 3.

d. Verslag van de bespreking met C. M., blz. 1.

⁴ a. „Het geeft me dan als het ware nog die kleine voldoening, dat ik tenminste niet uit vrije beweging op straat ben gaan staan, maar dat ze mij weg moeten halen”. Dagboek van P. L. K.

b. P. D. schreef t.a.v. hiervan: „Met schaamte moet ik bekennen, dat het overgrote deel van de Rotterdamse bevolking, dat geen schuilplaats had kunnen vinden, zich *gemeld* heeft door zich op straat te begeven, inplaats van in huis te blijven om één voor één gehaald te worden. Dat had nog iets op massaal verzet geleken”. Brief van P. D., Rotterdam, 1 December 1949.

vorige dag reeds iets hadden gehoord. E. die Vrijdag het *Bevel* gezien en zich verborgen had, schreef ons:

„Nu moet U niet denken dat ik zo dapper was, want elk schot dat ik hoorde was net of dat voor mij bestemd was. Ik lag te rillen van koude en van de zenuwen. Aan deze verschrikkelijke toestand kwam pas om acht uur 's avonds een einde, toen mijn vrouw me er uit liet.”¹

En L., die de vorige avond met een elektrische stoof in zijn schuilplaats was gekropen, schreef dat de minuten nooit te vergeten zijn, toen hij de zware voetstappen hoorde van de soldaten, die bij de bovenbewoners naar mannen vroegen. L. zat te rillen met zijn zakdoek in de mond.² Hij hield echter vol en bleef vrij. Anderen, die eveneens gewaarschuwd waren, konden de spanning echter niet verdragen. K., die in een kelder verborgen zat, kwam er uit, toen het *Bevel* werd afgegeven en hij de bedreigingen las.³

Tenslotte waren er de tallozen, die de vorige dag reeds waren gewaarschuwd of geruchten hadden gehoord, maar zich om bepaalde redenen niet durfde verbergen. Zo was er de angst voor represailles tegen het gezin. K. wilde het risico om onder te duiken niet nemen, al was er „natuurlijk wel een mogelijkheid om weg te komen”.

„Ook ging het praatje dat, wanneer je gesnapt werd, het hele huis ondersteboven gehaald zou worden en de boel in brand gestoken. Vóór die tijd waren al brandstichtingen geweest”.⁴

De angst voor brandstichtingen en andere vormen van geweldpleging was ook in de binnenstad wel een der belangrijkste redenen, waardoor zo velen — dus tevens degenen, die reeds het een en ander wisten — in handen der Duitsers vielen. K., die de vorige dag van de afzetting had gehoord, was bang dat de Duitsers „een bom” in zijn huis zouden gooien, wanneer hij in huis zou worden gevonden. „Ik ben uiteindelijk gezwicht en heb m'n spullen gepakt”, vertelde hij.⁵

De angst voor represailles indien de mannen zich niet zouden melden, was bij vrouwen soms zo groot, dat zij druk uitoefenden om te vertrekken. D. had de vorige dag zijn vrouw reeds ingelicht en Zaterdagmorgen er nog eens over gepraat om met een drankje naast zich in bed te gaan. Zijn vrouw was echter uiterst zenuwachtig en zei volgens D.:

„Je weet niet wat er gebeurt, ze halen je weg, misschien halen ze de hele boel wel om en wordt het huis afgebrand. Ze trappen je de trap af, als ze je vinden”.⁶

De angst ging soms zo ver, dat vrouwen bij voorbaat de bagage voor de man in orde maakten. De volslagen machteloosheid en de aanpassing aan een dreigend a.h.w. onafwendbaar gevaar, bleken ook uit de hulp, die burens elkaar verstrekten. K. meent dit op de volgende wijze te moeten interpreteren:

¹ Brief van H. B. E., Rotterdam, 11 Juni 1948.

² Brief van P. W. L., Rotterdam, 15 Juni 1948.

³ Brief van J. J. K., Rotterdam, 16 Juni 1948.

⁴ Verslag van de bespreking met G. L. K., blz. 3.

⁵ Verslag van de bespreking met A. K., blz. 2.

⁶ a. Verslag van de bespreking met M. D., blz. 4.

b. Verslag van de bespreking met T. A. W. B., blz. 3.

„En in de uren, uren die wellicht één der vernederendste in je leven zullen blijken te zijn, leert men zijn vrienden en de naastenliefde van de goede vaderlanders kennen. Een ieder heeft wellicht iets voor je, wat je van pas kan komen”.¹

De druk waaraan de bevolking onderhevig was, kwam uiteraard niet alleen voort uit de angst voor brandstichting en fusilleringen. Tegenover haar — we zezen er reeds verschillende malen op — stond het gehele machtsapparaat, de feilloos werkende Duitse organisatie met haar systematische afsluiting van wijken en de daarop volgende afzetting van elke straat. De biljetten met hun dreigende en ook vage inhoud waren ontvangen of, indien dit niet het geval was, had men het *Bevel* uit de luidsprekerwagen gehoord of was de inhoud door anderen medegedeeld. Op de bevolking werkte dus het geheel van het Duitse optreden in; daardoor waren het in de praktijk ook meerdere motieven tegelijk, die de mannen aanleiding gaven aan de Duitse eis gehoor te geven. Dit blijkt o.a. uit de dagboekantekeningen van B. Hij wist op de tiende November reeds, dat een razzia in de buitenwijken plaats vond. De elfde (hij was die dag juist 12½ jaar getrouwd) schreef hij 's avonds in de verzamelplaats (het centraal Belastinggebouw) de motieven op, waarom hij zich gemeld had.

„Wat te doen: Me ziek houden? Och kom, onzin. Elke *Sanitäter* zou met één oogopslag kunnen vaststellen dat ik gezond ben als een burger in oorlogstijd maar kan zijn. . . Er was ons verteld geworden dat burgers uit andere grote steden voor een paar weken aan een verdedigingslinie hadden moeten werken, anderen weer hadden de oogst moeten binnenhalen of aardappels moeten rooien. Wat voor reden was er dus voor ons om ongerust te zijn? . . . Toch lokte het vooruitzicht voor de gehate Mof te moeten werken niet bijzonder aan. En ook was het heel hard mijn vrouw, die over een paar maanden haar eerste kind verwacht, alleen en vrijwel onverzorgd te moeten achterlaten. Als ik me eens schuil hield? Maar het is wel heel moeilijk zich in een bovenhuisje in de stad te verbergen. Ik had aan de overzijde van de Schie gezien hoe grondig de huizen doorzocht werden en als ik ontdekt werd zouden de Duitsers niet mals zijn. Een handgranaat in de woning geslingerd was een veel toegepaste wraakoefening en een pistool werd al heel lichtvaardig door hen gehanteerd. Woog dit gevaar wel op tegen de last van een paar weekjes van gedwongen arbeid?”²

Voor de schrijver van het zojuist geciteerde dagboek was, zoals blijkt, de situatie moeilijk, ook al doordat hij geen schuilplaats had. Maar ook op degenen, die zich wel konden verbergen, werkten soms zo vele belemmerende factoren tegelijk in, dat zij van de mogelijkheid, om zich te verbergen geen gebruik maakten. Dit geldt b.v. voor M. Hij had Vrijdag gehoord, wat er gaande was, had zich de volgende morgen verborgen, maar was weer tevoorschijn gekomen, omdat zijn kinderen het wisten. Ook vertrouwde hij zijn benedenbuurman niet en woonden er enkele NSB-ers in zijn straat. Verder maakten de mensen „elkaar bang en vertelden, dat er aan de overkant van de Schie al een huis in brand was gestoken. Zo werd er ook verteld, dat een man thuis was gebleven en later door de Duitsers was weggehaald”.

Ook uit dit voorbeeld blijkt, hoe iemand aan verschillende invloeden tegelijk onderhevig was. M. wilde niet gaan en gaf daarvan blijk door s' morgens te willen wegkruipen. Maar de dreigende represailles en de gedragingen van de mensen uit zijn

¹ Dagboek van P. L. K.

² Dagboek van P. B.

omgeving brachten zijn oorspronkelijk plan aan het wankelen. Tenslotte had hij goede papieren en daarop vertrouwdde hij maar. Toen de Duitsers kwamen, ging hij mee. Ondanks zijn *Ausweise* kwam hij in Duitsland terecht.¹

Uit deze voorbeelden blijkt wel hoe zij, die reeds op een of andere wijze van de dreigende actie hadden gehoord, vrijwel dezelfde motieven om te vertrekken noemden, als diegenen, die op de eerste dag door de Duitsers werden overrompeld. Wij zouden in herhaling treden, wanneer nog eens uitvoerig zou worden vermeld, hoe ook diegenen, die tevoren niets wisten, op dezelfde wijze reageerden. Het is overbodig, omdat deze laatsten onder dezelfde materiële en psychische omstandigheden leefden als alle anderen. Vanuit dit gezichtspunt is het niet verwonderlijk, dat ook op de tweede dag de angst voor het verraad aanwezig was. De onzekerheid, hoe de Duitsers zouden optreden wanneer mannen in een huis zouden worden gevonden, teisterde in de binnenstad de bevolking evenzeer als in de buitenwijken:

„De mensen gingen afwegen, ze gingen elkaar in de gaten houden. Dat heeft tot gevolg gehad, dat bepaalde personen meenden niet achter te kunnen blijven, omdat ze bang waren verraden te worden”.²

Zeker waren er mensen die, door welke karakterstoornissen ook, opmerkingen maakten als: „Als die-en-die weer kans ziet om zijn zoon te verbergen, dan zal ik zorgen, dat het afgelopen is”.³ Maar onder een dergelijke bedreiging hebben zich niet zo velen gemeld. Er was een meer algemene angst voor verraad. De kiem hiervan was trouwens veelal reeds in het gezin zelf op te merken. H. vertelt, dat een notaris die beneden hem woonde, wel vier maal bij hem kwam en vroeg, wat hij moest doen. Zijn vrouw was n.l. zo zenuwachtig, dat zij misschien de Duitsers zou zeggen, waar hij verborgen zat.⁴ Een dergelijke angst hadden velen voor hun bureu, en in sommige gevallen terecht. Wat immers te denken van hen die, voordat de Duitsers in huis waren, reeds vragen stelden als: „Waar is Jan, die is er niet”. Mevr. B., die ons dit mededeelt, schreef dat de bewuste Jan suikerziekte had en te bed ging liggen.⁵

Van der S. merkt op, dat er geen verraad was, maar wel overdreven belangstelling of „gegadigden” zich wel meldden.⁶ Daarentegen wijst R. op een geval van ongegronde angst voor verraad. Hij vertelt:

„Enige benauwende gevoelens heb ik wel gehad, aangezien de benedenbureu (drie personen) ook voor wegvoering in aanmerking kwamen en de jaloersheid misschien groot zou zijn, dat ik nog thuis was. Tot mijn vreugde bemerkte ik later, dat ook deze personen zich hadden schuilgehouden”.⁷

Vele overwegingen zijn het dus geweest, die mannen er toe brachten, aan het Duitse bevel te voldoen: door verschillende angsten werd men gedreven. En onder-

¹ Verslag van de bespreking met C. M., blz. 1 en 2.

² Verslag van de bespreking met H. M., blz. 2.

³ Verslag van de bespreking met J. van M., blz. 5.

⁴ De notaris verborg zich en bleef vrij. Verslag van de bespreking met A. A. H., blz. 10.

⁵ Jan werd niet verraden en bleef thuis. Brief van Mevrouw E. B., Rotterdam 22 Januari 1949.

⁶ Vragenlijst ingevuld door J. R. van de S.

⁷ Bijlage bij de vragenlijst, ingevuld door L. R.

tussen gingen het schieten en het afzetten voort. Soldaten verschenen in de straten, dreven de mannen die buiten stonden oopen en haalden de anderen uit huis.

Het optreden van de Duitsers tijdens de huiszoeking was eveneens weinig verschillend van de eerste dag. Met getrokken revolver¹, met het geweer in de aanslag,² „als lopende forten”³ traden zij de huizen binnen. Soms was de huiszoeking vrij intensief,⁴ soms oppervlakkig en werd vrijwel alleen naar het persoonsbewijs gevraagd.⁵ Ook waren er Duitsers, die slechts aan de deur van de woning naar mannen kwamen vragen, maar niet de kamers binnentraden.⁶

In overeenstemming met de verschillende wijzen waarop de huiszoeking werd verricht, liep ook het gedrag der Duitsers tijdens deze laatste phase van de razzia uiteen. P. noemt dat optreden „onbeschoft”⁷, een ander „ruw”.⁸ Anderen noemen het gedrag „soepel”⁹, „behoorlijk”¹⁰, „correct”¹¹ en een enkeling zelfs „vreselijk hoffelijk”¹²; vooral golden deze beoordelingen voor de ouderen. Van D. die thuis nogal „bejaarde mensen” had gehad, kreeg op straat „het jonge tuig”.¹³ Behalve dat tijdens de huiszoeking de soldaten zich tot op zekere hoogte van de discipline konden bevrijden en daardoor vrij gemoedelijk konden optreden, indien zij dit wensten te doen, speelde op deze dag — misschien zelfs meer dan de vorige — de vermoeidheid bij hen een belangrijke rol.¹⁴

Hoe verschillend het Duitse optreden was, moge blijken uit hun houding ten opzichte van zieken. Door E. lieten zij zich overtuigen, dat hij longontsteking had; in werkelijkheid was hij slechts verkouden.¹⁵ G., die een oud lidteken van een maagoperatie had verbonden en te bed was gaan liggen, lieten zij thuis.¹⁶ Het Tehuis voor Werkende Jongens daarentegen, haalden zij leeg.¹⁷

Uit het bovenstaande blijkt, dat tijdens de huiszoekingen niet ruw is opgetreden. Wij wezen er reeds op, dat dit trouwens niet nodig was. De ongewapende man kon

¹ Dagboek van J. P. A. van D.

² Brief van A. C. van der G., Rotterdam, 14 Juni 1948.

³ Verslag van de bespreking met de hoofdaalmoezenier B. J. A. H., blz. 2.

⁴ Brief van A. C. van der G., Rotterdam, 12 Maart 1949.

⁵ a. Verslag van de bespreking met A. H., blz. 4.

b. Verslag van de bespreking met G. W. B., blz. 2.

⁶ Brief van S. B. L., Rotterdam, 16 Juni 1948.

⁷ Vragenlijst, ingevuld door L. P. P.

⁸ Vragenlijst ingevuld door F. T. S.

⁹ Vragenlijst, ingevuld door J. R. van der S.

¹⁰ Vragenlijst, ingevuld door D. U.

¹¹ Vragenlijst, ingevuld door Jos. S.

¹² De Duitser had aangebeld en gezegd: „*Schöne Frau, sind Sie allein?*” Hij was vreselijk hoffelijk. Mijn vrouw heeft hem binnengelaten en gezegd, dat haar man bij de politie was, op het bureau. Hij is toen weer vertrokken.” Verslag van de bespreking met M., blz. 2.

¹³ Verslag van de bespreking met P. W. van D., blz. 4.

¹⁴ Vragenlijst, ingevuld door F. H. K.

¹⁵ Brief van G. J. E. aan R.v.O., Rotterdam, 20 Juni 1948.

¹⁶ Brief van A. C. van der G. aan R.v.O., 14 Juni 1948.

¹⁷ Op de verzamelplaats (het Belastinggebouw) werden de jongens vrijgelaten. Brief van F. J. B., Rotterdam, 11 Juni 1948.

toch niets doen tegen de soldaat, die bij hem binnenstapte. En bovendien: kort voordat de Duitsers de huizen binnendrongen, werd soms op straat uit mitrailleurs geschoten. B. beschreef dit in zijn dagboek als volgt:

„Om een uur of twaalf in de middag kwamen weer een paar Moffen met platte petten de straat in. Een hevige geknetter volgde . . . Daarna een tijd doodse stilte, waarbij ook het weer nog meewerkte door af en toe wat zonlicht tussen de wolkenflarden door te werpen. Plotse-ling ging er een gejammer op en hoorde ik gehuil en afscheidskreten van: „Dag, dag, moeder, dag vader”, enz. Voetgeschuifel en gestamp van Moffenlaarzen . . . Gepakt en gezakt met dekens, koffers en rugzakken zag ik een hele troep mannen en jongens uit de straat, omringd door een paar Moffen, weggevoerd worden. Vrouwen die voor een allerlaatste maal nog eens afscheid wilden nemen, werden teruggejaagd.”¹

Evenals op de eerste dag geschiedde het ook in de binnenstad dat — zoals een predikant vertelde — „jaloerse vrouwen” tegen anderen zeiden: „Mijn zoon is weg, waarom de jouwe niet?” Uit angst voor verraad gingen verschillenden zich dan nog melden.² Een pater bevestigt een dergelijk optreden met de opmerking: „Op de Bergweg was een geval, waar twee jongelui ondergedoken zaten in de kelder. Zij zijn zich gaan melden, omdat de buurvrouw (wier man was weggehaald) dreigde hen te verraden.”³

Soms werd een na-controle gehouden. In een R.K. kerk aan de Goudse Rijweg kwamen de Duitsers om twaalf uur nog eens terug, om de toren te doorzoeken, daar er volgens hen mannen waren verborgen. Deze hadden er inderdaad gezeten, maar hadden inmiddels in de kerk een beter heenkomen gezocht.⁴ Een ander vermeldt, dat op het gerucht dat een na-controle zou worden gehouden, mannen zich alsnog gingen melden.⁵

De razzia die op de tweede dag werd uitgevoerd, vond, zoals gebleken is, vrijwel op dezelfde wijze plaats als op de eerste. Ook de reacties van de bevolking kwamen van het eerste optreden van de Duitsers tot aan de na-controle vrijwel geheel overeen met het gedrag van de bevolking in de buitenwijken. Degenen die reeds gewaarschuwd waren, vormden hierop geen uitzondering. Wij wezen er reeds op, dat dit nauwelijks verwondering kan wekken. De uiterlijke omstandigheden waaronder gewaarschuwden en niet-gewaarschuwden verkeerden, waren vrijwel gelijk. Innerlijk stonden ook zij onder dezelfde druk. Afgezien van hen, die op Vrijdag reeds een schuilplaats opzochten, waren er nog anderen, die in onzekerheid verkeerden of op Zaterdag de razzia eveneens zou plaats vinden. Het leidde tot een uitstel van handelen, waardoor ook zij uiteindelijk onder dezelfde omstandigheden kwamen te verkeren, als degenen, die niets wisten. En door al deze oorzaken kon ook in de binnenstad de Duitse opzet slagen.

¹ Dagboek H. B.

² Verslag van de bespreking met B., blz. 4.

³ Verslag van de bespreking met A., blz. 2.

⁴ Verslag van de bespreking met D., blz. 2.

⁵ Verslag van de bespreking met B., blz. 4.

HOOFDSTUK VII

DE TOCHT NAAR DE VERZAMELPLAATSEN OP 11 NOVEMBER

Evenals op de eerste dag van de razzia sjokten op de tweede van de vroege morgen af groepjes en groepen mensen door de straten van Rotterdam. Het verloop van de gebeurtenissen op Zaterdag week niet af van dat op Vrijdag. Men ging onder bewaking of op eigen gelegenheid naar de concentratiepunten of verzamelplaatsen. Iedereen die alleen ging, bleef door de afzetting van de straten onder voortdurende bewaking van de Duitsers. Zij gaven ook de richting aan, waarin men moest lopen; „Het was net een opgestelde fuik”, vertelde Van E.¹ Op de concentratiepunten ontstonden op deze wijze langzamerhand grotere colonnes, die vervolgens naar de verzamelplaatsen trokken. Dit nam soms veel tijd in beslag. Zo vertelt W., dat hij zich 's morgens om half negen al gemeld had en pas om half twaalf op het Nenijs-terrein aankwam, terwijl dat van zijn huis slechts een kwartier lopen verwijderd was. W. woonde in de Groen van Prinstererstraat en werd met ongeveer 150 mannen uit zijn straat in rijen in de Talmastraat opgesteld.

„Er kwamen er ook bij van de Heemskerkstraat, ook uit de dwarsstraten en van de Noorderhavenkade. Wij waren zeker met 400 man, toen alles op het plein bij elkaar stond. . . Van de Talmastraat eerst naar de flat aan de Dr. de Visserstraat, waar nog meerdere gevorderden bij kwamen. Toen wij verzameld waren, was het intussen een heel lange colonne geworden en moesten wij weer terug over de Bergselaan, Schieweg, Schepenstraat, Statenweg, en werden wij verzameld op het Nenijs-terrein in hallen.”²

Andere concentratiepunten waren o.a. de Veemarkt in Crooswijk, die afgezet was, en het Gemeente-Ziekenhuis aan de Bergweg. Geruchten dat men in het Ziekenhuis zou worden gekeurd, deden de ronde doch bleken onjuist te zijn.³ Men werd in groepjes naar binnen gebracht en na enige tijd in colonnes weggeleid naar het café-restaurant *Lommerrijk* of naar de tramremise aan de Kootsekade in Hillegersberg. Daar vandaan werd men uit de stad weggevoerd.⁴

Bij de vertrekkende mannen heerste onzekerheid over de toekomst, maar over het algemeen was men niet pessimistisch.⁵ Waarschijnlijk kwam het door deze stemming, dat er tijdens de mars naar de verzamelplaatsen geen incidenten plaatsvonden. Trouwens, iedere massale poging tot ontvluchten werd zoals uit het voorgaande reeds bleek, moeilijk gemaakt door de sterke afzetting en door het optreden van de Duitsers. Op sommige plaatsen

¹ Verslag van de bespreking met P. J. van E., blz. 3.

² Verslag van de bespreking met P. W., blz. 4 en 7.

³ a. Dagboek van A. B.

b. *Overzicht mijner belevissen tijdens de razzia van 11 November 1944 en mijn verblijf in Duitsland van 25 November tot en met 14 Februari 1945*, door A. K.

⁴ *Het Gemeente-Ziekenhuis aan de Bergweg in de oorlogsjaren (1940—1945)*, door Dr P. H. Kramer in het Rotterdams Jaarboekje. 1947.

⁵ Na zijn terugkomst schreef de B.: „Indien we *toen* hadden geweten, wat ons te wachten stond, zouden er nog zeer velen de risico van onderduiken hebben gekozen. Maar volkomen onwetend stapten we voort. . .” *Relaas van de belevissen van H. de B.*

„traden (zij) op met duwen en snauwen en vloeken en soms duwden ze ons met de kolven van de geweren in de rijen. Op de hoek van de straat stond een mitrailleur opgesteld.”¹

Overigens ook waar geen sterke bewaking aanwezig was, zat de angst er flink in, zowel bij de mannen als bij de achtergebleven bevolking. Gedachten aan ontvluchten² of aan het bieden van hulp kwamen niet op. De huisdeuren waren meestal gesloten.³

Niet op alle plaatsen was de houding der achterblijvenden even lijdzaam. Hier en daar kwamen de vrouwen de straat op om de mannen te volgen. Zij werden echter tegengehouden door de Duitsers, die dreigend hun revolvers en mitrailleurs op haar richtten.⁴ In de Claes de Vrieselaan waren vrouwen, „die hun man niet meer los lieten en *per se* mee wilden. Die werden dan van elkaar gehaald. . .”⁵

Wat betreft de bejegening der vrouwen door de Duitsers leverde de binnenstad geen gelijkvormig beeld op. Dit was evenmin het geval geweest in de buitenwijken. Richtten de wachten in de ene straat een mitrailleur op haar, in de andere liet men haar ongemoeid.⁶ Het dagboek van B., waaruit hieronder een citaat volgt, geeft de algemene atmosfeer, waarin het vertrek plaats vond, treffend weer:

„Met gebalde vuisten veegde ik mijn tranen weg, ze” (B.’s vrouw) „mocht niet zien, hoezeer het me pijn deed. Zo ging ik de kade af, temidden van mijn burens. Nog een laatste groet bij de hoek, even nog blijven staan, even wuiven en dan voorwaarts. Wij waren de allerlaatsten; wij hadden allen voorbij zien gaan, ook die mannen waarvan ik verwacht had, dat ze thuis zouden zijn gebleven. Er was blijkbaar geen ontkomen aan, met hun bekende grondigheid hadden de Duitsers hun plannen uitgevoerd. Om de honderd meter stonden schildwachten met starre gezichten, de bajonet op ’t geweer. Enkele huizen werden doorzocht. „Doorlopen!” werd ons telkens bevolen. Behalve de paar mannen was er geen burger op straat, de ramen van de huizen waren gesloten, hier en daar stond een deur open. In ’n enkele stond een schreiende vrouw. „Niet huilen, *Mutti*”, hoorde ik een soldaat aan een toeroepen. „Uw man komt spoedig terug. Wij zijn al zo lang van huis!” Langzaam liepen we voorwaarts. Praten deden we bijna niet, soms vroeg er een hoe lang we nog zouden blijven, een vraag, waarop niemand antwoord kon geven. Het was zacht weer, soms scheen de zon even, dan weer liet een lauwe regen. Aan de overkant van het kanaal boven de huizen beefde een prachtige regenboog. Ver behoefden we niet te gaan, verkeerd lopen was onmogelijk, onze weg was helemaal afgezet door soldaten en politie. Het verzamelpunt was het Belastinggebouw aan de Westzeedijk. Er waren al duizenden mannen bijeen. Wij werden naar een van de hoogste étages gedreven.”⁷

Op de avond van de 11e November hadden de Duitsers hun buit binnen.

¹ Verslag van de bespreking met P. W. van D., blz. 5.

² a. Verslag van de bespreking met M. D., blz. 7.

b. Verslag van de bespreking met F. A. W., blz. 5.

³ a. Verslag van de bespreking met C. van G., blz. 3.

b. Verslag van de bespreking met G. K., blz. 3.

⁴ Verslag van de bespreking met P. W. van D., blz. 5.

⁵ a. Verslag van de bespreking met F. A. W., blz. 4.

b. K. vertelt: „Op straat stonden de mannen in het midden opgesteld. Vrouwen waren intussen naar beneden gekomen en stonden aan de deur goedendag te zwaaien. De Duitsers schoten, ofschoon niet erg, teneinde de vrouwen te intimideren naar binnen te gaan. Ik zelf hoorde nog, dat een van de Duitse soldaten tegen een ander, die schoot, opmerkte, dat het toch overbodig was, de mensen schrik aan te jagen”. Verslag van de bespreking met G. K., blz. 3.

⁶ a. Verslag van de bespreking met B. A. B., blz. 3.

b. Relas van de belevnissen van H. de B.

⁷ Dagboek van P. B.

HOOFDSTUK VIII

DE TOESTAND OP DE VERZAMELPLAATSEN

Om het ingewikkelde gebeuren van de beide razzia-dagen te kunnen volgen en begrijpen, werd in de voorafgaande hoofdstukken het verloop der feiten in chronologische volgorde behandeld. We zetten uiteen, welke maatregelen de Duitsers namen in de nacht van negen op tien November, hoe de omsingeling en de afzetting van de stad werden uitgevoerd, hoe wijken werden gevormd waarbinnen Duitse posten de wacht betrokken en huizenblokken systematisch werden uitgekamd, hoe de huiszoeking plaats vond en hoe de afvoer van de mannen naar de verzamelplaatsen was geregeld. We behandelden vervolgens de toestand in de binnenstad op de 10de November en vervolgden ons verhaal met een chronologische uiteenzetting van de gebeurtenissen zoals deze zich op de 11de November in de binnenstad voltrokken. In werkelijkheid traden echter een groot aantal gebeurtenissen niet na-elkaar maar tegelijkertijd op. Zo vond het wegvoeren van de mannen naar de verzamelplaatsen niet plaats na het beëindigen van de razzia in haar geheel, maar een onafgebroken stroom mannen trok gedurende de beide dagen naar de verzamelplaatsen en regelmatig vertrokken grote groepen naar de afvoerplaatsen. De belangrijkste functie van de verzamelplaatsen was juist het verzekeren van een regelmatige afvoer van de tienduizenden naar de plaatsen van waaruit het vertrek plaats vond. Weliswaar werden op de verzamelplaatsen ook vrijstellingspapieren en persoonsbewijzen gecontroleerd, vond er een keuring plaats en werd naar illegale personen uitgekeken, maar van al deze Duitse maatregelen — voor zover ze ernstig gemeend waren — kwam bitter weinig terecht. Aangenomen mag dan ook wel worden, dat de verzamelplaatsen vrijwel uitsluitend als sluis moesten fungeren om opstoppingen aan de afvoerplaatsen te voorkomen.

Teneinde een zo groot mogelijke geheimhouding van de voorgenomen razzia te verzekeren, hadden de Duitsers met het bezetten van de gebouwen, die als verzamelplaats dienst zouden moeten doen, gewacht tot kort voor de aanvang van de razzia. Zo werden in de nacht van 9 op 10 November bezet: het Feyenoord-Stadion, het Oude Feyenoordterrein, een autobusgarage van de Rotterdamse Electriche Tram aan de Sluisjesdijk, een aantal loodsen aan de Lek- en Keilehaven, het café-restaurant *Lommerrijk* en de tramremise aan de Kootsekade in Hillegersberg. Bovendien werden op de tiende November, de Marinierskazerne aan het Toepad en de houthandel van de N.V. Abraham van Stolk en Zonen als verzamelplaats in gebruik genomen. Een klein deel van de mannen die op de tweede dag waren opgepakt, werd verzameld op een van de plaatsen, die reeds de vorige dag in gebruik waren genomen. Een veel groter deel echter werd gevoerd naar gebouwen en terreinen, die op Zaterdag voor het eerst voor dit doel gebruikt werden. Hiertoe behoorden: het Beursgebouw, het Centraal Belastinggebouw, de Nenijszhallen, en de Heineken's Bierbrouwerij. Van

al deze verzamelgebouwen waren enkele, t.w. het Centraal Belastinggebouw, de garage aan de Sluisjesdijk en de Marinierskazerne, nog in aanbouw. Behalve in het Beursrestaurant, de Heineken's Brouwerij¹ en de remise in Hillegersberg waren nergens personen aanwezig, die de komst van de Duitsers aan anderen konden mededelen. In die gebouwen, waar wel mensen aanwezig waren, hielden de Duitsers het doel van hun komst geheim en werden allen meteen vastgehouden. Zij, die ouder dan 40 jaar waren, werden in de loop van de dag, toen de razzia overal reeds bekend was, vrijgelaten.² Alleen in de Heineken's Brouwerij slaagde de directie er in circa 120 man van het personeel reeds Vrijdag in de fabriek te laten onderduiken. De volgende dag wisten oudere personeelsleden nog een 35-tal van de binnengebrachte mannen in de brouwerij te verbergen. Zij hielden zich enkele dagen in de fabriek schuil.³

Bij de keuze der verzamelplaatsen hadden de Duitsers zich blijkbaar alleen laten leiden door de overweging, dat het noodzakelijk was duizenden personen gemakkelijk onder controle te houden en de voortdurende stroom van gaande en vertrekkende mannen te beheersen. Het waren dan ook grote gebouwen en afgesloten terreinen, die zij gevorderd hadden. Duidelijk was alle activiteit er op gericht, zoveel mogelijk mannen in zo kort mogelijke tijd via de verzamelplaatsen naar de afvoerplaatsen weg te leiden. Wel werden op verschillende verzamelplaatsen door de Duitsers de namen afgeroepen van gemeentebambtenaren die zich konden melden om eventueel vrijgesteld te worden, maar alles ging in een snel tempo en op het totaal der mannen betraf dit een zeer klein aantal. Zelfs waren er personen, die voor een dergelijke vrijstelling in aanmerking kwamen, maar desondanks werden doorgestuurd.⁴ Verder was de controle, die door de aanwezige *Freistellungsoffiziere* op de persoonsbewijzen en vrijstellingspapieren werd uitgeoefend zeer oppervlakkig. De B., die in een havenloods vertoefde, vertelt hiervan:

„'s Middags moesten we uit de loods en in rijen van tien gaan staan. Er werd zogenaamd persoonsbewijzencontrole gehouden en je *Ausweis* kon je laten zien. Ik heb nog een paar maal geprobeerd de loods uit te komen om de commandant te spreken te krijgen met mijn papieren, maar met een hoop gesnauw werd je teruggejaagd. „Dat komt morgen wel”, werd er gezegd. Toen wij opgesteld stonden, konden wij naar een andere loods gaan voor controle. Dit lukte echter niet. Je moest je persoonsbewijs laten zien, maar ze keken er amper naar en: doorlopen.”⁵

¹ a. Verslag van de bespreking met A. W., blz. 1.

b. Brief van J. H. van der K. aan R.v.O., Rotterdam, 29 Juli 1949.

c. Verslag van de bespreking met D. A. K., blz. 1.

d. Verslag van de bespreking met W. D., blz. 1—3.

e. Verslag van de bespreking met J. S., blz. 1, 2.

² a. Verslag van de bespreking met J. E., blz. 1, 2.

b. Verslag van de bespreking met L. J. W. M., blz. 1, 2.

³ Verslag van de bespreking met J. S., blz. 1—3.

⁴ Verslag van de bespreking met R. den B., blz. 1—3.

⁵ Verslag van de bespreking met Chr. J. P. de B., blz. 8.

In andere gevallen werd aan de papieren der Rotterdammers in het geheel geen aandacht besteed. K., die zich tot een Duitser wendde, kreeg ten antwoord: „Het komt wel in orde”. Hij bleef in het Feyenoord-Stadion negen uur wachten, maar werd 's middags om vijf uur toch weggevoerd.¹ Op het Oude Feyenoordterrein verliep de controle op dezelfde wijze als in het Stadion. De meerderheid der mannen werd weggevoerd, „zonder meer”.² Een arts vertelt, dat in de autobusgarage aan de Sluisjesdijk door de Duitsers gevraagd werd naar *Ausweise*. Nadat deze waren ingeleverd, mochten van een grote groep mensen slechts twee naar huis.³ In hetzelfde gebouw moest een groep andere mannen die voor vrijstelling in aanmerking kwamen, op een stempel wachten waarmee hun persoonsbewijs zou worden afgestempeld. Het werd laat en het stempel kwam niet. De mannen werden meegevoerd.⁴ Soms was het de mannen niet eens bekend, dat ze zich voor vrijstelling konden melden. Zo hoorde K., een assistent-accountant, dit pas 's avonds op het Nenijs-terrein, toen het te laat was.⁵ Toch hadden daar verscheidenen vrijstelling gekregen, en mochten personen die ouder waren dan 40 jaar, naar huis.⁶ Van een ander werden de papieren daarentegen verscheurd, toen hij daarmee vrij trachtte te komen.⁷

Behalve *Ausweise* hadden vele Rotterdammers doktersattesten bij zich, waarmee zij hoopten vrijgesteld te worden. In verreweg de meeste gevallen werd hieraan, evenals aan de vrijstellingspapieren, niet de minste aandacht besteed. Op verschillende verzamelplaatsen waren het trouwens de vrijstellingsofficieren, die ook de doktersattesten beoordeelden. Slechts zeer weinig Rotterdammers werden dan ook op grond daarvan naar huis teruggestuurd. De enige uitzondering vormt misschien het Feyenoord-Stadion, waar twee opgepakte Rotterdamse artsen met hun verklaringen de Duitsers wisten te bewegen een aantal mannen vrij te laten. Dat de Rotterdamse mannen van deze gelegenheid gebruik maakten om op uitgebreide wijze te simuleren, laat zich denken. Dr. K. verklaarde hieromtrent:

„Het was fantastisch zo goed als vele mensen ziekte voorwendden. Overgeven of kronkelen van pijnen in de buik, zgn. maaglijders en darmlijders; mensen, die zo ziek waren of voorwendden ziek te zijn, dat ze direct zouden moeten worden opgenomen. Er waren een paar auto's van de G.G.D., die aldoor retourtjes maakten en mensen meenamen naar het ziekenhuis, waar ze na korte tijd weer ontslagen werden. . . Er was een angstwekkend aantal mensen, die „verschijnselen gaven van een acute buik”, zoals wij dat noemen. Er was misschien wel eens één bij, die echt was.”⁸

Niet altijd werd het advies der Rotterdamse artsen door de Duitsers opgevolgd. Zo bezat iemand een verklaring, dat hij maar één long had. Hoewel de Rotterdamse arts, die dit zou controleren, geen stethoscoop bij zich had, nam hij deze man apart,

¹ Verslag van de bespreking met C. J. K., blz. 3.

² Verslag van de bespreking met H. F. van E., blz. 4.

³ Verslag van de bespreking met W. M. B., blz. 2, 3.

⁴ Verslag van de bespreking met G. L., blz. 7.

⁵ Verslag van de bespreking met G. K., blz. 3.

⁶ Verslag van de bespreking met Van der L., blz. 4, 5.

⁷ Vragenlijst, ingevuld door J. B.

⁸ Verslag van de bespreking van K., blz. 4, 5.

zogenaamd voor onderzoek, en verklaarde daarna dat de man inderdaad maar één long had. De man moest echter mee. In Duitsland, zo zeide een Duitser, werkte men ook wel met één long.¹ Willekeur blijkt ook uit het verhaal van een andere Rotterdamse arts, die eerst naar de autobusgarage aan de Sluisjesdijk was gevoerd en 's avonds werd overgebracht naar het Feyenoord-Stadion:

„De volgende dag” — zo vertelde hij — „moest alles aantreden, dat in het bezit was van een doktersattest. Het gerucht ging, dat ze naar de dokter (een Duitse keuringsarts) moesten. Ik heb geschat, dat het zeker 400 mensen waren. Zij werden op een rijtje gezet. Deze mensen vormden later de kop van de optocht: wij gingen er achter aan.”²

Zeer velen van de duizenden, die in het Feyenoord-Stadion waren, merkten in het geheel niets van een keuring. S. die op een arts bleef wachten, vond het bericht dat deze zou komen, „alleen maar een dooddoentje”.³ Toch is op Zaterdag nog een Duitse arts verschenen, die verschillende mensen met doktersverklaringen naar huis liet vertrekken.⁴

Ook op andere verzamelaars waren Duitse artsen aanwezig. Zo op het Oude Feyenoordterrein. De manier, waarop hier zieken behandeld werden, blijkt o.a. uit de mededeling van B. Hem en nog enkele anderen werd bevolen op een tribune plaats te nemen, de plaats waar de zieken moesten wachten. Toen later een andere officier dit hoorde, werden zij onder vloeken en schelden tegelijk met de anderen weggevoerd.⁵ Verscheidenen kregen hier in het geheel geen kans om gekeurd te worden. De Z. ging met een aantal andere Rotterdammers naar de plaats, waar de Duitse dokter zich bevond. Met de geweerkolven werden zij echter het terrein opgedreven.⁶ Een Rotterdammer typeerde de keuring op het Feyenoordterrein met de woorden: „Die zaak bij die Duitse dokter was pet”.⁷

Op vrijwel alle andere verzamelaars vonden de controle van de doktersattesten en de keuring op dezelfde wijze plaats. Alleen mensen met zeer duidelijke gebreken en diegenen, die in het bezit waren van een kaart van het TBC-consultatiebureau, hadden kans afgekeurd te worden. In de meeste gevallen werd echter nauwelijks gekeken naar degenen, die zich bij de Duitse arts met een doktersverklaring of voor eventueel onderzoek meldden. L., die in de Heineken's Brouwerij was en verklaarde, dat hij pleuritis had gehad, kreeg ten antwoord, dat de Duitse lucht gezond was.⁸ Van der N., die chronische bronchitis had, werd toen hij dit vertelde, eenvoudig uitgelachen.⁹ Anderen kregen de mededeling, dat hun attesten en vrijstellingen op de plaats van

¹ Verslag van de bespreking van K., blz. 6.

² Verslag van de bespreking met B., blz. 5.

³ Verslag van de bespreking met A. S., blz. 4.

⁴ Brief van W. J. O., Rotterdam, 26 Januari 1949.

⁵ Verslag van de bespreking met H. C. B., blz. 6 en 7.

⁶ Brief van P. de Z., Rotterdam, Juni 1948.

⁷ Verslag van de bespreking met H. B., blz. 5.

⁸ Brief van W. L., Rotterdam, 24 Juni 1948.

⁹ Relas van de belevissen van Van der N., Januari 1945. Van der N. werd onderweg, in Utrecht, afgekeurd.

bestemming zouden worden behandeld.¹ Ook in het Beursgebouw was gelegenheid tot „keuring”. S. deelde mede, dat zich een rij vormde van ongeveer 100 man. „Na een twintigtal onderhanden genomen te hebben, die onder groeiende woede-uitbarstingen” (van de Duitse arts) „werden teruggezonden, werd de rest ook onbehandeld bij de massa teruggeplaatst.”²

Wel heel openlijk lieten de Duitsers in *Lommerrijk* blijken, dat zij de keuring als een farce beschouwden. In een toespraak, die een Duitser tot de daar verzamelde mannen richtte, bespote hij diegenen, die van plan mochten zijn, zich met klachten of attesten tot de keuringsarts te wenden. Maagkwalen en hartziekten waren volgens hem in het geheel geen ziekten.³

In het Centraal Belastinggebouw tenslotte moest men om de Duitse keuringsarts te kunnen bereiken eerst twee controleposten passeren, die een voorlopige schifting maakten. En als men eenmaal tot de arts was doorgedrongen, bleek dat deze vaak willekeurig stempels zette.⁴ Maar zelfs op deze manier duurde het te lang. M. schreef:

„... de schemering viel en in het onafgebouwde huis was geen verlichting. De officieren hielden de papieren vlak onder hun neus om nog wat te kunnen zien. Het werd angstig, want er stonden nog ongeveer 800 man te wachten. Er werden kaarsen gebracht en het flikkerende licht wierp grote donkere en dreigende schaduwen op de grijs cementen muur achter hen. In het gebouw was het akelig stil geworden na het geroezemoes van heel de dag. Telkens waren er lange rijen van mannen uit het gebouw vertrokken. Afgemarcheerd met onbekende bestemming.

Alleen ons groepje stond er nog, maar wij maakten geen spektakel, omdat de spanning te groot was. Langzaam, voetje voor voetje, naderden wij de ruw houten tafel. Soms klonken er een paar harde Duitse woorden, gesproken door één der officieren. Ik telde de mannen, die nog voor mij stonden; nog zes-en-dertig.

Plotseling ontstond er een hevig tumult aan de tafel. Eén der officieren wierp zijn stoel achterover, gooide de papieren over de tafel en zei: „Afgelopen”.

Toen stonden de andere drie ook op en... Wij sidderden. Wat nu? Ik had al lang zo iets verwacht!

De vierschaar beraadslaagde, wat er met ons gebeuren moest. Zij waren het niet met elkaar eens, maar eindelijk riep er één tegen ons: „Jullie blijven vannacht hier en morgenochtend gaan we verder.”⁵

In de loop van de nacht moesten de mannen echter afmarcheren.

Zoals wij reeds in het tweede hoofdstuk hebben opgemerkt, waren er behalve de vrijstellingsofficieren en keuringsartsen nog andere Duitse functionarissen op de verzamelplaatsen aanwezig, n.l. SD-beambten. Zij hadden tot taak, de vrijstellings-officieren voorlichting te geven omtrent de echtheid van de *Ausweise*, die hun werden voorgelegd, en uit te kijken naar illegale werkers of andere „verdachte” personen.⁶

¹ Verslag van de bespreking met J. S., blz. 2.

² Vragenlijst, ingevuld door W. S.

³ a. Brief van A. K., 's-Gravenhage, 5 Juli 1948.

b. Relas van de belevenissen van H. K.

c. Brief van T. O., Rotterdam, 12 Juni 1948.

⁴ a. Brief van J. S., Rotterdam, zomer 1948.

b. Verslag van de bespreking met T. ten K., blz. 2.

⁵ Brief van C. M., Rotterdam, 6 Juli 1948.

⁶ Zie: Hoofdstuk II, blz. 60.

Zo stond aan de ingang van het Feyenoord-Stadion de *Kriminalsekretär* J. W. Hoffmann met een vroegere illegale werker, die door de Duitsers was gearresteerd en sindsdien met hen samenwerkte. De mannen, die binnenkwamen, moesten hun pet of hoed afnemen, opdat de handlanger van Hoffmann illegale werkers beter zou herkennen. Daarbij ging het soms ruw toe. Wanneer men de hoed niet snel afnam, deelde de Duitser soms klappen uit.¹ Door het toezicht van Hoffmann en zijn handlanger, die zijn vroegere vrienden aanwees en als illegale werkers signaleerde, werden drie personen gearresteerd, die enige dagen later op de Waalsdorpervlakte werden gefusilleerd. Een vierde illegale werker, uit Dordrecht afkomstig, onderging hetzelfde lot.²

Ook controleerden Duitsers binnenkomende politieagenten op het bezit van wapens. Van de politieman S. werden zijn gummistok en bracelet afgenomen. De andere wapenen waren reeds 8 November afgenomen.³

Een ernstig incident deed zich voor op het Nenijsoterrein. Een Nederlandse reserve-officier, gekleed in uniform, weigerde zich voor de *Arbeitseinsatz* te laten wegvoeren en eiste behandeld te worden als krijgsgevangen officier. De Duitsers hebben hem daarop op het Nenijsoterrein neergeschoten.⁴

In het algemeen was het optreden van de Duitsers op de verzamelplaatsen vrij gematigd, al werd er veel geschreeuwd, gesnauwd, geduwd en met wapens bedreigd. Vaak werd de mannen geen rust gelaten. De binnenkomende colonnes werden gesplitst naar leeftijds- of beroepsgroepen. Later werd deze splitsing dan weer ongedaan gemaakt. Op het Oude Feyenoordterrein b.v. werden uit de binnenkomende groepen eerst de mannen van 30 jaar en jonger gehaald; later, toen steeds meer mannen binnenkwamen, werden ineens allen weer door elkaar gezet en stonden de mensen in rijen van vijf in het midden van het terrein.⁵ Door dit optreden van de Duitsers werden de mannen, die vaak nog uren moesten wachten en aldoor hun pakken moesten opnemen en versjouwden, dodelijk vermoeid. B. noemt het optreden van de Duitsers in de loods „misselijk”. „De mensen moesten iedere keer hun pakken opnemen, dan werd er geroepen: „*Zu drei!*” Dan werden we opgesteld en later ging je maar weer zitten. Dat maakte ons onrustig en moe. Zo ging het door tot in de nacht.”⁶

Hard was de Duitse maatregel om grote massa's mensen, gezonde, maar ook zieken, samen te brengen op open terreinen, in tochtige loodsen en in aanbouw zijnde

¹ a. Verslag van de bespreking met J. B., blz. 4.

b. Brief van T. L. van Z., Rotterdam, 11 Juni 1948.

² Zie: Proces-Verbaal, opgesteld door de Sub-Commissie Oorlogsmisdrijven te Rotterdam, inzake Alfred Rest.

³ a. Verslag van de bespreking met A. A. S., blz. 4.

b. Verslag van de bespreking met H. B., blz. 6.

c. Zie: Hoofdstuk II, blz. 62.

⁴ a. Verslag van de bespreking met A. A. H., blz. 5, 6.

b. Proces-Verbaal van het Parket van de Procureur Fiscaal bij het Bijzonder Gerechtshof te 's-Gravenhage contra H. J. Wölk, blz. 19.

⁵ Dagboek van W. F.

Verslag van de bespreking met J. B., blz. 4.

gebouwen. Op het Oude Feyenoordterrein en in het Feyenoord-Stadion stond het grootste deel van de mannen in soms stromende regen vier tot zes uur lang te wachten. Met duizenden stonden zij daar in rijen van vier of vijf opgesteld. Wie bagage had, ging er op zitten. In de autobusgarage aan de Sluisjesdijk (waar verscheidene mannen tien tot twaalf uur lang verbleven) was het stampvol. Op sommige momenten stond men man tegen man geleund te wachten.¹ Na de z.g. keuring in het café-restaurant *Lommerrijk* werden de mannen in lange colonnes op de Straatweg in Hillegersberg opgesteld. Sommige groepen marcheerden af, de stad uit, andere, zo schreef een weggevoerde predikant, bleven de gehele dag staan. Pas 's avonds werden zij ondergebracht in de tramremise aan de Kootsekade, waar zij de nacht doorbrachten.²

Terwijl de meesten op de dag, waarop zij waren opgepakt, reeds per schip, per trein of te voet uit de stad werden weggevoerd, bleven in verscheidene verzamelplaatsen (te weten het Feyenoord-Stadion, de havenloodsen, de Marinierskazerne, de tramremise in Hillegersberg, het Belastinggebouw en de Beurs) nog vele duizenden achter. Zij werden pas in de loop van de nacht of de volgende dag onder zware bewaking naar de afvoerplaatsen geleid. Zo kwam het voor, dat mannen meer dan 24 uur op een verzamelplaats verbleven en daar onder barre omstandigheden overnachtten. Iemand, die 's avonds van de autobusgarage aan de Sluisjesdijk naar het Feyenoord-Stadion werd gevoerd, sliep daar enige tijd met een aantal buurtgenoten in kisten.³ Anderen stonden in hallen, badcellen en kleedkamers, waar men zich nauwelijks kon bewegen. P. vertelt:

„Een buurman, die zijn behoefte moest doen, kon er niet uit, zo moeilijk konden wij ons bewegen. Hij deed zijn behoefte daarom in een etensbak en gooide dat leeg op de grond. In deze houding dus, staande, dicht opeengepakt en ons nauwelijks kunnende bewegen, stonden wij daar van tien November kwart over zes 's avonds tot elf November des morgens negen uur. Wij stonden zo dicht opeen gepakt, dat zelfs mensen, die zich niet goed voelden, niet eens konden vallen. Des morgens was de stemming echter niet geprikkeld. Men hielp elkaar zo goed mogelijk, zoals b.v. met eten en drinken geven en het lichamenlijk steunen en het geestelijk opbeuren.

Op den duur werd de toestand natuurlijk onhoudbaar en zijn wij rug aan rug gaan staan om elkaar op die manier tenminste staande te houden.”⁴

Een arts, die ook in deze ruimten vertoefde, voegt hier nog aan toe, dat het er „niet uit te houden was van benauwdheid”.⁵ O. tenslotte schreef ons:

¹ a. Verslag van de bespreking met B., blz. 2.

b. Verslag van de bespreking met J. E., blz. 3.

² Brief van Van I., Utrecht, 22 Juli 1948.

³ Verslag van de bespreking met B., blz. 4.

⁴ a. Verslag van de bespreking met P. P., blz. 2, 3.

b. Zie ook: Brief van W. G., Rotterdam, 12 Juni 1948. G., die reeds vijf uur in de regen op het terrein van het Stadion had gestaan, schreef:

„Met 28 man moesten wij in één badcel, waar wij ons op de stenen vloer neer konden vlijen. Daar er te veel mensen waren, was het onmogelijk naar de W.C. te gaan, dus moesten we wel uiteindelijk onze behoeften in een hoek van de cel doen. Deze nacht is voor ons een eeuw geweest. 't Was om nooit te vergeten.”

⁵ Verslag van de bespreking met E., blz. 2.

„De gangen en lokalen waren stampvol, want zoveel mogelijk mannen trachtten voor de nacht een dak boven het hoofd te krijgen. In de gangen lagen de mannen languit naast elkaar te slapen. Van slapen kwam echter niet veel, doordat de gehele nacht door mannen naar buiten moesten, teneinde hun noodzakelijke behoeften te doen. Met lucifers en zaklantaarns zochten zij over de benen der slapenden een weg naar buiten en meermalen werd er misgestapt, hetgeen enige scheldwoorden en ruzie veroorzaakte.”¹

Op bijna alle verzamelplaatsen waar de mannen moesten overnachten, hadden zij met dergelijke moeilijkheden te kampen. In de havenloodsen stond men de gehele nacht op de betonnen vloer, die drijfnat werd van het water dat uit de kleding der mannen droop.² In het katoenveem aan de Keilehaven zaten mannen van Vrijdagmiddag half één tot de volgende morgen. De mensen, op den duur dodelijk vermoeid, gingen op de vloer liggen met een koffer of bundel kleren onder het hoofd.³ De B., die in dit veem overnachtte, vertelde:

„In dat katoenveem werden we met — naar schatting — minstens 1500 man opgesloten. Wij konden er geen hand voor ogen zien. Je kon zo'n beetje langs de muur voelen. Het bleek, dat de grond behoorlijk nat was. Dat kwam natuurlijk, doordat wij zo nat waren en alles op de grond droop. Je zocht je maar een plaatsje langs de muur en je deken en tas legde je maar op de grond. Wij hadden wat brood bij ons en dat hebben we daar opgegeten...

Wij waren steenkoud geworden van de regen. Een van de brandweerlieden heeft kans gezien, langs een ketting te klimmen en op een zolder te kijken. Doordat hij in brandweuniform was, had hij een bijl bij zich. Hij heeft daar toen een plank losgemaakt en mee naar beneden genomen. Daarvan hebben we een vuurtje gestookt. Ventilatie was er praktisch niet en dat vuurtje rookte en stonk, maar het was warm. Zo hebben we daar gehangen en geslapen.”⁴

Aanvankelijk mochten de behoeften buiten de loods worden gedaan. Toen de toeloop naar het oordeel van de Duitsers echter te groot werd, werd het verboden. Een ondragelijke stank maakte de toestand nog erger dan hij reeds was. De vervuiling was „ontzettend”.⁵

De toestand in de andere verzamelplaatsen was, hoewel niet zo ernstig als in de genoemde, voor de daar verblijvende mannen toch uiterst moeilijk. Dat gold in het bijzonder voor het Centraal Belastinggebouw en de Marinierskazerne, die beide nog in aanbouw waren. In het laatstgenoemde gebouw waren ruimten, waar het zo vol was dat men nauwelijks kon liggen. Het weinige stro, dat beschikbaar was gesteld, werd door de eerstkomenden in beslag genomen. Degenen, die later kwamen, bivakkeerden op de kale betonnen vloer.⁶ De G. verklaarde, dat hij ingedeeld werd „in een soort kamer” en daar zijn nachtverblijf moest opmaken. „We moesten gaan liggen en gaan slapen. Dat was echter niet mogelijk, want we lagen over elkaar heen.”⁷ Anderen moesten de gehele nacht staan.⁸ Moeilijkheden ontstonden met de Duitsers, toen

¹ Brief van W. J. O., Rotterdam, 26 Januari 1949.

² Verslag van de bespreking met C. H., blz. 5.

³ Verslag van de bespreking met G. J. van D., blz. 5, 6.

⁴ Verslag van de bespreking met Ch. J. P. de B., blz. 6, 7.

⁵ a. Verslag van de bespreking met Ch. J. P. de B., bla. 7.

b. Verslag van de bespreking met J. B., blz. 4.

⁶ a. Verslag van de bespreking met D. K., blz. 5.

b. Brief van W. M., Rotterdam, 30 Januari 1949.

c. Verslag van de bespreking met N. C. de R., blz. 2.

⁷ Verslag van de bespreking met K. P. de G., blz. 6.

⁸ Verslag van de bespreking met L. K., blz. 3.

bij gebrek aan voldoende WC's de urine langs de verwarmingsbuizen liep en bij officieren, die beneden zaten, terecht kwam.¹ Anderen deden hun behoefte buiten het raam (ruiten waren nog niet in het gebouw aangebracht)² of gooiden de urine in bekers naar buiten.³

Ook in de enkele gebouwen, waar men niet met tocht of vochtigheid had te maken, bracht het verblijf voor zulk een groot aantal mensen vele moeilijkheden mee. De WC's in het Beursgebouw waren verstopt. „Als je er naar toe moest, moest je op je hakken lopen en maar zien, hoe je verder terecht kwam.”⁴ Anderen deden hun behoefte in de telefoonhokjes, maar ook deze waren tenslotte bijna niet meer te betreden.⁵ De ligging voor de mannen was slecht. Ze sliepen op stenen vloeren en banken. Kameraadschap werd hierbij betoond. K. verklaarde:

„We hebben onze kleren neergelegd op de bank en afgewisseld. We konden er met vier man liggen, van slapen kwam niet veel terecht. Je rustte even en dan kwamen er weer anderen aan de beurt.”⁶

Ondanks de moeilijke en vermoeiende omstandigheden was de onderlinge verhouding van de Rotterdammers op de verzamelplaatsen goed. Voor een belangrijk deel is dit hieruit te verklaren, dat de mannen, voordat zij op de verzamelplaatsen aankwamen, reeds groepjes hadden gevormd. Vaak hadden burens zich samen op bepaalde concentratiepunten gemeld of ontstond er groepsvorming van burens, bekenden of familieleden op de concentratiepunten zelf.⁷ Op de verzamelplaatsen bleven deze groepjes dan meestal bij elkaar. De H., die in de Nenijshtal was, vertelde:

„Zo zaten we groepje bij groepje, straat voor straat, die aangevoerd werd. De mensen bleven zoveel mogelijk bij elkaar.”⁸

Daar waar op de verzamelplaatsen nog enige bewegingsvrijheid bestond, trachtten familieleden⁹, kennissen¹⁰, geloofsgenoten¹¹, of collega's¹² elkaar op te zoeken. Zeker zijn er ook mensen geweest, die zich niet bij anderen aansloten¹³, maar in het algemeen was dat niet het geval. Integendeel, zodra de Duitschers enige verandering in de opstelling van de rijen hadden aangebracht, trachtte men elkaar

¹ Verslag van de bespreking met N. C. de R., blz. 3.

² Verslag van de bespreking met K. P. de G., blz. 6.

³ Verslag van de bespreking met D. K., blz. 5.

⁴ Verslag van de bespreking met G. C. K., blz. 5.

⁵ Verslag van de bespreking met N. C. de R., blz. 5, 6.

⁶ a. Verslag van de bespreking met G. C. K., blz. 6.

b. Verslag van de bespreking met N. C. de R., blz. 5.

⁷ a. Verslag van de bespreking met H. B., blz. 6.

b. Verslag van de bespreking met K. P. de G., blz. 6.

c. Verslag van de bespreking met D. K., blz. 6.

d. Verslag van de bespreking met W. van L., blz. 3.

⁸ Verslag van de bespreking met J. J. de H., blz. 4.

⁹ Verslag van de bespreking met P. W., blz. 9.

¹⁰ *Mijn verblijf in Duitsland*, door B. H., 26 Maart 1945, blz. 2, 3.

¹¹ Verslag van de bespreking met T. ten K., blz. 4.

¹² Verslag van de bespreking met W. V., blz. 4.

¹³ a. Verslag van de bespreking met W. B., blz. 3.

b. Verslag van de bespreking met T. ten K., blz. 4.

opnieuw op te zoeken.¹ In het katoenveem bijv. moest men voortdurend van plaats wisselen. Nu eens moest men zich opstellen in rijen van acht, dan weer in rijen van vier, of in rijen van twee. „Er was een voortdurende wisseling van samenstelling van groepjes, die zich inmiddels hadden gevormd . . . Mannen, die elkaar weer wilden opzoeken, nadat zij door de rijenwisseling uiteen waren geraakt, werden hierin door de Duitschers verhinderd”². G. en zijn zwager, die daar beiden aanwezig waren, gaven elkaar een arm om te verhinderen dat zij van elkaar werden gescheiden. „Ondanks alles”, zo vervolgt G., „probeerden de mannen toch bij elkaar te komen.”

Kennissen, die elkaar ontmoetten, spraken af, zoveel mogelijk bij elkaar te blijven,³ Zo deed ook van E., die in het Belastinggebouw een buurman trof, met wie hij nog nooit had gesproken, maar die hij wel eens had gezien :

„Toen je elkaar daar zag” — zo vertelde hij — „trilde er een snaar van bekendheid en sloot je je bij elkaar aan. Wij zijn de hele tocht bij elkaar gebleven. . . Men sloot zich onbewust aan. Drie personen zijn bij elkaar gebleven, nl. mijn buurman beneden, die buurman, waarover ik zo even sprak en ikzelf. Wij hebben op die dag elkaar beloofd: „Wat er ook zal gebeuren, wij zullen trachten bij elkaar te blijven”. We klampten ons aan elkaar vast, je zocht wat steun bij elkaar.”⁴

Zoals uit bovenstaande voorbeelden blijkt, kwam de groepsvorming op natuurlijke wijze tot stand. Vroeger aangegane relaties werden onder de nieuwe omstandigheden gecontinueerd en deze waren het, die het karakter van de onderlinge hulp binnen de groepjes bepaalden. Veel hulp was er overigens in het algemeen niet te geven, maar men deelde het weinige dat men bezat met de ander die niets had. De R. deelde zijn twaalfuurtje met een collega,⁵ S. vertelde, dat in zijn groepje het brood „hutje bij mutje” werd gelegd en daarna verdeeld.⁶ Als er om een sigaret werd gevraagd, werd er direct „onderling gezegd: „Draai er van mij maar een”.⁷ Sigaretten draaien en roken was ondanks de schaarste onder deze omstandigheden een drukke bezigheid. Er werd dan ook veel gevraagd, maar ook veel gegeven. De H. vond, dat het „reusachtig” ging, „tenminste”, zo voegde hij er aan toe, „wat onze groep betreft.”⁸ Solidariteit ondervond ook A., een Joodse man, die een ster droeg. Op de verzamelplaats werd hij door de burenen, met wie hij vertrokken was, omringd om op deze wijze aan het gezicht van anderen onttrokken te worden.⁹

¹ Verslag van de bespreking met T. G., den B., blz. 4.

² Verslag van de bespreking met J. W. G., blz. 3, 4.

³ a. Verslag van de bespreking met P. B., blz. 6.

b. Verslag van de bespreking met G. C. K., blz. 6.

⁴ Verslag van de bespreking met P. J. van E., blz. 9.

⁵ Verslag van de bespreking met N. C. de R., blz. 3.

⁶ Verslag van de bespreking met K. S., blz. 5.

⁷ Verslag van de bespreking met T. G. den B., blz. 6.

⁸ Verslag van de bespreking met C. H., blz. 5.

⁹ Verslag van de bespreking met I. A., blz. 6.

A. was gemengd gehuwd en was op grond daarvan voor arbeid in Duitsland „bis auf Weiteres freigestellt”. Op 10 November meldde hij zich, in de veronderstelling, dat hij toch teruggestuurd zou worden. Hij moest echter mee, werkte in Duitsland en kwam behouden terug.

Tenslotte wijzen enkele mededelingen er op, dat ook mannen, die zo maar van straat waren opgepakt en dus niets bij zich hadden, door hun onbekende lotgenoten aan eten werden geholpen.¹

Tegenover bovenstaande voorbeelden staan ook verklaringen van Rotterdammers, die het tegendeel beweren. L. merkt op, dat de meesten „erg op zichzelf” waren.² Ongetwijfeld is dat voorgekomen. Velen zullen zuinig geweest zijn met het weinige, dat zij bij zich hadden. Van G. zegt dan ook: „Waar moest je ze mee helpen?”³

De duizenden mannen, die op de verzamelplaatsen aanwezig waren en een gemeenschappelijk lot ondergingen, gedroegen zich natuurlijk niet allen gelijk. De hoeveelheid van de meegenomen leeftocht, de verscheidenheid van karakter en het toeval, of men wel of niet bij een groepje kennissen of buren terecht was gekomen, bepaalde de onderlinge verhouding en de hulp, die men elkaar verstrekke. Ook op de stemming der mensen drukten deze factoren hun stempel. Ten aanzien hiervan speelden echter nog andere factoren een rol. Velen waren doornat, slecht gekleed⁴, door en door vermoeid van het lange staan, begonnen zich te vervelen of kregen honger. Ofschoon het voorkwam dat men anderen, die geen eten bij zich hadden, liet voorgaan⁵, heerste er bij het uitreiken van voedsel aan de mannen, die op de verzamelplaatsen hadden overnacht, soms zulk een chaos, dat de één niets, de ander meerdere keren kreeg.⁶ Van E. vertelde, dat hierdoor in een havenloods, waar hij was ondergebracht, een vechtpartij ontstond.⁷

De stemming der mannen werd door pijnigende onzekerheid beïnvloed. Meer dan tijdens de voorafgaande fasen van de razzia, was het hier mogelijk met elkaar over het doel van de razzia te spreken. Alle gissingen die men reeds had gemaakt, alle vermoedens die reeds waren uitgesproken, werden herhaald. Degenen, die Duitsland als uiteindelijk doel vermoedden, waren verre in de minderheid; onder hen kwam de gedachte op, dat het doel van de Duitsers was, de weerbare mannen uit het frontgebied te verwijderen.⁸ In het algemeen heerste de opinie, dat men voor korte tijd in de omgeving van Rotterdam of in het Oosten van het land te werk gesteld zou worden. Welke argumenten men ook besprak om zijn vermoedens te staven, men bleef in onzekerheid verkeren. Die onzekerheid, gepaard aan de slechte materiële omstandigheden, de ellende die men om zich zag en hoorde, en het gevoel overgeleverd te zijn aan de willekeur van de Duitsers, bracht velen in een neerslachtige

¹ a. Verslag van de bespreking met P. J. van E., blz. 8.

b. Verslag van de bespreking met E., blz. 4.

² a. Verslag van de bespreking met G. L., blz. 7.

b. Verslag van de bespreking met E., blz. 4.

³ Verslag van de bespreking met C. van G., blz. 5.

⁴ a. Verslag van de bespreking met T. G. den B., blz. 4, 5.

b. Verslag van de bespreking met K. S., blz. 6.

⁵ a. Verslag van de bespreking met J. B., blz. 3.

b. Verslag van de bespreking met C. H., blz. 15.

⁶ Brief van F. Th. S., Rotterdam, 12 Juni 1948.

⁷ Verslag van de bespreking met B. van E., blz. 4.

⁸ Verslag van de bespreking met M. G., blz. 4, 5.

stemming. Het bleek vooral bij diegenen die vele uren of soms de gehele nacht op de verzamelplaatsen verbleven. Anderen hadden het vaak druk met pogingen om vrijstellingen te krijgen waarbij zij door de Duitsers steeds heen en weer werden gestuurd. Ook waren er mannen, die de toestand niet zo ernstig inzagen, en alles maar op zijn beloop lieten. W., die op het Nenijsotterrein was, spreekt in dit verband zelfs van een „betrekkelijk luchthartige” stemming.¹ Volkomen onbekend met de ontberingen die hun binnen enkele uren te wachten stonden, zaten in verschillende verzamelplaatsen groepjes mannen te kaarten, soms bij het licht van zaklantaarns.² Een enkele had zelfs zijn zakschaakspel bij zich en hield zich met zijn tegenspeler al schakend bezig.³ Soms was men, zoals Van der H. zegt, „geforceerd-vrolijk”, of volgens Van der M. „zenuwachtig-uitgelaten”.⁴ Ook waren er gangmakers, die hun omgeving wisten te amuseren. Er werden moppen verteld („Hoe gaat het, als je met mannen onder elkaar bent?”, zei K.⁵) en liedjes gezongen.⁶ B., die in het Belastinggebouw zat, merkte op:

„Een paar begonnen te zingen, dat sloeg aan en we hebben de hele avond liggen zingen. Dat was vrij amusant. Je vergat je zorgen een beetje. Ondertussen kwamen er ook nog Engelsen over.”⁷

Soms waren het weemoedige liedjes⁸, een andere keer kreeg het zingen een lichte vorm van uitdaging. E., die in een loods aan de Keilehaven zat, vertelde:

„De Duitsers riepen steeds om stilte. Als vooraan stilte werd geroepen, begonnen ze achter weer te zingen. Het is de hele nacht kabaal gebleven.”⁹

In het Belastinggebouw en in de Marizierskazerne zong men het liedje *Wij zijn niet bang*.¹⁰ Soms droeg het gezang het karakter van een voorzichtig protest. Er werden vaderlandse liedjes gezongen.¹¹ Een opgepakte rechercheur schreef, dat in een der gangen van het Feyenoord-Stadion waar mannen waren, een groepje met een gitaar „de boel met liedjes opvrolijkte”.

„Het lied *We drinken Oranjabitter als Zij komt*, werd luidkeels meegezongen. Dit lied werd door de Duitsers blijkbaar niet begrepen, althans er kwam geen verbod.”¹²

¹ Verslag van de bespreking met P. W., blz. 8.

² a. Verslag van de bespreking met G. J. van D., blz. 6.

b. Brief van P. D., Rotterdam, 1 December 1949.

c. Verslag van de bespreking met P. W. van D., blz. 8.

³ Verslag van de bespreking met T. ten K., blz. 4.

⁴ a. Brief van P. J. J. v. d. H., Rotterdam, 13 Maart 1949.

b. Verslag van de bespreking met D. J. van der M., blz. 4.

⁵ Verslag van de bespreking met G. C. K., blz. 5.

⁶ Verslag van de bespreking met P. W. van D., blz. 8.

⁷ Verslag van de bespreking met P. B., blz. 7.

⁸ Verslag van de bespreking met P. W. van D., blz. 8.

⁹ Verslag van de bespreking met B. van E., blz. 3.

¹⁰ a. Brief van P. D., Rotterdam, 1 December 1949.

b. Verslag van de bespreking met K. P. de G., blz. 7.

¹¹ a. Verslag van de bespreking met J. B., blz. 4.

b. Verslag van de bespreking met P. W. van D., blz. 8.

¹² Brief van W. J. O., Rotterdam, 26 Januari 1949.

Dan waren er die door hun jeugdige leeftijd de ernst van de toestand niet inzagen. Dit blijkt o.a. uit het optreden van de jeugd in de remise Hillegersberg. Wel zegt A., die daar aanwezig was, dat verschillende van deze jonge mensen zaten te huilen¹, maar, zo voegt hij er aan toe,

„... er waren er een hoop bij, die het als een lolletje beschouwden. Zij begonnen door de tramwagens te hollen, anderen trokken aan de bel. Op het laatst werd het een soort kermis, vooral toen ze soep kregen. Nadat een paar hun soep op hadden (sommigen gooiden de helft weg) gingen ze zitten kaarten.”²

Uit het bovenstaande blijkt, dat van een algemene en voortdurende neerslachtigheid niet kan worden gesproken. Maar de geforceerd-vrolijke stemming en het voorzichtige protest, dat in het zingen verborgen lag, wijzen op gevoelens van onzekerheid en zorg voor wat de toekomst zou brengen. Al moge hier en daar wat afleiding zijn gezocht om de verveling te doden (het zingen deed de zorgen ook nog eens „een beetje” vergeten), weinig verwondering kan het wekken, dat het grootste deel van onze berichtgevers van een timide of trieste stemming spreekt. Uitvoerig wordt hierover in het algemeen niet gesproken. Uitingen van timiditeit en neerslachtigheid worden nu eenmaal slechts in naaste omgeving opgemerkt. G. die in één der havenloodsen zat, vermeldt dat de mensen „erg somber”, „erg in de put” waren.³ En volgens B. die op het Oude Feyenoordterrein verbleef, waren de mannen „zeer en zeer gedrukt”.⁴ Een weggevoerde arts vond „het grootste deel zeer *down*”.⁵ S. die in de autobusgarage aan de Sluisjesdijk zat, deelt mede dat men elkaar opzocht om troost te zoeken.⁶ Velen bespraken hun huiselijke zorgen. De kameraadschappelijke sfeer bracht ook in dit opzicht enige verlichting. H. die in een der loodsen van de Keilehaven zat, deelt mede:

„De een troostte de ander en hielp een ander. Er werd gemopperd. We hebben elkaar toch zoveel mogelijk ondersteund.”⁷

In de Marinierskazerne waren anderen, zoals G. het uitdrukt, „van de kook” en liepen „als gevangenen” heen en weer.⁸ In de opslagplaatsen aan de Abraham van Stolkweg zaten mensen „doelloos” op houtstapels te wachten.⁹

De factoren, die de neerslachtigheid der mannen bepaalden, verklaren ook de geest van berusting die onder hen heerste. Het gevoel machteloos te staan tegen een niets

¹ Ditzelfde vermeldt ook K., die in de Marinierskazerne zat. (Verslag van de bespreking met D. K., blz. 5).

² Verslag van de bespreking met W. J. A., blz. 6.

³ Verslag van de bespreking met M. G., blz. 7.

⁴ Verslag van de bespreking met H. B., blz. 4.

⁵ Verslag van de bespreking met L., blz. 5.

⁶ Verslag van de bespreking met A. S., blz. 3.

⁷ a. Verslag van de bespreking met C. H., blz. 5.

b. Zie voor de Marinierskazerne: Verslag van de bespreking met D. K., blz. 6.

c. Zie voor de remise Kootsekade: Verslag van de bespreking met A. K., blz. 4.

⁸ Verslag van de bespreking met Ph. J. G., blz. 4.

⁹ Verslag van de bespreking met J. D., blz. 3.

ontziende vijand, en de voortdurende bewaking, waren voldoende om elke neiging tot verzet in de kiem smoren. Zelfs daar waar het zingen een licht uitdagend karakter droeg, wist men hoe ver men kon gaan. En wanneer een enkeling zich al mocht willen verzetten, de wapens die dreigend werden gericht, spraken een te duidelijke taal. Het incident, dat zich op het Nenijtoterrein afspeelde en waarbij de reserve-luitenant Boot op staande voet werd neergeschoten, bewijst wel dat de consignes van de Duitsers streng en onverbiddelijk waren.

Het gevaar waarin de Rotterdammers zouden komen te verkeren, wanneer zij hun berustende houding lieten varen, was hun dan ook wel bekend. G., die met de auteur van dit werk hierover sprak, merkte op:

„U moet niet vergeten, ze liepen met machinepistolen en dat was een beroerd gezicht.”¹

En een ander die in de autobusgarage aan de Sluisjesdijk zat, zei:

„In het algemeen was er geen gevoel van verzet aanwezig. Daarvoor zag men te veel Duitse soldaten, opgestelde mitrailleurs en hoopjes handgranaten liggen alsmede zgn. pantservuisten. „Uitbreken” zou betekenen, dat men toch weer naar zijn woning terug moest over zwaar bewaakte straten en onderduiken met alle moeilijkheden, die daarbij kwamen.”²

De opmerking van de laatste zegsman, dat men over zwaar bewaakte straten naar huis zou moeten terugkeren, wijst er op dat van de zijde van de bevolking niet veel hulp te verwachten was. Zolang de vorderingsactie nog gaande was, kon men zich niet op straat bewegen. De achtergebleven bevolking was voorts even geïntimideerd en machteloos als de gevorderden. Men kwam niet op straat voor de Duitsers uit de buurt verdwenen waren of althans de afzettingen hadden opgeheven. Daarna pas kwamen de meeste vrouwen en oudere mannen op straat om degenen, die weggevoerd waren, nog wat na te brengen.

Aan het Nenijtoterrein gooiden vrouwen pakjes voedsel of kleren voor hun mannen over het hek³. Aan de Marinierskazerne stonden de vrouwen in een weiland en wierpen pakjes over een sloot⁴. Aan de Heineken's Bierbrouwerij werden door enkele personeelsleden van het bedrijf pakjes aangenomen en aan de mannen doorgegeven.⁵ Andere vrouwen mochten verzamelplaatsen binnen komen en zochten naar hun mannen om hun voedsel en kleren te brengen of een vrijstellingspapier, dat zij bemachtigd hadden. Zo op het Nenijtoterrein⁶, in het Beursgebouw⁷ en aan de Mari-

¹ Verslag van de bespreking met M. G., blz. 8.

² a. Verslag van de bespreking met L. R., blz. 3.

b. Zie voor de havenloodsen: Verslag van de bespreking met C. H., blz. 6.

³ a. Verslag van de bespreking met L. C. Van der L., blz. 6.

b. Verslag van de bespreking met P. W., blz. 8.

⁴ a. Verslag van de bespreking met K. P. de G., blz. 8.

b. Brief van W. M., Rotterdam, 30 Januari 1949.

⁵ Verslag van de bespreking met J. S., blz. 2.

⁶ a. J. B.: *Herinneringen aan mijn gedwongen buitenlands verblijf, 11 November 1944 — 4 Juli 1945.*

b. Brief van S. H., 6 Februari 1949.

c. Verslag mej. J. S. E. in: Verslag van de bespreking met mej. M. H. T. en mej. J. S. E., blz. 4.

⁷ a. Verslag van de bespreking met W. van A., blz. 5.

b. Brief van J. S., zomer 1948.

nierskazerne.¹ Mannen gaven afscheidsbriefjes mee of schreven op een stukje papier een boodschap om het nodige te laten brengen; soms met succes², soms niet.³ Doch waar de vrouwen te dicht bij de poorten kwamen of te veel opdrongen, werd, zoals bij de remise Hillegersberg, de brandspuit op haar gezet⁴ of werden zoals aan het Beursgebouw, dreigend de wapenen op haar gericht.⁵ Voor het Feyenoord-Stadion werd het plein schoongeveegd.⁶

De gebeurtenissen en stemmingen op de verzamelplaatsen mogen geïllustreerd worden met een uitvoerig citaat uit het dagboek van B., die in het Belastinggebouw verbleef. Hij was niet gebonden aan een vormgeving volgens wetenschappelijke regels. Hij geeft zijn indrukken impulsief weer, maar het beeld dat hij van zijn individuele ervaring geeft, komt overeen met de conclusies die wij uit de analyse van veler ervaringen trokken.

B. schreef:

„In 't begin waren we allen wat beduusd en onder de indruk, maar naar mate de tijd verstreek en we kennissen zagen, werden de gesprekken levendiger. We aten een boterham, die we hadden moeten meebrengen en staken een sigaret op. Het werd middag en het ene uur na het andere ging voorbij zonder dat er iets gebeurde. Later op de dag zagen we grote groepen in marsverband vertrekken. Zo nu en dan verliet ook een enkeling het gebouw. Hij werd onmiddellijk door de wachten aangehouden, maar, nadat hij een papier had getoond, mocht hij zijn weg vervolgen. We begrepen, dat het vrijgestelden waren. Wanneer zouden wij aan de beurt komen? We hoorden beweren, dat er beneden een beoordelingscommissie bezig was en ook, dat er doktoren waren om de zieken te onderzoeken. Zouden ze ons voor 't donker bereiken? Het zag er niet naar uit.

De zon ging onder en liet zich nog even zien in de stralende luister van de herfstavond. Een tijd lang hadden machtige wolken haar verborgen, al had ze haar aanwezigheid getoond door kleurige lichtbundels aan de randen. Ze was heel groot en rood en legde een rosse gloed over de dode stad beneden ons. „Daar is het Westen”, zei iemand, wijzend in de richting van de ondergaande zon, „daar ligt Engeland!” „Daar zijn ze vrij, verdomme”, klaagde een ander. „En daar zijn ze er schuld aan, dat wij hier zijn”, merkte een derde op. „Hoe kan dat nou?”, vroeg de eerste op bijna vijandige toon. „Wel, als ze daar niet zo gekletst hadden door de radio over het voortreffelijke werk van de burgers van Parijs en Brussel, hadden de Moffen ons niet opgepakt!” „Ja, de Engelsen denken, dat ze de oorlog met praten kunnen winnen!” „Hoor maar eens, daar heb je hun stem al weer”, zei een rustige stem in mijn buurt. En waarachtig, toen we luisterden, hoorden we het gegons van naderende vliegtuigen, die als bijna elke avond in de richting van Duitsland vlogen.

Tegen een uur of zeven, toen het volkomen duister was, kwam de commissie eindelijk aan onze verdieping toe. De heren namen plaats aan een tafeltje en lazen bij kaarslicht de namen voor van de vrijgestelden. Zelden werd er „present!” geroepen en meestal klopten dan de voorletters niet. In 't begin luisterden we allen opletterend, maar spoedig werd het rumoerig en konden we geen woord meer verstaan. Rond de tafel had zich een dichte drom geposteerd; ik probeerde door de rijen heen te dringen, maar voor ik daarin slaagde, werd de voorlezing gestaakt. Morgen zou er mee voortgegaan worden, werd ons toegeroepen en de commissie verwijderde zich met de brandende kaars.

¹ Verslag van de bespreking met N. C. de R., blz. 2.

² Brief van J. L., Rotterdam Juni 1948.

³ Verslag van de bespreking met G. C. K., blz. 6.

⁴ a. Verslag van de bespreking met P. W. van D., blz. 8.

b. Brief van F. Th. S., Rotterdam, 12 Juni 1948.

⁵ Verslag van de bespreking met G. W. van der D., blz. 3, 4.

⁶ Verslag van de bespreking met E., blz. 3.

We begrepen, dat we aan ons lot overgelaten werden en dat we ons moesten voorbereiden om de nacht in het gebouw door te brengen. Met mijn burens sprak ik af, dat we zoveel mogelijk bij elkaar zouden trachten te blijven, we spreidden onze dekens uit op de grond en gingen in groepjes bijeen liggen.

Het was erg tochtig in het gebouw, de ramen waren nog niet aangebracht en de betonnen vloer trok koud op. Gelukkig was het zacht weer en onder de dekens voelden we ons vrij behaaglijk. Sommigen staken een zaklantaarn of een sigarenaansteker aan om bij te lichten. „Zuinig zijn met licht, jongens”, werd er geroepen, „we kunnen het nog nodig hebben!” Toch flinkerde nu hier dan daar een vlammetje op, dat even een paar gestalten zichtbaar maakte of een gezicht deed onderscheiden. Er werden namen geroepen, waarop antwoord kwam van dichtbij of van verre.

Een enkeling neuriede of floot. „Laten we samen zingen!”, werd er voorgesteld. Iemand zette het Wilhelmus in. „Niet doen, niet doen!”, klonk van allerwege de waarschuwing, „laten we ze niet provoceren!” Dan maar: „Waar de blanke top der duinen”, dat is neutraal, en meteen werd het lied begonnen en gezongen met een geestdrift, die de zaal deed daveren. We beloonden ons zelf met een applaus dat elke dirigent jaloers kon maken. Andere liederen volgden, maar vonden niet die bijval als de eerste. Toen kwamen de straatliedjes aan de beurt. Die vonden beter onthaal, vooral Ketelbinkie en Sarina. Wie nooit gezongen had, zong die avond! Er kwam spoedig mandoline-begeleiding bij; ergens lag een troepje zangers, dat een onuitputtelijk repertoire bezat en elk applaus met een nieuwe toegift beantwoordde. We vermaakten ons kostelijk, al bleef aan onze vrolijkheid de onzekerheid knagen om wat komen zou.

Eén was er, die het niet naar de zin ging, voortdurend floot of zong hij schel tegen de melodie aan. Eenmaal riep hij: „Houd toch je bek, we willen slapen!” Een heftig gesis en gejoel volgde op die woorden. Er werden scheldwoorden geuit van alle kanten. „Laat die vent de kaleira krijgen! Saboteur! Partizaan! Rotmof!” Toen het lawaai even luwde, riep iemand met doordringende stem: „Ik stel voor om die kerel uit de zaal te verwijderen!” Een donderend gelach en ja, ja-geroep barstte los.

Langzaam aan verflauwde de zanglust; we waren moe van het lange staan en de warmte van de honderden lichamen maakte ons slaperig. Tegen elf uur werden we overeind gecommandeerd. Er kwamen een paar Duitse officieren, die ons gelastten een rij te vormen. Wij werden gedwongen één voor één achter een pilaar langs te lopen en zo werden we bij het licht van zaklantaarns geteld. Het scheen voor die heren een moeilijk karwei te zijn; tot viermaal toe moesten we deze ganzenmars herhalen en telkens was de uitkomst verschillend. Toen hielden ze een ogenblik beraad — ze zullen wel het gemiddelde aangenomen hebben — en daarna moesten we in rijen van vier het gebouw verlaten. Langs de trappen waren waxinelichtjes gezet en bij deze feestelijke illuminatie daalden we zwijgend de vele treden af, op elke hoek in 't oog gehouden door dubbele wachten. Het ging ordelijk en regelmatig en de enkele commando's: doorlopen! werden rustig opgevolgd. Het was me vreemd te moede.”¹

De tocht naar de afvoerplaatsen begon.

¹ Dagboek van P. B.

HOOFDSTUK IX

VAN DE VERZAMELPLAATSEN NAAR DE AFVOERPLAATSEN

Op de verzamelplaatsen hadden de mannen de beslissing over hun lot afgewacht. Nu werden zij naar schepen en treinen gebracht. Zij, die per schip werden vervoerd en op de eerste dag vertrokken, gingen naar de Persoonshaven en de Koningshaven aan de Linker- en naar de Merwehaven aan de Rechter Maasoever. Zij die op dezelfde dag in Schiedam en in de westelijke en noordelijke buitenwijken van Rotterdam waren opgepakt, vertrokken te voet over de Rijkswegen in de richting van Delft en Waddinxveen.

Het wegvoeren uit de stad was zo geregeld, dat de bevolking van de binnenstad hiervan op 10 November zo goed als niets had kunnen merken (zie kaart blz. 65). De inschepingsplaatsen lagen immers in de wijken, waar de mannen opgepakt waren. Daarom ook maakten de Duitsers toen nog geen gebruik van het station Delftse Poort; mannen van de Linker Maasoever vertrokken van het station Feyenoord; mannen uit Schiedam en uit de westelijke buitenwijken van Rotterdam moesten naar Delft lopen, en werden vandaar met treinen, die op het station Delft onder stoom stonden, verder weggevoerd. Deze groepen en ook zij, die naar Waddinxveen werden gedirigeerd, konden dus onmogelijk in contact komen met de bewoners van de binnenstad. Slechts langs de Aelbrechtskade, we wezen er reeds eerder op, was een stoet mannen door de binnenstad getrokken.

Op de tweede dag van de razzia waren er geen redenen meer voor geheimhouding. Mannen die op die dag in de binnenstad waren opgepakt, werden door de buitenwijken in de richting Delft en naar Gouda en Waddinxveen gevoerd. Anderen werden in de Merwehaven en de Koningshaven ingescheept. Bij deze groepen werden ook mannen gevoegd, die de nacht in de verzamelplaatsen van de buitenwijken hadden moeten doorbrengen. Nu werd ook het station Delftse Poort voor het transport van de slachtoffers gebruikt.

Reeds omstreeks tien à elf uur in de morgen van de 10de November begon het wegvoeren van de eerste groepen naar de wegen die de stad uit leidden, en naar de inschepingsplaatsen aan de havens. Het vertrek van de transporten ging de gehele dag door tot laat in de avond. De laatste mannen uit de buitenwijken vertrokken in de loop van de volgende dag. Ondertussen was ook reeds een begin gemaakt met het transport van mannen uit de binnenstad. Dat duurde de gehele Zaterdag tot diep in de nacht. De laatste mannen verlieten pas Zondagmiddag de stad.

Nadat de afzetting in de verschillende wijken was opgeheven, waren vele vrouwen die intussen hadden gehoord waar de plaatsen van inscheping waren, naar de omgeving van de havens getrokken. Anderen gingen bij de verzamelplaatsen staan om te wachten, tot de opgepakte mannen naar buiten zouden komen.¹ Zij volgden dan zo

¹ a. G. de J.: *Korte beschrijving van mijn reis naar Duitsland*, blz. 1.

b. H. N.: *Herinneringen aan Oelde*, blz. 2.

ver mogelijk de colonnes. Onderweg kwamen uit de zijstraten nog meer vrouwen en kinderen toegestroomd. Zij zochten de colonnes af in de hoop, onder de duizenden gezichten hun man of hun zoon te ontdekken. Een groet of een bemoedigend woord klonk over en weer. Op goed geluk werden er namen geroepen, soms met het adres erbij, in de hoop dat uit de drom van mannen een antwoord zou komen.¹ Groot was de ontroering; kinderen riepen hun vader goedendag,² huilend stonden de vrouwen langs de kant. Velen hadden pakjes met kleren en voedsel meegenomen of gingen, nadat zij hun man hadden gesproken, nog snel iets halen. Mannen gaven soms aan vrouwen boodschappen, briefjes of distributiepapieren mee, die thuis afgegeven werden.³ In enkele straten kwamen de omwonenden, ontdaan om zoveel ellende, aandragen met eten en drinken. Bij de Stieltjesstraat stonden, zo vertelde K., enkele mensen langs de weg, die sigaretten gaven.⁴

Een schrijnend beeld van een transport, dat op de tweede dag door Kralingen trok, geeft een Rotterdamse vrouw in haar dagboek:

„Tegen éénen gingen er plotseling geruchten, dat er een mannentransport via de Hoofdweg zou plaats hebben naar Gouda. Er ontstond een run onder de vrouwen in de richting van de Hoofdweg. Later hoorden we, dat er van 's morgens vroeg af talloze vrouwen en kinderen al op de Hoofdweg hadden gestaan met eten en kleren. Het weer was koud, niet zo winterig, maar wel met regenbuien en dan weer heldere zon. Tegen half twee opeens een geroep: ze komen van de Hoflaan, en daar kwam het eerste transport. Wanneer men op de Korte Kade ging staan en keek in de richting van de Oude Dijk, zag men heel langzaam, stap voor stap, naderen een dichte menigte mannen, die de hele rijweg vulde, geëscorteerd door enkele militairen met geweer in de aanslag, om de zoveel pas, en begeleid door talloze vrouwen en kinderen. Heel langzaam kwam de stoet dichterbij en hoorde je de stemmen. Mannen en vrouwen riepen elkaar een afscheid toe, „Moed houden”, „Oranje boven”. Vrouwen huilten. Meisjes liepen mee met hun armen om hun jongen geslagen. Vrouwen met kinderwagens, oude mannen en vrouwen. Van alle kanten kwamen vrouwen aangerend met dekens, kleren en eetwaren. Anderen liepen weer terug om nog dingen te halen of vriendinnen te waarschuwen, snikkende, huilende. Een vrouw had een grote tas appels en gooidde de mannen appels toe, tot het de soldaten ging vervelen en zij op de menigte gingen schieten.

Vijf transporten zijn die middag langs gegaan. Als het einde bij het Doorgangshuis was, was het begin al ver voorbij de molens. Soms hield de stoet stil, dan weer sjokte ze voort om er plotseling wat vaart in te zetten. Er werd verteld, dat het doel Zwolle was. Er zou gelopen worden tot Gouda. De volgende dag tot Utrecht, vandaar per trein naar Zwolle (als het waar is). Er waren jongens bij, zo van de straat opgepakt met alleen een boezeroentje over hun blote lijf en een colbert jasje. Er waren er op klompen. In de stoet liepen o.a. politieagenten, postbodes en conducteurs, allen in uniform. De meesten hadden een soort rugzak, maar er waren er met koffers, die ze op hun schouder droegen. . . Eén van de transporten liep met een witte lap aan een lange stok gebonden tegen het gevaar uit de lucht. . . Vele gezinnen leven nog in onzekerheid, of de man of zoon gepakt is of gevlucht, omdat het alleen maar een tref is, als men een gezicht herkent in de compacte mensenmassa, die — zij het ook langzaam — toch voortdurend in beweging was.⁵

¹ J. R. B.: *In de werkkampen der Duitsers*, blz. 3.

² Dagboek van P. J. K.

³ a. Verslag van de bespreking met Ch. J. P. de B., blz. 6.

b. Verslag van de bespreking met H. van D., blz. 4.

c. Verslag van de bespreking met A. P. van 't H., blz. 3.

⁴ a. Brief van W. G., 12 Juni, 12 Juni 1948.

b. Verslag van de bespreking met H. W. K., blz. 2, 3.

c. Verslag van de bespreking met L. R., blz. 4.

⁵ Dagboek van Mevrouw Van W.

Na het invallen van de duisternis en het begin van de spertijd waagden de bewoners zich niet meer op straat. Zij stonden voor de open vensters, riepen de mannen toe en vroegen uit welke buurt zij kwamen. Op vele plaatsen brandde licht, ondanks de steeds streng gehandhaafde verduistering.¹ In tegenstelling tot de emoties, die overdag bij de laatste ontmoetingen tussen man en vrouw soms zo hoog oplaaiden, werd het later in de avond en in de nacht stil om de transporten. Van de verlaten en trieste sfeer die een nachtelijk transport omgaf, vertelt B.:

„Wij liepen, aan weerszijden geëscorteerd door soldaten, de Heemraadssingel af, de Graaf Florisstraat door, langs de tunnel Beukelsdijk naar het station D.P. Het was schemerdonker in de stad; op de singel onder de bomen, die hun laatste bladen nog niet verloren hadden, was de weg bijna niet te onderscheiden. We bleven zo goed als het ging in rijverband, schouder aan schouder; onder het licht van de afgeschermden verkeerslantaarns konden we elkaar telkens weer herkennen. Er waren nog al eens opstoppingen in de stoet, doordat we de afstand tot onze voorgangers niet konden bepalen, maar we bleven in beweging en onze bewakers hadden daar vrede mee. Het was doodstil; het was, of een stoet van geesten rond ging, alleen onze stappen waren hoorbaar. Het zal tegen middernacht geweest zijn, hier en daar was een raam verlicht door de verduistering heen. Ergens uit het donker riep een vrouwenstem ons een naam toe, waarop geen antwoord kwam. Op het open terrein voor het station moesten we halt houden. Hier konden we elkaar bij het flauwe sterrelicht vaag onderscheiden. We zetten onze koffers naast ons neer; we waren zo dodelijk vermoeid, dat we ons nauwelijks staande konden houden.”²

Van de tienduizenden, die in de loop van deze dagen uit de verzamelplaatsen werden weggevoerd, slaagden er slechts weinigen in, vóór het vertrek uit de stad aan de greep van de Duitsers te ontkomen. De sterke bewaking en het intimiderende optreden maakten vluchten vrijwel onmogelijk. In vele gevallen waren de soldaten onverbiddelijk en verhinderden zij pogingen van de achtergebleven bevolking om contact met de weggevoerden te krijgen.³ Vrouwen die nog met haar zoon of man wilden spreken, werden weggerukt; ⁴ men werd in de huizen teruggejaagd en kreeg bevel de ramen te sluiten.⁵ De soldaten zetten aan hun bevelen en hun geschreeuw kracht bij door te dreigen en te schieten. In de omgeving van het Karel de Stoutplein in Charlois knalden de Duitsers „als gekken”. In de regel schoten zij weliswaar in de lucht, maar bij deze schietpartij werd een vrouw die voor het raam stond, dodelijk getroffen.⁶ In Kralingen werd een jongen van 15 jaar, die zijn broer nog snel iets wilde aanreiken en hard wegliep, door een Duitser neergeschoten.⁷

¹ a. Brief vqn J. S., Rotterdam, zomer 1948.

b. Brief van P. J. C., Rotterdam, 15 Juni 1948.

² Dagboek van P. B.

³ a. Verslag van de bespreking met G. C. K., blz. 7.

b. Verslag van de bespreking met A. V., blz. 4.

⁴ a. Verslag van de bespreking met Mevrouw J. D.—L., blz. 2.

b. H. N.: *Herinneringen aan Oelde*, blz. 3.

⁵ Verslag van de bespreking met C. F., blz. 4.

⁶ a. Rapport Politiepresident Rotterdam, Recherche Hoofdafdeling. R.R. II-a-2 vz No. 1104, Rotterdam, 14 November 1944.

b. Verslag van de bespreking met L. R., blz. 4.

⁷ a. Uittreksel uit het Ongevallenregister van de G.G.D. te Rotterdam van 10 en 11 November 1944.

b. Verslag van de bespreking met L. K., blz. 5, 6.

c. Dagrapport van de Politie Rotterdam, District IIIa, Boezemsingel, No. 316, Rotterdam, 11 November 1944.

Ondanks hun ruw optreden en intimiderend schieten konden de Duitsers niet overal verhinderen dat het publiek de colonnes naderde. Soms drong men zo op dat mannen kans zagen tussen de menigte te verdwijnen. Dit gebeurde o.a. in de Oranjeboomstraat (Feyenoord) en de Molenlaan (Hillegersberg).¹ Ook in Hillesluis is menigeen er „tussen uit geglipt; ze gingen tussen de mensen staan en verdwenen vervolgens in de huizen”.² Bij de tramremise aan de Kootsekade gaven vrouwen mannen een arm en liepen met hen weg.³ Maar op de tienduizenden weggevoerden was dit slechts een gering aantal. Door de strenge bewaking waren de meeste vlucht-pogingen bij voorbaat tot mislukking gedoemd.⁴ Waar de Duitsers de mannen op het trottoir lieten lopen, gelukte het wel enkelen in een portiek te verdwijnen en zo te ontkomen, maar daar waar de mannen midden op straat moesten lopen, waren deze mogelijkheden om te ontsnappen uitgesloten.⁵ Verder was de angst voor represailles zo groot, dat de meesten het risico niet wilden nemen, op vluchten betrapt te worden.⁶ Men stond nog te veel onder de ban van het Duitse machtsapparaat.⁷ Sommigen zagen er ook tegen op, hun bagage achter te laten.⁸ Anderen wilden uit solidariteitsoverwegingen hun familieleden, vrienden of andere lotgenoten niet verlaten.⁹ Tenslotte zagen velen de toekomst nog steeds niet zo somber in. Nu men echter naar een station werd gevoerd, begonnen enkelen die oorspronkelijk dachten in de nabijheid van Rotterdam aan het werk gezet te zullen worden, zich af te vragen of de plaats van hun bestemming niet verder van de stad af lag.¹⁰ Anderen merkten tot hun bevreemding dat zij in rijnen en lichters ingescheept werden. Zij begrepen niet waarheen zij hiermee gevoerd zouden kunnen worden; zij werden verontrust en voelden dat het „fout” ging.¹¹

Om de bronnen zelf te laten getuigen van hetgeen wij hierboven weergaven, geven wij thans nog het woord aan een weggevoerde. Hij werd op de avond van de 10de November naar de Koningshaven gevoerd en daar ingescheept. Hij begint zijn verhaal met het vertrek uit de autobusgarage aan de Sluisjesdijk:

¹ a. Verslag van de bespreking met P. P., blz. 3.

b. Verslag van de bespreking met A. S., blz. 4.

c. Verslag van de bespreking met P. S., blz. 4.

² Verslag van de bespreking met L. R., blz. 5.

³ Verslag van de bespreking met A. K., blz. 6.

⁴ Verslag van de bespreking met G. L., blz. 8.

⁵ a. Verslag van de bespreking met L. de J., blz. 7.

b. Verslag van de bespreking met J. A. Q., blz. 4.

⁶ a. Verslag van de bespreking met B., blz. 5.

b. Verslag van de bespreking met K. P. de G., blz. 9.

c. Verslag van de bespreking met W. A. 't H., blz. 7.

⁷ a. Verslag van de bespreking met L. de J., blz. 7.

b. Verslag van de bespreking met D. van K., blz. 4.

⁸ Schets, geschreven in dagboekvorm door H. de B., blz. 3.

⁹ a., Zie noot 8, blz. 3.

b. Verslag van de bespreking met W. A. 't H., blz. 7, 8.

¹⁰ Dagboek van J. P. A. van D.

¹¹ a. Verslag van de bespreking met D. B., blz. 5.

b. Dagboek van J. P.

„Overal tussen de rijen en er langs worden Duitse soldaten als wachtposten opgesteld. De karavaan staat opgesteld en er komt langzaam beweging in. Het is nu geheel donker en het weer is veel slechter geworden. Het regent dat het giet en de harde wind jaagt de ijskoude regen vlak in het gezicht. De lijdensstocht is begonnen. Het is flink donker en doordat wij dicht achter elkaar lopen, kunnen wij niet zien, waar de plassen zijn. Zodoende hebben de meesten van ons al vlug een paar flink natte voeten. Wij komen aanstonds bij de eerste huizen van de Wolphaertsbocht en wij zijn echt blij, wanneer wij de eerste bekende huizen kunnen onderscheiden. Die blijdschap vergaat ons echter zeer spoedig. Hier begint het meest dramatische ogenblik van het gehele gebeuren. Vrouwen roepen angstig de namen van hun echtgenoten tussen de rijen. Kinderen huilen onuitsprekelijk verdrietig en roepen „Pappa, pappie!” Vooral dat geroep van de kinderen snoert je de keel dicht. Tranen springen je in de ogen en ik ben echt blij, dat het erg donker is, zodat niemand het bemerkt. . . Klagende stemmen van moeders en echtgenoten. Daar tussendoor mannenstemmen, die namen roepen „Kees, Dirk, Klaas, Leen” en pakjes omhoogsteken, waarin nog levensmiddelen zijn verpakt. Door al dit gekerm en gemartel klinken onafgebroken geweerschoten van de ons begeleidente „beschermers”. Het is een waar inferno. Het is om gek te worden. . .

Ik span mijn uiterste krachten in om nuchter te blijven. Ik wil dat weeklagen en al die ellende niet horen. Ik zie scherp om mij heen naar openstaande deuren en donkere gapende zijstraten, welke ons een kans tot vluchten kunnen geven. Waar lopen de Duitse wachtposten? We weten het niet, het is te donker om het te zien. Een loopt de rij uit, omdat hij dacht een goede kans te hebben, maar loopt pardoes in de armen van een Duits soldaat. Met een smoesje, dat hij vlug verzint, komt hij weer ongeschonden bij de kudde terug. Het gaat toch niet zo gemakkelijk, als het er uitziet. De wachtposten schieten als gekken over onze hoofden heen, schijnbaar om de indruk te wekken, dat zij de zaak geheel beheersen en verder om ons schrik in te boezemen. . . Wij liepen de hele Wolphaertsbocht uit en vervolgens de Brielselaan en de Putselaan in de richting van het Station Feyenoord. Onderweg roepen mensen ons toe, dat wij naar het Stadion worden gevoerd, maar er is niemand, die iets definitiefs weet. Dus lopen wij steeds verder van huis in de stromende regen.

Op de belangrijke kruispunten staat groter geschut opgesteld en op verscheidene andere plaatsen mitrailleurs. Rotterdam is vandaag vol militairen en het ziet er uit, of een algemene opstand bloedig moet worden onderdrukt. Van opstand is evenwel geen sprake. Ieder denkt en handelt voor zichzelf. Wij klossen achter elkaar aan door plassen en vuil heel de Putselaan uit en gaan dan rechts af, de oprit op naar de luchtbrug over het spoorwegemplacement Feyenoord. De eerste mogelijkheid wordt al dadelijk uitgeschakeld en ook de tweede gaat van de baan, want de stoet trekt de Oranjeboomstraat door. Het geroep van vrouwen en kinderen blijft ons vervolgen en wordt dringender zodra wij tussen de huizen komen. Waar zal men toch met ons heen gaan? vragen wij elkaar. Misschien naar Station Maas of D.P.? Men houdt ons nieuwsgierig, hoewel niet al te lang, want zodra wij het einde van de Oranjeboomstraat hebben bereikt, begint het marstempo te vertragen. Wij kunnen juist waarnemen, dat de stoet niet de brug overgaat, maar langs het water blijft, waar wij verscheidene grote lichters ontwaren, waarop kleine lichtjes bewegen. Het dringt nog niet helemaal tot ons door, maar al spoedig wordt het grimmige werkelijkheid, dat wij allen hierin geladen zullen worden. Langzaam schuiven wij naderbij. Nogeens zien wij scherp om ons heen, of er een kans tot vluchten is. De bewaking is echter formidabel, overal staan de kerels met hun automatische wapenen. Alleen een muis zou een kansje hebben gehad. In 's hemels naam dan maar, wachten op een volgende gelegenheid. Wij zijn intussen bijna doorweekt van de regen en verlangen naar een droog plekje en vooral een beetje licht. Zo komen wij aan de beurt om ingeladen te worden.”¹

¹ Relas van de belevenissen van P. L. van Z.

HOOFDSTUK X

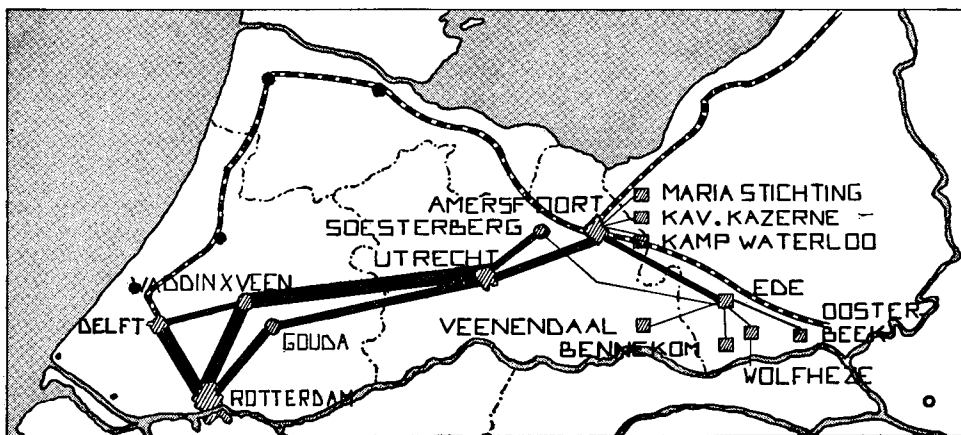
DE WEGVOERING UIT DE STAD

In de loop van 10, 11 en 12 November werden naar schatting 50.000 Rotterdammers en Schiedammers uit Rotterdam weggevoerd. Vermoedelijk verlieten 20.000 mannen de stad te voet, 20.000 per schip en 10.000 per trein. Ongeveer 500 mannen gingen op 12 November per fiets in de richting van Amersfoort. Alvorens in bijzonderheden te schetsen wat bij de tochten te voet, per schip of per trein geschiedde, geven wij eerst een algemeen overzicht van de transporten.

ALGEMEEN OVERZICHT

DE WEGVOERING TE VOET (zie schets onder).

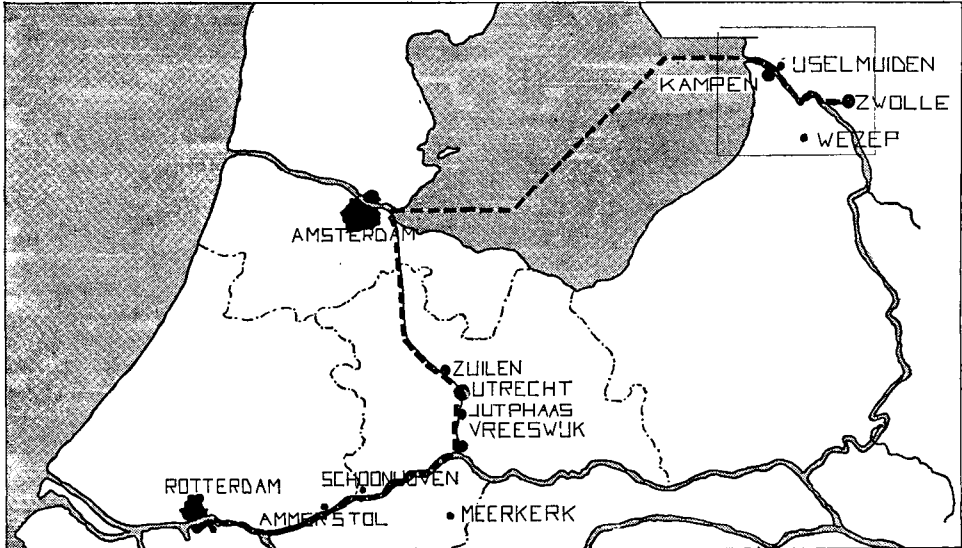
Ongeveer 10 000 man, in hoofdzaak afkomstig uit Schiedam en het noordwestelijk deel van Rotterdam, moesten op 10 en 11 November naar Delft lopen. Daar werden zij, vaak na een kort oponthoud in een gebouw van de Technische Hogeschool, in treinen geladen die hen naar Duitsland brachten. Een klein deel echter moest de dag na aankomst in Delft verder lopen naar Waddinxveen. Hier werden zij gevoegd bij andere colonnes die Rotterdam te voet hadden verlaten.

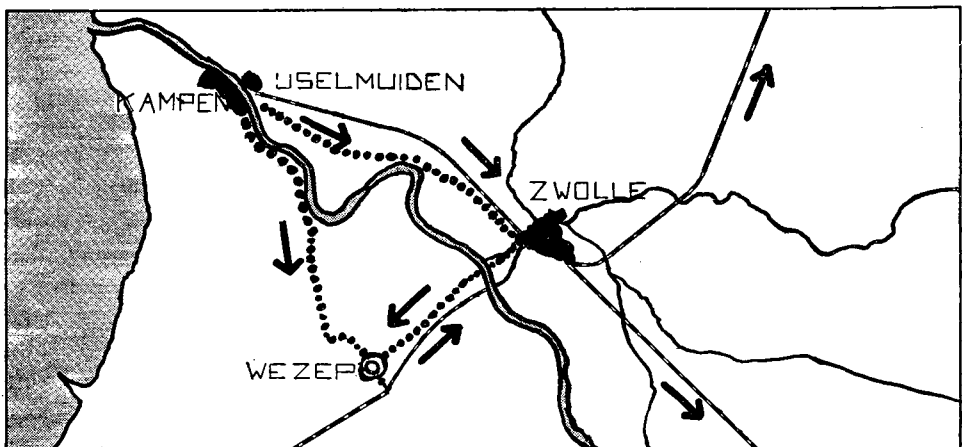
OVERZICHT VAN DE TRANSPORTEN TE VOET EN PER TREIN

De zwarte lijnen geven de transporten te voet, de zwart-witte die per trein aan. De dikte van de lijnen geven bij benadering de verhoudingen weer tussen de aantallen weggevoerde mannen. De transporten per trein vonden plaats vanaf 11 November. De trajecten te voet werden op de volgende dagen afgelegd: Rotterdam—Delft 10 en 11 November; Delft—Waddinxveen 11 November; Rotterdam—Waddinxveen 10, 11 en 12 November; Waddinxveen—Utrecht 11, 12 en 13 November; Rotterdam—Gouda 11 November; Gouda—Utrecht 12 November; Utrecht—Soesterberg 13 November; Soesterberg—Amersfoort 14 November en vlg. dagen; Utrecht—Amersfoort 12 November e.v.; Amersfoort—Ede 14 November e.v. De oorden van waaruit de mannen tewerkgesteld werden, zijn met vierkanten aangegeven. Zij kwamen daar op 13 November en volgende dagen aan.

Deze laatste groepen waren hoofdzakelijk opgepakt in de noordoostelijke wijken van de stad. Op Vrijdag, Zaterdag en Zondag kwamen zij in Waddinxveen, op Zaterdag ook in Gouda aan. In Waddinxveen werden zij ondergebracht in fabrieksgebou-

OVERZICHT VAN DE TOCHT PER SCHIP VAN ROTTERDAM NAAR ZWOLLE

TRANSPORTEN IN DE OMGEVING ZWOLLE

Een deel van de mannen, die het IJsselmeer overgezet waren, werd in Kampen uitgeladen. Zij marcheerden (weg met stippellijn aangegeven) naar Wezep en Zwolle. Van daaruit gingen zij per trein naar Duitsland. Een ander deel werd in Zwolle ontscheept, marcheerde naar Wezep en vertrok vandaar eveneens in oostelijke richting.

wen, in Gouda in de Grote Kerk. De volgende dag liepen zij verder naar Utrecht. Hier brachten zij de nacht door in de Kromhoutkazerne, in Tivoli, in de Nieuwe Schouwburg aan het Lucas Bolwerk en in het NV-gebouw. Vandaar werden de mannen verder gevoerd in de richting van Amersfoort, waar de meesten enkele dagen ondergebracht werden in het concentratiekamp (*Polizeiliches Durchgangslager* Amersfoort), de anderen in kazernes in Amersfoort en Soesterberg.

De mannen, die in de kazernes lagen, werden op de volgende wijze verspreid: een deel werd overgebracht naar het concentratiekamp, en een deel werd lopend afgevoerd in de richting van Ede. De rest ging per trein naar Arnhem en naar Duitsland. Ook uit het concentratiekamp werden de mannen na enige dagen verspreid. Verscheidene groepen gingen per trein naar Arnhem of Duitsland. Anderen werden in de omgeving van Amersfoort te werk gesteld en werden tijdens hun tewerkstelling ondergebracht in gebouwen in Amersfoort en omgeving. Tenslotte moesten enige colonnes naar Ede lopen. Een deel werd daar aan het werk gezet; de overigen werden verspreid over andere plaatsen als Veenendaal, Bennekom, Oosterbeek en Wolfheze. Op 17 November waren de meesten van hen daar aangekomen. Zij die Amersfoort per trein verlieten, hadden vaak nog enkele vermoeiende dagen voor de boeg, alvorens zij de tewerkstellingsplaatsen in Duitsland bereikten.

DE WEGVOERING PER SCHIP (zie schets op blz. 147).

Aan de Rechter Maasoever (Merwehaven) werden mannen ingescheept, die opgepakt waren in Schiedam en in de westelijke buitenwijken van Rotterdam. Aan de Linker Maasoever (Koningshaven, Persoonshaven) werden mannen uit Rotterdam-Zuid ingescheept. Mannen die in de binnenstad waren opgepakt en op de verzamelplaatsen hadden overnacht, trokken daarheen nog op Zondag 12 November.

De schepen voeren de Lek op tot Vreeswijk en vervolgens het Merwedekanaal af naar Amsterdam. Van Amsterdam ging men het IJsselmeer over naar Kampen. Sommige schepen voeren direct door naar Zwolle.

De mannen die in Kampen werden ontscheept, werden voor een deel in de Van Heutszkazerne en in scholen ondergebracht. Anderen moesten direct na aankomst naar Zwolle of naar een kamp te Wezep lopen. Degenen die in Kampen waren ondergebracht, werden na een kort verblijf op de volgende wijze verspreid: een deel ging lopend of per schip naar Zwolle en een ander deel vertrok per trein uit Kampen naar Duitsland.

Uit het bovenstaande blijkt, dat naar Zwolle mannen werden gevoerd die regelrecht per schip van Amsterdam kwamen, en mannen die in Kampen waren ontscheept. Een deel van hen werd in de omgeving van Zwolle tewerkgesteld. Anderen vertrokken per trein naar Duitsland, terwijl één colonne naar Wezep marcheerde. In Wezep waren inmiddels ook mannen aangekomen die in Kampen waren ontscheept. Zij allen werden na verloop van enige dagen successievelijk per trein naar Duitsland vervoerd.

DE WEGVOERING PER TREIN

We zagen reeds, dat uit Delft, Amersfoort, Kampen, Zwolle en Wezep mannen per trein het land verlieten. Ook waren er echter groepen, die uit Rotterdam zelf per trein vertrokken. Volgens het ons ter beschikking staande materiaal werden voor het gehele transport naar Duitsland ongeveer 26 treinen gebruikt. Een overzicht van de loop der treinen — voorzover deze kon worden gereconstrueerd — moge hier volgen.

I. Vertrek uit Rotterdam

In de nacht van 10 op 11 November vertrokken twee treinen van het spoorweg-emplacement aan de Linker Maasoever met mannen, die in dit stadsgedeelte waren opgepakt. Een van deze treinen reed via Gouda en Utrecht naar Gronau en verder naar het Ruhrgebied (Oberhausen). Deze trein kwam in de nacht van 13 op 14 November weer in Gronau aan. De andere trein verliet Rotterdam langs de route, die alle andere treinen uit Rotterdam volgden, n.l. via Den Haag, Amsterdam en Amersfoort. De mannen uit deze trein kwamen voornamelijk in Münster en omgeving terecht.

In de nacht van 11 op 12 November vertrokken drie treinen van het station Delftse Poort en een trein uit Rotterdam-Zuid. Zij bevatten hoofdzakelijk mannen, die op 11 November in de binnenstad waren opgepakt. De mannen uit de eerste trein van het station D.P. werden verspreid in de omgeving van Würzburg en Neurenberg. De tweede trein reed eveneens naar Zuid-Duitsland, n.l. via Essen naar Ulm. De mannen uit de derde trein kwamen in de omgeving van Hannover terecht. Degenen die uit Rotterdam-Zuid vertrokken, werden in de omgeving van Keulen te werk gesteld.

II. Vertrek uit Delft

De mannen, die op 10 en 11 November naar Delft moesten lopen, werden in de daaropvolgende nachten in treinen geladen. De eerste nacht vertrokken één of twee treinen. Eén transport werd in de omgeving van Münster verspreid. Van een ander transport bleef een deel in de grensstreek achter: het andere deel vond zijn bestemming in München en omgeving. De tweede nacht vertrokken drie à vijf treinen. De eerste trein reed naar Wuppertal. De volgende transporten kwamen in Westfalen en in de omgeving van Bremen terecht. De laatste trein vond zijn eindpunt in de omgeving van Kassel.

De meesten die uit Rotterdam en Delft vertrokken, kwamen omstreeks 18 November op de plaatsen aan waar zij tewerkgesteld zouden worden. Sommige groepen kwamen pas op 24 November aan het einde van de reis. Slechts een klein deel had op 13 November de plaats van bestemming bereikt.

III. Vertrek uit Amersfoort

De mannen, die naar Amersfoort moesten lopen en vandaar per trein vertrokken, werden op de volgende wijze verspreid:

Eén trein vertrok in de nacht van 15 op 16 November naar Arnhem. Andere treinen vertrokken de volgende dagen via Gronau naar het Ruhrgebied (Essen, Duisburg) en via Bentheim naar Elten. Vandaar werden de mannen verspreid over plaatsen aan de Rijn in het Nederlands-Duitse grensgebied.

IV. Vertrek uit Kampen

Op 15 November vertrok een transport uit Kampen, dat van Lehrte (bij Hannover) uit in zuidwestelijke en zuidoostelijke richting werd verspreid.

De volgende dagen vertrokken één of twee treinen, die via Groningen en Nieuweschans Duitsland inreden. Het eindpunt was Meppen, 10 km over de grens, ter hoogte van Coevorden. Op 18 November vertrok een trein uit Kampen, die via Gronau de mannen naar het gebied ten zuidoosten van de Gelderse Achterhoek bracht. Tenslotte vertrok op 19 November nog een transport via Nieuweschans in de richting van Oldenburg en Wilhelmshafen.

V. Vertrek uit Zwolle

In de nacht van 13 op 14 November vertrok een trein uit Zwolle met bestemming Wuppertal. Deze trein was reeds bezet met Rotterdammers, die in Delft waren ingestapt.

In de volgende dagen reden (waarschijnlijk) twee treinen via Nieuweschans naar Meppen.

Op de 17e November vertrokken nog twee treinen uit Zwolle. Het ene transport bracht de mannen in Rheine, Münster en Osnabrück en omgeving, het andere transport ging naar het Ruhrgebied.

VI. Vertrek uit Wezep

Op 19 November vertrok een transport, dat in de omgeving van Bremen werd verspreid. Enkele dagen later reed een trein met een grote omweg, via Nieuweschans, Oldenburg en Osnabrück, naar Bentheim. Een transport, dat op 21 November vertrok, werd ver naar het Oosten gevoerd: in de omgeving van Dresden werd het verspreid. Tenslotte gingen vanuit Wezep nog één of twee treinen naar het Ruhrgebied.

DE TOCHT TE VOET

In noordwestelijke en noordoostelijke richting, naar Delft, Gouda en Waddinxveen, verlieten op Vrijdag, Zaterdag en ook nog Zondag duizenden mannen de stad, opgejaagd door zwaar gewapende Duitsers. Striemende regenvlagen maakten het voortgaan op de kale wegen door het polderlandschap tot een zware gang. En gedurende de gehele tocht bleef het gure najaarsweer aanhouden:

„Volgens waarnemingen te De Bilt waaiden op de 10de krachtige tot stormachtige winden uit overwegend NW-lijke richtingen. Er was overdag afwisselend enige zonneschijn, des morgens viel enige regen, evenals des avonds, overdag slechts weinig. De temperatuur kwam overdag tot ongeveer 8°C.

Op de 11de waaiden eveneens NW-lijke winden, doch van geringere kracht dan de vorige dag. Er was iets meer zonneschijn, de temperatuur overdag kwam tot ongeveer 9° en de regen was gering.

Op de 12de waaide de wind nog uit het NW met afnemende kracht. Er scheen geen zon de maximumtemperatuur was ongeveer 6° en er vielen regenbuien.

Op de 13de begon de wind geleidelijk te krimpen en draaide van NW naar Z. De windkracht die aanvankelijk zwak was begon later weer tot krachtig toe te nemen. Er scheen wederom geen zon en er viel sedert de ochtend vrijwel onafgebroken tot de volgende dag 's morgens regen. De luchtdruk, die sedert de 11de voortdurend dalende was geweest, bereikte op de 13de zijn laagste waarde. De maximumtemperatuur was ongeveer 6°.

Op de 14de kromp de wind geleidelijk verder van Z naar O. De windkracht was matig. Er viel na de ochtend geen regen meer. De zon kwam echter niet door en de maximumtemperatuur bleef beneden 5°.

Op de 15de draaide de wind verder naar het N en nam in kracht af. De temperatuur kwam niet boven 3° uit. Er viel geen regen, doch het bleef somber weer. Het gehele weerbeeld is kil, somber en nat.”¹

Vermoeid, gepakt en gezakt, langzaam voortstropelend met bagage die steeds zwaarder scheen te worden, liepen de mannen tientallen kilometers per dag. Rust werd hun zelden gegund, en dan nog slechts voor korte tijd. Met natte, pijnlijke voeten, hongerig, de handen vol blaren van het sjouwen, rug en schouders stuk van de drukende bagage, met kapotte schoenen, sleepten zij zich voort.

Sommigen droegen hun koffer met een touw als een ransel op de rug. Kartonnen koffers, onbruikbaar geworden door de regen, werden inderhaast gerepareerd met een stuk touw of een ijzerdraadje. Anderen bundelden hun goed in een doek en gooiden de doorweekte koffer weg of liepen met de koffer in de armen. Drijfnaat werd het brood, drijfnaat de dekens. Sommigen hadden zeildoek om hun bagage gedaan, zoals zij die in de remise aan de Kootsekade de zeildoeken gordijntjes uit de trams hadden meegenomen.²

Velen waren op den duur niet meer in staat verder te gaan en lieten zich neervallen. En dan klonk maar steeds „dat hatelijke „weiter, weiter””. Degenen, die bleven liggen werden op gevorderde boerenwagens geladen. Reeds op de eerste dag waren er talrijke uitvallers.³

Hoe verder de mannen zich van hun stad verwijderden, des te gedrukker werd de stemming. Men werd gedeprimeerd door de vermoeienis, de weinige rust die men genoot, en de voortdurende onzekerheid waarin men bleef verkeren. M. vertelt, dat men elke dag de bestemming hoorde van die zelfde dag, maar nooit de toekomstige definitieve verblijfplaats. Zo liep men uren en uren voort, zich afvragende: „Waar moet dit eindigen?” Een enkeling vermeldt: „Slechts het idee, dat je met duizenden liep, maakte de zaak iets gemakkelijker”.⁴ Men zocht troost en hulp bij degenen

¹ Brief het Koninklijk Nederlands Meteorologisch Instituut te De Bilt, 10 November 1950.

² a. Brief van L. J. C., 18 Juni 1948.

b. Brief van D. U., 15 Juni 1948.

c. Brief van K. de J., 8 September 1948.

d. Verslag van de bespreking met J. H. van der K., blz. 2.

³ a. Brief van S. H., 6 Februari 1948.

b. Brief van J. H. C. H., 12 Juni 1948.

c. Brief van J. van H., 14 Juni 1948.

⁴ a. Brief van W. M., 30 Januari 1949.

b. Brief van S. H., 6 Februari 1949.

naast wie men liep. Mannen hielpen elkaar met het dragen van de bagage, zij deelden het brood, dronken uit één kruik en ondersteunden elkaar. Kracht putten zij ook uit het medeleven en de hulp die zij in alle plaatsen waar zij doortrokken, van de bevolking ondervonden. Natuurlijk waren er in deze trieste colonnes ook mannen die hun directe omgeving met een geestigheid wisten op te vrolijken. Hechter werd de onderlinge band wanneer er werd gezongen en door een ieder het protest werd gevoeld, dat lag in het zingen van vaderlandse liedjes¹.

Al moge men af en toe op de lange tochten door een grap of een lied zijn opgebeurd, toch was de stemming in het algemeen gedrukt. Niet alleen het slechte weer, de vermoeidheid en de onzekerheid deprimeerden de mannen, maar ook de zware bewaking, waaronder zij waren gesteld. De Duitsers waren niet altijd even actief, daar velen van hen zelf vermoeid waren door het gesjouw der laatste dagen. Sommigen liepen reeds op de weg van Rotterdam naar Waddinxveen knikkebollend naast de fietsen. Een soldaat die op de fiets zat, viel er van moeheid af.² Een ander reed het water in. „Iedereen keek belangstellend toe”.³ Het optreden was lang niet altijd even honds. Er waren bewakers, die „niet ongeschikt” waren en een fiets (die ze zelf weer aan anderen hadden ontnomen) gaven aan mannen die zware bagage bij zich hadden of slecht ter been bleken.⁴ De soldaten zelf werden weer door hun officieren tot harder optreden gedwongen. Zij waren speciaal bang voor een officier, die, op de treeplank van zijn luxe auto staande, voortdurend langs de colonne reed.⁵ Al waren de Duitsers onderweg er toe overgegaan boerenwagens te vorderen, veel medelijden hadden zij overigens niet. Zij dreven de mannen voort, die dreigden achter te blijven. Voortdurend klonken aansporingen om verder te lopen en aan te sluiten, dat alles onder herhaald geschiet over en langs de colonne. Het gebruikelijke geschreeuw werkte intimiderend; de bedreigingen, achterblijvers te zullen neerschieten, misten hun uitwerking niet. Mannen die uitvielen, werden met de gewerkolf geslagen of tegen de schenen geschopt. Anderen werden met de bajonet opgedreven. Een uitvaller werd langs zijn oor geschoten.⁶

„Zo sjokten we verder over de Rijksweg Den Haag—Utrecht”, schreef een weggevoerde. „Het ene uur uit, het andere in, twaalf uur lang. Het aantal „uitvallers” was legio. Auto’s, boerenkarren, werden gevorderd om al die uitvallers, mensen die werkelijk niet meer konden of niet meer wilden, enige kilometers te rijden, waarna ze weer verder moesten. Soms maakten

¹ a. Verslag van de bespreking met J. B., blz. 7.

b. Vragenlijst ingevuld door W. M.

c. Brief van K. de J., 8 September 1948.

² Brief van A. van den B., 14 Juni 1948.

³ Brief van L. J. C., 18 Juni 1948.

⁴ a. Brief van J. J. K., 16 Juni 1948.

b. Brief van W. M., 30 Januari 1949.

⁵ Brief van K. de J., 8 September 1948.

⁶ a. *Mijn verblijf in Duitsland* door B. H., 26 Maart 1945, blz. 6.

b. Brief van J. J. van der M., 23 Juni 1948.

c. Brief van D. U., 15 Juni 1948.

d. Brief van L. J. C., 18 Juni 1948.

we een ogenblikje halt, waarbij ook gelegenheid was zijn behoeften te doen; in lange rijen stonden of zaten ze dan langs de berm van de weg. Af en toe verscheen er een vliegtuig boven ons hoofd en dit verwekte bij mij de fantasie, dat ze op ons af zouden duiken, de mitrailleurs open zetten waarna alles in paniek zou vluchten en we een schone gelegenheid zouden krijgen de benen te nemen; maar er gebeurde — gelukkig misschien maar — niets. En met het verstrijken van de uren verdween de fut hoe langer hoe meer. Ik herinner me nog goed een jonge Mof — een of andere *Feldwebel* — op een fiets die maar van voren naar achter reed en z'n „*los Mensch*” door de lucht liet schallen, prompt beantwoord met een pittig „barst, vent” of een nog pittiger „val dood, kerel”. Er kwamen grote leemten in de gelederen, wat hem blijkbaar niet aanstond, want hij werd hoe langer hoe actiever”.¹

Op deze wijze opgedreven, liepen de mannen van de morgen tot vaak diep in de avond. Zij hunkerden naar de rust, die zij hoopten op de overnachtingsplaatsen te zullen vinden. Wel werd er af en toe onderweg een kwartiertje of een half uurtje stilgehouden maar dan had men slechts de keus tussen blijven staan of gaan liggen op de natte weg of de doorweekte berm.

Voor enkele colonnes werden de vermoeienissen nog vergroot, doordat zij niet langs de kortste weg maar met een grote omweg naar de nachtelijke verblijfplaats trokken. Dat was op de eerste dag het geval in de buurt van Gouda en Waddinxveen. Welke ontberingen zulks op de tweede dag voor een colonne tengevolge had, beschrijft ons de weggevoerde P.:

„Tegen de avond kwamen we in de buurt van Utrecht. Het was al donker, \pm 7 uur. Men paaide ons met te zeggen — nog een kwartier „*durchhalten*” en dan is er rust in een kazerne. Het bleef echter steeds maar „nog een kwartier”. We kwamen in gefundeerd gebied in de buurt van Houten; ik vertrouwde er niets meer van, dat we op weg naar Utrecht waren en vroeg aan een boer langs de weg waar we waren. „Op weg naar Arnhem”, was het hoopvolle antwoord. Ik geloofde, dat men ons inderdaad nog wilde laten doorlopen (doodlopen) naar Arnhem. Toch bracht ik een Duits militair op de hoogte. Het bleek dat zij — direct afkomstig van het Italiaanse front, naar zij vertelden — de weg niet kenden en verdwaald waren. Achter ons zagen wij zoeklichten uit Utrecht en toen bleek, dat we na die rampzalige mars, nog een uur moesten lopen. Dat was voor velen te veel! Het brak hun moreel en bij aantallen vielen de mannen flauw. Het Rode Kruis haalde hen wel op, wij konden ons daar niet om bekommeren en gingen verder”.²

Men zou de vraag kunnen stellen, hoe het mogelijk was dat zoveel duizenden door een toch betrekkelijk klein aantal bewakers op de overnachtingsplaatsen konden worden afgeleverd. In de eerste plaats bewerkstelligden het geschreeuw en het geschiet van de Duitsers, dat de mannen zich steeds en maar al te goed bewust bleven onder een onmiddellijke bewaking te staan. Uit het optreden van de Duitsers tegen hen die dreigden uit te vallen, kon men reeds afleiden, wat er gebeuren zou met hen die bij een vluchtpoging betrappt zouden worden of slechts de schijn hiervan op zich zouden laden. Menigeen zag dit trouwens door de ervaring bevestigd.

C. deelde mede, dat iemand die in een eenmansgat probeerde weg te kruipen, met de kolf van het geweer op het hoofd werd geslagen. K. schreef, dat er hevig geschoten werd toen enige jongelui het erf van een boerderij opliepen. Het geschiet langs de rijen deed verder ook telkens geruchten ontstaan, dat vluchtelingen waren neer-

¹ Brief van W. M., 30 Januari 1949.

² Brief van J. D. G. P., 11 Juni 1948.

geschoten. Maakte het Duitse optreden een vluchtpoging overal reeds tot een hachelijke onderneming, in het bijzonder gold dit op de lange wegen in het open polderland, waar het moeilijk was onopgemerkt te verdwijnen. Verdere belemmerende factoren waren vriendschaps- of familiebanden en onderlinge afspraken om elkaar niet in de steek te laten.¹ En ten slotte zagen velen de ernst van hun lot nog steeds niet in. J. schreef hierover na terugkeer uit Duitsland:

„... Als we het achteraf eens bekijken, hebben we daar in Delft wel de mooiste kans gehad om te ontsnappen. Hadden we maar geweten, dat we naar Duitsland gevoerd zouden worden! Maar de richting, in welke wij weggevoerd werden, wees eerder op kustverdedigingswerken en dan hadden wij, in de voor ons zo bekende omgeving, immers kans op ontsnappen genoeg”.²

Zeker waren er ook mannen tot wie het besef wél doordrong, dat de situatie ernstiger was dan zij aanvankelijk hadden verwacht. Ook zal bij velen de angst voor represailles tegen het gezin aanmerkelijk zijn afgenomen. Men wist immers dat de Duitsers de namen der weggevoerden niet hadden geregistreerd. Men kon nu risico nemen, zonder dat dit op vrouw en kinderen verhaald kon worden. Er waren trouwens op verschillende plaatsen ook praktische mogelijkheden om te vluchten. En velen die ondanks de doorgestane emoties en spanningen lichamelijk en psychisch nog opgewassen waren tegen de gevaren die een vlucht zou meebrengen, maakten hiervan gebruik. Wel was er, zoals we reeds zeiden, op de open wegen weinig kans tot vluchten, maar de tocht leidde tevens door dorpen met nauwe straten en zijstraatjes. Verre weg de meeste vluchtpogingen vonden plaats in bewoonde streken of in dorpen, waar direct met hulp van de bevolking kon worden ondergedoken. Vooral in de plaatsen waar men overnachtte en het contact met de bevolking iets langer bestond, gebeurde dit, bijv. te Waddinxveen.

„Doordat de groep groot was, ontstond er een opstopping. Wij liepen achter in de stoet, dus moesten wachten. Het was donker en de Duitsers flitsten regelmatig met hun zaklantaarns tussen de mensen. Toch zagen wij kans om tussen deze flitsen weg te springen tussen 2 huizen. Wij drukten ons plat tegen de muur in de schaduw. Angstig en toch opwindend was het. De groep ging voorbij, het duurde ongeveer een half uur. Maar toen? Terug konden we niet, want achter ons moesten nog meer troepen komen en aankloppen aan een der huizen durfden we ook niet. Het konden immers NSB-ers zijn. Toch hebben we de stoute schoenen aantrokken en ergens aangeklopt. We werden binnen gelaten en zagen nog enkele onderduikers zitten uit de vorige ploeg. We hebben daar gegeten en geslapen”.³

Van een massaal wegvluchten is echter nergens sprake geweest. Dat is niet alleen te verklaren uit de strenge bewaking maar vooral ook uit de intimidatie die van het Duitse optreden uitging. K. schreef hierover op de volgende wijze:

„Verschillende mannen verdwenen plotseling in huizen en gangetjes” (in Waddinxveen) „gehouden door de bevolking, maar ik weet niet, of ik toen gedurfd zou hebben. Wat hebben we ons toch door die Moffen laten intimideren! Al hun geschiet en lelijkheid was eigenlijk

² a. Brief van L. J. C., 18 Juni 1948.

b. Relas van de belevenissen van H. K.

c. Brief van S. H., 6 Februari 1949.

² *Onze deportatie naar Duitsland*, door W. Th. J., blz. 3.

³ Relas van de belevenissen van H. K.

voor 90 % dreigement. Vele mannen zijn 's avonds weer uit de huizen gebracht, zonder verdere onaangename gevolgen voor inwoners of vluchtelingen, maar dat wisten we niet van tevoren".¹

Dezelfde angst om te vluchten merken wij ook wanneer de mannen in de duisternis opgesteld stonden voor de gebouwen, waar zij 's nachts zouden verblijven. Meestal kwamen zij in de loop van de avond aan en niet steeds konden de Duitsers een effectieve bewaking doorvoeren. Zelfs toen de Duitsers 's avonds in het donker zowel voor Gouda als vlak voor Utrecht de juiste weg niet konden vinden en de Rotterdammers langs allerlei buitenwegen werden gevoerd, was er geen ogenblik sprake van verzet tegen het handjevol bewakers dat zo'n grote groep moest bijhouden. Behalve angst werkten op zulke momenten ook het verlangen eindelijk eens te rusten, en de onzekerheid of men na een vlucht ergens onderdak zou vinden. Zo is het ook te verklaren, dat het op de overnachtingsplaatsen gewoonlijk rustig bleef. De ellendige ligging en de slechte hygiënische toestanden werden — zij het dan met morren — geaccepteerd. De slechte toestand op de verblijfplaatsen en de weinige rust die men daar genoot, waren weer oorzaak dat de mannen de volgende dag de zware tocht futloos en gebroken begonnen.

Hoe was het dan op die overnachtingsplaatsen?

In Delft werden de mannen, die op 10 en 11 November aankwamen ondergebracht in een in aanbouw zijnd gebouw van de Technische Hogeschool. Zij bleven daar meestal slechts weinige uren en werden in de loop van de nacht naar het station gevoerd. Na de vermoeiende mars uit Rotterdam duurde het vaak nog uren, voor de mannen werden binnengelaten. Nat en verkleumd moesten zij dan een plaatsje zoeken waar zij wat konden uitrusten. In de lokalen lag hier en daar wat stro, dat de aankomenden op de tweede dag nat en vertrappt aantroffen. In de onverwarmde gebouwen werd het vochtig en kil door de drijfmaten kleren en bagage van de mannen. Bovendien raakten de wasbakken, de toiletten, die op een dergelijke grote toevloed niet waren berekend, verstopt. Er ontstond lekkage, zodat gangen en zelfs lokalen blank kwamen te staan. Uitrusten was onder die omstandigheden voor velen onmogelijk, zeker voor hen, die zich tevreden moesten stellen met een matig droge plek op een betonnen vloer. Slechts zelden en dan nog voor korte tijd heerste er rust onder de mannen. Voortdurend was er een heen-en-weer-geloopt naar toiletten; van tijd tot tijd arriveerden mannen, die nog een ligplaats moesten zoeken. Het eten werd op onregelde tijden binnengebracht. Was men eindelijk in slaap gesukkeld, dan werd men al gauw weer met geschreeuw gewekt, hier en daar met schoppen. Opgejaagd door de bewakers moest men zich klaar maken voor vertrek, voortgeduwd met de kolven der geweren werd men het gebouw uitgedreven, de donkere nacht in, opnieuw een onzekere toekomst tegemoet.²

¹ Brief van R. J. P. S., 14 Juni 1948.

² a. Brief van A. B., 28 Maart 1949.

b. Brief van D. C., 11 Juni 1948.

c. Brief van C. Z., 11 Juni 1948.

Tijdens het verblijf in de gebouwen van de Technische Hogeschool werden stampot en pap aangebracht door personeel van het Bureau Voedselvoorziening in Oorlogstijd. Voor het vertrek werd als reisrantsoen brood en kaas verstrekt. Delftse burgers die bij de uitreiking van het voedsel behulpzaam waren, maakten van deze gelegenheid gebruik om weggevoerde mannen te laten ontsnappen. Rotterdammers hielpen met het wegbrengen van lege gamellen of mengden zich onopvallend tussen de in- en uitlopende helpers. Met medewerking van de illegale groep *Joost van Rijn*, werden de vluchtelingen onderdak gebracht en verder geholpen. Alleen op deze wijze ontsnapten reeds bijna 250 Rotterdammers. Zieke en simulerende Rotterdammers werden met medewerking van enkele Delftse medici en een Rode Kruis colonne met brancards weggebracht naar het noodtehuis van de Evacuatiendienst.¹

De grote meerderheid van de mannen die in Delft overnachtten, was hiermee aan het eind gekomen van de voettocht; zij werden per trein verder vervoerd. Slechts enige honderden vertrokken de volgende morgen te voet naar Waddinxveen.

Voor de mannen die uit Rotterdam in noordoostelijke richting te voet weggevoerd werden, was de Grote Kerk te Gouda de eerste overnachtingsplaats. Het was er stikdonker, de duisternis werd slechts hier en daar door een flakkerend kaarsvlammetje opgeheven. Zo goed en kwaad als het ging moesten de mannen in deze tochtige ruimte een ligplaats zoeken in het stro op de stenen vloer, met geen andere dekking dan hun natte jassen en dekens. Anderen probeerden rust te vinden in de harde kerkbanken. Bij gebrek aan voldoende toiletten werden de behoeften overal in de kerk gedaan. „De kerk werd”, zo zegt van der M., „letterlijk en figuurlijk bevuild en besmet. Maar het kon niet anders.”² Dit vond vooral 's morgens plaats toen de mannen zich moesten klaarmaken voor het vertrek. Omstreeks vijf uur werden zij gewekt; een stoet werd geformeerd. Tussen acht en tien uur marcheerde men af in de richting Utrecht. Toen pas, bij het verlaten van de kerk, kreeg men voor de eerste keer van de Duitsers eten: brood en een homp kaas.³

De toestand in Waddinxveen waar drie opeenvolgende nachten door verschillende groepen mannen werd overnacht, was al even slecht als in Gouda. Ook hier kwam men tegen het vallen van de avond of in diepe duisternis aan. De grote fabriekshallen van de N.V. Louis Dobbelman en van een meubelfabriek, waar men binnen werd gedreven, waren niet verduisterd en werden slechts spaarzaam door kaarsen verlicht. Midden in de nacht werden gamellen met eten binnengebracht. In het donker werd veel eten vermorst. O. vertelt hiervan: „Spoedig zaten de krotten overal, aan kleren, handen, op de grond, aan de rugzakken, ook wel in de magen.”⁴ Iemand ging midden

¹ a. Brief van J. B. L., 18 Juli 1948.

b. Bijlage bij de vragenlijst, ingevuld door F. A. M. van B.

c. Mededelingen, verstrekt door P. de V., Delft.

d. Mededelingen, verstrekt door A. R., Delft.

² Brief van J. J. van der M., 23 Juni 1948.

³ a. *Mijn verblijf in Duitsland*, door B. V., 26 Maart 1945, blz. 4, 5.

b. Relas van de belevissen van G. v. d. N.

⁴ Brief van T. O., 12 Juni 1948.

in een bord pap zitten, anderen ruilden in het donker hun leeg bord voor een vol.¹ Over de wijze waarop de Rotterdammers hun nacht in Waddinxveen doorbrachten, vertelt ons K.:

„De beide lokalen... waren bedekt met houtwol en wij moesten doorlopen (naar het verste lokaal), omdat later in (het eerste) nog een andere colonne zou komen. We lieten ons vallen en we bleken als sardines op elkaar te liggen. Het was één wriemelende mensenhoop en al spoedig was het geheel donker... Zo goed en zo kwaad als het ging, haalden we onze dekens tevoorschijn en probeerden te slapen, wat natuurlijk niet gelukte. Om naar het toilet te komen was een lijdensweg, want men kon niet stappen, zonder op menselijke lichaamsdelen te trappen en zo lang je een beetje beschaafde lui had, zeiden ze hoogstens: „Au, verd...” of „kijk toch uit”, maar de minder met beschaving gezegenden gaven je een zet, dat je midden tussen weer anderen rolde, die je dan op hun beurt weer duwden en gooiden. Zo werd je maar heen en weer gesmeten. Natuurlijk was ook dit toilet niet berekend op duizenden, zodat het moeite kostte om in het kamertje te komen, waar zich waarschijnlijk WC's, urinoirs en water bevonden. Zien kon men echter niets en in de wriemelende mensenhoop deed ieder maar in den blinde zijn behoeften tegen de anderen aan. De vloer stond al blank... .

Ik slaagde erin, een waterkraan te vinden om tenminste mijn platte flesje te vullen. Enfin, ik ben weer heelhuids teruggekomen op mijn plaatsje. De herrie was verschrikkelijk. Het was maar schreeuwen van de ene kant naar de andere. Zoiets als dit, zonder de vloeken: „Ha die Kojs!”, „Ha Willem!”, „Tjee!”, „Au, me poote!”, „Kaik uit hee”. De hele tijd kwamen er op je benen trappen of boven op je vallen... . Eindelijk, het moet tegen twaalfen geweest zijn, kondigde een Duitse soldaat aan, dat er warm eten kwam. Bij het licht van zaklantaarns sleepte men gamellen aan en werkelijk slaagde ik erin, samen met R., om een kwak eten op mijn bord te krijgen en het door de keel te krijgen. Toen maar weer dezelfde geschiedenis, de hele nacht door, tot we blij waren, toen om 7 uur de Moffen bevel gaven tot klaarmaken. Alles in volkomen duisternis. Gelukkig had R. nog een flauw zaklantaarnpitje en konden we inpakken, hij zijn grote ruzzak en ik mijn koffer”.²

Na een zeer zware, vermoeiende tocht van bijna 40 km kwam men uit Gouda of Waddinxveen in het donker te Utrecht aan. Daar werd in verschillende gebouwen overnacht: de Kromhoutkazerne, de concertzaal *Tivoli*, de nieuwe schouwburg en het NV-Gebouw. Deze gebouwen waren niet zo onherbergzaam als de fabriekslodsen in Waddinxveen en de koude kerk in Gouda. Maar ook hier waren de ontberingen vele. De Kromhoutkazerne was overvol; G. vertelt, dat de mannen in de cantine gehurkt bij elkaar zaten, omdat men er niet kon liggen. Op de soldatenkamers lagen mensen boven op de kastjes, anderen sliepen er met z'n tweeën in één ledikant. Zij die laat kwamen, konden slechts op een betonnen vloer een ligplaats vinden. Weer anderen die nergens in de kazerne een plaats konden vinden, brachten de nacht door in de garage, waar zij een tafel ondersteboven keerden en tussen de poten probeerden te slapen. Na twee dagen in gebruik te zijn geweest was de kazerne volkomen ver-vuld.³

In *Tivoli* was het ongeveer hetzelfde. Wel was het er verwarmd, lag er in de zaal stro of houtwol, en brandde er electrisch licht, maar het was er even vol met alle

¹ Brief van F. Th. S., 12 Juni 1948.

² Relaa van de belevenissen van H. K.

³ a. Verslag van de bespreking met P. J. G.

b. Verslag van de bespreking met W. J. A., blz. 11 t/m 14.

c. Verslag van de bespreking met L. C. van der L., blz. 9.

d. Verslag van de bespreking met P. W.

gevolgen van dien. Velen konden in de zaal geen plaats meer krijgen. K. vertelt over de wijze, waarop hij er de nacht doorbracht, het volgende:

„Eindelijk kwamen we bij ons Durchgangslager: het theater *Tivoli*, waar volop het electrisch licht en de centrale verwarming brandden. Rode Kruis meisjes liepen af en aan met voetbaden en verband en er was een dokter. Echter weer hetzelfde geval als in Waddinxveen: als haringen in een ton. De zaal vol, eveneens de vestiaires. Wij gingen naar boven, doch het balcon had alleen zitplaatsen en je begrijpt, dat wij niets anders meer konden dan liggen. We lieten ons plat bovenaan de trap vallen en dat was maar goed ook, want alle mannen, die na ons kwamen, hadden geen plaats meer. Op de trap zaten ze, op de stenen tegels der gangen lagen ze kris-kras door elkaar, in een verstikkende, benauwde hitte... De een na de ander viel flauw. Eerst droeg men ze weg, op brancards, in dekens of zo aan benen en schouders, doch dit bleek onbegonnen werk en men liet ze eindelijk maar liggen waar ze waren. Na de stampot met zuurkool, waar ik maar bitter weinig van naar binnen kon werken, werd dit er niet beter op en de gehele nacht duurde het flauwvallen voort. Ik wist me met bovenmenselijke inspanning goed te houden. In de zaal kreeg iemand delirium en brulde als een leeuw. Enfin, ik was zo vermoeid, dat ik, nadat mijn blaren door verpleegsters waren doorgeprikt eenvoudig in slaap viel, *never mind* wat er om me heen gebeurde”.¹

Na de lange voettocht had men niet veel weerstand meer. Sedert het ogenblik, dat men was opgepakt, voor sommigen twee, voor anderen drie dagen geleden, was men nog niet uit de kleren geweest, had men zich niet kunnen wassen, noch de voeten verzorgen. Geen wonder, dat de blaren, die men de eerste dag had opgelopen, kapot gingen. „Onze voeten” — zo zeide van der L. — „waren vuil, vies, sommige met bloed”. Groot was dan ook de waardering der Rotterdammers voor de verpleegsters en verplegers van het Nederlandse Rode Kruis uit Utrecht en voor een aantal weggevoerde EHBO-ers uit Rotterdam en Schiedam die nacht en dag in de weer waren voor de verzorging van de voeten. „Dat is het meest onsmakelijke karwei, wat die meisjes hebben opgeknapt”, zo oordeelde een Rotterdammer.²

Utrecht was de eerste plaats waar georganiseerde medische hulp werd verleend. Hier hadden de zieken, die in Rotterdam zonder meer waren goedgekeurd, gelegenheid zich tot Nederlandse artsen te wenden. Van Tivoli werden zieken overgebracht naar de Kromhoutkazerne, waar door weggevoerde EHBO-ers ziekenzaaltjes waren ingericht. De eerste dagen lagen daar een paar honderd zieken, welk aantal eerst op de tiende dag tot vijftig was verminderd. Een weggevoerde Rotterdamse arts en een Utrechtse medicus verzorgden met behulp van de EHBO-ers en Utrechtse Rode Kruis verpleegsters de zieken, zo goed als met de gebrekkige hulpmiddelen mogelijk was en trachtten voor zoveel mogelijk patiënten afkeuring te verkrijgen. Elke dag kwam er een Duitse arts de vochtige kazernekamers vluchtig langs. Slechts ernstige zieken of diegenen die heel goed simuleerden, mochten voorlopig blijven: de anderen moesten aantreden en de tocht hervatten. De toestand van verscheidenen liet zich zo ernstig aanzien, dat elke dag toch nog een autobus voorreed om mensen naar Rotterdam terug te brengen.³

¹ Relas van de belevenissen van H. K.

² Verslag van de bespreking met L. C. van der L., blz. 9.

³ a. Verslag van de bespreking met W. J. A.

b. Brief van Dr J. A. P., Utrecht.

c. Mededelingen van P. J. F. D.

Van Utrecht werd de voettocht voortgezet naar Amersfoort of Soesterberg. Hier verbleven de meesten één of meerdere dagen vóór het laatste traject naar de definitieve verblijfplaats te voet of per trein werd afgelegd. In Soesterberg en Amersfoort werden kazernes in gebruik genomen als onderdak voor enkele colonnes. De meerderheid der mannen werd echter ondergebracht in het concentratiekamp bij Amersfoort.

Het zou ons te ver voeren, uitvoerig de toestand in de kazernes te beschrijven. Wij laten hierom volgen hetgeen een der weggevoerden zelf omtrent zijn verblijf in de artilleriekazerne te Soesterberg, mededeelde:

„Men heeft ons hier niet minder dan 1½ uur in de stromende regen laten staan; toen dreven wij naar binnen. Ons groepje kwam bij elkaar terecht in een kamer op de parterre, kamer 4, bedoeld voor 10 man, maar waarin 30 man werd gestopt. In het midden stond een tafel met houten banken, een luxe, die wij niet meer gewend waren. Zelf mochten wij houtwol aanslepen, die wij langs de kanten uitspreidden voor ons nachtleger. Er was electrisch licht en na verloop van enige uren begon de centrale verwarming te branden. . . Er was een groot washok en toiletten, doch weer niet berekend op zo'n massa mensen, zodat 20 minuten in het rijtje staan daar geen zeldzaamheid was. Terwijl wij waren teruggecommandeerd naar Soesterberg was echter de auto met koffers doorgereden naar de artilleriekazerne te Amersfoort, zodat velen zonder hun deken, bord, enz. zaten. Op onze kamer waren er vier, waaronder ik. Gelukkig troffen wij uiterst hulpvaardige mensen en kreeg ik voor de nacht een deken te leen. In warm eten had ik niet veel trek en liet het maar in mijn beker scheppen, waaraan ik genoeg had. Mijn beker droeg ik steeds in mijn jaszak. . . Mijn jas was zo zwaar van het nat, dat zij haast niet te tillen was en velen waren verbaasd, dat ik daar niet onder bezweken was. Natte voeten. . . Enfin, 's nachts trokken wij steeds onze schoenen uit om onze voeten rust te geven. Alleen als men naar de toiletten moest, moesten de natte schoenen weer aan, daar men anders met de kousenvoeten in de urine stond.

In Soesterberg zijn we een dag gebleven, zodat we ons gelukkig even konden herstellen. Het stortregende de hele dag, zodat we blij waren, dat we niet behoefden te trekken. De Duitsers vertelden ons, dat wij eerst op weg waren geweest naar het concentratiekamp Amersfoort, doch dat men daar andere groepen heen gedirigeerd had, zodat er voor ons geen plaats meer was. . . 's Morgens weer brood en warempel een stuk worst. Ik schoor me eens in het waslokaal, kamde er mijn haar en waste een zakdoek uit. 's Middags kwamen onze koffers tot onze grote vreugde. Weer verschenen er Rotterdamse vrouwen en weer kon ik een briefje meegeven. Er was een dokter en er werd een ziekenzaaltje ingericht. . . Om drie uur 's nachts, juist was ik ingedommeld, kwam de roep: „Eten!” en daar bleek het Rode Kruis voor lekkere bloempap gezorgd te hebben. . . Nu, ik had van het droge brood haast niets kunnen eten, maar dat ging erin. Slaapdronken rolde ik van mijn houtwol, greep mijn bord en ging het laten vullen. Ik kwam ermee terug, slobberde het ongelooftlijk gulzig leeg en haalde nog een bord, hoewel dat eigenlijk niet mocht. Daarna liet ik mij weer in de houtwol rollen en sloop verder, zonder me ergens meer wat van aan te trekken. . .

Reeds vroeg werden wij gewekt door het bekende: „*Aufstehen*” en ik liep gauw naar het toilet om daar tenminste klaar te zijn. Of het nu de Rode Kruispap was of wat anders weet ik niet, maar iedereen scheen haast te hebben, de WC's te bezoeken en het duurde een heel tijdje eer ik aan de beurt was. Voor wij echter naar buiten gingen moest ik alweer een moest ik andermaal een halfuurtje wachten. Toen was het: „*Antreten mit Gepäck*” en stroomden wij het exercitieveld op, waar wij wederom in rijen werden opgesteld. . . Het was een zeer koude ochtend en wij stampvoetten dat het een aard had. Enige uren hebben we zo gestaan, terwijl enkele groepen afmarcheerden. . . toen plotseling het bevel kwam, dat alle overblijvenden weer terug moesten, allen in kazerne III. Daar hebben we als landverhuizers met onze bagage op de grond gezeten, terwijl ik met vele anderen nog eens gelegenheid vond, het toilet te bezoeken, en een homp brood te eten, voordat we ten tweeden male naar buiten werden geccommandeerd. . . Begeleid door andere soldaten en NSDAP-mannen gingen wij op weg. De zieken bleven achter en zwaaiden ons vanuit het ziekenzaaltje toe”.¹

¹ Relas van de belevenissen van H. K.

In het concentratiekamp Amersfoort waren in die tijd weinig gevangenen. Toch kwamen er zoveel Rotterdammers aan, dat de lege barakken niet voldoende ruimte boden om allen te herbergen, zodat ook schuren gebruikt werden. Kribben stonden hier niet; men sliep er op de grond. Degenen die in de barakken waren, vonden er kribben, maar moesten vaak met twee man in één bed. In sommige barakken brandde bij aankomst der Rotterdammers de kachel. Een politieke gevangene vertelde ons, dat de gevangenen in hun eigen afdeling van de barak de kachel hoog opstookten om de Rotterdammers gelegenheid te geven hun natte kleren te drogen.¹ Hoewel het ook hier in Amersfoort overvol was en de atmosfeer door het uitwasemen der kleren onaangenaam werd, telde men deze ongemakken licht in vergelijking met de ontberingen, die men achter de rug had. P, schreef hieromtrent:

„We hadden twee moeilijke dagen achter de rug; verregend en vermoeid als we waren, was voor ons het concentratiekamp een — paradijs!”²

P. had het in verhouding tot de anderen inderdaad „goed” getroffen. Er brandde namelijk een kachel in zijn barak en er waren kribben met stroommatrassen. Anderen echter, die in koude barakken verbleven en strozakken op de kale grond uitspreidden, vonden „de vreugde om het onderdak er niet minder om”.³ M. is dan ook van mening, dat het kamp in Amersfoort „de beste gelegenheid” was waar zij overnacht hadden.⁴ Het valt alleen te verklaren uit de onmenselijke toestanden van de voorafgaande dagen. Daardoor was men al gauw tevreden met een onderdak dat men in andere omstandigheden veel minder gewaardeerd zou hebben. Uit de dagboeknotities van een Rotterdammer citeren wij bijv.:

„Aankomst Amersfoort 5 uur. Na veel geloep en staan in plassen ondergebracht in hokken van 4 bij 5 meter met 20 man. Stro gehaald en met 10 man op 4 m breedte gaan liggen onder een deken van een conducteur... Ga zonder eten of bezoek aan toilet drijfnat onder zeil!”⁵

De angst, die vele Rotterdammers bekwam bij het binnengaan van het concentratiekamp, verdween grotendeels toen het bleek dat zij niet als politieke gevangenen behandeld werden. Het optreden van de bewaking was in het algemeen hiermee in overeenstemming. Er werd wel op de gebruikelijke wijze geschreeuwd en bedreigd. Hier en daar, vooral bij de aankomst en het vertrek, werd wel geslagen. „De SS-ers, die er stonden, waren erg loshandig”.⁶ In het algemeen spreken de berichten der Rotterdammers echter niet van ernstige mishandelingen. Het verschil in behandeling kwam ook in de voeding tot uiting. Verschillende weggevoerden vonden het eten „heel goed”. M. tekende in zijn dagboek aan:

¹ Verslag van de bespreking met A. A. van W., blz. 2.

² Brief van J. D. G. P., 11 Juni 1948.

³ Brief van K. de J., 8 September 1948.

⁴ Brief van W. M., 30 Januari 1949.

⁵ Brief van D. U., 15 Juni 1948.

⁶ a. Verslag van de bespreking met D. K., blz. 10.

Zie ook: b. Verslag van de bespreking met A. B., blz. 6.

c. Brief van L. J. C., 18 Juni 1948.

„Vanavond is er veel en reuze goed eten uitgedeeld: pap, brood en worst. Dat was geen kampeten, waarschijnlijk zorgt het Rode Kruis voor ons”.¹

Wat de Rotterdammers lieten staan, aten de gevangenen met wie zij in aanraking konden komen, met alle graagte. De politieke gevangene Van W. vertelde dat hetgeen Rotterdammers „verrot slecht” eten vonden, naar het oordeel van de gevangenen „heel behoorlijk” was.²

In Amersfoort was voor velen de voettocht ten einde. Grote groepen werden verder per trein vervoerd, anderen werden in de omgeving van de stad tewerk gesteld. De overigen hadden nog een of twee dagmarsen voor de boeg voor zij hun einddoel aan de rand van de Veluwe bereikten.

Wij hebben er bij de bespreking van de overnachtingsplaatsen reeds op gewezen, dat door de bevolking aan de weggevoerden hulp werd verleend: voedselverstrekking en hulp bij ontvluchting in Delft, medische hulp in Utrecht. In het algemeen hebben de Duitsers een grote toeloop van de burgers in de gebouwen waar de mannen overnachtten, niet toegestaan, zodat de mogelijkheden om daar hulp te verlenen beperkt waren. Veel meer dan onderweg hielden zij op de overnachtingsplaatsen de mannen geïsoleerd. Tijdens de tocht echter lieten zij op vele plaatsen toe, dat het publiek de colonnes naderde en met de mannen in contact trad. Overal langs de routes werden de mannen overladen met allerlei dingen die zij nodig hadden. Zelfs op de open hoofdwegen stroomden de mensen uit de naburige dorpen toe met alles wat zij in der haast hadden kunnen vergaren. Overal was men bereid risico's te nemen om Rotterdammers bij vlucht pogingen te helpen en vluchtelingen onderdak te verlenen, niet alleen in het duister, maar ook bij klaarlichte dag. Wel traden de Duitsers tegen een dergelijke hulpvaardigheid soms bruuft op, maar de spontaneïteit die bij het zien of horen van zoveel ellende ontstond, liet zich niet onderdrukken. Men bedenke bij de hier volgende schets van de aan de Rotterdammers verleende hulp, dat de algemene verzorgingstoestand van het Nederlandse volk in vier-en-een-half jaar bezetting bedenkelijk achteruit was gelopen en dat met name in de bevolkingscentra in het Westen van het land de hongerwinter zijn schaduw vooruit wierp.

Het begon reeds direct na het verlaten van Rotterdam.

Op weg naar Delft, op de Rijksweg in en buiten Overschie waren er mensen die eten en drinken aan de mannen gaven. „In Overschie”, zo werd ons gemeld, „stonden mensen langs de weg, die met koffie en thee kwamen aandrigen. Ze hadden ook bekers meegebracht. We mochten niet stil blijven staan. Ze liepen mee, schonken een beker vol (ze hadden kannen bij zich) en wilden dat geven. Het mocht niet van de Duitsers. Ze schoten toen”.³ Ook stond men met emmers water langs de weg. Van alles werd aangedragen: melk, limonade, brood, appels, lucifers. Onder de rook van Rotterdam werden de colonnes nog omgeven door mannen en vooral vrouwen uit de stad.

¹ Dagboek van J. A. M.

² Verslag van de bespreking met A. A. van W., blz. 2.

³ Verslag van de bespreking met C. van G., blz. 6.

Later werd het weliswaar minder, doch tot het einde van de voettocht trokken velen mee. Tussen Rotterdam en Delft reden steeds mensen op de fiets langs om nog briefjes mee te nemen naar familieleden.¹

Zoals wij reeds in de beschrijving van de tocht vermeldden, bestond vooral in de bebouwde kom van de plaatsen waar men doortrok, de mogelijkheid te ontvluchten. In Delft stonden deuren uitnodigend open. Mannen die in het donker uit de rij geglipt waren en zich in tuinen hadden verborgen, werden door de bewoners en met medewerking van de Delftse politie verder geholpen.² „Vele vrouwen gaven een man of een jongen een arm en wandelden er rustig mee naar huis”.³ De volgende morgen, bij het vertrek van de mannen, werd weer van alles meegegeven: brood, appels, melk, lucifers, kaas, koek. Onze berichtgever eindigt deze opsomming met „enz., enz.”⁴ Het publiek drong telkens op, zodat mannen zich onder de toeschouwers konden mengen.⁵

Op weg van Delft naar Waddinxveen was de bevolking even hartelijk. De indruk van een der weggevoerden was, dat de burgers onderweg uitdeelden wat ze „maar konden missen” en dat winkeliers een deel van hun voorraad weggeven.⁶ Men gaf zelfs vetkaarsen, voor deze tijd zo kostbaar. Nog steeds waren er vrouwen uit Rotterdam, die de mannen op de fiets vergezelden en briefjes meenamen.⁷

Den mannen die Rotterdam in noordoostelijke richting naar Gouda en Waddinxveen verlieten, viel een niet geringere gulheid van de bevolking ten deel. Zij kregen brood, appels, water en melk. Tijdens een korte rust tussen Rotterdam en Waddinxveen werd — zo vertelde Van D. — door de mensen die er woonden, koffie rondgebracht. De G. kreeg van een boer melk, van een ander boterhammen met spek. Ook hier reden Rotterdamse vrouwen mee, die berichten van vele mannen in ontvangst namen.⁸ Nog onder de rook van Rotterdam op de grote weg naar Gouda en Waddinxveen gelukte het verschillende mannen met medewerking van groepjes burgers die langs de rijen stonden, te ontvluchten.⁹ In Waddinxveen bereikte de hulp op dit traject een hoogtepunt. R. is van oordeel dat in dit opzicht Waddinxveen „aan de spits” stond. Men gaf de mannen brood, appels, peen, kaas, melk, shag en lucifers en men belastte zich met het doorgeven van berichten naar Rotterdam.¹⁰ Er stond zelfs een vrouw die de brieven in een kinderwagen verzamelde. Postpapier en

¹ a. Brief van J. J. K., 16 Juni 1948.

b. Brief van D. C., 11 Juni 1948.

² a. Vragenlijst, ingevuld door J. van L.

b. Verslag van de bespreking van B. van E., blz. 5.

³ Vragenlijst, ingevuld door W. van der R.

⁴ Vragenlijst, ingevuld door W. S.

⁵ Brief van V. C. G., 15 Juli 1948.

⁶ Zie noot 4, 15 Juli 1948.

⁷ Brief van J. H. C. H., 12 Juni 1948.

⁸ a. Vragenlijst ingevuld door J. B. P.

b. Verslag van de bespreking met P. W. van D., blz. 10.

c. Verslag van de bespreking met K. P. de G., blz. 9.

⁹ Brief van J. van H., 14 Juni 1948 en Januari 1949.

¹⁰ a. Vragenlijst ingevuld door K. R.

b. Vragenlijst ingevuld door J. A. H.

enveloppen werd de mannen gegeven. Meisjes nodigden de mannen uit met hen mee te lopen, en vrouwen die drinkwater verstrekten, gaven mannen de raad een huis binnen te vluchten. Velen maakten daarvan gebruik. Ten slotte plaatsten de Duitsers een post bij deze vrouwen en werd het drinken verboden.¹ Vluchtelingen werden goed verzorgd. G. bijv. vond een goed onderduikadres, waar hij bijna 14 dagen verbleef. Anderen werden, terwijl de transporten nog plaats vonden, door hun gastheren het dorp uitgesmokkeld.²

In Gouda was men al even goedgeefs. Ook hier schonk men brood, melk, kaas, water, appels. Het uitdelen vond vooral plaats toen de mannen de Grote Kerk verlieten en de tocht naar Utrecht moesten beginnen. Er werd touw, pakpapier, potloden, postpapier, postzegels, kunsthoning en tabak gegeven. P. Schreef, dat vrouwen zelfs hun hoofd- en halsdoeken losknoopten en aan de mannen afstonden. W. was er gelukkig mee, toen hij van een oud vrouwtje „een prachtige wollen shawl” kreeg. En hij vertelde verder: „De één had dit nodig, de ander dat en de mensen vlogen om het te halen”. En zo brachten zij ook: „Eieren, manden vol met appels, die zij in een winkel haalden, wollen vesten, handschoenen, een oude winterjas voor een man, die in een kort jasje liep”.³ En ten slotte hield Gouda zijn historische naam hoog: ook pijpen werden gegeven. De dankbaarheid der Rotterdammers voor dit alles was zeer groot. Men uitte het door gemeenschappelijk in spreekkoor hiervan te getuigen. De Duitsers, opgeschrikt door deze plotselinge demonstratie, grepen naar de geweren.⁴ Doordat bij de aankomst in Gouda, laat in de avond, in het algemeen weinig mensen op straat waren en het vertrek 's ochtends bij daglicht en onder zware bewaking plaats vond, was het uiterst moeilijk te ontvluchten. Toch deed de bevolking haar best, mannen uit de colonnes te halen.⁵

De lange weg van Gouda en Waddinxveen naar Utrecht leidt hoofdzakelijk om de dorpen heen door het vlakke open polderland. De eenzaamheid wordt slechts hier en daar door verspreid liggende boerderijen onderbroken. In het algemeen was er dan ook weinig publiek langs de weg. Maar overal waar de colonnes langs de dorpen trokken, verspreidde zich spoedig het gerucht van de deerniswekkende stoeten die in aantocht waren, en maakte de bevolking zich op om die hulp te bieden waartoe zij in staat was. In allerijl werd van alles bij elkaar gehaald en trok men in grote groepen naar de weg. Zo was het in Woerden. Vol lof zijn de Rotterdammers over de hulp, die de bevolking van deze plaats verleende. Van alles werd ook hier weer gegeven: brood, appels, kaas, koek, chocolade, water, melk, postpapier en postzegels, spek,

⁰ a. Brief van F. Th. S., 12 Juni 1948.

b. Vragenlijst ingevuld door C. van V.

² a. Brief van F. C. G., 15 Juli 1948.

b. Brief van E. J. P. S., 14 Juni 1948.

³ Verslag van de bespreking met P. W., blz. 13.

⁴ a. Brief van J. D. G. P., 11 Juni 1948.

b. Vragenlijst ingevuld door H. W.

⁵ a. Vragenlijst ingevuld door W. J. S.

b. Vragenlijst ingevuld door M. C.

sigaretten, naai- en stopgerei. De politie deelde brood met vlees uit. Smeerkaas, het product van een plaatselijke zuivelfabriek, werd in grote hoeveelheden onder de mannen verdeeld. Maar in dit geval geldt ook, wat bij het verkrijgen van alle andere artikelen gebeurde die onderweg werden verstrekt: de een kreeg dit, de ander dat, sommigen wisten veel en anderen niets te bemachtigen. Van de drukte die bij het uitreiken ontstond, maakten verscheidenen gebruik om ongemerkt te verdwijnen. Zo hielpen weggevoerden met het wegdragen van lege emmers en kisten, en keerden niet terug.¹

Wat in Woerden in het groot gebeurde, geschiedde elders langs de weg in het klein. Boeren deelden melk uit en appels. Soms traden de Duitsers hier ruw tegen op. Bij een boerderij bijv. schopten de Duitsers bussen water om die voor de mannen klaar stonden. Van een viaduct wierpen mensen levensmiddelen naar beneden waarop de Duitsers begonnen te schieten. De mensen moesten een goed heenkomen zoeken.²

De uitgeputte mannen, die tegen de avond in Utrecht aankwamen, werden door vele bewoners met allerlei gaven ontvangen. „Drommen mensen stonden aan de kant en stopten ons van alles toe.” zo schreef N. Een restaurant schonk warm drinken.³ Zowel bij aankomst als bij vertrek der mannen werd van alles uitgedeeld: appels, lucifers, brood, koek, sigaren, water, verbandmiddelen, shag, papier, veters, melk, papier, aspirine; vele Rotterdammers profiteerden ook hier van de gelegenheid om briefjes af te geven. Vrouwen boden hun hulp aan om mannen te laten vluchten.⁴ Hoe een Rotterdammer al deze hulp bij zijn vertrek uit Utrecht ondervond, vertelde hij als volgt:

„We kwamen bij een kruispunt, daar stonden vrouwen appels te gooien. Mijn vriend liep aan de buitenkant. Ik keek opzij en zag hem ineens staan tussen de vrouwen, helpen met appels gooien. Ik dacht: ik moet er ook tussenuit. Mijn vriend zwaaide me een keer toe. Ik heb zijn pakje meegenomen. We kwamen in de Biltstraat. Daar wilde ik er uit. Ik heb me naar de buitenkant gedrongen. Ik zei tegen degene die naast me liep: „Ik ga er dadelijk tussenuit, pak die rommel van me”. Er kwam een dame langs, ik gooide m'n spullen tussen de jongens en stapte uit de rij. Ik vroeg: „Mevrouw, mag ik U een arm geven?” „Gaat Uw gang”, antwoordde zij. 20 meter achter me liep een Duitser, mijn hart zat in mijn keel, want ik dacht: „Dadelijk begint hij te schieten”. Ik ben toen met die dame een huis binnen gestapt”.⁵

Tussen Utrecht en Amersfoort en ook verder werd door velen aan de Rotterdammers hulp verstrekt. De G. vertelde, dat zij onderweg overladen werden met appels,

¹ a. Verslag van de bespreking met P. W. van D., blz. 12.

b. Verslag van de bespreking met P. W., blz. 14.

c. Brief van F. Th. S., 12 Juni 1948.

d. Vragenlijst ingevuld door G. V.

² a. Brief van B. H., 24 Juni 1948.

b. Verslag van de bespreking met D. K., blz. 9.

c. Vragenlijst ingevuld door K. R.

³ a. Relas van de belevenissen van G. van der N.

b. Verslag van de bespreking met T. M. N.

⁴ a. Verslag van de bespreking met A. C. K., blz. 7.

b. Brief van L. J. C., 18 Juni 1948.

c. Vragenlijst ingevuld door C. A. van de S.

⁵ Verslag van de bespreking met T. M. N., blz. 8 en 9.

peren, chocolade, melk, belegd brood, en naaigerei. Zelfs waren er mensen, die hun kapotte schoenen konden vervangen door betere. Anderen kregen kledingstukken als kousen, hoeden en petten. In tegenstelling echter tot de overvloed aan mededelingen over de hulp die van Rotterdam tot Utrecht aan de weggevoerden werd verleend, is het aantal berichten over de bijstand na Utrecht geringer. Enkel van onze berichtgevers melden, dat er minder levensmiddelen werden verstrekt. Verschillenden slaagden er echter in met medewerking van de bevolking te ontvluchten.¹ Wij komen er nog later op terug, hoe de bevolking van Amersfoort en omgeving steun verleende aan de mannen die in deze streken te werk werden gesteld.

En hoe reageerden nu de weggevoerde Rotterdammers op al deze hulp? Wij zouden hun gevoelens van dank wel kunnen omschrijven, maar veel zou verloren gaan van de emotie die tot uiting komt in hun eigen woorden, wanneer zij aan deze hulp terugdenken. Daarom moge hier uit de vele berichten, die zij ons hieromtrent deden toekomen, enkele voorbeelden volgen.

„De hulp der Nederlanders langs de weg was overweldigend”.² „Voor dit gebaar van de bevolking niets dan lof”.³ „Een eresaluut voor Delft!”⁴ Van de hulp, die tussen Delft en Waddinxveen werd verleend, sprak men als „nobeledaden, die door de slachtoffers op hoge prijs werden gesteld”.⁵ „De spontane hulp van de bewoners van Waddinxveen dient wel extra te worden vermeld”.⁶ „Er leven toch nog mensen met je mee, wat je goed doet”.⁷

„De bevolking van Gouda heeft zich buitengewoon sympathiek gedragen”.⁸ „Onze conclusie was: wij zijn vol lof over de bewoners van Gouda”.⁸ „Onderweg van Gouda naar Utrecht is de bevolking buitengewoon geweest”.¹⁰ „Ze hadden alleen één doel: om te helpen”.¹¹ „Bravo, voor Woerden en Bodegraven”.¹² „Nog altijd dankbaar... voor de hulp, die zij ons gegeven hebben”.¹³ „Deze daad van de bevolking van Woerden en omstreken ligt bij velen nog in d'r geheugen en mag waarlijk ook niet vergeten worden”.¹⁴

„De bevolking van Utrecht is geweldig geweest... Ze hebben ontzettend hun best gedaan”.¹⁵ „Rode Kruiszusters hielpen ons de gehele nacht”. „Daar hadden wij

¹ a. Verslag van de bespreking met K. P. de G., blz. 12 en 13.

b. Verslag van de bespreking met B. A. B., blz. 7.

c. Brief van W. M., 30 Januari 1949.

² Vragenlijst, ingevuld door Chr. V.

³ Vragenlijst, ingevuld door C. de V.

⁴ Vragenlijst, ingevuld door W. van der R.

⁵ Brief van V. C. G., 15 Juli 1948.

⁶ Brief van J. van H., 8 Februari 1948.

⁷ Dagboek van J. A. M.

⁸ Vragenlijst ingevuld door W. J. S.

⁹ Verslag van de bespreking met P. W., blz. 13.

¹⁰ Verslag van de bespreking met L. C. van der L., blz. 10.

¹¹ Verslag van de bespreking met B. W., blz. 7.

¹² Vragenlijst ingevuld door Fr. S.

¹³ Verslag van de bespreking met P. W. van D.

¹⁴ Brief van F. Th. S., 12 Juni 1948.

¹⁵ Verslag van de bespreking met A. C. K., blz. 7.

bijzondere waardering voor; nog niet eens zozeer voor de hulp als wel voor het gebaar". „Collecte gehouden voor het Rode Kruis; opgebracht f 1545,—".¹

Onderweg van Utrecht naar Amersfoort „werden wij geweldig ontvangen"... „Het was schitterend".² In een barak in het kamp Amersfoort bracht een collecte voor het Rode Kruis f 325,— op.³

De hulp, die de Rotterdammers onderweg hebben gehad, heeft velen het lijden verlicht. Zij, die niets bij zich hadden, konden zich nu soms van het hoognodige voorzien. De honger, die velen hadden, werd af en toe gestild. De Nederlandse bevolking vulde het dagrantsoen aan, dat de mannen op aanwijzing van de Duitsers hadden meegenomen. Ook ging van dit medeleven van de Nederlandse bevolking op velen een opbeurende invloed uit. Maar toch kon dit alles de steeds weerkerende ellende niet wegnemen, maar slechts verlichten.

DE TOCHT PER SCHIP

Op Vrijdag 10, Zaterdag 11 en Zondag 12 November werden naar schatting ongeveer 20.000 mannen via Nieuwe Maas, Lek, Merwede-kanaal, IJ en IJsselmeer naar Kampen en Zwolle verscheept. Drie tot vier dagen lang, met een korte onderbreking te Amsterdam, verkeerden velen van hen in overvolle, smerige ruimen van schepen. De mannen, die in het gure Novemberweer te voet op weg waren naar Amersfoort of verder, hadden het zwaar. Maar ook in de ruimen van de lichters, waar men in de bedompte atmosfeer met de lichamen tegen elkaar gedrukt, uren en uren lang in het donker zat, was het bijna niet uit te houden. Het bevel van de *Oberbefehlshaber West Von Rundstedt*, de razzia „*rücksichtslos*" uit te voeren, werd ook ten aanzien van het transport der mannen stipt opgevolgd.

Het begon reeds bij het inschepen van de mannen aan de verschillende kaden, vooral aan de Koningshaven. Voortdurend hielden de Duitsers de angst er in. Vrouwen, die zich toch nog tussen de rijen wachtende mannen hadden weten te begeven of hun man aan de schepen zochten om hem het één en ander toe te gooien, werden weggejaagd, als het te druk werd naar de zin der Duitsers. Om af te schrikken schoten de Duitsers daarbij soms in de lucht.⁴ De mannen werden vaak met geschreeuw en gejaag de loopplanken opgedreven. Aan het geroep van beneden, dat de ruimen vol waren, werd geen aandacht geschonken. Steeds stuwden de Duitsers maar mannen in de schepen. Ondanks het „*Schnell, schnell*" ging het inladen niet vlug. Meestal was slechts één luik per ruim geopend. De mannen moesten dan langs een trap of ladder naar beneden. Van Z., die zich 's nachts aan boord moest begeven, schreef, dat hij

¹ a. Dagboek J. Th. B., blz. 2.

b. Verslag van de bespreking met L. C. van der L., blz. 9 en 10.

² Verslag van de bespreking met K. P. de G., blz. 12 en 13.

³ Dagboek van J. A. M.

⁴ a. Dagboek van C. F.

b. Verslag van de bespreking met L. R., blz. 6.

en zijn lotgenoten, „bijgelicht door een zwak lichtje van een koplamp”, achterste voren op handen en voeten langs een wankel trapje naar beneden moesten, terwijl de lichter twee meter van de wal lag.¹ Soms moest men eerst over een paar andere schepen heen klauteren. Eenmaal in het ruim, moest men soms nog uren wachten voor werd afgevaren. Velen kwamen 's avonds aan boord, maar vertrokken pas de volgende dag. Dan mochten de mannen wel eens aan dek komen. Vrouwen en kinderen waren toegestroomd naar de kaden en de Maasbrug; men wuifde elkaar vaarwel.² Vele anderen echter vertrokken onopgemerkt in het holst van de nacht.

Donker was het in de ruimen. Overdag drong slechts spaarzaam het licht van een sombere Novemberdag door een enkel geopend luik naar binnen. 's Nachts flikkerde hier en daar een lucifer of scheen een zaklantaarn. Zo wachtten duizenden mannen in volslagen of half-duister, met het geklots der golven om zich heen, in spanning af, wat de Duitsers met een dergelijke wijze van transport in hun schild voerden. Beweging was nauwelijks mogelijk. Met moeite kon men zich door de zittende en liggende lotgenoten heen wringen, wanneer men de ledematen eens wilde strekken. Vrijwel al onze berichtgevers melden, dat men dicht opeengepakt zat of stond. Mensen zaten op hun koffer, rugzak of bundels kleren, „terwijl de overigen enigszins gekronkeld en verkreukeld over elkander heen lagen te soezen”.³ In het ruim, waar K. vertoefde, zat men tegen elkaar geleund.⁴ S. die in een ander schip verbleef, schreef, dat men reeds gelukkig was als men kon zitten.⁵ Ook waren de ruimen soms zodanig vervuild dat zitten niet mogelijk was. Tallozen moesten blijven staan, omdat de grond bedekt was met een breierige pap kolenstof.⁶ N. tekende in zijn dagboek aan, dat in het ruim water stond en dat door plaatsgebrek vrijwel allen moesten staan. Alleen tegen de wand hadden sommigen zich een zitplaats kunnen veroveren, maar in het water.⁷ In schepen, waarin kennelijk aardappelen waren vervoerd, zat men in de klei, anderen zaten in olie of teer.⁸ Sommigen hadden „het nog „goed” getroffen”, schreef S., „want wij hadden een cementschuit tegenover de anderen een kolenboot”. Maar zo voegt hij er aan toe: „Wij waren in één nacht letterlijk vergrijsd”.⁹

Het werd steeds vochtiger in de ruimen. Waar een luik open stond, regende het in. De waterdamp uit de buitenlucht en uit de adem der mannen sloeg neer op de wanden van het schip. Van Z. vertelt hiervan, dat gezichten, hoeden en jassen vol zwarte vlekken zaten van condensdruppels vermengd met kolenstof.¹⁰ Ook de bagage had

¹ Relas van de belevenissen van P. L. van Z.

² a. Dagboek van P. J. K.

b. Dagboek van P. J. van M.

³ Relas van de belevenissen van J. H. S., blz. 3.

⁴ Brief van A. K., 5 Juli 1948.

⁵ Brief van P. S., 14 Juni 1948.

⁶ Brief van P. J. C., 15 Juni 1948.

⁷ Dagboek van C. N.

⁸ a. Verslag van de bespreking met L. R., blz. 5.

b. Brief van A. van der D., 11 Juni 1948.

⁹ Relas van de belevenissen van J. H. S., blz. 3.

¹⁰ Relas van de belevenissen van P. L. van Z., blz. 33.

hier veel van te lijden. Deze was reeds nat geworden tijdens de tocht door de stad. De J. schreef in zijn dagboek:

„Degenen, die een papieren koffer meegenomen hadden, gingen nu bemerken, dat zij daar zeker niet thuis mee zouden komen. Ook mijn koffer was reeds geheel doorweekt en alles wat daarin zat, verkeerde in vuile en doorweekte staat. Dit was ook het geval met de meegenomen deken. Wij hadden onze deken die nacht gebruikt om ons tegen de kou te beschutten, had dus steeds op de vuile natte bodem gelegen en zat reeds vol met slijk en vuil”.¹

Maakte dit alles het verblijf in de ruimen uiterst moeilijk, op verschillende schepen verboden de Duitsers de mannen bovendien nog aan dek te komen en moesten de behoeften in het ruim worden gedaan. In enkele gevallen waren gamellen in het ruim neergelaten; ook werden de behoeften op papier opgevangen en uit het luik gegooid. Weer anderen berichten, dat alles op de bodem van het ruim werd gedaan.² Maar ook als men naar boven mocht, had dit soms kwalijke gevolgen. R. schreef hierover:

„Wanneer we onze behoeften moesten doen gebeurde dat in het gangboord, met het gevolg dat er veel vuil aan de buitenkant bleef kleven, zodat het niet zo heel fris meer rook als we aan dek kwamen om te „luchten””.³

Op de schepen waar de mannen toestemming kregen om aan dek hun behoeften te doen, gebeurde het ook wel dat anderen — die niet zo lang konden wachten — het ruim inmiddels bevuilden. De Br. vertelde, dat een dergelijke toestand op den duur niet te handhaven was en dat er een „commissie van toezicht” werd samengesteld, die zich met de Duitsers in verbinding stelde om voortdurend 10 man naar boven te laten gaan. Dit werd toegestaan. Door de weggevoerden werd de commissie „zonder meer geaccepteerd, omdat men het nut ervan inzag”.⁴ Wel vaker gaven de Duitsers toestemming dat men één voor één of in kleine groepjes boven kwam, maar even vaak werd het weer voor korte of lange tijd verboden.

Dit waren de omstandigheden, waaronder de mannen naar Amsterdam voeren. Zonder incidenten verliep deze tocht vaak niet. Herhaaldelijk werden de mannen opgeschrikt doordat het schip over de bodem of langs de kant schuurde. Blijkbaar waren de Duitsers de stuurmanskunst niet erg meester. Reeds kort na het vertrek liep een schip tegen een pijler van de Maasbrug. Verscheidene schepen liepen op een bank of krib omhoog en moesten op hoog water of sleepboothulp wachten om weer los te komen.⁵ Op sommige boten die zig-zag over de Lek en door het Merwedekanaal voeren, werd door de Duitsers aan de weggevoerden gevraagd, of onder hen soms schippers waren die het roer wilden overnemen. R. schreef dat na een stranding

¹ *Korte beschrijving van mijn reis naar Duitsland*, door G. de J., blz. 5.

² a. Dagboek van J. van E.

b. Verslag van de besprekingen met H. W. A. E. K., blz. 3.

c. Aantekeningen van W. W. H. C.

³ Brief van P. G. R., 20 Juli 1948.

⁴ Verslag van de bespreking met D. M. de B., blz. 6—7.

⁵ a. Brief van B. van den B., 19 Juni 1948.

b. Dagboek van P. J. K.

inderdaad het roer door enige weggevoerden werd overgenomen.¹ In een ander geval meldden de aanwezige schippers zich niet.²

Het slechte varen van de Duitsers was niet zonder gevaar; daarenboven dreigde nog het gevaar uit de lucht. Vaak zaten de mannen in angst, als zij vliegtuiggeronk hoorden. Het kwam voor, dat de Duitsers de mannen aan dek lieten komen om met witte doeken te zwaaien.³ Op enkele schepen stond afweergeschut opgesteld en wanneer het gedaver van de schoten hard en scherp in de ijzeren rompen weerklonk, wisten de mannen niet „waar zij het zoeken moesten”.⁴ Meestal liep het echter goed af en werd uit de vliegtuigen niet teruggeschoten. Maar ook in het geval, dat de Duitsers niet op de vliegtuigen vuurden, was het gedreun der motoren beklemmend.

In één geval echter werd een schip, dat tussen Ammerstol en Schoonhoven omhoog was gevaren, door een vliegtuig onder vuur genomen. Weliswaar sloegen de kogels naast het schip in, maar onder de mannen die aan dek waren, ontstond een paniek. Sommigen sprongen te water, anderen lieten zich hals over kop in het ruim vallen. Verscheidenen werden hierbij gewond.⁵

Een ernstiger ongeval deed zich voor op het sleepschip *St. Antonie*, waarbij drie mensen om het leven kwamen.

Ter hoogte van Vreeswijk was een sleep het Zederik-kanaal ingevaren in plaats van het Merwede-kanaal. Tegen het vallen van de avond kwam het schip te Meerkerk aan, waar de bevolking eten en drinken aan de mannen bracht. Inmiddels werd door de plaatselijke illegaliteit een tijdbom aan het schip bevestigd, ter hoogte van de roef, teneinde de daar verblijvende Duitse militairen onschadelijk te maken en ontvluchting van de weggevoerden in de hand te werken. De volgende dag vertrok het schip met zijn drie à vierhonderd opvarenden weer in de richting van Vreeswijk en voer het Merwede-kanaal af. Omstreeks middernacht, ter hoogte van Jutphaas, explodeerde de tijdbom en scheurde zo'n gat in de romp, dat het schip onmiddellijk begon te zinken.⁶ Om de toestand te begrijpen waarin enige honderden mannen zich die nacht bevonden, geven we het woord aan iemand, die het meemaakte:

„Om 12 uur 's nachts hoorden we een geweldige explosie, zagen wat vuur in het ruim in de achterzijde en hoorden water binnenstromen. In *no-time* was er een grote paniek en ieder trachtte het trapje te bestormen, waar weldra alles vastliep. In enkele minuten stond het water aan mijn enkels, je voelde het rijzen. Ik zelf ben nogal groot (1,86 m) en trachtte door

¹ a. Brief van P. G. R., 20 Juli 1948.

b. Brief van A. v. d. D., 11 Juni 1948.

² Brief van M. M., 9 Januari 1949.

³ a. Brief van P. S., 14 Juni 1948.

b. Brief van A. C. H. van den B., 13 Juni 1948.

⁴ a. *Korte beschrijving van mijn reis naar Duitsland*, van G. de J., blz. 4.

b. Brief van B. van den B., 19 Juni 1948.

⁵ a. Verslag van de bespreking met L. R., blz. 8/10.

b. Brief van P. G. R., 20 Juli 1948.

⁶ a. *Dossier no. 235/L. I/51'46. Betreffende het vinden van twee lijken te Jutphaas en een lijk te Rotterdam in het sleepschip St. Antonie*. Politie te Water. Gewest Rotterdam. District Rotterdam. 25 April 1946.

b. Rapport van de hoofdagent van gemeente-politie te Schiedam L. S., Schiedam, 3 Juni 1949.

te springen een spant van een luik boven mijn hoofd te grijpen, hetgeen in den beginne niet lukte. Het water rees gestadig en ik voelde tenslotte iets onder mijn voeten drijven en kantelen. Waarschijnlijk is het een strobaal geweest. Personen die reeds aan dek waren gekomen, trokken de luiken weg. Plotseling werd boven mijn hoofd een luik weggetrokken, ik zag iemand verschijnen en vroeg of hij mij wilde helpen. Na de nodige keren springen kon hij mijn hand grijpen en op dek trekken.

Er werd aan alle zijden om hulp geroepen en een der mannen (waarschijnlijk een jongen van 17 jaar) riep om zijn moeder. Aan dek gekomen zag ik, dat een sleepboot trachtte langzijd te komen, hetgeen gelukte, waarna tientallen oversprongen, evenals ik. Op de sleepboot gekomen kwam ik wat tot mijzelf, waarna ik weer ben teruggegaan en heb meegeholpen met redden, wat er van te redden viel. Er lag een man in het water, die ik met een stok heb opgehaald. Zoveel mogelijk bagage werd overgebracht. Mijn bagage was ik (tijdelijk) kwijt. Er werd met de beroemde knijpkatten (zaklantaarns van Philips, welke later door de Duitsers werden afgenomen) in de ruimen geschenen. De sleepboot was met Duitsers bemand. Op hun vraag of allen er uit waren, werd door enigen van ons met ja geantwoord, waarna met de sleepboot op de kant werd aangestuurd.

Tijdens het zinken van de aak was er geen Duitser te bekennen. Daar door de glooiing aan de kant niet kon worden gemeerd, werd de sleepboot met de boeg op de kant gehouden; er werd een touw gespannen, waarna men zich langs het touw op de oever kon laten afzakken, waar enkele Duitsers ons opwachtten. Daar hebben we \pm 3 uur lang op de oever gestaan in de gietregen, hetgeen ons niet zo erg deerde, want de meesten waren al doornat. Sommigen hadden geen schoenen meer aan. Een mijner vrienden was zijn bril kwijt, waardoor hij zo goed als niets meer kon zien en aan mijn arm moest worden geleid. Hij heeft weken zonder bril moeten doen. Klederen en broekspijpen waren gescheurd. Toen we aan de oever stonden, konden we de situatie verkennen, waarbij bleek, dat 1 sleepboot 2 of 3 rijnaaken, welke met staaldraden aan elkaar waren verbonden, voorttrok. Men zei, dat de rijnaak op een mijn was gelopen. Alles was slechts met zaklantaarns waar te nemen, welker stralenbundels niet vergenoeg reikten. Tenslotte werden we in colonne opgesteld en werden we ondergebracht in een kloostertje in Jutphaas, waar we uitstekend door nonnen werden behandeld. We kregen wat eten, de kachel werd aangemaakt, er werden wat schoenen uitgedeeld, kortom het was er prima. Onderweg van de aak naar het klooster hebben enigen kans gezien te ontvluchten. Tot 4.30 's middags 12 November 1944 zijn we in het kloostertje geweest. Om 5 uur werden we in een andere aak gebracht".¹

We zagen reeds, dat in Meerkerk door de illegaliteit een helaas verkeerd afgelopen poging werd gedaan, de mannen te laten ontsnappen. Ook weten wij al, dat de bevolking de mannen van eten en drinken voorzag. Men gaf er brood met kaas, worst en spek. Een weggevoerde politie-agent rapporteerde, dat ook bussen warme melk en koffie aan boord werden gebracht en dat de plaatselijke predikant briefkaarten gaf, waarop een berichtje naar huis kon worden gezonden. Nog op andere plaatsen konden de bewoners in contact komen met de weggevoerden. Zo in Ammerstol en Schoonhoven bij de vliegtuigbeschieting, waarover wij zoeven schreven. Vrij spoedig na dit incident kwam men uit deze plaatsen in roeiboortjes aanvaren om te zien of er hulp moest worden geboden. De gewonden werden van boord gehaald.² Een aantal weggevoerden, die hierbij behulpzaam waren, zag kans te ontkomen. Tevens werd er door de bevolking van deze plaatsen voor gezorgd, dat er voedsel aan boord kwam. Met een „bijzonder woord van lof" vermelden de Rotterdammers, dat zij brood, appels en melk kregen.³

¹ Bijlage bij de vragenlijst ingevuld door H. N. E.

² De gewonden werden naar een militair hospitaal in Gouda gevoerd, vanwaar zij later naar Rotterdam terug keerden. Vragenlijst ingevuld door L. R.

³ a. Verslag van de bespreking met R. C. B., blz. 6/7.

b. Brief van A. van der D., 11 Juni 1948.

In Vreeswijk, waar geschut moest worden, kwamen de bewoners naar de sluizen en brachten brood, kaas, appels en melk. Reeds voor Vreeswijk was aan boord van één der schepen bekend gemaakt, dat post kon worden afgegeven welke in de sluizen zou worden opgehaald en doorgegeven aan de sluiswachter. Een der weggevoerden meldde ons dat zijn post inderdaad terecht kwam.¹

Veel hulp werd ook verstrekt in Zuilen. Had Utrecht zich reeds onderscheiden door zijn medeleven met hen die te voet uit Rotterdam kwamen, de bewoners van de Utrechtse voorstad, deden niet minder voor degenen die per schip werden vervoerd. Dit was mogelijk doordat verscheidene schepen hier langere tijd, soms een gehele dag bleven liggen. Een arts deelde mede, dat op Zondag 12 November een vijftal schepen aan de wal lag.² Behalve brood, kaas en appels, kreeg men er worst, sigarettenpapier en ander rookgerei, alsmede scheermesjes. Slechts bij uitzondering mocht iemand van de plaatselijke bevolking aan boord komen, zodat de meeste gaven van de wal aan dek werden gegooid. Verder kregen de mannen koffie, melk en warm eten. Dit laatste werd in een fabriek die aan het Merwedekanaal ligt, klaargemaakt. Verder belastte men zich ook hier weer met het in ontvangst nemen en bezorgen van post. Van de drukte die door dit alles ontstond, wisten sommigen gebruik te maken om aan wal te springen. Er waren vrouwen die de vluchtelingen direct een arm gaven en onopvallend met hen verdwenen.³ Over zijn oponthoud in Zuilen schreef een der weggevoerden als volgt:

„In Zuilen kwamen we tegen de wal te liggen. Hier bleven we liggen tot Zondagavond. Vroeg in de morgen van 12 November kwamen mensen die daar woonden naar ons kijken en brachten eetwaren en andere waardevolle dingen. Van deze gelegenheid werd door sommigen van ons weer gebruik gemaakt om aan de wal te springen als de wachten niet keken.

Rustig wandelden zij weg aan de arm van een dame die ons hielp, alsof zij helemaal niet bij ons hoorden!

Velen werden echter weer gepakt. Er kwam ook nog een dame aan boord met een Rodekruisband om. Zij bracht ons postpapier en beloofde, de brieven die wij wilden schrijven aan boord, te zullen posten, hetgeen ze ook deed, bewezen door de goede aankomst dezer brieven. De goedheid van de bewoners van Zuilen, die ons alles brachten, zelfs kippensoep voor de zieken, is met geen woorden te danken. Natuurlijk verdween er ook wel eens een lekker hapje, voor de zieken bestemd, in de roef van de moffen!

Daar we ook weer tabak gekregen hadden, voelden we ons weer beter na zo'n heerlijk maal en een rokertje erbij, zodat we de toekomst niet zo somber meer inzagen. Aan de andere kant van de wal stond een jamfabriek en in deze fabriek is ook heel hard gewerkt om ons leed te verzachten. Daar werden met grote spoed hoeveelheden aardappelen en appels gekookt en met platte schuiten bij ons gebracht. Ook op deze schuiten gingen weer velen mee, die door het personeel van de fabriek verder werden geholpen. Ik kan de goedheid ons hier aangedaan niet beschrijven al zou ik dat ook proberen te doen”.⁴

¹ a. Brief van P. J. C., 15 Juni 1948.

b. Verslag van de bespreking met A. K., blz. 7.

² Verslag van de bespreking met B., blz. 8.

³ a. Verslag van de bespreking met R. C. B., blz. 6—7.

b. Dagboek van P. J. van M.

c. Dagboek van W. F.

⁴ Brief van P. G. R., 20 Juli 1948.

Vreeswijk en Zuilen waren de twee enige plaatsen waar op enigszins grotere schaal hulp kon worden geboden, doordat verscheidene schepen hier enige tijd verbleven. Wel zijn er berichten dat ook elders aan mannen van een enkele sleep hulp werd verleend (o.a. door de bevolking van Maarssen)¹, dat de Rotterdammers van een toevallig passerende schuit of van een brug appels toegegooid kregen² en dat men aan een sluiswachter in Amsterdam brieven kon afgeven,³ maar velen hebben op de lange reis geen contact met de bevolking gehad. Q. deelde mede, dat het schip waarmee hij vervoerd werd, vóór Amsterdam nergens aan de wal is geweest⁴ en Van L. vertelde dat hij en zijn lotgenoten de gehele reis in het ruim moesten verblijven.⁵ Bij alle goede wil, die door de bevolking van de plaatsen langs de vaarroute getoond werd, waren de mannen die per schip werden vervoerd er in dit opzicht dus slechter aan toe dan zij die de voettocht moesten ondernemen en in alle plaatsen waar zij doortrokken, van alles kregen toegestopt. Ook van Duitse zijde werd nagenoeg geen voedsel verstrekt, in tegenstelling tot de maatregelen die genomen waren om op de nachtelijke verblijfplaatsen aan de lopers brood of warm eten uit te reiken. Er waren dan ook schepen waarop men gedurende de gehele reis tot Amsterdam geen eten of drinken heeft gekregen. Slechts op enkele schepen werd voor het vertrek uit Rotterdam door de Duitsers brood uitgereikt.⁶ Gedurende de verdere boottocht naar Amsterdam werd slechts hier en daar, en dan nog op kleine schaal, door de Duitsers wat voedsel bijeengegaaard. Ook drinken werd slechts zeer zelden verstrekt. Soms mochten een paar mannen onder Duitse bewaking een dorp in om wat appels te kopen of lieten de bewakers een paar emmers water neer.⁷

Bij de ongemakken, veroorzaakt door de slechte ligging en de onhygienische toestanden, kwam nu ook nog de kwelling van honger en dorst.⁸ Het rantsoen brood dat men van huis had meegenomen, was vaak al op voor men goed en wel aan het varen was. En dan waren er, zoals wij reeds weten, velen die niets bij zich hadden. Hier was het de onderlinge hulp van de ruimbewoners die soms enige verlichting bracht. Meestal bleef de steun die men elkaar verleende, beperkt tot enkele kennissen die reeds van het begin bij elkaar gebleven waren en tot groepjes die zich inmiddels

¹ a. Rapport van de hoofdagent van gemeente-politie te Schiedam L. S., Schiedam, 13 Juni 1949.
b. Brieven van M. M., 17 Juni 1948 en 9 Januari 1949.

² a. Brief van G. C. P. van M., 12 Juni 1948.

b. Brief van P. J. C., 15 Juni 1948.

³ a. Verslag van de bespreking met J. W. G., blz. 6.

b. Verslag van de bespreking met A. S., blz. 6/7.

⁴ a. Verslag van de bespreking met J. A. Q., blz. 4.

b. Vragenlijst, ingevuld door A. L. R.

⁵ Verslag van de bespreking met W. van L., blz. 4.

⁶ a. Verslag van de bespreking met P. P., blz. 3.

b. Brief van J. L., Juni 1948.

⁷ a. Verslag van de bespreking met D. B., blz. 6.

b. Verslag van de bespreking met W. A. 't H., blz. 10.

b. Verslag van de bespreking met J. A. Q., blz. 4.

⁸ a. Dagboek van J. van E.

b. *Korte beschrijving van mijn reis naar Duitsland*, door G. de J., blz. 5.

gevormd hadden.¹ „Je deelde met z'n vieren, iemand die buiten de groep stond bleef er buiten”, vertelde M.² In den regel was het brood, tabak of sigaretten, wat men elkaar gaf. Daar waar men iets te drinken kon krijgen, accepteerde men graag de fles die vreemden reeds aan de mond hadden gehad.³

Toch bleef ook binnen dergelijke groepjes de onderlinge hulp wel zeer beperkt. Er was nu eenmaal niet veel te geven. Het enige wat men kon doen, was dat men een plaatsje inruimde voor een zieke of voor iemand die al langere tijd in een ongemakkelijke houding gestaan of gezeten had.⁴ Maar in vele gevallen was de stemming zo geprikkeld dat iemand die zich bewoog, van meerdere kanten geduwd en uitgescholden werd.⁵ G. merkt op, dat het beetje beschaving van de mensen onder deze omstandigheden zo was weggespoeld.⁶ Verscheidene weggevoerden delen ons mede dat er veel werd gevloekt. Ook werd er, wat verschillenden noemen, veel „gevuilbekt”. Hiertegen rees soms reeds bij het begin van de tocht ernstig protest en sommigen probeerden de stemming te veranderen. Er waren er, die hun omgeving en anderen in het ruim aan het zingen wisten te krijgen. Het lukte ook wel eens niet; dan hielden de initiatiefnemers er mee op. Maar niet zelden bracht het gemeenschappelijk gezang wat afleiding, vooral wanneer het de Duitsers scheen te prikkelen en de mannen zelf hierin een demonstratie voelden. Vaak zong men straatliedjes, en in het bijzonder die welke elke Rotterdammer kende, zoals *Ketelbinkie*, de geschiedenis van een Rotterdamse jongen die op zee van heimwee stierf. Maar zeer vaak werden, evenals later tijdens het transport op het IJsselmeer, vaderlandse schoolliedjes, een enkele keer het Wilhelmus, gezongen. Een Rotterdamse socialist merkte o.a. op: „Allen waren vaderlandsliedend uit protest”.⁷ In andere gevallen waren er personen, die hun lotgenoten wisten te boeien met solozang, het vertellen van geestige moppen en ervaringen uit hun werk. Een enkeling vermeldt zelfs, dat er in zijn ruim een bonte avond werd georganiseerd.⁸

Maar op de achtergrond van deze ontspanning stond steeds de vraag: wat zal er met ons gebeuren, waar gaan we heen? Onbekend was men zelfs met het doel van de eerste etappe. Iedereen wist wel, hoe hij zelf was opgepakt en onder welke druk hij was gegaan. De hardheid waarmee door de Duitsers in Rotterdam tegen hen was opgetreden, de schandalige wijze waarop zij werden vervoerd, brachten nu de mannen

¹ a. Verslag van de bespreking met F. G. den B., blz. 10.

b. Verslag van de bespreking met W. A. 't H., blz. 13.

² Verslag van de bespreking met F. G. M., blz. 4.

³ Relas van de belevenissen van P. L. van Z.

⁴ a. Brief van P. S., 14 Juni 1948.

b. Verslag van de bespreking met D. de G., blz. 7.

⁵ a. Verslag van de bespreking met J. H. V., blz. 8.

b. Verslag van de bespreking met D. M. de B., blz. 8.

⁶ Verslag van de bespreking met J. W. G., blz. 5.

⁷ a. Verslag van de bespreking met F. G. den B., blz. 11 en 15.

b. Verslag van de bespreking met D. M. de B., blz. 5.

c. Verslag van de bespreking met D. de G., blz. 6.

⁸ a. Relas van de belevenissen van P. L. van Z., (blz. 23—27).

b. Verslag van de bespreking met H. B., blz. 9/10.

wel tot de overtuiging dat het niet voor enkele dagen zou zijn en dat de wegvoering wel een ander doel had dan een paar dagen graven in de buurt van Rotterdam. Wat hen precies boven het hoofd hing, wisten ze echter nog niet. De meningen waren hierover nog steeds verdeeld. De onzekerheid waaraan vele Rotterdammers ten prooi waren, zelfs nog tot kort voor hun komst in Duitsland, beheerste ondanks wat afleiding de gesprekken. Men was bezorgd, niet alleen omtrent eigen lot, maar ook voor de toekomst van het gezin dat men plotseling, zonder enige voorbereiding had moeten verlaten. Deze bezorgdheid drukte de stemming, maar daarnaast was er de angst, veroorzaakt door het op elkaar gedrukt zitten in donkere of halfdonkere ruimten waaruit men bij onmiddellijk gevaar uiterst moeilijk kon weggelopen. Vooral 's nachts, als de gesprekken verstomd waren, welde de angst op en verlangde men vurig naar het daglicht. En dat zeker, wanneer het geronk van overtrekkende vliegtuigen hoorbaar werd.

Zo kwamen de duizenden bedrukt, vervuild, hongerig en dorstig in Amsterdam aan. Voor de meesten was Amsterdam de eerste plaats waar men aan wal mocht komen en waar eten en drinken werd verstrekt. Velen verbleven er een nacht, anderen gingen er voor enkele uren aan wal, terwijl sommigen in de schepen moesten blijven of slechts even ontscheept werden om eten te halen.¹ In de regel werd warm eten verstrekt. Verder werd brood met kaas en ook warm drinken uitgereikt. Sommigen, die aankwamen toen het eten op was en die spoedig weer moesten vertrekken, kregen niets.

De mannen, die langere tijd in Amsterdam verbleven, werden ondergebracht in loodsen van de KNSM en de Maatschappij Nederland. Er was stro gespreid. Velen maakten van de gelegenheid gebruik om de slaap in te halen die zij in de schepen hadden ontbeerd. Overigens kregen zij ook daar niet veel rust. In sommige loodsen was het vol en rumoerig. Af en toe kwamen andere schepen aan en moest men inschikken om plaats te maken voor nieuwe groepen mannen. Verscheidenen zagen kans zich te wassen of te scheren. De mogelijkheid hiertoe was echter beperkt, daar weinig kranen ter beschikking waren. Slecht was het gesteld met de toiletgelegenheid. N. bijvoorbeeld schrijft, dat de WC's spoedig niet meer te gebruiken waren en dat men met dertig man tegelijk onder bewaking naar buiten werd gebracht.² In sommige loodsen was het door de Duitsers uitdrukkelijk verboden buiten te komen. Een der bewakers wees er in een sarcastische toespraak op, dat machinegeweren klaar stonden om te vuren op een ieder die de loods zou willen verlaten.³ Zelfs in enkele loodsen stonden machinegeweren opgesteld.⁴

¹ a. Verslag van de bespreking met H. W. A. E. K., blz. 4.

b. Brief van P. G. R., 20 Juli 1948.

c. Brief van A. K., 5 Juli 1948.

d. Verslag van de bespreking met P. P., blz. 4.

² *Herinneringen aan Oelde*, door H. N., blz. 5.

³ a. Verslag van de bespreking met E., blz. 5.

b. Verslag van de bespreking met J. S. B., blz. 6.

⁴ a. Verslag van de bespreking met W. A. 't H., blz. 12.

b. *Herinneringen aan Oelde*, door H. N., blz. 5.

Niet overal was de bewegingsvrijheid zo beperkt. In enkele gevallen mochten de mannen zich naar buiten begeven. Ook daar stonden echter Duitse wachtposten opgesteld, zodat het zeer moeilijk was, van de door water omgeven terreinen weg te komen. Slechts een enkeling kreeg gelegenheid om te vluchten, bijv. door mee te varen met een boot waarmee drinken was aangevoerd.¹ Wel waren er enkele zieken die aan de greep van de Duitsers wisten te ontkomen. Een weggevoerde Rotterdamse arts vertelde, dat hij met medewerking van een Duitser zieken kon laten weghalen; 49 personen werden door de G.G.D. naar Amsterdamse ziekenhuizen vervoerd.² De duizenden gingen echter verder. Wat bleef, was een schip met fietsen van opgepakte Rotterdammers; tenminste, het werd niet meer teruggezien.³

Een deel van de mannen werd niet meer ingescheept in de vaartuigen waarmee zij aangevoerd waren, maar moest aan boord gaan van zgn. voorpostenboten. Of dit voortkwam uit het feit, dat de binnenvaartuigen waarmee de mannen uit Rotterdam gekomen waren, niet als zeewaardig werden beschouwd, is ons niet bekend. Wel weten wij, dat de Rotterdammers, die met rijnaken over het IJsselmeer werden vervoerd, in angst zaten. In het bijzonder was men bang, dat de schepen bij ruw weer zouden breken.⁴ Velen der weggevoerden, die in het Buiten IJ bij de Oranjesluizen moesten wachten (sommigen vertelden er twee dagen gelegen te hebben) vermoedden, dat dit in verband stond met ongunstig weer.⁵ Inderdaad was het weer in deze dagen wisselvallig, met stille, maar ook met ruwe perioden.⁶ Overigens is ook bekend, dat vele schepen in convooi over het IJsselmeer voeren. Het lange verblijf aan de Oranjesluizen, kan dan misschien ook in verband worden gebracht met het vormen van een convooi.

In het algemeen was de ligging tijdens de vaart over het IJsselmeer even slecht als tijdens het vervoer naar Amsterdam. In verscheidene ruimen was in Amsterdam stro aangebracht, maar overigens waren zij nog even vuil en nat. Een arts die op een kolenschip zat, vermeldt, dat er ruimen waren waarin 4 cm water stond.⁷ Bovendien was het er weer overvol. S. schrijft, dat in zijn ruim nog meer mannen waren dan op het eerste traject.⁸ In sommige ruimen moest men blijven staan of kon men in de

¹ a. Brief van P. J. C., 15 Juni 1948.

b. Verslag van de bespreking met M. G., blz. 13.

² a. Verslag van de bespreking met L., blz. 8—17.

b. Brief van de G. G. D., Amsterdam, 18 December 1950.

c. Brief van P. J. V., 11 Juni 1948.

³ a. Verslag van de bespreking met M. G., blz. 7.

b. Verslag van de bespreking met S., blz. 3, 4.

⁴ a. Verslag van de bespreking met C. F., blz. 7.

b. Verslag van de bespreking met R. C. B., blz. 7.

⁵ a. Rapport van de hoofdagent van gemeentepolitie te Schiedam L. S., Schiedam, 3 Juni 1949.

b. Brief van P. L. van D., 24 April 1949.

⁶ Zie hoofdstuk: „De tocht te voet”.

⁷ Verslag van de bespreking met B., blz. 11.

⁸ Brief van P. S., 14 Juni 1948.

gunstigste gevallen „knie aan knie” zitten. Een andere Rotterdammer schreef, dat hij met tientallen anderen de nacht op het ijzeren dek moest doorbrengen, daar het in het ruim te vol was.¹ Evenals eerder op de reis wisselden de mannen soms van plaats om zoveel mogelijk mensen gelegenheid te geven, tenminste korte tijd te liggen.

Ook zij, die in Amsterdam moesten overstappen op voorpostboten, hadden het op de tocht over het IJsselmeer hard te verduren. Men zat aan dek, „mannetje aan mannetje”. Het was soms zo koud, dat men elkaar om het kwartier in de roef moest aflossen.² De mannen in de rijnen daarentegen hadden het benauwd. Op verschillende schepen waren de luiken dicht tijdens de nachtelijke overtocht.³ Ook mocht er meestal geen licht worden gemaakt; dit alles waarschijnlijk met het oog op luchtgevaar. Waar de luiken wel een eindje werden opengezet, was het niet veel beter. In een ruim waar ca. 130 mannen zaten, was het zeer benauwd. Later mocht het luik ca. 20 cm openstaan.⁴ Bovendien mocht men op sommige schepen niet aan dek komen om zijn behoeften te doen en waren voor dit doel gamellen neergelaten.⁵ Wanneer die vol waren, konden zij aan dek gelegd worden, „maar dat werd natuurlijk een ontzettend geknoei; er werd mee gemorst en op den duur werd het een verschrikkelijke janboel”⁶. Daar waar men wel naar het dek mocht gaan om zijn behoeften te doen, was het soms uiterst moeilijk naar boven te klimmen. Bij gebrek aan een ladder kon men slechts aan dek komen langs een plank, die aan een touw was vastgemaakt.⁷

De materiële omstandigheden waaronder de mannen werden vervoerd, waren dus slecht; bovendien besefte men levendig de gevaren van de overtocht over het IJsselmeer. Reeds hebben wij gesproken over de vrees, dat de schepen door storm zouden vergaan; niet geringer was de beduchtheid dat zulke grote convooien, begeleid door patrouilleschepen met luchtafweergeschut, het doelwit zouden vormen van een Geallieerde luchtaanval. Stil werd het onder de mannen, toen lichtkogels door vliegtuigen werden uitgegooid⁸; angst heerste er toen vanaf Duitse boten werd geschoten. Was de algemene toestand reeds zo dat van slapen niet veel sprake was, de angst voor vliegtuigen was, volgens F., „bij de meesten zo groot, dat zij verkozen wakker te blijven”.⁹ Een van de mannen sprak zijn lotgenoten wel eens bemoedigend toe, „dat

¹ a. Verslag van de bespreking met A. K., blz. 7.

b. Brief van J. J. van E., Juni 1948.

² a. Verslag van de bespreking met J. B., blz. 9, 10.

b. Brief van M. T., 26 Juni 1948.

³ a. Brief van P. G. R., 20 Juli 1948.

b. Brief van P. de Z., Juni 1948.

⁴ Brief van A. C. H. van den B., 13 Juni 1948.

⁵ a. Dagboek van P. J. K.

b. Dagboek van S.

⁶ Verslag van de bespreking met E., blz. 6.

⁷ Verslag van de bespreking met W. M. B., blz. 11.

⁸ a. Verslag van de bespreking met H. W. A. E. K., blz. 4.

b. Brief van A. K., 5 Juli 1948.

c. Verslag van de bespreking met A. H. van D., blz. 8.

⁹ Dagboek van C. F.

alles terecht zou komen".¹ Van den B. deelde ons mede, dat terwijl de Tommy's over hen heen bromden, hij „maar weer" vertelde en dat er tenslotte „een heel programma van liedjes, voordrachten en mondharmonicamuziek afgewerkt" werd.² Een ander schreef, dat ondanks kou, ellende duisternis en heimelijke angst voor vliegtuigen er gezongen werd, gedeclameerd en moppen verteld.³ In een ander ruim wist een gangmaker de mensen aan het zingen te krijgen, maar als een lied uit was, keerde de gedeprimeerde stemming terug.⁴ Op schepen, die 's Zondags op zee waren, putten sommigen kracht uit een godsdienstoefening, die door een van hun lotgenoten geleid werd. Er werden psalmen gezongen en er werd op een mondharmonica gespeeld.⁵

De onderlinge verhouding der Rotterdammers was in het algemeen goed; men had begrip voor elkaars moeilijkheden. Vrijwel allen, die wij hierover spraken, lieten zich in die geest uit. Men kroop samen onder één deken; mensen, die dringend hun behoeften moesten doen, liet men soms voorgaan; er werd stilte in acht genomen bij de godsdienstoefeningen.⁶ Een arts vertelde dat men plaats maakte voor zieken. De ervaringen die hij in zijn ruim had, vatte hij samen in de woorden: er was „een geweldig gevoel van solidariteit".⁷ Dit neemt niet weg dat de omstandigheden waar- onder men verkeerde, toch velen prikkelbaar maakten. Dit vond zijn oorzaken in het gebrek aan slaap; in het feit, dat men tegen elkaar aanzat en elke beweging van zijn burens voelde; in de onzekerheid, waarin men nog steeds verkeerde en — we zezen er reeds op — in de angst voor beschietingen en schipbreuk. En ten slotte hadden de mannen reeds enkele zenuwslopende dagen achter de rug. Van Z. schreef in zijn relaas, dat de mannen in zijn ruim tijdens de vaart op het IJsselmeer onwillig en ongemakkelijk waren. Zijn indrukken van de nacht geeft hij als volgt weer:

„Er hangt een beklemming over onze hoofden. Iets onbestemds dreigt ons allen. Wij voelen het ieder voor zich en het maakt ons kriegel, ongenaakbaar, humeurig. Je kan niets van elkaar hebben. Wanneer iemand zijn benen maar even verlegt, beginnen anderen al te schelden en te vloeken. Daarover ergert een ander zich weer en begint te betogen, dat vloeken een lelijke gewoonte is, dat je daar een ander mee ergert en beledigt in zijn gevoelens en jenzelf oneer mee aandoet. De discussie duurt lang en draagt geen vrucht. Het is die onbestemde angst voor de tocht, die voor ons ligt, die alles beheerst. Sommigen uiten dit gevoel door onverschilligheid en ruwe woorden, anderen zwijgen, terwijl weer anderen zachtjes praten over de gevaren, die ons wachten.

Ik hoor ze praten over elektrische mijnen, welke worden uitgeworpen door vliegtuigen en over aanvallen met vliegtuigen op convoeien. . .

¹ Verslag van de bespreking met H. W. A. E. K., blz. 4.

² Brief van B. van den B., 19 Juni 1948.

³ *Herinneringen aan Oelde*, door H. N., blz. 6.

⁴ Verslag van de bespreking met F. G. den B., blz. 15.

⁵ a. Verslag van de bespreking met D. B., blz. 9, 10.

b. Verslag van de bespreking met A. H. van D., blz. 8.

c. Verslag van de bespreking met D. de G., blz. 8.

⁶ a. Verslag van de bespreking met R. C. B., blz. 8.

b. Verslag van de bespreking met A. H. van D., blz. 9.

c. Verslag van de bespreking met D. B., blz. 10.

⁷ Verslag van de bespreking met E., blz. 8.

Koos, die in de scheepvaart zit, zij het dan op kantoor, vertelt mij dat de Zuiderzee glad moet zijn, anders zullen wij nog rare dingen beleven met die grote lichters onderweg, want het kan aardig spoken op het grote meer. Ook geen opwekkende gedachte!

De uren van de Zondagavond verstrijken langzaam. Ons schip ligt al de hele avond voor de sluisen en het is bijna middernacht als wij de grote trek naar de overkant beginnen.

Waar heen? Naar Kampen of de Lemmer? De meesten onzer proberen wat te slapen. Wat zou het fijn zijn, als je nu echt kon gaan slapen, opdat je niet behoefde te denken —, dat niet steeds dat grauwe spook voor je stond van alle gevaren die ons bedreigen.

Op het IJsselmeer zijn wij vrijwel allen machteloos. Zou er hier iets gebeuren, dan verdrinken wij allemaal. Er wordt streng de hand gehouden aan het bevel, dat allen beneden moeten blijven. Slechts één man tegelijk aan dek. Maar ach, het blijft toch allemaal hetzelfde, of je boven- of benedendeks bent. De stemming onder de mannen is somber en naargeestig. Wanneer iemand iets zegt is het een snauw aan het adres van zijn buurman of een lotgenoot, die probeert in het stikdonker het laddertje te bereiken, meestal op handen en voeten.

Het ruim is zo vol, dat er voor ons, die achteraan zitten, geen denken aan is om de tocht naar het trapje te ondernemen. Meestal duurt een uitstapje van enige meters meer dan een kwartier en in die tijd zijn er zoveel lelijke woorden gezegd, dat deze niet op ene bladzijde zouden kunnen worden gedrukt. Tenslotte krijgen de verafliggenden het toch te kwaad met hun boodschapjes en iemand stelt voor, dat nu maar eens iedereen een poosje moet gaan staan, zodat allen de gelegenheid krijgen de uitgang van het theater te bereiken.

Na veel geharrewar komt er beweging in de massa. Zij zijn onwillig vannacht en ongemakkelijk, de mannen.

Ik maak gretig gebruik van deze kans en wurm tussen mijn medeburgers door naar de leer. Eindelijk ben ik aan de beurt en een zucht van verlichting ontsnapt mij, wanneer ik boven in de frisse lucht kom.

Het is koud, maar droog. Hoog boven ons schip brommen de zware Engelse bommenwerpers, waarschijnlijk op weg naar Duitsland of op de terugreis. Hierboven klinkt het toch niet zo angstig als daar beneden in het donkere ruim tussen al de mannen. Je voelt je vrijer. Het is net of je hier in de ruimte geen angst hoeft te hebben; dat de bommen je hier niet kunnen raken. . .

Ik zie, dat wij in convooi varen. Ver voor ons uit zijn de lichtjes van schepen en ook ver achter ons. Op geregelde afstanden varen langs het convooi de Duitse begeleidingsvaartuigen.

Ons schip wordt getrokken door een klein motorbootje, waar achterop een mitrailleur staat opgesteld.

Voor op ons schip staat een groepje soldaten bijeen en achterop zitten de „Herren” gezellig in de stuurhut en houden een oogje op het dek.

Van tijd tot tijd lopen twee soldaten, ieder aan een kant, over het dek naar voren voor controle. Hier hebben zij een gemakkelijke taak. Niemand denkt eraan om nu te vluchten; het land is te ver af. . . Ik blijf nog boven. Het lokt mij helemaal niet, over al die slapende humeurige mannen heen te krabbelen om mijn hoekje weer op te zoeken. De maan komt juist op. Het is een zeldzaam mooi gezicht. Een vuurrode ronde schijf schuift tussen langwerpige regenwolken omhoog aan de horizon en zet de oostelijke hemel in lichte laaie. . . De stilte wordt alleen verbroken door het gepuf van het sleepbootje en het tamme geklots van de golfjes, die kapot slaan tegen ons schip. Het meer is kalm en vlak en de waterspiegel wordt alleen gebroken door de voren, welke de schepen er in trekken. Rechts van het schip, zo lijkt het mij toe, loopt de kustlijn, maar het is niet duidelijk te onderscheiden. Reeds eerder dacht ik, dat wij dicht onder de kust voeren, doch toen bleek het gezichtsbedrog te zijn, zo kan het ook nu zijn.

Wanneer ik enige uren heb boven gestaan, ben ik bijna verstijfd van koude en besluit ik de tocht naar beneden maar weer te aanvaarden. Tot onder aan het laddertje gaat het voorspoedig, maar dan is de weg verder versperd. Er is geen doorkomen aan. Ik zal daarom maar wachten totdat er een gaatje open komt, waardoor ik een stapje dichterbij mijn plaats kan komen.

Na een half uur komt deze gelegenheid en op handen en voeten arriveer ik tussen Leo en Koos, die al dachten, dat ik zoek was geraakt, omdat ik zo lang weg bleef.

Wij praten wat onder elkaar over de slechte accommodatie van ons schip, over Dirk en zijn vrienden, over het doel van onze reis en over van alles en nog wat, totdat eindelijk de sche-

mering komt. Het eerste licht van de nieuwe dag kruipt door de smalle opening in het luik en reeds kunnen wij vaag de omtrek onderscheiden van de chaos mannen, die voor ons ligt.

De schemering duurt ellendig lang als je op het klare licht van de dag zit te wachten. Eindelijk komt het toch, langzaam en ongemerkt neemt het bezit van de hoeken van het ruim, zodat wij elkaar nu weer kunnen zien.

Wij varen in het Keteldiep. Dus toch naar Kampen. Plotseling zien wij het dak van een huis of loods door de opening boven ons. Er gaat een hoeraatje op. Gelukkig, de tocht over het IJsselmeer, waar wij zo tegen hebben opgezien, is ten einde. Welke nieuwe gevaren gaan wij nu weer tegemoet? Vooruit maar, wij zullen zien; het kan moeilijk slechter zijn dan wat wij nu achter ons hebben. Het is ongeveer negen uur in de morgen, als het sein gegeven wordt zo snel mogelijk naar boven te komen.”¹

Na een lange reis waarop sommigen vier dagen niet uit de schepen waren geweest, kwam men in Kampen aan. Sommige schepen voeren door naar Zwolle.

Bijna alle Rotterdammers vermelden, dat de ontscheping in Kampen op ruwe wijze plaats vond. De mannen werden van boord geslagen en geschopt. Als men niet snel uit de boten kwam, werd men er met de geweerkolven uitgeduwd. Een van de weggevoerde artsen verklaarde, dat men letterlijk met de kolven van de geweren de boot werd uitgeslagen. „Er werd ongelofelijk ruw opgetreden”, voegde hij er aan toe.² De mannen konden de slagen bijna niet ontwijken. Zij waren stijf van het lange zitten en moesten met hun bagage de diepe ruimen uitklauteren en over smalle loopplanken naar de wal balanceren. Een van hen verklaarde dan ook, dat niemand uit de schuiten kwam zonder een klap opgelopen te hebben.³ Een verpleegster van het Rode Kruis, die bij een ontscheping aanwezig was om zieken onder haar hoede te nemen, vertelde hieromtrent:

„Er kwamen mensen uit de schepen, verfomfaaid, zwart en vuil. Ze zaten onder het kolenstof, het was een verschikkelijk gezicht. We hadden een poosje staan kijken. J. en ik sprongen aan het gangboord van een schip. De mensen werden er intussen uitgeranseld. Er werd een smalle ladder in het ruim gezet. Er kwam een man naar boven met een zak op zijn rug en die kreeg van twee kanten met een gummistok er op en er werd geschreeuwd: „Raus!! Schnell!!” Wij sprongen op het gangboord en gingen de mensen helpen. We hebben ook nog een tik opgelopen. We gingen voor de Moffen staan en hebben de mensen geholpen met er uit te komen. We paktten bagage aan. K. stond er met zijn bakfiets en daar laadden wij het op. Later kwam Dr. . . . er bij, die woonde daar. Mensen, die niet hard genoeg liepen, werden in de rij geschopt. Dat heeft ons ontzettend aangegrepen. Eén werd er zo geschopt, dat zijn bagage in het water viel, hij mocht het niet ophalen.”⁴

Een toppunt bereikte het brute optreden van de *Oberleutnant* Baatz, toen een Joodse man, die ook was meegevoerd en zijn ster nog ophad, door deze Duitser in koelen bloede aan de waterkant werd neergeschoten en in het water getrapt.⁵ De Rotterdamse weggevoerde arts E., die later in de *Ortskommandantur* stond, hoorde dat Baatz aan

¹ Relas van de belevenissen van P. L. van Z.

² Verslag van de bespreking met E., blz. 9.

³ a. Verslag van de bespreking met F. G. den B., blz. 16.

b. Verslag van de bespreking met C. F., blz. 7.

c. Verslag van de bespreking met D. B., blz. 12.

d. Verslag van de bespreking met J. de G., blz. 8.

⁴ Verslag van de bespreking met Mevrouw J. W. van S.—K., blz. 1.

⁵ a. *Herinneringen aan Oelde*, door H. N., blz. 8.

b. Verslag van de bespreking met H. W. K., blz. 4/5.

een andere Duitser door de telefoon zeide: „*Das war ein Jude, und der war so frech, da habe ich ihn erschossen. Das Blut kannst du noch sehen*”.¹

Deze gebeurtenis maakte op de Rotterdammers een diepe indruk. „Wij waren er allemaal kapot van”, zei De G.² Zij stonden echter machteloos. Aan de kade wemelde het van de Duitse soldaten, die de „partisanen” (zo werden de weggevoerden door de Duitsers in Kampen genoemd) bijeendreven en in rijen opstelden. Zij stonden er soms uren en uren lang in de regen, tussen een haag van zwaar gewapende militairen.

Op de kaden stonden kramen opgesteld, waar door het Rode Kruis brood, boter en kaas werd verstrekt. Alles moest in snel tempo geschieden. Volgens sommigen werden de rijen zelfs in loopspas langs de kramen gedreven. Ook de koffie die men er kreeg, moest snel worden opgedronken.³

Behalve de helpers van het Rode Kruis kon vrijwel niemand van de bevolking op de kade bij de mannen komen. De bewoners werden door de Duitsers op een afstand gehouden. Men stond in zijstraten en werd weggejaagd wanneer men dichterbij kwam.⁴ Een Kampens meisje dat de mannen iets wilde brengen, werd door de Duitsers mishandeld.⁵

Na de ontscheping aan de IJsselkade werden de mannen in verschillende richtingen afgevoerd. Een deel marcheerde af in de richtingen van Wezep en Zwolle, een ander deel werd voorlopig ondergebracht in scholen en in de Van Heutszkazerne te Kampen. Bij hun komst in dit laatste gebouw werden sommige groepen Rotterdammers op dezelfde wijze door de Duitsers ontvangen als aan de kade. Ook hier was het weer: wie niet snel genoeg liep, kreeg een duw met de geweerkolf. De mannen moesten de trappen ophollen, terwijl de Duitsers klappen uitdeelden.⁶ Anderen werden de zgn. paardenstal ingejaagd.

„We moeten tussen twee „soldaten” door, die zich ongeveer hees staan te schreeuwen met hun „*Los, los, schnell, schnell*” en ieder waar ze maar de kans kregen een geweldige stoot met de kolf van het geweer in de rug geven. Velen zien we hinkende of met de handen hun pijnlijke rug steunende, verder gaan. We draven als een kudde opgejaagde dieren een deur door en staan dan, buiten adem, in de manege”.⁷

De kazerne was niet berekend voor het verblijf van zoveel mensen. In een betrekkelijk klein kamertje stond men mannetje aan mannetje. In de cantine zat

¹ Verslag van de bespreking met E., blz. 9.

² Verslag van de bespreking met D. de G., blz. 9.

³ a. Verslag van de bespreking met D. B., blz. 13.

b. Verslag van de bespreking met C. F., blz. 7.

c. Verslag van de bespreking met H. W. A. E. K., blz. 4.

⁴ a. Verslag van de bespreking met C. F., blz. 7.

b. Verslag van de bespreking met P. P., blz. 4.

⁵ a. Verslag van de bespreking met H. B., blz. 14.

b. Verslag van de bespreking met J. de G., blz. 9.

⁶ a. zie noot 5 b, blz. 8.

b. Verslag van de bespreking met F. G. M., blz. 5.

⁷ *Herinneringen aan Oelde*, door H. N., blz. 9.

men op de grond. Zelfs werden mensen naar de vliering gebracht. In de paardenstal was het zo mogelijk nog erger. Vele mannen moesten na de ontberingen van de reis daar nog een nacht staande doorbrengen. Volgens L. wisselde men staan en zitten met elkaar af.¹ Rug aan rug zat men dan op koffers. Mensen vielen flauw. Een verpleegster van het Rode Kruis vertelde, dat zij zich daar slechts met moeite een weg kon banen. Zij moest soms over de mannen heen stappen. „Hoofden en schouders gingen opzij, als we er door moesten”.² Op de stenen vloer lag wat stro gespreid, maar dit was al spoedig geheel vertrapt en vervuild. Even ernstig was de vervuiling van de WC's. Zij waren verstopt en stroomden over. Het vuil liep zelfs de trappen af.³

Het zou ons te ver voeren, hier ook de toestand in de scholen te beschrijven. In sommige was het niet zo ernstig, in andere daarentegen was het weer even vol en vuil als in de kazerne. In een dergelijke omgeving lagen velen een nacht, anderen weer drie of vier dagen. Uit de weggevoerden zelf kwamen personen naar voren, die enige orde in de chaos wilden brengen. Zo greep men in bij het verdelen van eten. Groepjes vrijwilligers trachten zoveel mogelijk de vervuiling van WC's tegen te gaan en anderen voelden zich genoopt het Rode Kruis te helpen met het wegbrengen van zieken. Zelfs wist men in de zgn. paardenstal nog wat ontspanning te geven door een avond te organiseren met varieténummers, zang en declamatie.⁴

Inmiddels werd van de zijde van de Kampense bevolking het uiterste gedaan om de mannen in hun moeilijke toestand bij te staan. Van de organisaties kan in de eerste plaats genoemd worden het Nederlandse Rode Kruis. Wij wezen er reeds op, dat zij behulpzaam was bij het verstrekken van voedsel en drinken op de kade. Tegelijkertijd haalden artsen, verpleegsters en ander personeel van het Rode Kruis zieken uit de schepen en uit de colonnes op de kade. In de kazerne werd een ziekenzaal ingericht, waar de eerste verpleging plaats vond. Dagelijks werden ziekenrapporten gehouden, werden mannen verzorgd en anderen naar inmiddels ingerichte noodziekenhuizen in Kampen en IJsselmuiden overgebracht. De artsen verdeelden onderling het werk aan de kade, in de kazerne en in de noodziekenhuizen. Transportcolonisten waren dag en nacht aanwezig om patiënten te vervoeren en eerste hulp te verlenen. Verder nam het Rode Kruis de rijke gaven van de bevolking in ontvangst en deelde deze onder de mannen uit. Het hielp met medewerking van de burgerij bij ontvluchtingen, zowel van zieken als van gezonde, nam ondanks het strenge verbod post in ontvangst en zorgde voor doorzending. Ook de leden van de Technische Noodhulp en van de Centrale

¹ Verslag van de bespreking met W. van L., blz. 6.

² Verslag van de bespreking met Mevrouw J. W. van S.—K., blz. 5.

³ a. Verslag van de bespreking met C. F.

b. Brief van P. de Z., Juni 1948.

c. Verslag van de bespreking met Mej. C. S., blz. 2.

⁴ a. Verslag van de bespreking met W. A. 't H., blz. 16.

b. Verslag van de bespreking met G. C. K., blz. 13.

c. Brief van J. L., Juni 1948.

d. *Herinneringen aan Oelde*, door H. N., blz. 9.

e. Verslag van de bespreking met A. K., blz. 10.

Keuken waren dag en nacht in de weer. Van 13 tot en met 19 November werden in Kampen meer dan 26.000 extra porties eten door de Centrale Keuken klaargemaakt.¹

Overweldigend was ook de hulp van de bevolking zelf. Wij wezen er reeds op, dat zij het Rode Kruis van allerlei gaven voorzag. Meisjes gingen langs de huizen en haalden van alles op papier, potloden, kaarsen, vorken, lepels, etensblikjes, klompen, schoenen en kleding.² Een verpleegster vertelde, dat mensen tabak, brood en kerkboeken bij haar brachten.³ Daar waar de bevolking direct in contact kon komen met de weggevoerden, werd de gelegenheid aangegrepen de Rotterdammers wat toe te stoppen of toe te gooien. In een school, zo vertelt R., werd veel eten en drinken gebracht door de bevolking, tot dit verboden werd.⁴ Daar waar men de mannen in de kazerne bereiken kon, werd hetzelfde gedaan. Een politiemans schreef:

„De achterkant” (van de kazerne) „kwam uit in een straat, waar dag en nacht een Duitser op schildwacht liep. Indien deze Duitser nu even uit de buurt was, kwamen direct kinderen voor een raam. . . vragen of er nog iets nodig was. Gaf men de kinderen een gulden, dan kwamen zij prompt terug met een groot tarwebrood en vijf centen, die ze beslist niet wilden aannemen voor de moeite”.⁵

Bij hun afmars door de stad naar het station en naar de schepen ondervonden de mannen eveneens de goedgeefsheid van de burgerij. Plukjes shag, vloeitjes, boterhammen, scheermesjes en appels werden, vaak door kinderen, in de ruimen gegooid.⁶

Ook in de omgeving van de stad Kampen werd door allen aan de hulpverstrekking megedaan, zowel door de boeren op het Kampereiland als door de burgers van IJsselmuiden, die voor de zieke Rotterdammers vlees, spek en melk brachten. Hulp werd ook verstrekt door de boeren, die langs de weg van Kampen naar Wezep woonden en door het Rode Kruis in samenwerking met Kampense burgers werden ge-waarschuwd dat colonnes Rotterdammers zouden passeren.⁷

Uit de scholen en de kazerne werden de mannen in verschillende richtingen weggevoerd. Een deel van hen ging naar het station en vertrok vandaar regelrecht naar Duitsland. Andere groepen gingen per schip of lopend naar Zwolle. En ten slotte

¹ a. *Het Roode-Kruis contra hakenkruis; het Roode-Kruiswerk in Kampen en IJsselmuiden gedurende den oorlogswinter 1944—1945*, Kampen, 1945.

b. Verslag van de besprekking met Mej. C. S.

c. Verslag van de besprekking met A. S.

d. Mededeling van de Afdeling Sociale Zaken betreffende het verstrekken van voedsel in Kampen aan doortrekkende Rotterdammers.

² a. Verslag van de besprekking met J. K., blz. 3.

b. Verslag van de besprekking met A. S., blz. 4.

³ Verslag van de besprekking met Mevrouw J. W. van S.—K., blz. 8.

⁴ Brief van P. G. R., aan R.V.O., 20 Juli 1948.

⁵ Rapport van de hoofdagent van gemeentepolitie te Schiedam, L. S. Schiedam, 3 Juni 1949.

⁶ a. Verslag van de besprekking met J. de G., blz. 9.

b. Verslag van de besprekking met D. B., blz. 15.

⁷ a. Verslag van de besprekking met R. F., blz. 3, 4.

b. Verslag van de besprekking met W. D. J. H., blz. 3.

c. Verslag van de besprekking met Mevrouw J. W. van S.—K., blz. 3, 4.

marcheerden nog lange colonnes naar Wezep, van waar men later per trein naar Duitsland werd vervoerd.

Bij het vertrek uit Kampen ondervonden enkele groepen Rotterdammers een even hardvochtige behandeling als bij hun aankomst uit Amsterdam. Vooral degenen die per trein werden weggevoerd, hadden hieronder te lijden. Om onbekende redenen werden verschillende groepen eerst naar de schepen gestuurd; eenmaal in de ruimen moest men er weer uit en snel naar het station. Daar aangekomen moest men rechtsomkeert maken en werd men naar de schepen teruggejaagd. Overhaast moest men de ladder afdalen en als het niet snel genoeg ging, kreeg men een duw. Eenmaal beneden moest men er soms weer direct uit en in looppas naar het station. Anderen moesten de nacht echter in het schip doorbrengen en vertrokken de volgende dag naar de trein. Ook waren er groepen, die het gejaag pas ondervonden, nadat zij eerst uit de paardstal komend een nacht in de ruimen hadden doorgebracht. Ook zij vertrokken per trein naar Duitsland.¹

De schepen, die in de richting van Zwolle vertrokken, bleven in de regel enkele dagen ter hoogte van Katerveer liggen. Het verblijf in deze schepen bracht dezelfde ellende mee als de reis van Rotterdam naar Kampen. Ook nu was het er overvol en benauwd. Tijdens de enkele dagen dat men er lag, kwam ook hier de bevolking aandragen met eten en drinken. Brood en appels, koffie en soep werden gegeven. Eén der weggevoerden vermeldt zelfs, dat lakens in stukken werden gescheurd om als handdoeken te dienen. Ook werden brieven in ontvangst genomen.² Zowel uit deze schepen als uit die welke regelrecht uit Amsterdam kwamen, werden veel zieken in ziekenhuizen te Zwolle opgenomen. Andere zieken werden op verschillende adressen in de stad verpleegd.³

Veel hulp ontvingen ook diegenen die uit Kampen kwamen lopen. Had men van de boerenbevolking onderweg reeds het een en ander gekregen, ook de Zwolse burgerij deed haar best. Alle groepen Rotterdammers, die successievelijk op verschillende wijze in Zwolle binnenkwamen, ondervonden dit. Dit geldt dus voor diegenen die regelrecht per schip uit Amsterdam, en voor hen die lopend van Kampen en van Katerveer kwamen.

Aan hen die per schip uit Amsterdam in Zwolle aankwamen, werden brood en appels gegeven. De een kreeg het in het ruim toegegooid, de ander toen men in rijen aan de Veerallee werd opgesteld.⁴ Hetzelfde kregen zij, die van Katerveer naar

¹ a. *Herinneringen aan Oelde*, door H. N., blz. 10, 11.

b. Verslag van de bespreking met D. B., blz. 15.

c. Verslag van de bespreking met D. de G., blz. 10.

d. Verslag van de bespreking met C. J. K., blz. 8.

² a. Verslag van de bespreking met T. G. den B., blz. 19.

b. Dagboek van C. F., en verslag van de bespreking met C. F., blz. 9.

³ Notulen van de vergadering van de Coördinatie-Commissie Zwolle op Vrijdag 17 November 1944.

⁴ a. Brief van A. C. H. van den B., 13 Juni 1948.

b. Brief van J. J. van E., Juni 1948.

c. Brief van W. H. D., 26 Februari 1949.

het station in Zwolle liepen. Ook werd veel medewerking verleend bij ontvluchting.¹ Vooral op het Stationsplein en zelfs op het station concentreerde zich de hulp. Uit een hotel aan het Stationsplein werden pannen met soep, warme worst en boterhammen met vlees en koffie gebracht. Post werd in ontvangst genomen. Rotterdammers die met de uitdeling hielpen, kregen gelegenheid te verdwijnen. Op het station liepen Zwolse burgers langs de trein en brachten allerlei etenswaren. E. schreef in dit verband „Hulde aan de bevolking van Zwolle”.² Ook daar werd geholpen bij ontvluchting van de mannen.³

Niet alle Rotterdammers vertrokken uit Zwolle naar Duitsland. Een groep bleef achter en werd enige tijd in de omgeving te werk gesteld. Ook zij die op doortocht of tijdens hun tewerkstelling in scholen werden ondergebracht, werden op dezelfde wijze door de Zwolse burgerij bijgestaan.⁴ Een andere groep ging te voet naar Wezep, evenals colonnes die rechtstreeks uit Kampen daarheen gingen. Men verbleef daar korte tijd in afwachting van verder transport naar Duitsland.

De Rotterdammers die tot deze colonnes behoorden, deden ongeveer dezelfde ervaringen op als zij die van Rotterdam naar Amersfoort liepen. Weliswaar moesten de laatsten veel grotere trajecten afleggen, maar de mannen die naar Wezep liepen, moesten deze tocht bijna zonder uitzondering direct ondernemen, nadat zij uit de lichters waren ontscheept. Het was guur weer. Doornat werden de mannen van de regen en de sneeuw. Koffers vielen uiteen. Groot was de vermoeidheid van hen die reeds zo lang in een ongemakkelijke houding in de ruimen hadden gelegen. Verschillenden konden de ontberingen onderweg niet langer volhouden en zakten ineen. Slechts gesteund door hun vrienden konden anderen de tocht volbrengen.⁵

Overal onderweg, maar vooral in het dorp Wezep, zorgde de bevolking weer voor eten en drinken en het doorgeven van berichten naar huis. Brood, fruit, melk en koffie werden gegeven. Een der weggevoerden vertelt, dat iemand kwam aanlopen „met een pan met gestampte krotten met spekvet . . . Lopende kon ieder er wat uit nemen”.⁶ De honger en begierigheid waren zo groot, dat mannen een meisje dat appels uitdeelde,

¹ a. Verslag van de bespreking met H. B., blz. 17.

b. Verslag van de bespreking met T. G. den B., blz. 20.

c. Verslag van de bespreking met H. B., blz. 8.

² a. Verslag van de bespreking met J. E., blz. 13, 14.

b. Verslag van de bespreking met H. B., blz. 17.

c. Verslag van de bespreking met W. de R.

³ a. Verslag van de bespreking met H. B., blz. 9.

b. Brief van J. C. de B., 28 Februari 1949.

c. Brief van Mevrouw H. K., 29 Februari 1949.

⁴ a. Verslag van de bespreking met D. M. de B., blz. 13.

b. Brief van H. L. B., 26 Maart 1949.

c. Brief van H. D., 26 Februari 1949.

d. Dagboek van J. van E.

⁵ a. Brief van J. J. van E., Juni 1948.

b. Verslag van de bespreking met A. P. van 't H., blz. 10, 11.

c. Verslag van de bespreking met A. S., blz. 7, 8.

⁶ Verslag van de bespreking met J. W. G., blz. 7.

onder de voet liepen.¹ Ondertussen dreven de Duitsers de mannen aldoor maar voort. Vooral als er verwarring in de rijen dreigde te ontstaan, bij het uitreiken van eten, werd er in de lucht geschoten.² Bemodderd en uitgeput kwam men eindelijk in het kamp Wezep aan.

Het kamp Wezep was door de Duitsers tijdens de oorlog aangelegd op een Nederlands militair oefenterrein. Er waren nieuwe gebouwen opgetrokken en het geheel was als een dorp gecamoufleerd. Toch waren verschillende gebouwen door bombardementen beschadigd. Het terrein was door prikkeldraad omgeven. Dit kamp werd in gebruik genomen als voorlopige verzamelplaats voor duizenden mannen, van wie de eersten op 12 November arriveerden. Successievelijk werden zij van hier per trein weggevoerd naar Duitsland. Na ruim veertien dagen was het overgrote deel der Rotterdammers naar Duitsland vertrokken. Een groep zieken die achterbleef, werd tenslotte naar Zwolle overgebracht.

Het onderdak dat de mannen hier vonden, was primitief. Wel konden sommigen in een éénpersoons-krib slapen, maar zij moesten deze delen met een ander. Anderen sliepen in gebombardeerde barakken. Velen lagen 's nachts op een stenen vloer of in kamers op de grond. Zodra de mannen een plaatsje hadden gevonden, probeerden zij kachels aan te maken. Men ging op zoek naar brandhout en kolen. P. vertelt, dat hij en anderen bureaux, kasten en andere meubels tot brandhout kapot sloegen.³ Een ander ontdekte in de kelders van een gebombardeerde barak bruinkoolbriketten en sleepte een grote partij naar zijn kamer.⁴ De natte kleren en de dekens werden gedroogd.

In de regel mocht men de barakken niet verlaten. Een uitzondering vormden zij die voor het proviand en voor de zieken zorgden. In elke barak werden barakleiders gekozen om zorg te dragen voor de gang van zaken. De dagen die men in Wezep doorbracht, werden gebruikt voor de nodige reparaties aan kleren en bagage. Maar hiermee kon men zijn tijd niet vullen. Op verschillende wijzen probeerde men de verveling te verdrijven. In een barak werd een damcompetitie gehouden; verder was er een gezellige avond georganiseerd, waartoe verscheidenen hun bijdragen leverden.⁵

Reeds spoedig na de aankomst van de Rotterdammers werd door enkele weggevoerde EHBO-ers het initiatief genomen om de zieken te verzorgen. Ofschoon er

¹ Brief van P. S., 14 Juni 1948.

Zie ook: Vragenlijst, ingevuld door A. P. V.

² a. Verslag van de bespreking met A. P. van 't H., blz. 10.

b. Verslag van de bespreking met A. S., blz. 8.

c. Vragenlijst, ingevuld door L. A.

³ Verslag van de bespreking met P. P., blz. 5.

⁴ Brief van A. C. H. van den B., 13 Juni 1948.

Zie ook: Verslag van de bespreking met A. S., blz. 8, 9.

⁵ a. Brief van A. C. H. van den B., 13 Juni 1948.

b. Verslag van de bespreking met A. P. van 't H., blz. 12.

c. Verslag van de bespreking met A. S., blz. 9—11.

een „Lazarett” in het kamp aanwezig was, mocht dit door de Rotterdammers niet in gebruik worden genomen. Men kreeg een gebombardeerde barak toegewezen die als hospitaal dienst kon doen. Er werd een technische dienst ingesteld, die er voor zorgde dat er kribben kwamen, ramen en deuren werden gemaakt en een afvoerkanaal voor de WC werd gegraven. Ook zorgde men, dat er dag en nacht verwarming was. Van de bevolking van Wezep had men inmiddels kaarsen, zelfs dekens en linnengoed gekregen. Verpleegsters uit Zwolle en een verpleegster uit Rotterdam waren dag en nacht bezig met het werk in het hospitaal en onderhielden het contact met de buitenwereld. Een der vele moeilijkheden waarmede de helpers in het hospitaal te maken hadden, was hoe de zieken konden worden weggebracht. De Duitsers wilden op elk voorkomend geval controle uitoefenen en dit betekende in de practijk een volledige tegenwerking. Toen de toestand onhoudbaar werd gaven zij tweemaal toestemming dat een transport zieken naar Zwolle werd overgebracht. Hiervoor werd medewerking ondervonden van de bevolking uit de omgeving. Boeren kwamen de zieken op karren, waarop stro gespreid was, afhalen.

In het hospitaal werden afzonderlijke kamers ingericht voor tbc- en asthmapatiënten, alsmede voor scabiesgevallen en geslachtszieken. Elke dag werd een ziekenrapport gehouden. Soms kwamen er 500 tot 600 mannen per dag. Met behulp van zendingen medicamenten uit Rotterdam en Zwolle kon een polikliniek worden gedreven. Het geheel stond onder leiding van een medisch assistent, voor wie de Rotterdammers die met hem te maken hadden, alle lof hebben. Hij werd dagelijks bijgestaan door een arts uit Wezep.¹

Inmiddels was het contact met het dorp gegroeid. Een melkfabriek zond pap voor het hospitaal. Dagen lang gingen wagens vol met brood naar de mannen in het kamp. Huis-aan-huis werden inzamelingen gehouden. Lepels en vorken, glazen, kopjes en schoteltjes werden naar binnen gebracht. Met paard en wagen trok men er op uit om levensmiddelen te vergaren. Jongens en meisjes gingen naar Hattem, Epe, Heerde en Oldenbroek. Ook in deze plaatsen zelf werd de hulpverlening actief ondersteund. In de kerkekamer van de Gereformeerde kerk te Wezep werden kleren ingezameld. Post werd uit het kamp gesmokkeld; in Wezep werd voor doorzending zorg gedragen. Hulp bij ontvluchting werd verleend. Geld, dat door de Rotterdammers oorspronkelijk bestemd was om er een en ander voor te laten kopen, en dat later vermeerderd werd met een bedrag, door hen bijeengebracht om hun dank te betuigen voor de ondervonden hulp, werd na de bevrijding beschikbaar gesteld aan de bevolking van Wezep en omstreken. Een bestemming heeft dit bedrag van bijna f 5000,— nog niet gevonden.²

¹ a. Verslag van de bespreking met J. W. G., blz. 7, 8.

b. Verslag van de bespreking met A. S., blz. 9—11, 13.

c. Verslag van de bespreking met D. van K., blz. 7, 8.

² a. Verslag van de bespreking met A. S., blz. 14.

b. *In den strijd om ons volksbestaan*, samengesteld door D. C. A. Bout, Den Haag, 1947, blz. 158—163.

c. Verslag van de bespreking met T. E. en vijf anderen.

Al slaagden verschillende Rotterdammers met behulp van de Wezepse bevolking er in te ontvluchten, de strenge bewaking in en om het kamp maakte dit uiterst moeilijk. Toch ondernamen velen een poging. Vijf personen werd dit noodlottig. Enige honderden Rotterdammers moesten op 19 November de fusillering van drie mannen bijwonen. Later werden bij een vluchtpoging nog een vader en een zoon neergeschoten.¹

Ook tijdens de afmars naar het station was de bewaking uiterst streng. Zo werd op het station door een Duitser in een treinwagon geschoten. De mannen hadden er de gehele dag reeds in gestaan en hun behoeften met een blikje uit een opening gegoooid, daar sommige wagons afgegrendeld waren. Toen men later een gat in een zijwand wilde maken om daar doorheen te urineren, dacht een Duitser, dit ziende, dat een vluchtpoging werd ondernomen. Hij plaatste zijn stengun in het gat en schoot. Het gevolg was dat enkele mensen gewond werden. Een zwaar gewonde werd direct doorgezonden naar Zwolle.²

Vanuit Wezep vertrokken de mannen per trein door Twente naar Duitsland; enkelen werden in de omgeving te werk gesteld.

HET VERVOER PER TREIN

Uit verschillende plaatsen in Nederland werden de Rotterdamse mannen per trein naar Duitsland vervoerd. Op verschillende dagen vertrok van het station *Delftse Poort* en van het spoorweg-emplacement aan de Linker Maasoever een aantal treinen direct naar Duitsland. Ook werden de mannen, die naar Delft moesten lopen, vandaar per trein verder vervoerd. Dan waren er nog diegenen die lopen moesten naar Amersfoort. Voor een groot deel van hen begon daar de tocht per trein naar Duitsland. Een kleiner deel werd in de omgeving te werk gesteld. Ten slotte waren er de mannen die naar Kampen of Zwolle werden verscheept. Een deel van hen vertrok direct of na een kort oponthoud vanuit beide plaatsen per trein naar Duitsland; een andere groep werd na enige weken per trein naar Arnhem gebracht. Zij die lopend vanaf Kampen en Zwolle naar Wezep gingen, vertrokken vanuit laatstgenoemde plaats op verschillende dagen via Zwolle naar Duitsland.

De treinen, waarmee de Rotterdammers uit de verschillende plaatsen vertrokken, bestonden in het algemeen uit goederen- of veewagens en gewone personenrijtuigen. Men zat opeengepakt en kon zich nauwelijks bewegen. Het was meestentijds zo vol, dat niet allen tegelijk konden zitten. In wagons die berekend waren op het vervoer van veertig man, werden zestig en soms meer mensen gestopt.³ Het kwam voor dat

¹ a. Brief van de burgemeester van Oldenbroek aan het Werkcomité V.O.G.I.N., Oldenbroek, 5 Juni 1946.

b. Verslag van de bespreking met J. W. G., blz. 8, 9.

c. Verslag van de bespreking met A. S., blz. 11, 12.

² Zie: noot 1c, blz. 12.

³ a. Brief van C. M., 6 Juli 1948.

b. Dagboek van P. J. van E.

een wagon uit Rotterdam vertrok met dertig mannen en later in Delft werd volgestopt. De situatie die daarbij ontstond, beschrijft B. in zijn dagboek als volgt:

„Onze deur werd opengegooid en een groot aantal mannen werd onze wagon ingedreven. Op 't laatst riepen we: „'t Is hier vol”, maar er werden er steeds meer naar binnen gestuwd. We werden in een hoek gedrongen, zo dicht tegen elkaar aan dat we ons bijna niet meer bewegen konden. Toen er werkelijk niemand meer bij kon werd de deur weer afgegrendeld. Er waren sommigen zo in de verdrukking geraakt, dat ze kermden van pijn. Anderen uitten vreselijke verwensingen. Als het zo doorging werden er vast doodgedrukt. Het was een hels spektakel totdat er iemand riep: „Licht maken jongens, en bagage ophangen”. Gelukkig konden we aan haken en balken onze koffers bevestigen en kwam er op die wijze wat ruimte vrij. Toch bleef onze positie hachelijk: we kregen gebrek aan lucht. Iemand kwam op 't idee om de ventilatierекken los te slaan en toen dat met behulp van een losse balk gelukt was kwamen er twee flinke openingen, die ons niet alleen voor verstikking vrijwaarden maar meteen aan de dichtstbijstaanden vergunden naar buiten te kijken”.¹

Deze dagboekschrijver vermeldt dat onderweg 8 mannen uit de rijdende trein sprongen en dat er in Putten nog enige personen verdwenen. Toen kon men zitten, maar, zo merkt hij op „zoals men op een bobslee doet: achter elkaar, de benen aan weerszijden langs het lichaam van de voorman”. Op den duur was ook deze houding niet te verdragen en gaven velen de voorkeur aan staan. Zo werd men naar Lehrte (10 km voorbij Hannover) vervoerd. De reis duurde vier dagen en vier nachten.

In de meeste wagons was geen stro; in sommige lag paardenmest,² in andere hing door de vervuiling een verstikkende atmosfeer. Wel trachtte men op allerlei manieren de faeces en de urine uit de wagons te houden, maar de gebrekkige wijze waarop dit moest geschieden, had soms onaangename gevolgen. Zo urineerde men wel door de schuifdeuren van de wagon, die soms een eindje open waren of maakte men een gat in de wand of in de vloer. Maar indien dit niet mogelijk was, werd de urine in blikjes of pannetjes opgevangen en door een ventilatieluikje dat boven in de wagon zat, weggegooid. De ontlasting werd soms opgevangen op papier, maar ook tilde men de mensen op en hield hen buiten het gat en liet de faeces op deze wijze verdwijnen. Bij het weggoaien gebeurde het wel dat door de wind resten van de uitwerpselen in de wagon teruggeslagen werden, zodat de mannen werden bevuild. Er waren ook wagons waar men de behoeften niet kon weggoaien.³ Soms werden de mannen uit de wagons gelaten en mochten zij langs de spoorbaan vertoeven. Meestal was de tijd dat men uit de wagons mocht, echter zeer kort en moest men de rest van de dag in de wagons blijven, in enkele gevallen zelfs met de grendels erop.⁴

¹ Dagboek van P. B. Zie ook:

Verslag van de bespreking met L. de J., blz. 7.

² a. Brief van A. W. J. N., 27 Juni 1948.

b. Brief van J. F. den R., 20 Juni 1948.

³ a. *Herinneringen uit de vorderingstijd*, door J. P., blz. 20.

b. *Onze deportatie naar Duitsland*, door Th. J., blz. 4, 5.

c. Verslag van de bespreking met L. de J., blz. 8.

d. Verslag van de bespreking met F. ten K., blz. 5—7.

⁴ a. *Herinneringen uit de vorderingstijd*, door J. P., blz. 17.

b. Dagboek van R. O., blz. 7.

De treinen die uit Rotterdam en Delft vertrokken, waren samengesteld uit goederen- en veewagons. In het oosten van het land (Amersfoort, Kampen, Zwolle en Wezep) werden ook personentreinen ingeschakeld. Deze werden al even vol geladen. Men stond tussen de banken, in de gangen en in de WC's, zelfs lag men in de bagagenetten, hetgeen op den duur ook niet uit te houden was. De bagagenetten werden ook nog voor een ander doel gebruikt. Een kapelaan die vrijwillig was meegegaan om de weggevoerden geestelijke hulp te verlenen, schreef in zijn dagboek-notities op, dat de mannen het touw van de netten gebruikte om hun broeken vast te binden; in het gedrang waren knopen van de kleren gerukt.¹ In vele personenwagens waren de ruiten kapot zodat de regen en de wind naar binnen joegen.²

De opeengepakte mannen, die vooral in de goederenwagens weinig houvast konden vinden, kregen daarbij nog de schokken te verduren van het herhaalde remmen en weer optrekken van de lange treinen. Vele Rotterdammers vermelden dat de Duitse machinisten in Nederland zeer onregelmatig en niet zo snel reden.³ Menigeen maakte hiervan dan ook gebruik om uit de rijdende trein te springen.⁴ Mannen trachtten de grendels van de schuifdeuren der goederenwagens met alle voorwerpen waarover men toevallig beschikte, op te lichten. Toch was ontvluchten moeilijk, daar de Duitsers van de remmershuisjes of van hun eigen wagon uit voortdurend de beide zijden van de trein onder controle hielden. Bovendien dreigden de Duitsers bij een eventuele vlucht poging strenge represailles te zullen nemen tegen de andere mannen van de wagon. Desondanks zijn er velen uit de trein gesprongen. Dat de dreigementen echter de nodige indruk maakten, blijkt o.a. uit een mededeling van De J. Hij vertelde:

„Er kwam een Mof naar onze wagon en die zei: „We weten hoeveel mensen in een wagon zitten, voor iedere man, die morgen ontbreekt, wordt er één doodgeschoten”. We werden toen tegengehouden door de mensen in de wagon: „Spring niet, het kost ons ons hachje”. Anderen zeiden: „Als ze willen, laat ze gaan”, maar anderen zeiden: „Neen”. Er hing een heel moeilijke stemming”.⁵

Het is ons niet bekend dat deze dreigementen der Duitsers ooit zijn uitgevoerd; wel volgde vaak een schietpartij — ook in het duister — zodra iemand uit de trein was gesprongen. Hetzelfde geldt ook voor de personentreinen. Al waren veel portieren op slot gedaan, het bleef altijd mogelijk zich door een raampje naar buiten te wringen. Maar ook hier was de bewaking scherp. Zelfs reden er wel Duitsers op de treeplanken mee.⁶

¹ Verslag van de bespreking met N., blz. 11.

² a. Relas van de belevenissen van G. de J., blz. 17.

b. Dagboek van C. N.

c. Verslag van de bespreking met T. G. den B., blz. 20, 21.

³ a. Relas van de belevenissen van A. H. K., blz.

b. Dagboek van H. V., blz. 3.

⁴ a. Verslag van de bespreking met H. B., blz. 18.

b. *Herinneringen aan mijn gedwongen buitenlands verblijf*, door J. B.

c. Bijlage bij de vragenlijst, ingevuld door J. W. van der K.

⁵ Verslag van de bespreking met L. de J., blz. 13, 14.

Zie ook: Relas van de belevenissen van A. H. K., blz. 4.

⁶ Verslag van de bespreking met D. de G., blz. 11.

Ook wanneer de trein stilstond en de mannen voor korte tijd de wagons mochten verlaten, bleef de bewaking streng gehandhaafd. Wanneer de mannen in de gelegenheid werden gesteld de behoeften te doen, geschiedde dit soms wagon voor wagon en werd een cordon om hen getrokken. Hetzelfde was het geval wanneer zij bij luchtgevaar de treinen mochten verlaten. Zelfs gebeurde het wel dat de Duitsers dekking zochten, terwijl de mannen in de trein opgesloten bleven.¹ Meer mogelijkheden om te ontkomen waren er waar de plaatselijke bevolking in contact kon komen met de weggevoerden.

Ofschoon de Rotterdammers in hun berichten ten aanzien van het vluchten slechts in een enkel geval mededelen, hoeveel personen er uit hun wagon sprongen, bewijst het aantal berichten dat wij hieromtrent bezitten, dat vluchten een algemeen optredend verschijnsel was. Het feit dat men nog steeds in de mening verkeerde, in Nederland te werk gesteld te worden, was echter voor het grootste deel der mannen een reden, de risico's die aan een vlucht verbonden waren, niet te nemen. Bovendien moest men maar afwachten, waar men terecht zou komen en of men zou worden geholpen. Zodra men echter de grens naderde en daarmee vast kwam te staan, dat men naar Duitsland zou worden gebracht, besloten velen de sprong te wagen. V. d. D. vertelde hiervan:

„Toen wij Almelo naderden, werd de stemming onrustiger. Er is toen ook een min of meer algemene poging geweest tot ontvluchting. In mijn wagon was een kleine jongen van 17 jaar, zeer sterk, die door het luik van de wagon is gekropen en getracht heeft de haak van de wagondeur los te maken. Daartoe zag hij echter geen kans. Plotseling kwam de trein tot stilstand. Hevig werd er geschoten, over, langs en onder de wagons. Dit schijnt een gevolg te zijn geweest van ontvluchttingspogingen. Het was toen al schemer. Uit mijn wagon zijn twee man door het luik ontvlucht. Enkele mensen die poogden te ontkomen, maar weer gevangen werden genomen, werden geslagen. Enkelens waren aangeschoten; in Duitsland liepen nog enkele mensen met een verband om”.²

Ondanks alle bange vermoedens en de waarschuwende woorden van anderen kwam voor velen het feit dat men de grens overging, toch nog als een ontzuivering. Duidelijk komt dit in het ons ter beschikking staande materiaal tot uiting. De stemming tijdens de reis door Nederland was wel gedrukt; de ligging maakte de mensen prikkelbaar. Desondanks was, evenals op de schepen, de onderlinge verhouding in het algemeen goed. Men wisselde van plaats, als een groep wat lang had gelegen en anderen in die tijd hadden gestaan. Men voelde zich een gesloten eenheid, als men vaderlandse liedjes zong en daarmee de Duitsers blijk gaf dat men niet was gebroken. Men bracht de tijd door met elkaar verhalen te vertellen en te kaarten.³

¹ a. Verslag van de bespreking met D. van K., blz. 8.

b. *Onze deportatie naar Duitsland*, door Th. J., blz. 5.

² Verslag van de bespreking met G. W. van den D., blz. 7.

Zie ook: a. Brief van A. W. J. N., 27 Juni 1948.

b. Dagboek van P. J. van M.

³ a. Dagboek van P. B.

b. Dagboek van P. L. K., blz. 5.

c. Dagboek van L. van D.

d. *Onze deportatie naar Duitsland*, door Th. J., blz. 6, 7.

e. Verslag van de bespreking met T. ten K., blz. 7, 11, 12.

In beginsel waren er weinig verschillen tussen de mannen die in de goederen-wagons en hen, die in de ruimen der schepen opgesloten waren. De ligging was even ondragelijk, de stemming aan vrijwel dezelfde omstandigheden gebonden. De wisselende maar overwegend gedeprimeerde stemming zoals die heerste onder de mannen in de schepen, vinden wij in de treinen terug. F. typeerde ten aanzien hiervan de situatie in zijn wagon: „Van twist om zitplaats of drinken tot een geïmproviseerde kerkdienst toe”.¹

De somberheid werd echter algemeen bij het naderen van de grens, toen zekerheid dreigde te worden, wat tot dusver slechts de vrees van een minderheid was geweest. In de treinen, die uit Rotterdam en Delft vertrokken, kon men aanvankelijk nog menen, aan de IJssellinie te werk gesteld te zullen worden. K. schreef in zijn dagboek, dat sommigen bij het naderen van Zwolle zich al klaar maakten om uit te stappen.² Nadat zij Zwolle achter zich hadden gelaten, koesterden sommigen nog de verwachting, dat zij in Drente aardappelen zouden moeten rooien. Maar toen ook dit niet het geval bleek te zijn, werd men „troosteloos gestemd”.³ Zelfs bij het naderen van Almelo hoopten enkelen nog, dat men niet naar Duitsland ging, „want” — zo schreef V. D. in zijn dagboek — „het was natuurlijk mogelijk, dat er lijnen gesperd waren en wij daarom moesten omrijden”.⁴ Maar in het algemeen was men er toen wel van overtuigd, dat men het land zou verlaten. Ook de hulp die door de bevolking van Almelo aan de weggevoerden op het stationsemplacement werd gegeven, kon de Rotterdammers, hoe dankbaar zij er ook voor waren, niet opbeuren. Men werd stiller. Het zingen verstomde en men vertelde geen moppen meer. Een enkeling berichtte ons, dat bij het passeren van de grens een weemoedig afscheidsliedje werd gezongen. Anderen delen mede, dat men zijn opgekropt gemoed luchtte door te vloeken of door zijn wraakzuchtige gedachten tegen de Duitsers de vrije loop te laten. Velen probeerden nog een laatste groet te zenden aan hun familie en begonnen haastig briefjes te schrijven. die dicht voor de grens uit de trein werden gegooid.⁵ De J. beschreef in zijn dagboek de toestand in zijn wagon na het vertrek uit Almelo als volgt:

„Toen het donker viel vertrok onze trein, door menige Almeloër nog toegejuicht. Waar ging het heen? Van slapen kwam weer niets, het was een opeenhoping van mannen, de raampjes moesten gesloten blijven of er werd geschoten, zoodat geen verse lucht naar binnenkwam. De Duitschers reden op de treeplank mee en herhaaldelijk werd door hen geschoten. De trein reed niet zo hard, zoodat het uitspringen niet tot de onmogelijkheden behoorde. De stemming was onder nul, er werd steeds gekankerd en hier werd reeds over een eventuele

¹ Vragenlijst, ingevuld door Th. A. F.

Zie ook: *Herinneringen aan Oelde*, door H. N., blz. 13.

² Relas van de belevissen van A. H. K., blz. 3.

³ Dagboek van L. van D.

⁴ Dagboek van J. P. A. van D.

⁵ a. Dagboek van P. B.

b. *In de werkkampen der Duitsers*, door J. T. B., blz. 14.

c. Dagboek van C. N.

d. *Herinneringen aan Oelde*, door H. N., blz. 13.

revanche gesproken als de bordjes eerst maar eens verhangen waren. Zolang de oorlog duurde, zou van naar huis gaan wel niets meer komen, doch algemeen waren we van mening, dat het niet meer zo lang zou duren. Wij passeerden Hengelo en zagen de brokstukken van Stork's machinefabriek. Alle hoop was toen vervlogen, dat we in Holland zouden blijven. Middernacht passeerden we Bentheim in Duitsland, stopten hier even om dan de reis weer urenlang voort te zetten. Het was stil onder ons geworden, wij dachten aan de bombardementen, die we te verduren kregen, slechte voeding, enz. De een kon niet langer meer zo blijven zitten, een ander kon niet meer blijven staan en verder steeds maar dorst".¹

De bezorgdheid, die uit dit laatste citaat spreekt, was gerechtvaardigd. Men besefte dat men nu geïsoleerd kwam te staan in een vijandelijk land en de steun van de bevolking daar zou missen. In Nederland had men in verschillende plaatsen langs de routes ervaren, hoe het medeleven van de bevolking de ontberingen kon verlichten. Op die plaatsen waar de treinen overdag langere tijd bleven staan, had de bevolking vaak gelegenheid op allerlei wijze en in ruime mate hulp te bieden. Dat was vooral het geval op de route Haarlem—Amsterdam—Amersfoort—Zwolle.

Wij keren met onze gedachten terug tot de eerste dagen van de transporten.

Een van de eerste plaatsen waar op grote schaal hulp verleend werd, was Hillegom. Het gerucht dat op het emplacement een trein met gevorderde mannen stond, verspreidde zich snel door het dorp en de omliggende plaatsen als Nieuw-Vennep, De Zilk, Vogelenzang en Bennebroek. Van alles werd aangevoerd: brood, appels, tabak en melk. „Die dag”, zo vertelde de gemeentesecretaris van Hillegom, „werd de Centrale Keuken voor de bevolking uitgeschakeld. No. één was de Rotterdamse trein, no. twee de Hillegomse burgers”.² Uit Lisse kwam een sleepswagen vol met eten aan. Jongens en meisjes haalden met handwagens huis aan huis de levensmiddelen op. Ook chocolade, spek, worst, kaas en boter werd gegeven. Zelfs emmers werden gebracht om onderweg als WC te gebruiken. De bevolking uit deze streken maakte zich verder verdienstelijk met het doorsturen van post. De plaatselijke artsen verleenden bij de trein medische hulp. Zij lieten er zieken uithalen die vaak weggedragen werden door weggevoerde Rotterdammers. Op deze wijze konden vele tientallen Rotterdammers ontkomen.³

Dezelfde soort hulp werd ook in Haarlem verstrekt. Reeds op Zaterdag 11 November werd de Centrale Keuken ingeschakeld om de mannen warm eten te verstrekken. Post werd door meisjes in ontvangst genomen. Vooral de volgende dag nam de hulp der bevolking grote afmetingen aan. Velen brachten het voedsel zelf naar het emplacement, anderen brachten het naar iemand van het Rode Kruis die dan voor afgifte aan de trein zorgde. De bevolking van Haarlem bracht, zoals een der weggevoerden het uitdrukte, „al het mogelijke en onmogelijke: eten, tabak, schrijfpapier, naalden, wol, sokken, suiker, sigaretten, alles en alles”.⁴ F. noemt daarenboven: soep, pap, potloden,

¹ Relas van de belevenissen van G. de J., blz. 19.

² Verslag van de bespreking met Mr J. H. P., blz. 2.

³ a. Verslag van de bespreking met Mr J. H. P. en drie anderen.

b. Dagboek van P. B.

c. Relas van de belevenissen van W. L., blz. 3.

⁴ Vragenlijst, ingevuld door J. van G.

kaarsen, lucifers, verband, sigaren, naalden, garen en kledingstukken. Hij kreeg de indruk „of men de winkels leeggehaald had”.¹ Andere weggevoerden maken nog melding van brood, appels, melk, koeken, biscuits. Zoals op alle andere plaatsen waar de bevolking in actie kwam, werd ook hier weer post aangenomen.² Door samenwerking van de illegaliteit, het Rode Kruis, artsen en burgers slaagden men er verder in, talrijke mannen te laten ontsnappen. In het Noodziekenhuis Bethesda Sarepta wist men een aantal mannen, zij het onder Duitse controle, te laten opnemen. Later slaagde de Politie-KP Haarlem met medewerking van de directrice van het noodziekenhuis er in, deze mannen (men noemde ons het aantal van 86) te bevrijden.³ Op het spoorwegemplacement werden in een loods zieken samengebracht. De Duitsers lieten dit, evenals de andere hulp die aan de trein werd verstrekt, in de regel toe. Doch soms waren zij bang de toestand niet in de hand te kunnen houden en begonnen hevig te schieten. Hieruit leidden Rotterdammers af, dat er verscheidene slachtoffers zouden zijn gevallen. Dit was daar niet het geval. Wel werd iemand die in de ziekenloods lag, door een Duitser dodelijk getroffen.⁴

Het zou ons te ver voeren om alle plaatsen waar de bevolking hulp heeft geboden, zo uitvoerig te behandelen. Wij wijzen er alleen op, dat in Weesp, Naarden-Bussum, Hilversum en Amersfoort de bevolking op dezelfde wijze gaf wat in haar vermogen lag. In Weesp ging men huis aan huis om eten op te halen. De Rotterdammers getuigden van hun dankbaarheid bijv. ten aanzien van Naarden-Bussum, door na de bevrijding een oorkonde aan het gemeentebestuur van Bussum te overhandigen, ondertekend door 150 mannen.⁵ In Hilversum wisten zeshonderd mannen, d.w.z. bijna de helft van de weggevoerden uit één trein, met medewerking van de bevolking te ontsnappen. De overige hulp was hiermede in overeenstemming. Een van degenen, die met deze trein vervoerd werden, gaf van de gebeurtenissen in Hilversum de volgende samenvatting:

„Het was nu Zondag 12 November. Nadat de trein achteruit was gereden en tot stilstand kwam werd de grendel van de deur genomen en de deur geopend. Een Duitser gaf ons te kennen dat wij naar buiten konden komen om onze behoefte te doen. Bij wijze van waarschuwing wees hij dreigend op zijn geweer. Snel kropen wij uit de wagon en draafden wat heen en weer om onze stramme ledematen te doen ontspannen. Omstreeks half 8 kwamen de eerste Hilversummers naar de trein. Het was ontroerend om te zien hoe deze brave burgers van Hilversum kwamen aandragen met fruit, brood, kaas, tabak, flessen melk enz. Aan deze mensen hebben wij het te danken, dat wij nog verscheidene dagen behoorlijk te eten hadden. De bewaking der Duitsers verslaptte. Aan de vrouwen werd toegestaan om met ons aan de wagons een praatje te maken en brieven voor ons mede te nemen. Enige Rode Kruiszusters

¹ Vragenlijst, ingevuld door Th. A. F.

² a. Verslag van de bespreking met F. A. W. B., blz. 12.

b. Verslag van de bespreking met C. H., blz. 8.

³ a. Verslag van de bespreking met H. C.

b. Verslag van de bespreking met J. P. W.

⁴ a. Verslag van de bespreking met F. K. en drie anderen, blz. 12.

b. Proces-verbaal inzake hulpverlening aan gevorderde Rotterdammers, opgemaakt door de rechercheurs Ch. T. en M. P. van E. Politie Haarlem, 9 Januari 1950.

⁵ Brief van J. W. S., 18 Juni 1948.

kwamen aan de wagons vragen of er ook zieken waren. Binnen korte tijd was er een groot aantal simulanten welke flauw vielen en op een draagbaar weggevoerd werden naar het kleine wachtlokaaltje der Soestdijkerstraatweg. Aan de ene zijde werden zij op de draagbaar binnengedragen om aan de achterzijde snel te verdwijnen, ver van de trein met blanke bannelingen. De brutaalsten onder ons begaven zich uit de wagons en gaven een dicht bijzijnde dame een arm en wandelden kalm alsof zij reeds jaren getrouwd waren drukpratende van de trein vandaan. Waarom ik niet gevlucht ben, zal men zich afvragen? Ja, waarom niet? Het nuchtere feit is nu eenmaal dat ik met zovelen gebleven ben! Plotseling weerklonken er schoten en bevelen. De drie soldaten welke bij onze trein de wacht hadden werden erbarmelijk uitgekafert door enige SS-officieren. De deuren der wagons werden dichtgesmeten en wij vernamen uit de monden der vloekende Duitsers dat er minstens 500 man op de vlucht was. Wij hoopten allen vurig, dat zij niet opgepakt zouden worden. Na verloop van een uur kwamen een tweetal vrachtauto's volgeladen met vluchtelingen en werden op ruwe wijze in de wagons gesmeten".¹

In Amersfoort, waar de te voet aangevoerde Rotterdammers op weg naar het station het medeleven van de bevolking ondervonden, werden ook zij die per trein op doortocht waren naar Zwolle, op verschillende wijzen geholpen. Mensen die ziek waren, werden weggehaald. Levensmiddelen werden ook hier verstrekt. Een der weggevoerden vertelt, dat zij in Amersfoort „hetzelfde onthaal vonden als in Haarlem." Vooral de soep, die in een worstfabriek bereid werd, werd zeer geprezen.²

Voorbij Amersfoort moeten allereerst Putten en Ermelo genoemd worden. In beide plaatsen werden de treinen ontruimd. In Putten werden de mannen naar de Nederlands Hervormde kerk gebracht. Ook in deze reeds zwaar geteisterde plaats, waar enige weken tevoren meer dan 600 mannen werden weggehaald en huizen in brand waren gestoken, werd van alles gedaan om enige verlichting te brengen in het lot der Rotterdammers. Verpleegsters en andere vrouwen deelden brood en worst uit. Zoveel mogelijk probeerde men op het gebied van kleren en levensmiddelen de mannen alles te verschaffen, waarom zij vroegen. Een der weggevoerden deelde mede, dat door de vrouwen kleren werden hersteld. Verder werd post in ontvangst genomen; aan ontvluchttingspogingen werd actief meegeholpen. Ook geestelijk werden de mannen gesteund. De predikant sprak de mannen toe op een wijze, die — naar uit onze berichten blijkt — veel indruk maakte.³

In Ermelo brachten de mannen een deel van de dag in de regen in een bos door. Daarna werden zij naar het dorp gebracht en kregen onderdak in de Gereformeerde kerk. Ook hier werden de mannen door de vrouwen uit het dorp verzorgd en hield een

¹ *Herinneringen uit de vorderingstijd*, door J. P.

Zie ook: a. Rapport van *Reichsamtisleiter* Liese aan het *Reichspropagandaministerium*, Berlijn, 16 November 1944.

b. Dagboek van H. S., blz. 151, 152.

c. Verslag van de bespreking met J. B., blz. 9—12.

d. Verslag van de bespreking met B. van E., blz. 7—10.

² a. Verslag van de bespreking met J. van H.

b. Vragenlijst, ingevuld door P. de V.

c. Verslag van de bespreking met Van B., blz. 2.

³ a. Dagboek van P. B.

b. Verslag van de bespreking met L. de J., blz. 10—12.

c. Brief van C. M., 6 Juli 1948.

d. Verslag van een oriëntatieris naar Putten, Ermelo, Harderwijk en Nunspeet, blz. 1.

predikant een toespraak. De wijze waarop de hulp werd verleend, gaf de Rotterdammers aanleiding een plaquette in de kerk te doen aanbrengen.¹

Wij hebben reeds vroeger gezien, hoe de mannen die per schip waren aangevoerd en van het station Zwolle later weer vertrokken, door de bevolking werden bijgestaan. Ditzelfde medeleven ondervonden de Rotterdammers in treinen die op doorreis naar Duitsland enige tijd in Zwolle bleven staan. Eten en drinken werd verstrekt, zieken werden verzorgd en post werd aangenomen.²

Vanuit Zwolle, Kampen en Wezep werden de mannen in twee richtingen naar Duitsland getransporteerd. Zij die langs de noordelijke route, via Groningen en Nieuweschans, Duitsland inreden, hadden in Nederland vrijwel geen contact met de bevolking meer. Anders was het gesteld met degenen, die via Twente werden weggevoerd. Zelfs in het kleine plaatsje Heino droeg de bevolking van alles aan. Brood met spek, appels en koffie werd aan de mannen gegeven. Een der weggevoerden uitte zijn lof als volgt: „Hulde en ook onze warme dank aan de burgerij van Heino. Deze naam blijft bij ons transport in dankbare herinnering”.³ Ook Almelo, Borne, Hengelo en Enschede werden door de Rotterdammers genoemd; vooral Enschede. B. schreef hierover:

„Donderdag 23 November 's morgens 8 uur kwamen we in Enschede, waar we tot 12 uur op het station stilgestaan hebben. De bevolking van Enschede was geweldig. Ondanks de zware bewaking werd ons alles door de geopende vensters (deuren moesten dicht blijven) toegeworpen. Brood, boter, worst, kaas, fruit, tabak, teveel om op te noemen. Heel Enschede was als het ware uitgelopen om ons te helpen. Van de trein uit werden briefjes en lijsten met namen teruggeworpen met het verzoek onze familie onze laatste groeten over te brengen. Ook van deze taak hebben ze zich ruimschoots gekweten. Mijn conclusie is dan ook: *niets dan lof voor Enschede!* Het is jammer dat de Rotterdammers dit zo vlug vergeten zijn”.⁴

Dit laatste is niet juist. Ons staan meerdere gegevens ter beschikking waaruit de waardering blijkt voor hetgeen de bevolking van Enschede voor de Rotterdammers heeft gedaan.⁵ De hulp, die de Rotterdammers op hun reis te voet, per schip of per trein ondervonden, heeft trouwens in het algemeen op hen een onuitwisbare indruk gemaakt. Dat blijkt niet alleen uit de grote plaats die de hulpverlening inneemt in hun berichten over het transport door Nederland, maar ook uit de verzoeken die

¹ a. Dagboek van P. J. van E.

b. Dagboek van C. V.

c. Verslag van een oriëntatiereis naar Putten, Ermelo, Harderwijk en Nunspeet, blz. 2.

² a. Brief van J. F. den R., 20 Juni 1948.

b. Brief van C. S., 24 Juni 1948.

c. Vragenlijst, ingevuld door J. J.

d. Vragenlijst, ingevuld door A. C. van S.

³ a. *Herinneringen aan Oelde*, door H. N., blz. 12.

b. Verslag van de bespreking met A. V., blz. 10, 11.

c. Vragenlijst, ingevuld door K. H. K.

⁴ Vragenlijst, ingevuld door P. B.

⁵ a. Brief van J. J. van E., Juni 1948.

b. Brief van M. T., 26 Juni 1948.

c. Bijlage bij de vragenlijst, ingevuld door P. de B.

d. Vragenlijst, ingevuld door K. W. H.

ons bereiken, om toch vooral niet te vergeten deze of gene plaats met lof te vermelden.

De invloed, die van de hulpverlening op de mannen uitging, was van tweërlei aard. Enerzijds voelde men zich, al zat men in een rijdende of drijvende gevangenis, gesterkt, wanneer men bij het contact met de buitenwereld het spontane medeleven ervoer van mensen die soms het brute optreden van de Duitsers trotseerden om de in die tijd zo kostbare artikelen weg te geven. Anderzijds was het resultaat der hulpverlening, dat velen hun vrijheid aan de Nederlandse bevolking te danken kregen, dat ernstige zieken konden worden weggehaald en dat honger en dorst soms konden worden gestild. Er moge hier wel worden opgemerkt, dat geen enkele Rotterdammer in *alle* bovengenoemde plaatsen aan de treinroute geholpen is. Wij zagen reeds dat enkele treinen, komende van Zwolle en omgeving, het land verlieten zonder dat de mannen nog in contact met de bevolking geweest waren. De meeste treinen echter hebben één of twee keer zo lang ergens stil gestaan dat de bevolking in de omgeving in actie kon komen. Maar zowel de morele als de materiële steun vielen weg bij het overschrijden van de grens en het binnenkomen in het vijandelijke gebied. De Duitsers hadden zich in Nederland bitter weinig bezig gehouden met het verstrekken van eten en drinken aan de weggevoerden; in Duitsland werd het tijdens de treinreis niet veel beter. Slechts sporadisch werd eten verstrekt. Aan de hand van enkele voorbeelden moge dit worden geïllustreerd, waarbij men bedenke dat het hier treinreizen betrof van vier tot zes dagen.

K. was Zaterdag 11 November uit Rotterdam vertrokken en kreeg 's Zondags van de bevolking in Naarden-Russum eten en drinken. Dezelfde dag reden de mannen van zijn trein verder. Zij kregen niet eerder dan Dinsdag 14 November in Hagen een beker koffie en een bordje soep. („grauw water”). De volgende dag, eveneens te Hagen, werd nogmaals een bord soep verstrekt. Op de verdere tocht kreeg men niet eerder dan op 17 November 's avonds in Neurenberg 2 broodjes (kuch) voor 3 man.¹

Van Delft vertrok in de nacht van 10 op 11 November een trein naar München. Bij zijn vertrek kreeg V. een brood en een half pond kaas. Zaterdag, 11 November, kwam hij in Haarlem aan en kreeg overvloedig eten van de bevolking. Zondag kreeg hij in Amersfoort worst, brood en melk. Op 13 November was hij te Coesfeld in Westfalen, en leefde nog van hetgeen in Haarlem en Amersfoort gekregen was. Op 14 November kwam hij in Essen aan. Het eten raakte op. Van Duitse zijde was nog niets gegeven. Pas later op de dag, ergens in het Ruhrgebied, werd water verstrekt. In Söst (Westfalen) kreeg men koffie. De volgende dag kreeg men 's avonds in Würzburg een halve liter soep. Na aankomst in München op 16 November kreeg men in sommige wagons 's avonds warme stampot, maar in V's wagon slechts z.g. kommiesbrood en koffie.²

¹ Relas van de belevenissen van A. H. K., blz. 1—9.

² Dagboek van H. V.

C. was op 10 November opgepakt en moest op 11 November naar Delft lopen. Hier kreeg hij brood en kaas van de Duitsers en warm eten. Vandaar vertrok hij per trein en kreeg op Zondag 12 November in Haarlem van de bevolking veel eten. Tegen de nacht ging hij verder. De volgende dag kreeg hij geen eten of drinken. Op 14 November kreeg hij alleen bij Nunspeet wat water. Men had nog voedsel uit Haarlem bij zich. Woensdag kwam de trein in Warendorf (voorbij Münster) aan. Toen had men in de trein van de Duitsers nog steeds geen eten gekregen. Men mocht er slechts water drinken op het emplacement. Pas de volgende dag, 16 November, kreeg men in Lehrte (voorbij Hannover) 2 sneden brood en warme koffie. De honger was zo groot, dat men gretig knolrapen at die men van een wagon genomen had. 's Avonds, na aankomst in Bremen, kon men zijn honger stillen met soep. De dorst was daarmee niet gelest. O. merkte hieromtrent op:

„Maar drinken, dat we deden, gewoon erg. Om de tien minuten konden we wel drinken, en allen namen flessen mee naar bed, waar ik zelfs nog niet genoeg aan had. Dat drinken deden we ook gedurende de gehele volgende dag”.¹

De J. vertrok op 18 November uit Kampen. De volgende dag kreeg hij in Almelo water en brood van de bevolking. Op 20 November stond hij de gehele dag bij Sythen in Westfalen op dood spoor. Eten of drinken werd niet verstrekt. Regenwater werd in een pannetje opgevangen; de lippen werden hiermee 's nachts bevochtigd. De volgende dag, 21 November, kwam hij in Haltern aan. Ook deze dag kreeg hij geen eten, alleen wat water. Pas Woensdag 22 November in Wesel, kreeg men's middags een stuk brood, kaas en soep.²

Zoals uit bovenstaande voorbeelden blijkt, leed men in de treinen honger en dorst. Dit zou nog erger zijn geweest als men onderweg niet door de Nederlandse bevolking was geholpen. In sommige gevallen had men nog levensmiddelen in de wagon kunnen meenemen. Niet altijd kwamen deze gaven in handen van degenen voor wie zij waren bestemd. In Hillegom moest een deel van de levensmiddelen in een afzonderlijke wagon worden geladen. Een der personen, die bij de hulpverlening betrokken was, stelde voor het vertrek de Rotterdammers er van op de hoogte dat deze levensmiddelen voor hen bestemd waren. De mannen van deze trein hebben er niets meer van gekregen.³

Tijdens de reis door Duitsland had men met de Duitse bevolking geen contact. Spontane hulp in de vorm van voedselverstreking kwam niet meer voor. Op hulp bij ontvluchting kon men evenmin meer rekenen. Over de grens was het trouwens moeilijker geworden uit de trein te springen, daar de snelheid van de treinen meestentijds werd opgevoerd. De drang tot ontvluchten was echter niet verdwenen. Van de

¹ Dagboek van R. O.

² Relas van de belevenissen van G. de J.

³ a. Dagboek van P. B.

b. Brief van C. M., 6 Juli 1948.

c. Verslag van de bespreking met Mr H. J. P. en drie anderen, blz. 10, 12, en bijlage van L. F. P.

verwarring ten gevolge van bombardementen bij het passeren van Münster en Essen trachtten velen gebruik te maken om de weg naar Nederland terug te vinden. Zelfs in een voorstad van München, waar een trein door een bombardement werd overvallen, trachtten sommigen nog aan de greep van de Duitsers te ontkomen en de Zwitserse grens te bereiken.¹ Verdere ontvluchttingspogingen kwamen pas voor, toen de mannen enige tijd in de werkkampen hadden doorgebracht en de mogelijkheden om weg te komen beter hadden leren kennen.

De drie genoemde bombardementen waren niet de enige luchtaanvallen tijdens de reis van de Rotterdammers. Andere weggevoerden delen mede, dat zij in Dillenburg en Scharnebeck door Geallieerde vliegtuigen beschoten werden.² Voortdurend werd men geconfronteerd met de gevaren die uit de lucht dreigden. Telkens reed men langs puinhopen en werd men gealarmeerd door het loeien van sirenes. Men voelde zich beangst wanneer men op emplacementen geparkeerd stond tussen treinen met oorlogsmateriaal³, of langdurig verbleef op de emplacementen van grote steden. St. die een paar uur op het station van Keulen had gestaan, schreef: „Als er nu eens een bombardement kwam, wie zou ons uit de wagons laten? Maar niet aan denken . . .”⁴ Voorzover ons bekend, vielen echter tijdens het vervoer der mannen naar hun verblijfplaatsen slechts bij het bombardement te München-Laim enige doden.⁵)

Meer slachtoffers eiste een ongeluk bij Bad Zwischenahn in de nacht van 19 op 20 November. Een trein, die op de 19de uit Wezep vertrokken was, liep in volle vaart op een andere trein. Verscheidene wagons werden versplinterd. Hierbij verloren meer dan 25 Rotterdammers het leven; een groot aantal gewonden werd in ziekenhuizen in Oldenburg en elders opgenomen. De anderen reden na enige uren door in de richting van Bremen.⁶

Naar alle richtingen werden de mannen door Duitsland vervoerd. Onderweg hadden zij niet alleen te lijden van honger en dorst en van angst voor aanvallen uit de lucht, maar ook, van de koude, vooral in het besneeuwde Duitse Middelgebergte. Verder was men vermoeid door het lange staan of de moeilijke houding waarin men lag, waardoor het haast onmogelijk was te slapen. In sommige treinen had men op de lange reis de wagon slechts enkele keren kunnen verlaten. V. schreef hiervan in zijn dagboek op Dinsdag 14 November:

„We zitten nu al sedert verleden Vrijdag in dezelfde wagon, dus al 100 uur, en in die tijd zijn we vijf maal gelucht, iedere keer hoogstens een kwartier, hoofdzakelijk om onze behoeften te doen”.⁷

¹ a. Brief van G. C. P. van M., 12 Juni 1948.

b. Brief van P. de Z., Juni 1948.

c. Dagboek van H. V., blz. 7.

² Relaa van de belevenissen van G. de J.,

³ Brief van J. W. S., 18 Juni 1948.

⁴ Brief van J. S., zomer 1948.

⁵ a. Bijlage bij de vragenlijst, ingevuld door P. B.

b. Dagboek van H. V.

⁶ a. Bijlage bij de vragenlijst, ingevuld door A. J. van S.

b. Bijlage bij de vragenlijst, ingevuld door H. J. de V.

⁷ Dagboek van H. V..

Een voorbeeld van de omstandigheden, waaronder een aantal Rotterdammers de reis door Duitsland maakten, geeft N. in zijn *Herinneringen*. Hij vertrok Woensdag 15 November in een personentrein uit Kampen en ging in de nacht van Woensdag op Donderdag de grens over.

„In Bentheim staan we geruime tijd stil. . . . We worden door een verschrikkelijke dorst gekweld. In Borne hadden we een pannetje water gekregen, dat eerlijk onder de dorstigen was verdeeld, maar nu is er geen druppel meer in de hele wagon. Aan de bewakers wordt gevraagd of we wat drinkwater mogen halen en dit wordt grootmoedig door de heren toegestaan. Ook uit andere wagons zien we mannen met pannetjes, flessen, bekers enz. lopen om water te halen. . . . De trein zet zich weer in beweging. . . . Slapen doet vrijwel niemand. Alleen enkele gelukkige naturen, die onder alle omstandigheden en in alle houdingen slapen kunnen, vinden in deze nacht enige rust”.

Donderdag 16 November komt de trein in Lehrte aan, waar brood en koffie wordt verstrekt. „Als eindelijk de uitdelling beëindigd is, worden de deuren gesloten. De trein zet zich in beweging. We gaan echter niet verder, maar worden op een ander spoor gezet, wat meer midden op het rangeerterrein. Voor het donker wordt, mogen we ons nog even vertreden, echter mogen we ons maar aan één zijde van de wagon bevinden. De andere zijde is verboden gebied. Zwaar gewapende soldaten lopen aan weerszijden van de trein. Voor de duisternis invalt worden we naar binnen gejaagd en gaan de deuren dicht. Onze bewakers patrouilleren langs de trein. De Heer L. houdt weer de dagsluiting. Er wordt nog wat gezongen, hier en daar probeert men nog een gesprek te voeren. Het wordt stiller. We proberen te slapen. Gemakkelijk is dit niet. Het is al de tweede nacht, die we zo moeten doorbrengen. We zitten nu al ruim 36 uur afwisselend op een harde houten bank of op een koffer. We worden stijf en krijgen een pijnlijk gevoel in al onze ledematen. Maar het gebrek aan slaap gedurende de laatste dagen doet ons toch indommelen. Herhaaldelijk ontwaken we wel door onze ongemakkelijke houding of tengevolge van de koude, waarvan we in die oude tochtige wagon ook veel te lijden hebben, maar tenslotte komt er toch weer een einde aan deze nacht. . . .

Vrijdag 17 November. Koud en stijf van het zitten en hangen kijken we elkaar eens aan. Het is precies een week geleden, dat we van huis gehaald zijn en hier zitten we. Nog steeds weten we niet, waar we heen gaan of wat ze met ons zullen gaan doen. De gedachten gaan naar huis. Wat hebben we veel gezien, gehoord, gevoeld. We hebben kou, honger, dorst en pijn gehad. We zijn in een week niet uit de kleren geweest. We hebben ons in een week nauwelijks kunnen wassen. Onze kleren zijn vuil en slordig. . . . Huiverend van de kou staan we op. We gaan naar buiten. Als we wat heen en weer kunnen lopen, worden we misschien een beetje warm. Als we buiten komen, zien we dat de bewaking is ingetrokken. We kunnen ongemoeid op en neer wandelen. Een enkele gaat op verkenning uit en ontdekt een laadplaats voor vee, waar zich een paar kranen bevinden. Handdoek en zeep worden gehaald en we gaan daar op af. Het is fris. De temperatuur is om het vriespunt. . . . De 2 sneden brood van de vorige dag zijn al lang verorberd. Hoewel we rammelen van de honger, zit er niets anders op, dan maar geduldig te wachten totdat het de heren schikt om ons nog wat eten te geven”.

(Die dag wordt geen eten verstrekt. In de loop van de morgen komt een aantal beambten van de Deutsche Reichsbahn mannen uitzoeken. Zij worden naar verschillende plaatsen gestuurd. Een groep van ongeveer 80 mannen vertrekt in de richting van Oelde; 's avonds om 9 uur bereiken zij Löhne, waar zij moeten overstappen).

„We hebben maar één verlangen. Eten! Wij zijn wee van de honger, om van slaap maar niet te spreken. . . . De „baas” brengt ons in de tunnel, die de perrons met elkaar verbindt en zegt, dat we daar maar moeten wachten. De eerstvolgende trein gaat om 6 uur de volgende morgen. Daar zitten we. Het wordt steeds kouder. Zetten we ons op de banken, dan verkleumen we bijna van kou. Lopen echter kunnen we bijna niet meer. We hebben niet meer de kracht om ons nog uren in beweging te houden, tengevolge van honger en oververmoeidheid. Onze „baas” wordt met vragen bestormd. Wachten! Wat kan ons dat wachten schelen. Dat hebben we in de achter ons liggende week al lang geleerd. Eten willen we hebben. En dan liefst iets warm. Hij zal het proberen, maar geeft ons weinig hoop. Er is nu eenmaal niet op ons gerekend en het schijnt onmogelijk te zijn om iets voor ons te krijgen. Aan het eind van de

tunnel bevindt zich een wachtkamer. We gaan daar maar eens kijken. Het is er overvol, maar er is niets te koop. De eersten konden nog net een glas bier krijgen, maar ook dat was toen uitverkocht. Aan de tafels zitten mannen en vrouwen die zich aan allerlei eetwaren tegoed doen. Het is gewoon 'n Tantaluskwelling. Sommigen gaan dan ook gewoon om een stukje brood staan bedelen. Je voelt wel, dat je jezelf daarmee vernedert, maar de honger is 'n scherp zwaard...

Zaterdag 18 November. Totaal uitgeput zitten, staan of liggen de mannen op en bij elkaar. Er verstrijken zo nog enige uren. Dan komt onze „baas” ons vertellen dat we gaan vertrekken.

Hoewel er officieel geen trein vertrekt voor 6 uur, heeft hij het toch voor elkaar gekregen, dat er voor ons een extra trein loopt. Dat is tenminste een enigszins opwekkend bericht. We pakken onze bagage maar weer op en gaan naar het perron. Wachten! Het valt echter mee. Na ongeveer een kwartier komt de trein en vangt het laatste gedeelte van onze reis aan. De nacht is verschrikkelijk koud. Het waait en regent hard. De trein is onverwarmd. Ramen zijn gedeeltelijk kapot, ontbreken soms geheel, zodat wind en regen haast vrij spel hebben. We zitten dicht bij elkaar, diep in de kragen van onze jassen gedoken, de handen zover mogelijk in de zakken en trachten op die manier ons nog iets te verwarmen. Dit laatste gedeelte van de reis is, met uitzondering van ons oponthoud in Kampen, voor ons gevoel wel het moeilijkst. Ik kan hier kort zijn. In Brackwede werd weer overgestapt, een gedeelte bleef daar achter. Daarna Gütersloh, Rheda en eindelijk Oelde”.¹

In het bovenstaande citaat vinden wij een voorbeeld hoe een transport werd gesplitst en groepen mannen in verschillende richtingen uiteengingen. Het kwam slechts zelden voor, dat alle mannen uit één trein in dezelfde plaats tewerk werden gesteld. Dit was wel het geval met transporten, die van Kampen en Zwolle via Nieuweschans naar het Schanzeinsatzlager te Dalum gingen.² In het algemeen echter vond er tijdens of direct na het einde van de treinreis een grote spreiding van de transporten plaats. Vaak gebeurde het, dat onderweg op een of meerdere stations mannen werden uitgeladen. Wat overbleef, ging soms enige dagen naar een kamp en werd van daaruit verspreid. Dit was bijv. het geval met een trein uit Delft. Onderweg werden mannen er uit gehaald. De anderen kwamen ten slotte in het *Durchgangslager* Dachau aan en werden enkele dagen daarna naar verschillende arbeidskampen overgebracht in de omgeving van München.

Uit gegevens van Rotterdammers blijkt, dat de Duitse begeleiders van de treinen in verschillende gevallen moeilijkheden hadden om de mannen over te dragen. Het kwam voor dat de mannen op de stations getuige waren van woordenwisselingen tussen bewakers en plaatselijke autoriteiten over de vraag, wat er met de mannen moest worden gedaan.³ V., die de lange reis van Rotterdam naar München maakte, schreef over zijn tocht van de grens naar Essen:

„Wat wil men eigenlijk met ons doen? is de vraag die ieder bezig houdt. Het lijkt wel of we koopwaar zijn. Aan ieder station worden we aangeboden, niemand wil ons hebben en dan gaat het maar weer verder”.⁴

Soms slaagden de begeleiders er in, een aantal mannen over te dragen. Naderhand bleek dan weer, dat zij te bestemde plaatse niet konden worden gebruikt, zodat zij

¹ *Herinneringen aan Oelde*, door H. N., blz. 13—17.

² Dit kamp werd na ongeveer zes weken ontruimd. De mannen werden over verschillende kampen verdeeld.

³ a. Brief van A. B., 9 Mei 1949.

b. Brief van J. S., Zomer 1948.

⁴ Dagboek van H. V.

weer op anderen werden afgeschoven.¹ In die gevallen, dat de Duitsers niet allen kwijt konden raken, vertrok de trein weer en werd het ergens anders geprobeerd. Op deze wijze werden de mannen op verschillende plaatsen aan een treinroute succesievelijk uitgeladen.² Nadat bijvoorbeeld in Kassel een aantal wagons was leeggehaald, werden de andere mannen in Treysa, Neustadt, Marburg en Limburg a/Lahn afgezet.³ Een andere groep ging terug naar Göttingen. Daar kwam een vertegenwoordiger van een metaalfabriek 40 mannen halen. Een bakker had drie man nodig. Dit ging zo door tot tenslotte de overblijvenden bij de spoorwegen aan het werk werden gezet.⁴ Van M. schreef in zijn dagboek, dat in Oldenburg de helft van zijn transport achterbleef, en daarna in Sande metselaars en timmerlieden uit de trein werden gehaald. De anderen, waartoe hij zelf ook behoorde, gingen verder naar Altengroden bij Wilhelmshafen.⁵ Van D., die Vrijdag 17 November op het perron te Nürnberg-Märzfeld doorbracht, tekende in zijn dagboek aan:

„Men was druk bezig ons ergens onder te brengen. Wij werden in groepen verdeeld en geteld en moesten alle bagage medenemen. Dat ging ten laatste ook weer niet door en kregen wij weer order in de wagons te gaan” (Even later moest men de wagons verlaten, daar soep werd uitgedeeld). „Plotseling, terwijl ik mijn soep stond te eten, kwam er beweging in de trein en hij reed weg zonder ons. Daar stonden wij nu op het perron. Zonder enige beschutting in de barre koude. De avond begon te vallen en het werd hoe langer hoe kouder. Nadat wij zo enige uren gestaan hadden, had men er blijkbaar toch iets op gevonden, want weer werden wij in groepen verdeeld. Een groep zou naar Aschaffenburg teruggaan, een andere groep zou naar Kobel gaan en wij zouden met 300 man naar Treuchtlingen gaan. Een electricische trein kwam voor en de eerste groep vertrok inderdaad. Wij bleven echter maar wachten. Uiteindelijk kwam er toch weer verandering in onze bestemming en ging alles wat er nog stond naar Neumarkt. Inderdaad kwam om ca. 8 uur de trein, een gedeelte van onze eerste trein voor en werden wij weer ingeladen”.⁶

Tot slot moge er nog op worden gewezen dat sommige treinen, na een bepaalde plaats bereikt te hebben, weer terugkeerden en een geheel andere richting insloegen. Dit gebeurde met treinen, die via Nieuweschans uiteindelijk in Meppen aankwamen, maar aanvankelijk naar Emden of Oldenburg waren gereden.⁷ Een andere trein, die bij Gronau de grens overging, en naar het 60 km zuidelijker gelegen Oberhausen reed, keerde vandaar weer naar Gronau terug.

¹ a. Verslag van de bespreking met A. den B., blz. 4, 5.

b. Verslag van de bespreking met T. ten K., blz. 18, 19.

c. Dagboek van P. J. van E.

² a. Relas van de belevissen van J. H. S., blz. 9.

b. Vragenlijst, ingevuld door Ch. Th. A. B.

³ Dagboek van B. J. M.

⁴ Verslag van de bespreking met G. W. van den D., blz. 7, 8.

⁵ Dagboek van P. J. van M.

⁶ Dagboek van J. P. A. van D.

⁷ a. *In de werkkampen der Duitsers*, door J. R. B., blz. 14.

b. Dagboek van P. J. K.

⁸ a. Vragenlijst, ingevuld door D. P.

b. Vragenlijst, ingevuld door E. M.

c. Vragenlijst, ingevuld door A. C. van S.

Het slepen en leuren met de Rotterdammers wijst er op dat de Duitsers geen of zeer weinig maatregelen genomen hadden om de mannen in Duitsland op te vangen. Dit blijkt ook uit het feit, dat onderweg zeer weinig eten werd verstrekt. Bovendien was in de kampen of barakken waar de mannen aankwamen, bijna nergens op hen gerekend.

K. tekende over zijn aankomst in Börssum aan: „Men wist zich met ons geen raad”.¹ Dezelfde ervaring deed Van L. op in een *Lager* bij Stuttgart:

„Toen wij daar aankwamen, was er geen licht aanwezig, maar wij moesten ons maar behelpen voor die ene nacht, werd er gezegd, dan zouden wij morgen wel geholpen worden. Er was van onze aankomst in het geheel niets bekend, dus kon ons „home” ook niet in orde wezen. . . De andere dag moesten wij zelf een kamer in orde gaan maken, wat betreft het in elkaar zetten van houten kribben. . . 's Middags kregen wij een pannetje soep, wat gelijk was aan vuil water, en daar bleef het dan verder bij”.²

Een groep mannen die in Rheine aankwam, kreeg onderdak in een school die nog ontruimd moest worden. Pas in de loop van de dag kwam er stro; eten werd die dag niet verstrekt. En over de volgende dag schreef J.:

„De tweede dag, dat wij in Rheine waren, gingen we ondanks de belofte, dat we niet hoefden te werken, zonder eten gehad te hebben, na het ochtendappèl toch zonder ontbijt in colonne naar de markt. Daar bleken wij het onderwerp van een soort slavenhandel te zijn. Diverse ondernemers, waaronder verschillende vrouwen, kwamen mannen uitzoeken voor hun bedrijf”.³

Evenmin had men gerekend op een transport mannen, dat 18 November in het *Schanzeinsatzlager* te Dalum aankwam. Deze mannen hadden een zware tocht achter de rug. Eerst waren zij per schip naar Kampen, vandaar per trein naar Meppen vervoerd. Vervolgens werden zij ingeladen in een z.g. turftreintje. Drie kwartier reden zij in volgepropte, open wagentjes tot Gross-Hesepe. Ten slotte moesten zij langs de rails van een smalspoorbaantje vijf kwartier lopen door een terrein vol veenputten. Toen zij aankwamen, bleek dat de kampleiding niet op zo'n groot transport gerekend had. De mannen moesten zelf maar een plaatsje in de barakken zoeken. Er was ook geen eten voor hen, alleen wat water.⁴

Deze voorbeelden vormen slechts een greep uit het materiaal dat ons ten aanzien van deze kwestie ter beschikking staat. Een bredere behandeling zou hier niet op haar plaats zijn. Opmerkelijk is intussen, dat de militaire situatie die de Duitsers in Rotterdam bracht tot het uitvoeren van een zorgvuldig georganiseerde razzia, tegelijk de economie in Duitsland reeds dusdanig had gedesorganiseerd, dat de slachtoffers der razzia slechts op onvolkomen wijze in het Duitse productieproces ingeschakeld konden worden.

¹ Dagboek van H. K.

² Dagboek van J. van L.

³ *Onze deportatie naar Duitsland*, door Th. J., blz. 12, 13.

⁴ *In de werkkampen der Duitsers*, door J. R. B., blz. 15, 16.

Zie ook: Dagboek van J. van E.

HOOFDSTUK XI

DE TEWERKSTELLING IN DUITSLAND EN NEDERLAND

In de Inleiding hebben wij reeds opgemerkt, dat het niet onze taak was een onderzoek in te stellen naar de levensomstandigheden van de Rotterdammers in Duitsland en Oost-Nederland. Wel stonden ons de gegevens van ongeveer 800 ingevulde vragenlijsten ter beschikking, waarin mededelingen werden verstrekt omtrent dit onderwerp. Maar de beknoptheid en in dit geval ook de onvolledigheid dier mededelingen zijn redenen, waarom een verantwoorde beschrijving op grond hiervan niet mogelijk is. Daarnaast beschikken wij echter ook over gegevens, vervat in dagboeken en brieven, waarin meer uitvoerige beschrijvingen gegeven worden van de toestanden in de tewerkstellingsplaatsen. Ook werden tijdens de vraaggesprekken waardevolle mededelingen gedaan. Uit al dit materiaal is het mogelijk gebleken, een summier overzicht samen te stellen omtrent de wijze waarop de Rotterdammers in Duitsland en Oost-Nederland hebben geleefd. Indien men echter bedenkt dat de weggevoerden op meer dan 500 verschillende plaatsen in Duitsland zijn terechtgekomen, en dat hiervan in het materiaal waarover wij beschikken, slechts een kleine honderd plaatsen ter sprake komen, zal het een ieder duidelijk zijn dat wij over de toestanden onder de tewerkgestelden slechts in zeer algemene termen kunnen schrijven.

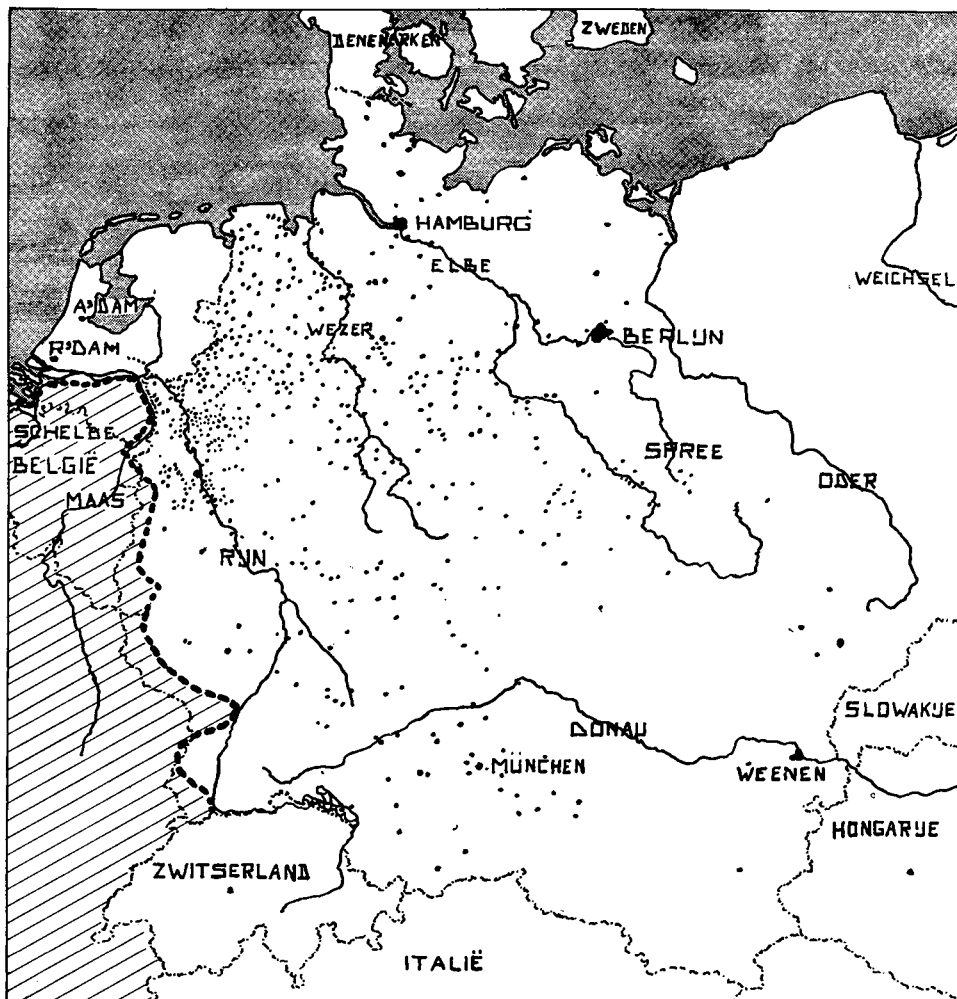
Wij zullen ons in dit hoofdstuk voornamelijk bezig houden met de verspreiding, de huisvesting, de voeding, het werk, het contact met Rotterdam, de omgang met de plaatselijke bevolking en de gezondheidstoestand der mannen. Bronvermeldingen hebben wij niet opgenomen.

DUITSLAND

Verspreiding

Wij hebben in het vorige hoofdstuk reeds gezien, dat de mannen op verschillende plaatsen langs de routes der treinen in Duitsland werden uitgeladen. Sommigen gingen direct naar de kampen, waar zij enige tijd zouden blijven, anderen naar *Durchgangslager*. Na enige dagen werden deze laatsten over andere kampen verdeeld. Zodoende waren vrijwel alle mannen in de laatste dagen van November op de plaats aangekomen, waar zij terwerkgesteld zouden worden. Herhaaldelijk echter werden mannen overgeplaatst. Volgens gegevens betreffende ongeveer 15.000 gevorderden hebben 12.183 mannen in 584 verschillende plaatsen in Duitsland vertoefd (zie bijgaande kaart).

De grootste concentratie van gevorderde Rotterdammers bevond zich in het Ruhrgebied, vooral in Dortmund, Düsseldorf, Duisburg, Essen, Mülheim, Oberhausen en Wuppertal. In het Hannovers-Westfaalse grensgebied verbleven talrijke Rotterdammers o.a. in Bentheim, Gildehaus, Lingen, Nordhorn, Bocholt, Coesfeld, Münster en Rheine. Verder werden zij te werk gesteld langs de Rijn (zowel in de buurt

WAAR DE ROTTERDAMMERS EN SCHIEDAMMERS TEWERKGESTELD WERDEN

Met punten zijn de plaatsen in Nederland, in Duitsland en elders in Midden-Europa aangegeven waar slachtoffers van de razzia's van 10 en 11 November 1944 tewerkgesteld werden. Het gebied dat begin November 1944 door de Geallieerde legers bevrijd was, is gearceerd.

van Arnhem als meer oostelijk) en langs de Niers, de Roer en de Erft. De overigen verbleven in en om de grote havens (o.a. Emden, Wilhelmshafen, Bremen en Hamburg) en de industrie- en verkeerscentra (o.a. Keulen, Osnabrück, Hannover, Göttingen, Kassel, Stuttgart, Nürnberg, München, Berlijn en Dresden). In de 29 hierboven met name genoemde plaatsen bevond zich 60% van de 12.183 mannen, wier gegevens hier verwerkt zijn.

Vaak werd men in groepen van enkele tientallen in een *Lager* ondergebracht. Soms bevatten deze enkele honderden Rotterdammers, bij uitzondering een paar duizend (Dalum). In andere gevallen werd men alleen of met een paar anderen ergens gehuisvest. Het is uiterst moeilijk om na te gaan hoeveel Rotterdammers in en om een bepaalde plaats waren geconcentreerd. Dat is in de eerste plaats te wijten aan het feit dat in één plaats de Rotterdammers vaak in verschillende scholen en andere gebouwen waren ondergebracht, waarbij de groepen weinig contact met elkaar hadden. Voorts werden zij niet zelden vermengd met andere Nederlanders of moesten zij hun onderkomen delen met personen van allerlei andere nationaliteiten, zodat onze zegslieden dikwijls zelf geen overzicht hadden van het aantal Rotterdammers in hun eigen verblijfplaats.

Huisvesting

De huisvesting van de Rotterdammers liep zeer uiteen. Zoals wij in het hoofdstuk over de reis zagen, was vaak op hun komst niet gerekend en werd hun onderdak dientengevolge geïmproviseerd. De meesten vermelden dan ook, dat hun onderdak matig tot slecht was. Slechts bij uitzondering wordt hun huisvesting goed genoemd.

De Rotterdammers werden o.a. gelegerd in barakken en scholen, op zolders van fabrieken, in feestzalen en kegelbanen bij café's, in schuren en in één geval in een oude circustent. Uit de opsomming blijkt reeds, dat vele van deze gebouwen in het geheel niet voor bewoning geschikt waren. Andere onderkomens waren niet afgebouwd, door bombardementen beschadigd of totaal vervuild en uitgewoond door anderen, die vroeger daarin hadden gelegen. Zij, die alleen of met twee of drie man bij kleine ondernemingen waren te werk gesteld en bij particulieren waren ondergebracht, hadden het in de regel beter.

Het was geen uitzondering dat de ligging bestond uit los stro, dat op de grond lag uitgespreid. Het vormde een kweekplaats voor ongedierte, vooral in gevallen waar het stro niet of hoogst zelden werd ververst. Ook waar kribben stonden, was men niet vrij van ongedierte. Wandluizen vormden hier en daar een ware plaag. Ook lijfluis werd herhaaldelijk gesignaleerd. Soms werden de barakken of de kleren gezuiverd, maar niet altijd op afdoende wijze.

Veel wordt er geklaagd over vervuiling, mede door gebrek aan wasgelegenheid. Niet zelden bevond zich de wasgelegenheid in de open lucht. Vaak was slechts één pomp of kraan voor enkele tientallen mannen beschikbaar. De latrines waren vaak zeer primitief en hadden een te geringe capaciteit.

Vanzelfsprekend staan ons ook andere gegevens ter beschikking. In een barakkenkamp waren vierpersoons kamers en was er één WC op 20 man. Anderen delen mede dat zij geregeld konden douchen. Over het algemeen worden de hygienische omstandigheden echter als slecht tot zeer slecht gequalificeerd. Voorzover de hygienische toestand goed wordt genoemd, wordt er niet zelden aan toegevoegd, dat dit te danken was aan de activiteit van de mannen zelf.

De vervuiling werd nog in de hand gewerkt door het gebrek aan kleding. Velen hadden geen verschooning bij zich en door het vaak zware en vuile werk hadden de kleren veel te lijden. Gelegenheid om de kleren te wassen ontbrak veelal. Soms moesten de kleren worden uitgekookt in dezelfde pannen waarin ook het eten werd bereid. In het algemeen had men gebrek aan reinigingsmiddelen. Aan verscheidene groepen mannen werd nooit zeep verstrekt.

Een bijzondere vermelding verdient het verblijf van mannen in z.g. *Bauzüge*. Met deze treinen konden materiaal en arbeidskrachten worden vervoerd naar plaatsen langs de spoorbaan, die door bombardementen beschadigd waren. Enkele wagons van zulk een trein dienden als magazijn, kantoor en werkplaats. In de andere wagons waren de mannen gehuisvest. De mannen, die in een *Bauzug* verbleven, zwierven op deze wijze door grote delen van Duitsland. De ligging, voeding en verwarming in de *Bauzüge* wordt in de regel redelijk genoemd. In verband met het feit, dat deze treinen vaak ergens op een zijspoor werden opgesteld, had men wel moeilijkheden met de wasgelegenheid.

Voeding

Er zijn maar weinig Rotterdammers die de voeding in Duitsland goed noemen. Dit zijn in hoofdzaak zij die bij particulieren ondergebracht waren, of de levensmiddelenvoorziening en etenbereiding in eigen hand hadden. Algemeen wordt geklaagd over te weinig en te eenzijdig eten. De meesten moesten leven van een half brood of minder per dag en een portie warm eten. In de regel werd het warme eten in de vorm van soep verstrekt, vaak koolsoep of knollensoep. Zij, die zware arbeid moesten verrichten, hadden daaraan niet genoeg. Velen zetten hun loon om in maaltijden, die in restaurants zonder bon werden verstrekt, en vaak slechts maagvullinwaren zonder veel voedingswaarde. Anderen gingen de boer op om eten op te scharrelen, of vonden particuliere adressen waar zij af en toe konden eten. Niet allen konden echter hiervan profiteren. Klachten over verzwakking en vitaminegebrek werden dan ook veelvuldig gehoord.

Werk

De grote meerderheid van de Rotterdammers werd als hulparbeider aan het werk gezet. Slechts zelden kreeg men werk in het eigen vak. Een zeer groot deel van de mannen werd bij de spoorwegen te werk gesteld. Wij spraken reeds over degenen die

in *Bauzüge* waren gehuisvest. In heel Duitsland waren duizenden arbeiders van allerlei nationaliteit dag en nacht bezig met het herstel van de geweldige vernielingen. Ook talrijke Rotterdammers werden hierbij ingeschakeld. Het dichtgooien van de bomkraters en het sjouwen met rails was zwaar werk voor de slecht gevoede en slecht geklede mannen. Vele anderen werden bezig gehouden met het lossen en laden van wagons of werden als hulpstoker of locomotiefpoetsers aan het werk gezet. Ook in werkplaatsen en magazijnen, op stations en emplacementen van de spoorwegen werden Rotterdammers als hulpkrachten gebruikt.

In West-Duitsland werden grote aantallen Rotterdammers ingeschakeld bij het aanleggen van versterkingen. Dat was vooral het geval in de Eifel, langs de zijriviertjes van de Maas, langs de Rijn en in het Hannovers-Westfaalse grensgebied. In weer en wind moesten zij graven en bomen kappen, vaak in een onherbergzame omgeving, dicht achter het front.

Tenslotte namen, zoals wij in het hoofdstuk over de reis reeds zagen, overheidsbedrijven en grotere en kleinere ondernemingen Rotterdammers in dienst. Velen moesten puinruimen of helpen bij het herstel van bomschade. Anderen werden in grote fabrieken, bijv. in de BMW-fabrieken te München, of in kleinere bedrijven als bakker, slager, timmerman, monteur enz. te werk gesteld.

De arbeidsprestatie van de Rotterdammers zal niet groot zijn geweest. Niemand kon enige reden hebben om zich voor de Duitsers uit te sloven. De omstandigheden waaronder men moest werken, de aard van het werk en de slechte voeding gaven evenzeer aanleiding om zich zo weinig mogelijk in te spannen. Verscheidenen probeerden onder allerlei voorwendsels, o.a. door ziekte te simuleren, in het *Lager* te blijven, anderen glipten uit de werkcolonnen weg om eten op te scharrelen. Op het werk aan de spoorbaan en aan de versterkingen werkten velen slechts hard, zolang zij onder het oog van de oppassers waren, of om in het koude winterweer tenminste in beweging te blijven. Bruut was vaak het optreden van werkbazen en opzichters. Door schreeuwen en intimidatie werden de mannen tot grotere arbeidsprestaties opgejaagd. Handtastelijkheden kwamen herhaaldelijk voor. Met de beheerders en de opzichters van de kampen en andere onderkomens deden de Rotterdammers uiteenlopende, maar vaak slechte ervaringen op. De behandeling te Bardel en Empel-Rees was zeer slecht, maar ook elders spreekt men over een ruwe bejegening en een volslagen onverschilligheid voor het welzijn van de weggevoerden. Aan het eind van dit hoofdstuk komen wij terug op de gevolgen hiervan, voorzover dit de gezondheids-toestand betreft.

Soms werden pogingen gedaan om mannen te ronselen voor militaire dienst. Zo werden uit allerlei plaatsen in Zuid-Duitsland mannen op transport gesteld naar Pardubitz in Tsjecho-Slowakije. Hier aangekomen bleek hun, dat zij een opleiding moesten volgen in het bedienen van luchtafweergeschut. Velen weigerden dit. Na verloop van tijd werden deze teruggevoerd naar Zuid-Duitsland en daar weer tewerkgesteld.

CONTACT MET ROTTERDAM

In de laatste oorlogswinter was het postverkeer tussen Duitsland en West-Nederland zeer gebrekkig. Sommige mannen slaagden er in, langs de normale weg brieven naar huis te sturen. Anderen gaven brieven en boodschappen mee aan terugkerende afgekeurden. Soms kregen enkelen uit een *Lager* verlof om naar Rotterdam te reizen om voor zich en hun *Lager*-genoten reservekleden en andere onmisbare artikelen van huis te halen. In andere gevallen, in de grensstreek, verscheen af en toe een auto, uitgestuurd door de politie of een andere overheidsdienst van Rotterdam, die pakjes en brieven meebracht voor de mannen en met brieven voor Rotterdam terugging. Verscheidene mannen, slaagden er echter tijdens hun verblijf in Duitsland niet in, met hun achtergebleven gezin in contact te komen.

Omgang met de bevolking

De bewegingsvrijheid die de Rotterdammers hadden, liep zeer uiteen. In sommige gevallen stonden zij onder streng toezicht en konden zij het *Lager* nauwelijks verlaten. In andere gevallen waren zij in de omgeving van hun verblijfplaats vrij om te gaan waar zij wilden. Dit bepaalde voor een deel het contact, dat zij met de bevolking konden hebben. Ook de plaats, waar zij moesten werken en wonen en de werktijden waren hierop van invloed. Velen vermelden dat zij geen contact met de bevolking hadden.

Het oordeel van de Rotterdammers over hun verhouding tot de bevolking is verschillend. Soms was het de bevolking verboden contact op te nemen met buitenlandse arbeiders en was men bang en terughoudend. In andere gevallen wensten de Rotterdammers zelf zich niet met de Duitsers in te laten. In verscheidene plaatsen werden zij aanvankelijk voor partisanen gehouden en door de bevolking als zodanig behandeld. Deze stroeve houding veranderde soms, wanneer de bevolking vernam onder welke omstandigheden de mannen waren weggevoerd. Vele Rotterdammers vonden hen goedgezinde burgers, die hen in hun woning ontvingen en aan eten en kleren hielpen. Sommigen ondervonden ook hulp bij hun pogingen om afkeuring of vrijstelling te verkrijgen.

NEDERLAND

Verspreiding

Zoals wij reeds zagen, werden naar schatting 10.000 mannen in Nederland te werk gesteld. Zij werden gebruikt voor het aanleggen van verdedigingswerken in een gebied, dat zich van Amersfoort in zuid-oostelijke richting uitstrekte, langs de Rijn tot de Duitse grens. Een kleinere groep werd aanvankelijk in de omgeving van Zwolle te werk gesteld, doch voor het grootste deel na enkele weken naar de Rijnstreek overgebracht.

In het hoofdstuk over de wegvoering te voet werd reeds vermeld, dat een deel van de mannen in Amersfoort en omgeving werd ondergebracht en te werk gesteld. In de Cavalleriekazerne aan de Amersfoortseweg, de „Mariastichting” en in het kamp *Waterloo* van de Nederlandse Arbeidsdienst waren enige duizenden mannen gehuisvest. Ook elders in de omgeving van Amersfoort lagen Rotterdammers; in een schoolgebouw te Scherpenzeel werd, tezamen met een aantal Fransen, Italianen en Russen, een zestal Rotterdammers door een rondreizende Rotterdamse predikant aangetroffen.

De meeste mannen die in Ede te werk werden gesteld, verbleven daar slechts korte tijd; later werden zij naar andere, meer zuidelijk gelegen plaatsen overgebracht. In Januari 1945 was het barakkenkamp te Ede hoofdzakelijk een centrum, waarheen zieken uit andere plaatsen werden gevoerd. In Wolfheze lag toen een duizendtal mannen. Voorts waren in villa's en andere gebouwen in plaatsen langs de Rijn enige duizenden mannen ondergebracht: in Rhenen, Wageningen (Landbouwhogeschool), Renkum (rusthuis *Mooiland*), Oosterbeek en Arnhem. Ook in de Betuwe, in Lienden, werd tijdelijk een groep mannen gehuisvest. Oostelijk van Arnhem waren Rotterdammers enige tijd in Pannerden en Zevenaar werkzaam. Tenslotte waren Rotterdammers van Amersfoort per trein door Duitsland via Wesel naar Elten gevoerd en in Lobith of Beek bij Didam terecht gekomen.

Huisvesting

In de door het oorlogsgeweld geteisterde Rijnstreek waren de Rotterdammers erbarmelijk gehuisvest. In het ongevende Amersfoort kon men een beter onderdak verwachten. Toch was voor velen ook daar de toestand slecht. In de Cavalleriekazerne, die nu eenmaal was ingericht voor het verblijf van een groot aantal mensen, ging het nog. Men lag hier op kribben of op strozakken op de grond. Slechts over de verwaarlozing van de toiletten wordt wel geklaagd. Veel erger waren de mannen er aan toe, die in het kamp *Waterloo* lagen. Men lag er op stro, dat tot de ontruiming van het kamp in Maart 1945 niet werd ververst. Aanvankelijk brandde de gehele nacht het elektrische licht; later ging het om 10 uur uit, en werd het 's ochtends niet meer aangestoken, zodat men zich in het donker voor de dag moest klaarmaken. In het begin was er geen verwarming, zodat men zijn kleren niet kon drogen. Later kwamen er kachels, maar moest men zelf min of meer clandestien voor brandstof zorgen. De WC's waren zo vervuild, dat menigeen er de voorkeur aan gaf, zijn behoeften in het bos te doen. Lange tijd was er alleen 's avonds water te krijgen. In de regentijd was het kamp één grote modderpoel. Het optreden van luis en van ontstoken voeten was symptomatisch voor de vervuiling. In Maart werden de mannen naar de Mariastichting in Amersfoort overgebracht. Hoewel dit een scholencomplex was en dus niet ingericht voor bewoning, was het de mannen of zij uit de hel in de hemel kwamen.

De huisvesting in het frontgebied aan de Zuidelijke Veluwerand was vaak zeer gebrekkig. In een boerderij te Bennekom was alle beschikbare ruimte ingenomen:

kamers, zolder, keuken en een deel van de stal. Overal lag stro, waartussen kachel-tjes en fornuizen stonden te branden. Voor ongeveer 50 man was er één pomp; de latrine was in de open lucht. In Wolfheze waren mannen ondergebracht in een gebombardeerd gebouw. De vensters en het dak waren stuk. In Januari was er geen water om te wassen. Men smolt hiervoor sneeuw op de kachels. Sinds de wegvoering hadden de mannen nog vrijwel geen gelegenheid gehad zich te reinigen.

In het algemeen hadden de Duitsers zich zeer weinig moeite gegeven voor de huisvesting van de mannen. Zij wezen hun leegstaande woningen, boerderijen, scholen of andere gebouwen toe. Er werd wat stro, soms zelfs ongedorst graan, beschikbaar gesteld, en verder moesten de mannen hun verblijf zelf inrichten. Alles wat zij nodig hadden, moesten zij maar op een of andere manier zien te bemachtigen: kachels, beddegoed, kleding, toiletartikelen. Erger nog was het gebrek aan toilet- en wasgelegenheid. De latrines bestonden soms uit een horizontale balk boven een kuil in de open lucht. Het was vaak practisch onmogelijk zich schoon te houden, waar alles in één ruimte moest gebeuren: slapen, koken en wassen. Bovendien sliep men vaak met zijn kleren aan, met het oog op het voortdurende gevaar van granaten en vliegende bommen. De kleren, die men bij zich had, waren spoedig tot lompen vervallen. Zwaar werk in de open lucht, regen, en gebrek aan middelen om ze te herstellen maakten, dat de mannen in gerafelde en gescheurde kleren, met versleten sokken en op kapotte schoenen rondliepen. Voetzweren, dysenterie, scabies en luis waren van dit alles het gevolg.

Voeding

Aanvankelijk waren er over het eten in de verschillende verblijven in Amersfoort niet veel klachten. Men kreeg er één pond brood per dag, wat boter en belegsel in de vorm van kaas of worst en warm eten: stampot of pap. Na verloop van tijd werden de porties kleiner. Velen kregen niet meer genoeg. De mannen die in Amersfoort zelf lagen kregen daar vaak wat van de bevolking toegestopt. Verder wisten de mannen in de plaatsen, waar zij moesten werken, vlees en rogge of gerst te bemachtigen. In de barakken werd dit dan bereid.

In het frontgebied aan de Zuidelijke Veluwerand was het eten dat men van de Duitsers kreeg, slechter en onsmakelijker. Bovendien kwam er wel eens stagnatie voor in de voorziening met warm eten ten gevolge van beschietingen. Overal zorgden de mannen dan ook zelf voor bijvoeding. In de verblijven en zelfs in de stellingen waaraan men werkte, werd overal gekookt. Aardappelen en knollen haalde men van de akkers, die in het frontgebied voor een groot deel niet waren afgeogst. De verlaten huizen en winkels werden afgestroopt op zoek naar etenswaren. Met geweekte groente en fruit, met havernout en puddingpoeder, aardappelen, vet en boter, werden de wonderlijkste menu's samengesteld, zoals bijvoorbeeld pannekoeken en macaroni met eiwit. Nadat de mannen van het werk in het verblijf waren teruggekomen, konden zij pas met koken beginnen. Het duurde dan vaak uren, soms tot diep in de nacht, voor allen klaar waren. Sommigen echter prefereerden de voeding hier boven hetgeen

zij te Rotterdam kregen, wanneer zij met verlof mochten gaan, en keerden daarom dan ook terug naar hun plaats van tewerkstelling. Ook waren er die om deze reden geen gebruik maakten van de mogelijkheid om te ontvluchten. Maar dit betekent niet, dat ondervoeding en verzwakking zeldzaamheden waren.

Werk

Door de *Organisation Todt* werd in Nederland een gordel van verdedigingswerken aangelegd van Amersfoort tot de Duitse grens en langs de IJssel. Duizenden gevorderden, niet alleen Rotterdammers, maar ook mensen uit andere plaatsen als Den Haag en Bussum, werden voor dit werk gebruikt. Zij moesten loopgraven maken, het hiervoor nodige hout kappen, versperringen oprichten, mitrailleurnesten aanleggen, camouflage aanbrengen, grondwerk verrichten voor inundaties, enz. Soms geschiedde dit in het zicht van de Engelsen. Herhaaldelijk moest men dekking zoeken voor granaatvuur. Verscheidene slachtoffers vielen door artilleriebeschietingen en lucht-aanvallen.

Plundering

In het geëvacueerde gebied werden de huizen door Duitse *Bergungskommando's* leeggehaald, die ten behoeve van de *National Sozialistische Volkswohlfahrt* der gouwen Düsseldorf, Essen, Westfalen-Noord en Westfalen-Zuid het huisraad wegvoerden. Ook andere Duitse instanties deelden in de buit. Rotterdammers en andere gevorderden werden bij dit werk ingeschakeld. Plundering door „onbevoegden” was streng verboden. Inderdaad werden wel eens mensen gestraft, die in het bezit van geroofde goederen werden aangetroffen. Het kwam echter ook voor dat een Duitser goederen, die door een Rotterdammer waren weggenomen, met veel kabaal kennelijk voor eigen gebruik in beslag nam.

Wij zagen reeds hoe gevorderden bij gebrek aan verzorging van de zijde van de Duitsers, aangewezen waren op hetgeen zij in de huizen aantroffen. Zij die op stro moesten slapen, probeerden ergens een ledikant te vinden. Zij zochten kachels en fornuizen om hun onderkomens te verwarmen en extra eten te koken. Mannen wier kleren en schoenen versleten waren en die geen reservekleren bij zich hadden, waren blij als zij ergens kleren of schoenen konden bemachtigen. Onder de duizenden arbeiders van de OT uit vele streken van het land die hier aan het werk waren gezet, waren er echter ook die in dit opzicht verder gingen dan het dekken van de meest nijpende behoefte. Veel werd onnodig vernield, luxe-voorwerpen werden weggenomen en ook werd van allerlei naar huis gestuurd.

Contact met Rotterdam

Voor de mannen die in Nederland lagen, vooral ten Westen van de IJssel, bestond er postverbinding met Rotterdam. Ook was het in beperkte mate mogelijk, pakjes

te ontvangen. Verscheidenen hadden ook een meer direct contact met hun gezin. Daar waar de bevolking niet geëvacueerd was, vooral in Amersfoort en Ede, konden familieleden en kennissen uit Rotterdam de mannen opzoeken. Maar zelfs in het verboden gebied ten Zuidoosten van Ede wisten verwanten van weggevoerde Rotterdammers binnen te dringen. Twee predikanten en een geestelijke, allen uit Rotterdam, verbleven enige tijd in de streek tussen Ede en Arnhem. Sommige Rotterdammers wisten wegens ziekte, of familieomstandigheden of uit anderen hoofde verlof te krijgen. Velen van hen keerden niet meer terug, doch zij konden in elk geval berichten van hun lotgenoten aan de gezinnen overbrengen. Hetzelfde was het geval met de afgekeurden en de vluchtelingen.

Omgang met de bevolking

In plaatsen waar de bevolking niet geëvacueerd was, ondervonden de mannen veel steun van de bevolking. Wij zagen reeds in het hoofdstuk over de wegvoering uit de stad, hoe de mannen op doortocht door Zwolle op alle mogelijke manieren geholpen werden. Ook zij die enige tijd in Zwolle verbleven en in de omgeving moesten werken, ondervonden dit medeleven. In de gebouwen waar zij waren ondergebracht en wanneer zij van hun werk terugkeerden kregen zij etenswaren en kledingstukken toegestopt. Vluchtpogingen werden door de bevolking gesteund. Hetzelfde gebeurde in Amersfoort. Zeer velen zijn hier gevlucht. Men deelde ons mee dat in de Mariastichting omstreeks Nieuwjaar van de 1200 mannen nog slechts 200 over waren. Vooral in het aangrenzende St. Elisabeth's Gasthuis ondervonden de mannen krachtige steun. Tussen de 60 en 80 mannen werden hier per dag opgenomen, de meesten met het doel om te ontkomen. Ook op eigen gelegenheid vluchtten velen hier binnen, en werden door de zusters verder geholpen.

In Ede was een steuncomité uit de burgerij zeer actief. Vele vluchtelingen uit de Rijnstreek kwamen in Ede terecht. Zij werden hier opgevangen, bij burgers ondergebracht en verder geholpen. Vooral via het noodziekenhuis, waarheen zieken uit de plaatsen aan de Rijn werden overgebracht, keerde een stroom van vluchtelingen naar huis terug, krachtdadig bijgestaan door de Nederlandse leidster van dit ziekenhuis. Voorts hielden burgers in Ede zich bezig met het doorsturen van pakjes naar Rotterdam, en vrouwen breidden voor de tewerkgestelden.

Overal elders in Nederland, waar Rotterdammers werkten in streken, die niet geëvacueerd waren (Pannerden, Beek bij Didam), was de verstandhouding met de bevolking zeer goed, wat o.a. tot uiting kwam in het verstrekken van voedsel door de bevolking.

Gezondheidstoestand in Duitsland en Nederland

De levensomstandigheden en de aard van de werkzaamheden deden hun invloed gelden op de gezondheid van de mannen. Velen van onze zegslieden meldden ons niets bijzonders omtrent de gezondheidstoestand in hun omgeving, maar wij bezitten

gegevens van allerlei aard, waaruit de nadelige invloed van het verblijf in Duitsland op de gezondheid van tal van mannen blijkt.

De vervuiling en de slechte voeding brachten mee, dat velen te lijden hadden van ingewandstoornissen. In een kamp in de Eifel bijvoorbeeld werd iedereen aangetast door buikloop. Scabies en hardnekkige zweren kwamen herhaaldelijk voor. Velen die met versleten en slecht zittend schoeisel de gehele dag moesten graven of aan de spoorbaan werken, kregen last van wonden aan de voeten. Vitaminetekort en het gebrek aan de nodige verzorging en medicamenten maakten, dat deze slecht genazen. Vermoeidheid en ondervoeding maakte de mannen vatbaar. Het feit, dat velen geen gelegenheid hadden hun natte kleren te drogen of te verwisselen voor droge, droeg er toe bij, dat longontsteking, pleuritis en tuberculose vrij veel voorkwamen. Verder worden gevallen van diphteritis en vlektyphus vermeld.

De verzorging van de zieken liet veel te wensen over. Slechts zelden berichtte men ons, dat de zieken goed verzorgd werden. In sommige gevallen kon men een plaatselijke arts raadplegen en werden ernstige gevallen opgenomen in een ziekenhuis. Vaak werd men behandeld door onbevoegde *Sanitäter* of door weggevoerde artsen van allerlei nationaliteit, die ergens bij een werkobject een „*polikliniek*” hadden. Maar zelden werd er naar de zieken omgekeken en waren zij geheel afhankelijk van de hulp, die de andere weggevoerden hun konden bieden. Door intimidatie of door inhouding van een deel van het voedselrantsoen trachtten de Duitsers vaak de zieken zo lang mogelijk aan het werk te houden.

Behalve door ziekte werden de mannen ook door oorlogshandelingen bedreigd. Door bombardementen en beschietingen uit de lucht werden velen gewond, verminkt of gedood, en in de frontgebieden vielen slachtoffers door granaatvuur en landmijnen.

Na hun terugkeer uit Duitsland en Nederland hebben vele Rotterdammers nog lange tijd de gevolgen van hun wegvoering ondervonden. Na de bevrijding vroegen 356 personen bij het Districtsbureau Verzorging Oorlogsslachtoffers uitkering aan wegens langdurige ziekte of verwondingen. In het voorjaar van 1949 werden nog 227 personen door het DBVO ondersteund. Onder de overigen waren personen, die niet voor uitkering in aanmerking kwamen, daar zij geen kostwinners waren. De ziekte, die het meest voorkwam, was tuberculose. Verscheidenen waren invalide geworden door amputatie van arm of been. En tenslotte had Rotterdam ten gevolge van de razzia het verlies van tenminste 410 doden te betreuren.¹

¹ Gegevens, ontleend aan de archieven van het DBVO en aan een enquête, ingesteld door het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie in samenwerking met de Gemeente Rotterdam. De cijfers geven geen volledig beeld van de gevolgen van ziekte, verwonding en dood, daar niet in alle gevallen uitkering bij het DBVO is aangevraagd en 25 % van de enquêteformulieren niet werd ingevuld.

HOOFDSTUK XII

ROTTERDAM NA DE RAZZIA

Rotterdam was, zoals de andere grote steden in het Westen van het land, in de herfst van 1944 de eerste symptomen van de naderende hongerwinter gaan bespeuren. Het maatschappelijk leven werd, voozover het niet reeds door de oorlogstoestand was lamgelegd, ontwricht door de vernielingen die de Duitsers in September in de havenstad uitvoerden. En daarna kwam de razzia.

Korte tijd werd de toestand in Rotterdam geheel beheerst door de razia en haar directe gevolgen. De wegvoering van zoon en man liet een onbeschrijfelijk leed achter in duizenden gezinnen. De dreigende hongersnood werd overschaduwd door bezorgdheid omtrent het lot van weggevoerde familieleden. Die zware last bleef tot het einde van de oorlog op alle achtergeblevenen rusten, maar in de loop der maanden werd de voedselschaarste nijpender en beheerste zij steeds sterker alle aspecten van het leven. De gevolgen van de razzia werden, voozover zij zich over langere tijd uitstrekten, overspoeld door de zee van ellende, die de honger en de verbeterde strijd om in leven te blijven met zich brachten.

Het zou een afzonderlijk onderzoek vereisen — we wezen er reeds in de *Inleiding* op — wanneer wij zouden willen nagaan, in hoeverre de gevolgen van de razzia de toestand in de hongerwinter hebben beïnvloed; te zeer week die toestand van het normale leven af, te gecompliceerd zijn de problemen waarmede wij te maken hebben en te weinig materiaal staat ons ter beschikking. Wij mogen ons daarom niet laten verleiden tot beschouwingen, die onvermijdelijk een speculatief karakter zouden dragen en zullen ons thans uitsluitend bezig houden met de directe gevolgen van de razzia voor de achtergebleven personen. Wij moeten daarvoor teruggaan tot het ogenblik, dat de afzetting in de straten, na het vertrek der mannen, werd opgeheven.

Onbekend met het lot hunner zonen en mannen waren de vrouwen de straat opgegaan om nog snel een laatste groet te wisselen of, indien mogelijk, een pak of koffer met kleren en eten af te geven. Zo hoorde Mevrouw S., dat de mannen de nacht hadden doorgebracht aan de Lekhaven. Zij ging er op de fiets heen, maar, zo schrijft zij, „je kreeg geen schijn van kans er bij te komen. Talloze vrouwen stonden daar met brood. Er werd op de mensen geschoten, zodat ik onverrichterzake terugreed”.¹ Vooral toen de mannen in lange colonnes door de straten naar de afvoerplaatsen of de stad uit werden geleid, hadden vele vrouwen zich ergens opgesteld of liepen zij langs de rijen mee. De vrouw van een Rotterdamse arts vertelde ons:

„Eerst renden de vrouwen als gekken heen en weer om te zien, of ze de mannen terug konden krijgen. Zaterdag kon je al naar verschillende verzamelplaatsen. Bijna alle vrouwen waren op straat en liepen naar het Stadion en van het Stadion weer naar de boten. Alleen zieke mensen waren thuis, verder rende alles op straat.

¹ Dagboek van Mevrouw S.

Ik hoorde al gauw, dat mijn man in het Stadion was. Ik heb een fiets geleend en ben er naartoe gegaan en ben maar in het wilde weg naar hem gaan vragen. Ik ben naar de ziekenauto gegaan en ben gaan informeren. Ik hoorde, dat de mannen naar de Oranjeboomstraat waren gegaan en toen ben ik daar maar heen gelopen. Alles stond daar zwart van de vrouwen, die allemaal met pakjes eten stonden. Een ieder was opgewonden en iedereen liep maar te vragen. De vrouwen waren actief door hun opgewondenheid, niet down, iedereen was actief door de prikkel om de man nog te zien en hem eruit te halen.

Ik hoorde halverwege de Oranjeboomstraat, dat mijn man vooraan liep. Toen ben ik gaan rennen, maar ik hield dat niet vol. Ik ben achter op de fiets van een oude man gaan zitten en eindelijk vond ik mijn man. Ik heb hem bagage en een rugzak gegeven. Toen ik bij de boten kwam, kreeg ik een schok, want toen had ik het gevoel: het is afgelopen. De rugzak die ik mijn man had gegeven, had ik gekregen van een man die vluchtte. De rugzak wilde ik graag hebben, omdat er van alles in zat. Ik ben bij de colonne gebleven tot aan de boten. Mijn man heeft geprobeerd er tussenuit te piepen. Maar de ene keer lukte het wel bij de mannen en de andere keer ging het niet. Mijn man stond al tussen het publiek, maar ze hadden hem in de gaten, dus het lukte niet.

Toen de mannen de boten in gingen had ik het gevoel: dit is het laatste, die zie ik nooit meer terug. Te oordelen naar wat ik van de mannen hoorde, kreeg ik de indruk, dat zij naar de Hoeksche Waard moesten. Ik daarentegen was woedend, dat zij zo goedgegelovig waren. De vrouwen riepen maar: „Kom er nou uit!”

„Als vrouw drong je tussen de rij en dan ging je met een man praten en in die tussentijd kon er weer een tussenuit komen. Er waren ook vrouwen die erg bang waren en zeiden: „Blijf er alsjeblieft in”, of, als de mannen er al uit waren: „Ga er nu weer in”. Ik zei tegen sommigen: „Jullie gaan er allemaal aan en als je dat nou per se wilt, dan moet je maar meegaan. . . De mannen reageerden lauw””¹

De mannen, die per schip of per trein werden weggevoerd, waren verder voor de vrouwen onbereikbaar in tegenstelling tot hen, die te voet de stad moesten verlaten. Talrijke vrouwen vergezelden de colonnes over grote afstanden. Velen waren op de fiets en reden langs de colonnes heen en weer om post voor Rotterdam in ontvangst te nemen. Anderen kwamen de colonnes achterop on hun man of zoon nog iets te brengen. Sommigen die de colonnes achterna gingen, konden hen niet meer inhalen of konden hun man temidden van de duizenden niet vinden. Grote inspanning en ontberingen getroostten de vrouwen zich. Zo ging een vrouw eerst op een vrachtauto, daarna op een geleende fiets en tenslotte te voet een colonne achterna tot voorbij Gouda. Zij vond haar man niet. Van Gouda moest zij naar Rotterdam terug lopen. De volgende dag beviel zij van een dochter.²

Tot Amersfoort en zelfs nog verder volgden vrouwen soms hun mannen. De opgepakt die in de omgeving van Amersfoort en Zwolle te werk werden gesteld, werden door familieden opgezocht, die voor hen naar vluchtmogelijkheden uitkeken, vaak met succes. Zelfs in het verboden frontgebied bij Arnhem en in het Duitse grensgebied wisten vrouwen door te dringen.

Toen de mannen vertrokken waren, was er een grote leegte in de gezinnen ontstaan. De slag was gevallen, de spanning week; men stond niet meer voor een beslissing, waarvan men de consequenties niet kon overzien en dus vreesde. Velen kregen spijt, dat zij zich zo hadden laten intimideren en hetzij door hun woorden, hetzij door hun

¹ Verslag van de bespreking met Mevrouw M. B.—M., blz. 1, 2.

² Bijlage bij de vragenlijst, ingevuld door P. W. B.

houding hun man of zoon hadden aangezet zich te melden of zich uit huis te laten halen. Anderen verweten zich, dat zij niet flinker waren geweest en hun man niet hadden weerhouden te gaan. Een vader schreef aan zijn weggevoerde zoon: „Wat zijn je ouders toch lafaards geweest om je te laten gaan. Er zijn er zo veel gedoken, dat jij het ook had moeten doen. Er is in het geheel geen controle meer geweest. Maar dat is allemaal achteraf praten en helpt niet meer”.¹ Uit bezorgdheid maar misschien ook om goed te maken wat zij als een tekortkoming voelden, gingen — zoals wij zagen — vrouwen de straat op om te trachten nog iets voor hun mannen te doen. Zij liepen de stad af om doktersverklaringen te halen of om te trachten via werkgevers of andere relaties vrijstellingspapieren te verkrijgen.

Verscheidenen echter konden hun gevoelens van spijt en verbittering niet verwerken en uitten dit door een gevaarlijke belangstelling te tonen in het doen en laten van anderen of door het maken van jaloerse opmerkingen met betrekking tot hen die zich aan de vordering hadden weten te onttrekken. Wij zagen in vorige hoofdstukken reeds, hoe de vrees om door buurtgenoten uit jaloezie of angst voor represailles verraden te worden, in vele gezinnen leefde. Helaas was deze vrees niet steeds ongegrond. Op 11 November deed de SD een inval in een woning aan de Rotterdamsedijk te Schiedam. Hier hadden de vorige dag twee jonge mannen zich aan de vordering weten te onttrekken door over het dak een aangrenzend huis binnen te gaan, waar reeds huiszoeking geweest was. Dit was niet onopgemerkt gebleven en aan de SD verraden. De twee jongens werden in hun woning doodgeschoten. Vele ondergedoken Schiedammers gingen zich die dag nog op een verzamelplaats melden, uit vrees ook doodgeschoten te worden.²

Ook na de razzia bleef deze vrees voor jaloezie bestaan bij hen die zich aan de vordering hadden onttrokken. Een predikant schetst de sfeer in de eerste dagen na de razzia als volgt:

„Zij, die zich verstopt hadden, kwamen deels uit hun schuilplaatsen te voorschijn, maar anderdeels bleven ze, waar ze waren. Niemand hunner durfde zich voorlopig in het openbaar te vertonen. De jagers konden terugkomen. Bovendien loerde het verraad van alle kant. Jaloerse burens konden je aangeven”.³

Ook mannen die uit de transporten en de verblijfplaatsen gevlucht waren, en meest 's avonds bij donker de stad binnenkwamen, hielden zich de eerste tijd voor de burens schuil.⁴ Pas na enige weken bleek, dat het verraad niet zo'n omvang aangenomen had

¹ a. Brief aan K. van der L. Rotterdam, 5 December 1944.

b. Brief van E. L. C. M., 14 Juni 1948.

² a. Rapport contra H. J. Wölk, blz. 21.

b. Rapport van de hoofdagent van gemeentepolitie te Schiedam J. H. van D., Schiedam, 30 Mei 1949, blz. 2, 3.

c. Rapport van de brigadier van politie te Schiedam J. B. T., Schiedam, 27 Mei 1949, blz. 4.

³ a. *Drijffrachten en slavenarbeid in Nederland*, door B., blz. 8.

b. Zie ook: Brief van D. J. B., 12 Juni 1948.

⁴ a. Verslag van de bespreking met L. R., blz. 11, 12.

b. Brief van J. J. K., 16 Juni 1948.

als gefluisterd werd. De onderduikers konden zich weer op straat begeven, gedekt door valse papieren, en moesten slechts oppassen voor de Duitsers. Toch was de vrees voor verraad niet geheel ongerechtvaardigd geweest. Aan Duitse instanties waren brieven geschreven, waarin verraden werd waar mensen ongergedoken zaten. Contactpersonen van de illegaliteit in de commandobunker van *Generalmajor* Kistner en bij de posterijen wisten een aantal van deze brieven te onderscheppen en gaven ze door aan de illegaliteit. Deze reageerde hier o.a. op door de verraders te dreigen met het nemen van maatregelen. Tegen bijzonder gevaarlijk geachte personen werd scherp opgetreden. Op een vrouw, die een aantal mannen had verraden (men spreekt van zeven), werd op 19 November door „twee onbekende personen” een aanslag gepleegd.¹ Bovendien werd in de plaatselijke illegale pers in scherp afkeurende en dreigende bewoordingen over het verraad tijdens en na de razzia geschreven. In *De Vrije Pers* van 14 November stond:

„Reeds nu horen wij berichten van jaloerse boven-, onder- of naburen die zo afgunstig zijn over het feit, dat hun buurman door verstopping of op andere wijze de dans ontsprongen is, terwijl hun eigen man of zoon gepakt is („zich heeft laten weghalen of zich aangemeld heeft” zal het in deze gevallen wel zijn), dat zij er niet voor terugdeinzen hun vrijgebleven stadgenoot aan te geven. Wij willen er met grote nadruk op wijzen, dat het verraad van landgenoten aan de vijand, één van de meest droevige verschijnselen uit deze bezettingstijd, niet alleen door de publieke opinie tot de ergste wandaden gerekend wordt, die men begaan kan, maar ook volgens de nieuwste strafwetsbepalingen op uiterst gestrengte wijze gestraft zal worden. Wie zich thans tot zo iets verlaagt kan er zeker van zijn, zijn gerechte straf te zijner tijd niet te zullen ontlopen!”²

Verder werd in een aantal scherp gestelde pamfletten het „onvaderlandslievende, liederlijke bedrijf” aan de kaak gesteld en werden ook hierin repressailles aangekondigd. „Een ieder, die het verraderssysteem der NSB op een ander toepast, zal als hoogverrader met de kogel worden gestraft”, zo dreigde een dezer pamfletten.³ En een ander sprak een even onverzoenlijke taal.⁴ Door middel van de pers gaf de illegaliteit blijk van haar houding tegen de gevaarlijke elementen van de bevolking. Daarnaast bleef zij waakzaam en signaleerde zij, dat op Zondag 12 en Maandag 13 November nog mensen opgepakt waren. Met de meeste klem waarschuwde zij de mannen, zich niet zonder bewijs van vrijstelling op straat te begeven.⁵

Inderdaad vonden op Zondag en Maandag in verschillende delen van de stad nog kleinere razzia's plaats. Op pleinen en straten en uit tramwagens werden, hoewel op

¹ a. Verslag van de bespreking met K. R., blz. 6.

b. Verslag van de bespreking met A. J. M. N., blz. 14.

c. Verslag van de bespreking met J. P. S. en F. D., blz. 8, 9.

d. Verslag van de bespreking met Ch. P. J. van der S., blz. 6.

e. Dagrapport no. 5558 van de Staatspolitie Rotterdam, 20 November 1944.

f. Dagboek van Mevrouw Th. G. H. van R.—M., blz. 45.

² *De Vrije Pers*, 14 November 1944.

³ Pamflet *Zeer dringende waarschuwing*...

⁴ „De ondergrondse organisaties waarschuwen allen, van oud tot jong, dat ieder, die zich opzettelijk of onopzettelijk aan dergelijk verraad schuldig maakt, zijn of haar eigen doodvonnis tekent”. Pamflet: *Scherpe waarschuwing*...

⁵ *De Vrije Pers*, 14 November 1944.

geringe schaal, mannen opgepakt.¹ Op 13 November werd een proclamatie uitgevaardigd waarin *Generalmajor* Kistner bekend maakte, dat „de actie inzake het oproepen van arbeidskrachten in Rotterdam” geëindigd was, doch tevens dat controle zou worden uitgeoefend.² De geruchten dat nog mensen werden opgepakt, en de onzekerheid over de strekking van de proclamatie hadden ten gevolge, dat vele mannen, vooral in de gevaarlijke leeftijd, zich niet op straat waagden. In zijn proclamatie van 13 November riep *Generalmajor* Kistner mensen op, om in het belang van de voedselvoorziening de opengevallen plaatsen in de bedrijven in te nemen en stelde hij voor mannelijk personeel van „onontbeerlijke” bedrijven de mogelijkheid open om vrijstelling te verkrijgen. Hij deed hierbij een beroep op de „goede wil” van de bevolking om de door de razzia ontstane hiaten aan te vullen, opdat de „vroegere gang van zaken” zou kunnen worden gehandhaafd. Maar wie durfde vertrouwen te schenken aan zijn woorden? De voedselvoorziening, die door de wegvoering van zoveel mannen reeds een zware klap had gekregen, dreigde geheel spaak te lopen. De gemeentelijke autoriteiten zagen dit gevaar duidelijk in. Zij drongen er bij Völkers en Kistner op aan, zowel de actie als de controle te doen ophouden.³

Deze pogingen hadden als gevolg, dat op 14 November een nieuwe bekendmaking van Kistner werd gepubliceerd, waarin werd medegedeeld dat de actie was „afgesloten” en controle niet meer zou plaats vinden.⁴ Het gevoel van onveiligheid bleef echter bestaan. Hiervoor was ook wel reden. Nog op 17 November werd in de stad door de *Wehrmacht* controle uitgeoefend. Dat was dus in strijd met de proclamatie van Kistner. Een week later werd de bevolking weer opgeschrikt door geruchten dat razzia's plaats vonden. Een dagboekschrijfster tekent aan, dat men opnieuw van alle kanten werd gewaarschuwd. „Het is zenuwslopend”, schreef zij.⁵ In een maandrapport van de politiepresident te Rotterdam gedateerd 16 December 1944, wordt vermeld, dat de paniekstemming wel „lichtelijk” was geluwd, maar dat geruchten nog snel onrust veroorzaakten.⁶

Ook door andere oorzaken heerste er een gespannen sfeer in de stad. In de eerste plaats was er de onzekerheid over de plaats, waar de mannen heen waren gevoerd. Slechts langzaam druppelden berichten binnen. In November kreeg men nog bijna uitsluitend berichten uit de mond van teruggekeerde vluchtelingen of door middel van briefjes, die tijdens het transport waren verzonden. Er kwamen briefjes uit Utrecht

¹ a. Dagboek aantekeningen van S.

b. *Rapport over de razzia 10/11 November 1944, meer speciaal ten aanzien van de Luchtbeschermingsdienst en de toestand op het Stadhuis*, door G. van Nus, blz. 7.

² Proclamatie van *Generalmajor* Kistner *Aan de bevolking van Rotterdam*, Rotterdam, 13 November 1944.

³ a. Dagboek aantekeningen van S.

b. Zie ook: Graaf, F. A. de. *Op leven en dood; kroniek van oorlog en bezetting 1940—1945*, Rotterdam, 1946, blz. 263.

⁴ *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 14 November 1944.

⁵ a. Dagboek van mej. F. K.

b. Zie ook: Dagboek van G. M.

⁶ Maandrapport van de Politiepresident Rotterdam, G. no. 2/1944. Rotterdam, 16 December 1944.

Amersfoort, Zwolle en andere plaatsen langs de route naar Duitsland. Maar waar man of zoon terecht was gekomen, wist men in November in verreweg de meeste gezinnen nog niet.

Verder deed in de maand na de razzia de honger zich in vele gezinnen reeds voelen. De rantsoenen werden verminderd tot 1 kg. aardappelen en 1000 gr. brood per week maar de aangewezen bonnen konden niet of slechts met veel moeite worden gehonoreerd. De prijzen op de zwarte markt liepen zo hoog op dat verreweg het grootste deel van de bevolking de belangrijkste levensmiddelen moest ontberen.¹ De nood leidde tot ongeregelheden. Levensmiddelenwinkels en bakkerswagens werden geplunderd, waarbij volgens politieberichten vooral vrouwen en kinderen betrokken waren. Op 24 November waren 24 gevallen van plundering van bakkerswagens bekend. Op 28 November werd een kolenopslagplaats door een groep van ongeveer 400 personen overvallen.²

Inmiddels heerste er in gezinnen van arbeiders en kleine zelfstandigen geldgebrek. Doordat de razzia op Vrijdag en Zaterdag was uitgevoerd, waren er vele vrouwen die voor de volgende week geen huishoudgeld gekregen hadden. Hoewel in het vorderingsbevel was aangekondigd, dat voor de achtergebleven gezinnen gezorgd zou worden, bleek al spoedig dat de Duitsers hiervoor geen maatregelen getroffen hadden. Zoals wij straks zullen zien, werden, voordat een officiële regeling ten aanzien van alle weggevoerden was getroffen, door een groep Rotterdamse particulieren gelden beschikbaar gesteld om de materiële nood in de eerste twee weken te lenigen. De voorbereiding daartoe nam enige tijd in beslag. Op 18 November verscheen van deze zijde de eerste mededeling in de kranten, dat op Maandag 20 Nov. publicaties zouden verschijnen betreffende een nooduitkering aan achtergebleven gezinnen van weggevoerde werkkrachten.³ Naar aanleiding van dit bericht kwamen reeds in de loop van die Maandag verscheidene vrouwen op het Raadhuis. De ambtenaren die hen te woord stonden, konden nog geen definitieve mededelingen verstrekken. Deze zouden immers pas in de kranten van Maandagavond worden gepubliceerd. De vrouwen maakten echter meteen van de gelegenheid gebruik om inlichtingen omtrent hun mannen te vragen. Dat de vrouwen op het Raadhuis inlichtingen vroegen, kan geen verwondering wekken. Reeds op 14 November had Kistner in de kranten laten bekendmaken, dat men zich „voor informaties, klachten etc. inzake personen, wier diensten gevorderd zijn door de Duitse Weermacht op Vrijdag en Zaterdag”, kon wenden tot Kamer 107 van het Raadhuis.⁴ Doordat men daar noch omtrent de financiële regeling, noch omtrent de bestemming van de mannen iets naders kon mededelen,

¹ Maandrapport van de Politiepresident Rotterdam, G. no. 2/1944. Rotterdam, 16 December 1944. Volgens dit rapport waren de prijzen op de zwarte markt te Rotterdam: aardappelen tot f 110,— per hl, brood f 5,25 per 800 gram, suiker f 30,— per kg en tarwe f 6,— per kg.

² a. Dagboek aantekeningen van S.

b. Rapporten van de Staatspolitie Rotterdam d.d. 24 November 1944 (no. 5600, 5604, 5607), 25 November 1944 (no. 5617) en 29 November 1944 (no. 563/1944).

³ *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 18 November 1944.

⁴ *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 14 November 1944.

ontstond er onder de vrouwen een opgewonden stemming. Een hoofdambtenaar die zich temidden van deze menigte begaf (er waren ongeveer 2000 vrouwen en kinderen), vertelde ons hierover:

„De vrouwen, die zich 's morgens bij het opstaan al hadden opgewonden en gedacht hadden, ieder voor zich: „Ik zal mijn geval wel eens uiteenzetten”, kwamen met hun verhalen niet verder, wat tot grote teleurstelling aanleiding gaf. De teleurgestelden gingen weg en vertelden van de wijze, waarop zij „behandeld” werden. De anderen drongen op en wilden hun zaak toch nog zelf gaan bepleiten. Er kwam geleidelijk een opstopping en steeds meer vrouwen kwamen aangewandeld. Wanneer deze op de duur zagen, dat ze niet meer geholpen werden, begonnen zij hardop te klagen. Waar zij vandaan kwamen mag de hemel weten, maar uit het puin — of puin was het niet meer, het was een open vlakte, de Rotterdammers spreken nog altijd van „het puin” — kwamen ze van alle kanten, met clubjes van zes of zeven, en soms wel twaalf; vrouwen kwamen van alle kanten en van heinde en verre om zich te beklagen (wat niets geven zou) en inlichtingen vragen, die het stadhuis niet kon verstrekken. . .

Men begrijpt, hoe onbevredigend voor deze vrouwen was, dat zij eigenlijk in de lucht sloegen, want de Duitsers waren niet op het stadhuis en de Hollandse ambtenaren, die geen NSB-ers waren — gewoonlijk was het zo, dat de NSB-ers alleen maar als dwarskijkers dienst deden — waren vol begrip, doch zelf ook niet ingelicht.

De gangen en de binnenplaats van het stadhuis liepen vol; de stoepen en de ingang aan de zijde van het Doelwater werden met mensen bezet. Ik zag van boven van de tweede verdieping (de zijde van het postkantoor) de mensenoptochten, die zich langzamerhand over de binnenplaats verspreidden. Ik ging naar beneden, waar ik steeds meer vrouwen op de binnenplaats zag samenkomen, druk pratende en allen dringende naar de trappen. De trap bij de zij-ingang van het stadhuis aan de zijde van het Doelwater was geblokkeerd. Men verspreidde zich dus meer en meer naar de binnenplaats van het stadhuis en sommigen liepen achter het stadhuis rond om van daar op de binnenplaats te komen. Op beide stoepen heb ik de vrouwen, die nog betrekkelijk kalm stonden, uiteengezet wat het geval was, dat op het gemeentehuis zelf nog niets bekend kon zijn van de weggevoerde mannen, omdat wij afhankelijk waren van de inlichtingen van de Duitsers, die de mannen nog aan het verplaatsen waren en dat wij zelf nog niet konden weten, waar kampen zouden worden opgericht. Dit begrepen de vrouwen wel, als men ze rustiger en apart kon voorlichten, doch de vrouwen die achteraan stonden en niets konden horen, waren hiermee uiteraard niet tevreden en begonnen te roepen wat zij binnen hadden willen vragen. Elkander aanvurende begonnen zij te roepen: „Waar zijn onze mannen?” „Wij willen onze mannen terug!” Langzamerhand zag men een deinende massa van vrouwen, maar vooral ook veel kinderen. Het is trouwens een gewoonte van vrouwen om, wanneer zij iets willen bereiken, waar gevoel bij te pas komt, hun kinderen mee te nemen. — Waar een kind begon te gillen of te jammeren, werden de gemoederen luidruchtiger. Een enkele vrouw viel flauw en hier en daar werd gewezen op vrouwen, die kennelijk in positie waren en die eigenlijk enigszins naar voren werden geschoven om de noodzaak van het terugroepen van de mannen te demonstrenen. Er waren grote en zware vrouwen, maar ook vrouwen op wier gelaat men de ellende lezen kon. Zielige gevallen, nu reeds van ondervoeding, kinderen slecht in de kleren en nu reeds vrijwel zonder schoeisel. Deze magere verkleumde kinderen maakten nog de meeste indruk, omdat zij in hun zieligheid minder luidruchtig waren dan de anderen.

Langzamerhand begon het tot de vrouwen door te dringen, het bericht ging van mond tot mond, dat hier de goede Nederlandse ambtenaren niets van wisten, dat een particulier comité voor ondersteuning zou zorgen en dat de ambtenaren al het mogelijke deden om zo spoedig mogelijk inlichtingen te verkrijgen. Er kwam enig begrip voor de moeilijkheden waarvoor de ambtenaren van het stadhuis zelf stonden. Dat kan ik ook verklaren. Het werd enigszins ontwapenend voor de vrouwen zelf, dat zij, die zich nu eens lekker tegen de Duitsers hadden willen verzetten, noch Duitsers, noch NSB-ers zagen, waar ze zich flink tegen te weer hadden willen stellen. Ik geloof, dat Duitsers, of NSB-ers in uniform, als die daar nu geweest waren, gewoon onder de voet zouden zijn gelopen door de vrouwen.

Ik denk, dat de hele gebeurtenis slechts een uur heeft geduurd. Men deinsde terug. Het zieligste was dan nog, dat de vrouwen, die het werkelijk moeilijk hadden, achterbleven en individueel kwamen vragen of er nu niets aan te doen was. Die schreeuwden niet, maar

fluisterden als het ware: „Al zouden wij ook alles kwijt raken, als we onze mannen maar terugkrijgen”.

Het was in zekere zin gemakkelijker om in de ruimte tegenover 20 of 30 vrouwen op een stoep om je heen in het algemeen te zeggen: „Het kan niet”, „we weten niets”, „wij zullen zien wat wij kunnen doen”, dan het tegen deze zielige figuren te zeggen, die in de grootste bescheidenheid hun nood kwamen klagen. Maar ook hieraan moest een eind komen, want inderdaad wij wisten niets”.¹

Op Maandagavond 20 November werden in de pers en op aanplakbiljetten de eerste maatregelen inzake een nooduitkering bekend gemaakt. De mededeling luidde:

„De regeling inzake de uitkeringen aan de gezinnen, waarvan de kostwinners door de actie van de Duitse Weermacht van 10 en 11 November 1944 zijn getroffen, kon door de Overheid nog niet definitief worden vastgesteld. Verwacht mag worden, dat dit binnenkort wel het geval zal zijn. Doordrongen van het feit, dat vele gezinnen van hen, die geen werkgever hadden, thans geen geld hebben om in de noodzakelijkste levensbehoeften te voorzien, hebben enige Rotterdamse burgers, om de materiele nood te lenigen, gelden aan de Scheepvaart-Vereniging Zuid te Rotterdam ter beschikking gesteld om — in afwachting van de tot standkoming van de definitieve regeling — zo nodig tweemaal een bedrag uit te keren aan die gezinnen, die zonder geldmiddelen zijn.

Dit is uitsluitend bedoeld als een tijdelijke hulpverlening in noodzakelijke gevallen.

Voor deze nooduitkering komen uitsluitend in aanmerking de gezinnen van gehuwden en erkende kostwinners, die geen werkgever hadden (dus niet in loondienst waren) en directe hulp behoeven. Er wordt hierbij van uitgegaan, dat alle werkgevers als tijdelijke maatregel het loon of wachtgeld van hun door bovengenoemde maatregelen getroffen werknemers doorbetalen totdat de definitieve regeling in werking treedt.

Aan deze regeling zal zoveel mogelijk t e r u g w e r k e n d e kracht worden verleend”.²

Verder werden de adressen genoemd, waar men zich voor de nooduitkering kon melden.

Van 22 November tot 2 December werden aan omstreeks 4500 personen twee uitkeringen van f 25,— per gezin verstrekt. In totaal werd f 258.250,— uitbetaald. De in het aanplakbiljet genoemde „Rotterdamse burgers” waren de Rotterdamse Bankvereniging, R. Mees & Zoonen, de Kamer van Koophandel te Rotterdam en de Heineken's Bierbrouwerij. Aanvankelijk meende men, dat voor de nooduitkeringen gedurende de eerste weken een bedrag zou nodig zijn van f 600.000. Teneinde de lasten te verdelen werd een consortium samengesteld; de beide banken stelden ieder f 200.000, de andere participanten ieder f 100.000 ter beschikking. Na de bevrijding werd het uitgekeerde geld, f 258.350, aan de beide banken die het geld uitbetaald hadden, door de Nederlandse Staat terugbetaald.³

Inmiddels werden besprekingen gevoerd om tot een definitieve regeling van de zijde van het Gewestelijk Arbeidsbureau te komen. Op Donderdag 23 November werd in de pers bekend gemaakt dat „binnen afzienbare tijd” overgegaan zou worden

¹ Verslag van de bespreking met H., blz. 15—18.

² Mededelingen inzake nood-uitkering, Rotterdam, 20 November 1944.

³ a. Kort overzicht van de door de bureaux van R. Mees & Zoonen, de Rotterdamse Bankvereniging N.V. en de Scheepvaart Vereniging Zuid, verrichte uitbetaling van nooduitkeringen . . . Rotterdam, 8 December 1944.

b. Brieven van de Rotterdamse Bank, Rotterdam 2 en 7 Februari 1949, met bijlagen.

c. Brief van het Gewestelijk Arbeidsbureau aan de Scheepvaart Vereniging Zuid, Rotterdam, 4 April 1946.

d. Brief van de Scheepvaart Vereniging Zuid aan R. Mees & Zonen, Rotterdam, 17 April 1946.

tot uitbetaling van een uitkering aan de gezinnen van weggevoerde arbeidskrachten die kostwinner waren, en wel met terugwerkende kracht ingaande op het tijdstip van de wegvoering. Zij die voor een uitkering in aanmerking wensten te komen, konden zich van 27 tot 30 November melden in de Rivièrehal van de Diergaarde *Blijdorp*.¹ Op 1 December (de dag dat het broodrantsoen van 1400 gram tot 1000 gram werd verlaagd) kon men in de kranten lezen, dat op Maandag 4 December tot uitbetaling van de uitkeringen zou worden overgegaan.²

De definitieve regeling van de uitkeringen, zoals deze nader was omschreven in een tweetal circulaires van 27 November 1944 van het Departement van Sociale Zaken, hield in, dat gedurende de eerste vier weken „na het begin van de dienstverplichting” een overbruggingsgeld zou worden verstrekt gelijk aan het laatst verdiende loon. Daarna zou 90% van het gederfde inkomen mogen worden uitgekeerd tot een maximum van f 95,— per week. Van deze uitkering werd f 21,— als voorschot op eventuele loonovermakingen verstrekt terwijl de rest als sociale toelage werd gegeven. Voor de zelfstandigen werd de mogelijkheid geopend om in de vaste lasten een tegemoetkoming te ontvangen.³

Talrijk waren de moeilijkheden, die het personeel van het Gewestelijk Arbeidsbureau bij de organisatie en bij het uitbetalen had te overwinnen. Wij zullen ze iets uitvoeriger behandelen, omdat ze een sprekend voorbeeld vormen van de ontredde-ning waarin het maatschappelijk leven in die dagen verkeerde.

Doordat een zeer grote toeloop van vrouwen of andere achtergebleven gezinsleden kon worden verwacht, was het te voorzien dat het aantal beschikbare geschoolde ambtenaren, die deze mensen te woord zouden staan, veel te laag zou zijn. De oplossing voor het personeelsvraagstuk werd gevonden door het inschakelen van ambtenaren, werkzaam bij andere afdelingen, door het aannemen van personeel in tijdelijke dienst en door de medewerking van de directie der PTT, die een aantal ambtenaren beschikbaar stelde voor de registratie der aanvragen. De directie van het Capitol-Theater zorgde voor een paar geschoolde portiers.

De registratie vond plaats op één punt, n.l. in de Rivièrehal. Teneinde de bevolking in den vervolge zoveel mogelijk tegemoet te komen — er was gebrek aan vervoermiddelen en schoeisel en er heerste honger en koude — werden in diverse stadsdelen zes lokaliteiten (meest scholen) als uitbetalingskantoor ingericht. Er werd echter een centraal kaartstelsel samengesteld, teneinde zoveel mogelijk te voorkomen dat personen bij meer dan één betaalkantoor zouden worden ingeschreven.

¹ *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 26 November 1944.

² *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 1 December 1944.

³ a. Besluit van de Secretarissen-Generaal van de Departementen van Sociale Zaken en van Financiën betreffende de financiële tegemoetkomingen aan hen, die arbeid in Nederland of in het buitenland hebben aanvaard, Amsterdam/Deventer, 27 November 1944.
b. Toelichting op het besluit van 27 November 1944, van de Secretarissen-Generaal van de Departementen van Sociale Zaken en van Financiën (Circulaire van het Departement van Sociale Zaken, afd. A.B. Amsterdam, 27 November 1944).

Reeds tijdens de aangifte kwam de eerste tegenslag. Een bominslag op enkele meters afstand van de glazen Rivierahal en de hierop volgende paniek waren oorzaak, dat de kaartsystemen in de war raakten. Verder waren, ondanks een duidelijke publicatie door middel van de pers en aanplakbiljetten, tijdens de vier aanmeldingsdagen „slechts” 14.000 personen verschenen. De overigen — het bleken er 13.000 te zijn — meldden zich later bij het Hoofdkantoor van het GAB in de 1ste Middellandstraat. Een andere factor die een vlotte registratie belemmerde, was het feit, dat men met ongeroutineerd en niet-deskundig personeel moest werken. Dit kwam vooral tot uiting wanneer het bedrag moest worden vastgesteld, waarover de uitkering moest worden berekend. Vóór de registratie was aan de ambtenaren instructie gegeven, dat zij ter staving van het op te geven, laatst verdiende loon een bewijs in de vorm van een loonzakje of werkgeversverklaring moesten vragen. Bij een zeer belangrijk percentage der aanmeldingen kon hieraan echter geen gevolg gegeven worden, daar de verlangde bewijzen niet in het bezit der vrouwen waren, niet voldoende gegevens bevatten of niet van recente datum waren. Allerlei motieven ter verontschuldiging werden aangevoerd. b.v.:

„Mijn man kreeg nooit een loonzakje”.

„Mijn man heeft zijn laatste loonzakje meegenomen en daarvóór kreeg ik het ook nooit”.

„Ik kreeg altijd f 35,— per week, maar mijn man verdiende wel f 50,—”.

„Denkt U soms, dat ik precies weet, wat mijn man verdient”.

„Ik kan niet voor een werkgeversverklaring zorgen, want de baas van mijn man is ook gevorderd en de boekhouder is ondergedoken”.

Strikt genomen, hadden de ambtenaren de vrouwen — en dat waren er dan duizenden geweest — moeten terugsturen, vooropgesteld dat deze zich dit goedschiks hadden laten welgevalen. De geladen stemming was reeds tijdens de gebeurtenissen op het Raadhuis aan het daglicht getreden. Daarnaevens echter werden deze verklaringen afgelegd aan ambtenaren die zich terdege bewust waren van de desorganisatie die de razzia had veroorzaakt. Bovendien waren die ambtenaren door het vele leed dat zij voor zich zagen, sterk getroffen. Urenlang moesten de vrouwen wachten voor zij aan de beurt waren om ingeschreven te worden. Moesten zij nu zonder meer teruggestuurd worden? De ambtenaren deden dit niet; zij drongen er wel op aan, dat er een bewijs van de werkgever zou komen, maar noteerden inmiddels het opgegeven bedrag.

Maar er waren nog meer moeilijkheden tijdens de registratie en de vaststelling van de uit te keren bedragen. Op zeer vele kaarten waren ronde bedragen genoteerd, dus bijv. f 40,— of f 45,—. Dit waren kennelijk opgaven die betrekking hadden op het *bruto*-loon. De voorschriften luiden echter, dat het *netto*-loon, dus het bruto-loon na aftrek van loonbelasting en sociale lasten, als basis aangenomen moest worden. Doordat lang niet alle vrouwen loonbriefjes of dergelijke bewijzen hadden, werd de uitkering over deze bruto-lonen berekend. Dat gaf weer moeilijkheden met vrouwen, die wél een loonzakje hadden en wier man hetzelfde verdiende. In die gevallen immers werd de uitkering berekend over het netto-loon.

Dan waren er verder honderden personen, die een loonzakje hadden met bedragen variërende van f 55,— tot meer dan f 100,— per week. Later bleek, dat de betrokkenen werkzaam waren geweest bij weermachtsfirma's, maar sedert de spoorwegstaking in September 1944 niet meer hadden gewerkt en een klein wachtgeld of overheidssteun genoten. Een instructie aan de chefs der uitbetalingskantoren om deze fout te herstellen volgde. De uitkering werd gebaseerd op wachtgeld of steunbedrag en de teveel betaalde bedragen werden op de nieuw vastgestelde uitkering ingehouden. Een ambtenaar schreef, „dat een en ander wel wat stof deed opwaaien en de opmerkingen tegenover de ambtenaren nu niet bepaald vleidend waren.”

De bovengenoemde moeilijkheden kwamen hoofdzakelijk voort uit de geïmproviseerde wijze waarop moest worden gewerkt. De razzia was grondig en systematisch uitgevoerd, doch zonder dat enige registratie van de zijde der Duitsers had plaats gevonden. Elke aanmelding dat iemand gevorderd was, moest dan ook wel zonder nader bewijs worden geaccepteerd, mits redelijkerwijs kon worden aangenomen, dat geen kwade trouw in het spel was. Het feit dat de ambtenaren noodzakelijkerwijs alleen aangewezen waren op een mondelinge verklaring, zonder enig nader schriftelijk bewijs dat de kostwinner was weggevoerd, zou later weer moeilijkheden van andere aard blijken op te leveren.

Door niet na te speuren omstandigheden bleken tal van vrouwen naar een uitbetalingskantoor verwezen te zijn waar geen kaart van haar aanwezig was. Het begon dan meestal zo, dat de betrokkene naar een ander uitbetalingskantoor werd verwezen en als de kaart ook daar niet was, weer naar een volgend. „Het beroemde kastje-muur-spel was dan ook al spoedig in volle gang”. Daar de vrouw natuurlijk toch een uitkering moest hebben, omdat de nood hoog gestegen was, werden de ambtenaren gedwongen, een „noodkaart” aan te leggen. En hiermede was, zoals een ambtenaar schreef, tegelijk de grondslag voor fraude gelegd.

Het kwam n.l. voor, dat mensen zich bij verschillende kantoren lieten inschrijven en een dubbele uitkering of soms meer ontvingen.

„Denkt U zich de toestand. . . nog eens in”, zo schreef een ambtenaar. „Was U ook week in, week uit, blijven weigeren als de mensen met tranen in de ogen verklaarden, dat ze zoveel weken huurschuld en schuld bij diverse leveranciers hadden? Toch bleek, dat vele mensen. . . met het voorschot van het ene kantoor in de zak naar een ander kantoor trokken en daar op een „noodkaart” en ook weer zonder kostwinnersverklaring het volle bedrag ontvingen”.

Verder deed zich het feit voor, dat sommige werkgevers elke gewenste verklaring aan de vrouwen afgaven, als zij hoorden waar het om ging. En weigerde de werkgever dit, dan was er soms bij de boekhouder — voor wat tarwe of iets dergelijks — nog wel wat te bereiken. Bovendien waren er in die tijd ambtenaren de mening toegedaan, „dat de manier, waarop een ieder moest trachten de inkomsten voor zijn dagelijkse behoeften te dekken, niet zo nauw genomen behoefde te worden”.

Dat door dit alles de chaos groter dreigde te worden, laat zich denken. De kantoren, die reeds vanaf de eerste uitbetalingsdag hadden getobd om de stroom van mensen te verwerken, kregen nauwelijks tijd de geschetste toestand te veranderen. Ook de

Andie Rotterdammer Bevölkerung

Die Aktion der Erfassung von Arbeitskräften in Rotterdam ist abgeschlossen. Nachprüfung muss weiterhin durchgeführt werden.

Den 17 bis 40-jährigen Männern in lebenswichtigen Betrieben, die nicht zum Arbeitseinsatz gebracht worden sind, wird die Möglichkeit gegeben, sich beim Beauftragten des Reichskommissars für die Stadt Rotterdam zwecks Freistellung zu melden, um persönliche Schwierigkeiten zu vermeiden.

**Meldestellen für Freistellung sind
Für Ernährung:**

van Vollenhovenstraat 9,

**Für alle sonstigen lebenswichtigen
Betriebe:**

Schulgebäude Linker Rottekade 95,

Schulgebäude Noordpolderlaan 40

Es kommt jetzt darauf an, in allen Betrieben, auch durch Einstellung von Ersatzkräften, den normalen Verkehr aufrecht zu erhalten und ganz besonders die Ernährung der Bevölkerung sicherzustellen. Bei gutem Willen lassen sich die durch die Aktion gerissenen Lücken ausfüllen und wird der bisherige Betrieb aufrecht erhalten werden können.

Meldet Euch im Interesse der Rotterdammer Bevölkerung zur Arbeit als Ersatz für die ausgeschiedenen Arbeitskräfte bei den Behörden und Betrieben.

Der Kampfkommandant Rotterdam,
KISTNER.
Generalmajor.

ROTTERDAM, 13. November 1944.

Aan de Bevolking van Rotterdam

De actie inzake het oproepen van arbeidskrachten in Rotterdam is beëindigd. Contrôle zal verder worden uitgeoefend.

Aan de 17 tot 40-jarige mannelijke personen, in onontbeerlijke bedrijven werkzaam, die nog niet bij den plaats gehad hebbenden arbeidinzet zijn ingeschakeld, wordt de mogelijkheid geboden, zich bij den Beauftragten des Reichskommissars für die Stadt Rotterdam ter verkrijging van een vrijstelling aan te melden om persoonlijke moeilijkheden te vermijden.

**Aanmeldingsbureaux ter verkrijging
van vrijstelling zijn gevestigd:**

**Voor de Voedselvoorziening:
van Vollenhovenstraat 9.**

**Voor alle andere onontbeerlijke
bedrijven:**

Schoolgeb. Linker Rottekade 95,

Schoolgeb. Noordpolderlaan 40.

Het is noodzakelijk in alle bedrijven, ook door het aanstellen van vervangingskrachten, den normalen gang van zaken in stand te houden en in het bijzonder de voedselvoorziening der bevolking te garandeeren. Met eenigen goeden wil is het mogelijk, de door deze actie ontstane hiaten aan te vullen en zal de vroegere gang van zaken kunnen worden gehandhaafd.

Meldt U in het belang van de Rotterdamse bevolking als plaatsvervanger voor de uitgevallen arbeidskrachten aan bij de Overheid en de bedrijven.

Der Kampfkommandant Rotterdam,
KISTNER
Generalmajor.

ROTTERDAM, 13 November 1944.

Gemeentelijke Dienst van Sociale Zaken kon hier niet de behulpzame hand bieden. Deze dienst was het, die normaliter de kostwinners-verklaringen aan de begunstigen van de kostwinners afgaf. Maar thans kon men de stroom van aanvragen niet opvangen. Aan een serieus onderzoek naar de gezinsomstandigheden, bijv. door huisbezoek, was niet te denken. Door de nood gedrongen ging men er dan ook toe over, zonder behoorlijk onderzoek de verklaringen af te geven.

De moeilijkheden, waarmee het GAB in Rotterdam te kampen had, zijn echter nog niet alle beschreven. Vele werkgevers stelden er prijs op, zelf aan de gezinnen van de gevorderde personeelsleden te blijven uitbetalen. Op voorstel van de Scheepvaart Vereniging Zuid werd toen met het GAB overeengekomen, dat de bedragen der uitkeringen in overleg met het GAB zouden worden vastgesteld, dat de SVZ de administratie hiervan zou voeren en dat de gelden via deze instelling collectief door het GAB aan de werkgevers zouden worden uitbetaald. Circa 200 werkgevers maakten van deze gelegenheid gebruik. Daarmee was echter de mogelijkheid gegeven, dat verschillende „begunstigen” zich zowel bij de werkgever, als bij het GAB meldden. In zo'n geval vertelde men dus bij het GAB niet, dat men reeds uitkering ontving. Dit kon natuurlijk alleen plaats vinden, doordat onder de moeilijke omstandigheden, waaronder men werkte, geen regelmatige controle door centrale instanties kon geschieden.

Vond er op de uitbetalingskantoren toch wel eens een controle bij de mensen plaats, dan „was het bijna altijd dezelfde verontschuldiging, die de ambtenaren te horen kregen, n.l.: „Ja, ik dacht, als ik hier mijn geld blijf halen, doe ik er alleen de Duitsers maar kwaad mee”. Een ambtenaar slaakte de verzuchting: „Wat waren de Rotterdammers toch onnozel in die dagen”.

Door misverstand en onvoldoende personeelsbezetting, zowel bij de SVZ als bij het GAB, heeft de geschetste regeling slechts gedeeltelijk aan de verwachtingen voldaan.

Tenslotte restte nog het vaststellen van de uitkeringen voor de zelfstandigen en kleine zakenlieden. De afwezigheid van de man veroorzaakte in vele kleine bedrijven onoverkomenlijke moeilijkheden. Vele kleinere zaken werden voorlopig door de echtgenote met behulp van personeel voortgezet, maar het aantal dat het zaken doen tenslotte moest opgeven, groeide gestaag. Verder was het voor de vrouwen van deze weggevoerde personen soms zeer moeilijk om met cijfers van de bedrijfsresultaten te voorschijn te komen. Soms was n.l. de boekhouder gevorderd of had de weggevoerde man slechts een gebrekkige administratie gevoerd.

Hier stond het GAB voor de wel zeer moeilijke vraag, hoe de uitkeringsnorm berekend moest worden. „Wist U”, zo schreef een ambtenaar, „dat de boeken van een waterstokerij een winst van f 18.000,— per jaar aanwezen, terwijl het inkomstenbelastingbiljet van het jaar daarvóór een winstbedrag van f 1645,— aangaf?” De moeilijkheden in deze sector konden echter voor het GAB gemakkelijker worden opgelost door de medewerking van de Rotterdamse Kamer van Koophandel. Deze verrichtte geheel geruisloos het onderzoek naar de omstandigheden, waarin de be-

drijven of bedrijfjes van gevorderde zakenmensen verkeerden en bracht hierover een gedocumenteerd verslag uit, aan de hand waarvan een uitkeringsbedrag kon worden vastgesteld.

Bij de moeilijkheden die het GAB te overwinnen had, kwamen nog de dagelijkse besommingen. Wij zullen hiervan enkele opsommen, om ons opnieuw enkele beelden voor ogen te halen uit de hongerwinter.

In de eerste plaats waren er geen vervoermiddelen. Aanvankelijk gebruikte men een oude auto op generatorgas om de veruittenliggende bijkantoren regelmatig van geld te voorzien. Later vonden de geldtransporten regelmatig met een handkar plaats. Er was een permanent tekort aan zilverbons en kleine coupures bankpapier. Wekenlang leverde de Nederlandse Bank aan het GAB zeven à acht ton in bankbiljetten van f 100,—. Slechts met veel geduld en eindeloos overleg kon het publiek dat zelden wisselgeld bezat en het zo goed als nimmer wilde afstaan, worden geholpen.

Verder bleek ook de capaciteit van de uitbetalingskantoren te gering. Het publiek moest lang wachten. Telefoon ontbrak. Verwarming was er niet. De honger kwam. Vele ambtenaren begonnen hun werk zonder ontbijt en de vrouwen legden de afstand naar het uitbetalingskantoor af met een lege maag. „Ik zag mijn mannetjes” — zo schreef een ambtenaar — „bij elk bezoek magerder, grauwer en meer apathisch worden”. Het publiek was moeilijk om mee te praten en te overleggen. Dagelijks maakte men mee dat mensen van honger en koude ineenzakten. Soms werd een collecte van stukjes brood gehouden om één van de stakkers er weer even bovenop te helpen. Het aantal zieken onder de ambtenaren nam toe. De honger maakte de kantoren leeg. Soms waren niet minder dan 90 man ziek of aan het provianderen in het Oosten van het land. Veel werd verzuimd doordat de Duitse politie en de *Wehrmacht* de wegen onveilig maakten. Het werd moeilijk zich aan geregelde werktijden te houden.

Onder die omstandigheden was het voor het GAB ondoenlijk om de controlemaatregelen regelmatig uit te voeren. In de practijk kwam het hierop neer, dat slechts enkele geschoolde personeelsleden deze controle-arbeid verrichtten. Langzamerhand slaagden zij er in, ondanks de stroom van aanvragen die verwerkt moest worden, en ondanks het ongeschoolde personeel waarmee men moest samenwerken, na enige maanden aan de dreigende chaos een einde te maken. Toch bleek het aantal gevallen, waarin de kostwinner in het geheel niet was gevorderd of reeds lang van zijn vordering was teruggekeerd, zeer groot te worden. Een ambtenaar schreef hiervan:

„Toen het zelfs zover kwam, dat de zgn. gevorderden met hun vrouw het geld kwamen halen en alleen voor het uitbetalingskantoor maar even buiten bleven wachten, liep het echter de spuigaten uit. Toen de ambtenaren van de uitbetalingskantoren bovendien met de bevrijdingsfeesten vele van hun vaste klantjes met manlief gearmd tegenkwamen en zij toch zonder meer hun uitkering bleven halen, werd het al te kras.

Op één der kantoren werd de mensen aangezegd, dat zij bij de volgende uitkering de levensmiddelenkaarten van de gevorderden moesten inleveren. Aan dit voornemen kon wel niet worden voldaan, daar hier geen instructie voor gegeven was, doch het resultaat was toch, dat ruim 35 % de eerste week al verstek liet gaan, terwijl dit percentage in de weken daarop tot bijna 50 % opliep”.

Met de beschrijving van de steunverlening aan de achtergebleven gezinnen hebben wij, voor een goed begrip van zaken, de loop van de gebeurtenissen tot het einde van de oorlog moeten volgen. Thans willen wij nog eens terugkeren naar de dagen die volgden op de razzia.

Zowel van particuliere als van gemeentelijke zijde werden er direct na de razzia pogingen in het werk gesteld om opgepakte mannen terug te krijgen. Achtergebleven gezinsleden liepen naar huisartsen en specialisten en naar de Gemeentelijke Geneeskundige- en Gezondheidsdienst om attesten te halen. Reeds spoedig, op de 20e November, maakte Kistner in de pers bekend; „Aanvragen om vrijstelling wegens ziekte bieden slechts kans op slagen, wanneer de arbeidsplichtige tengevolge van zijn ziekte niet bestand is tegen het kampleven en dit blijkt uit een attest van een Rijks- of Gemeentelijke Geneeskundige instantie”.¹ Vanaf deze tijd werden door de GGD bewijzen afgegeven, waarin op grond van een attest van een arts of specialist verklaard werd, dat de betrokkene „*arbeitseinsatzunfähig und lagerunfähig*” was. „Met begrijpelijke toewijding en grote souplesse” werd het een en ander verzorgd, zo lezen wij in een na de oorlog gemaakt verslag omtrent de werkzaamheden van de GGD in de oorlog.² Meer dan 5000 van deze verklaringen werden verstrekt. Het aantal personen, dat op grond van deze verklaringen terugkeerde, is niet bekend.

Niet alleen tot de doktoren wendden zich de achtergebleven vrouwen, maar ook tot het Rode Kruis en tot de werkgevers. De Afdeling Rotterdam van het Rode Kruis vroeg via de politie-telex aan de Rode-Kruisafdeling Utrecht, volledige gegevens te willen verschaffen over Rotterdammers die in Utrechtse ziekenhuizen of militaire hospitalen waren opgenomen.³ De werkgevers richtten zich op hun beurt tot de Kamer van Koophandel met het verzoek om bemiddeling bij terugvoering van hun personeel. Indien men de twee dikke dossiers van de Kamer van Koophandel doorbladert, valt het op dat vrijwel alle werkgevers de onmisbaarheid van hun personeel als argument naar voren brachten. Een na de oorlog door ons bij 125 grote en kleinere bedrijven ingestelde enquête leverde echter een ander beeld op. Eén van onze vragen luidde: „In hoeverre had het feit, dat leden van Uw personeel op 10 en 11 November 1944 werden weggevoerd, directe invloed op de verdere werkzaamheden van Uw bedrijf?” 110 bedrijven antwoordden, dat de razzia generlei invloed op het bedrijf had uitgeoefend. Welke argumenten men echter voor terugvoering aanvoerde, uit nadere besprekingen tussen de Kamer van Koophandel en verschillende autoriteiten was gebleken, dat de Kamer alleen iets zou kunnen doen, indien de werkgevers opgave verstrekten van de verblijfplaats en zo mogelijk van het registratienummer van het betreffende „absoluut onvervangbaar” personeelslid. Hiernaar moest dus door de

¹ *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 20 November 1944.

² a. *Verslag van de Geneeskundige- en Gezondheidsdienst gedurende den tweeden wereldoorlog*, Rotterdam, Januari 1946, blz. 12, 13.

b. Model van een *Erklärung*, afgegeven door het *Städtische Medizinal- und Gesundheitsamt*,

³ Telexbericht no. 5522, Politie Rotterdam, 15 November 1944.

werkgever zelf een nader onderzoek ingesteld worden. Ook deze actie had weinig resultaat.¹

Inmiddels was men ook van gemeentelijke zijde bezig. De vrijstellingslijsten, die na het onderhoud van Völckers met de hoofden van gemeentediensten op 10 November door deze diensten waren opgemaakt, hadden weinig resultaat opgeleverd. In verscheidene gevallen waren ze niet op tijd op de verzamelplaatsen aangekomen, en waren de mannen reeds vertrokken. De pogingen werden echter op andere wijze voortgezet. Vertegenwoordigers van verschillende gemeentediensten gingen met autobussen van de Rotterdamse Electriche Tram of op eigen gelegenheid (zoals politie en brandweer) de transporten achterna. Hier en daar slaagde men er in, gemeenteambtenaren te bevrijden. Maar het waren in den regel slechts weinigen. Meer succes hadden de politie en de brandweer. De Staatsbrandweerpolie (thans Gemeentelijke Brandweer Rotterdam) was er reeds op 18 November in geslaagd, van de 378 weggevoerde mannen 332 terug te halen.² De politie mocht het gelukken in Haarlem, Amersfoort, Kampen, Zwolle en Wezep en ook in Duitsland mannen uit de transporten en de kampen te bevrijden. Er was bepaald, dat politiepersoneel boven de 35 jaar vrijgesteld was. Bovendien keek men uit naar mogelijkheden om jongere agenten aan verdere wegvoering te onttrekken. In Kampen werd met medewerking van de plaatselijke illegaliteit de leeftijd op de persoonsbewijzen van 25 jonge agenten veranderd. Elders werden agenten onder de 35 jaar in de vrijgelaten groepen van oudere agenten meegesmokkeld.

De reizen, die door verschillende gemeentediensten georganiseerd werden, hadden nog een ander doel. Reeds op de eerste tochten, die door de politie ondernomen werden, waren de auto's volgeladen met brieven en pakketten voor de weggevoerden. In de kampen verzamelde men namen en adressen van de mannen, om aan de gezinnen hun verblijfplaats te kunnen melden. Ook brieven nam men weer naar Rotterdam terug. In het hoofdbureau van politie werden duizenden brieven gesorteerd en doorgezonden. Vaak waren het alleen adressen, geschreven op vodjes papier en sigarettendoosjes. Politie mannen namen soms straatsgewijs stapels mee en gaven ze aan de geadresseerden af. Naarmate meer verblijfplaatsen van Rotterdammers in Nederland en Duitsland bekend werden, groeide het aantal brieven en pakketten, die men naar de kampen wilde verzenden. Aan het politiebureau en ten huize van een der politie mannen in Rotterdam-Zuid werden deze afgegeven. Ook werden door enkele Rotterdamse firma's genees- en verbandmiddelen en verschillende gebruiksvoorwerpen zoals kammen, klompschoenen, stukjes spiegel, schrijfbehoeften en scheergerei beschikbaar gesteld.³

¹ Circulaire van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Zuid-Holland, no. S. 9537, Rotterdam, 21 November 1944.

² Vragenlijst, ingevuld door de Gemeentelijke Brandweer te Rotterdam.

³ a. Verslag van de bespreking met M.

b. Verslag van de bespreking met V.

c. Verslag van de bespreking met W.

d. Verslag van de bespreking met Wi.

Ondertussen organiseerde ook de Gemeentelijke Dienst voor Sociale Zaken een soortgelijke hulpverlening. In de pers maakte hij verschillende malen bekend, dat aan zijn kantoren gelegenheid bestond tot het afgeven van brieven en pakketten ter verzending aan de weggevoerde arbeidskrachten. Op 5 December vertrok de eerste auto met kledingsstukken, pakjes en brieven naar de omgeving van Arnhem.¹ Zo ging men met bussen van de RET o.a. naar Bentheim en Lingen. In Maart maakte men nog een reis naar Bentheim, Lingen, Oldenburg en Bremen.²

Reeds enkele dagen na de razzia trachtte men ook van kerkelijke zijde met de weggevoerde mannen in contact te komen. Op Zondag 12 November had een kapelaan een onderhoud met *Generalmajor* Kistner betreffende zielszorg aan weggevoerden. De laatste deelde hem mede, dat vertegenwoordigers van de betrokken kerken gezamenlijk een schriftelijk verzoek voor geestelijke arbeid onder de weggevoerden bij hem hadden in te dienen. Daarop volgde overleg tussen vertegenwoordigers van de Rooms-Katholieke Kerk, de Nederlands Hervormde Kerk, de Gereformeerde Kerken en de Christelijk Gereformeerde Kerk. In een schrijven van 20 November 1944 richtten deze samenwerkende kerken zich tot de Duitser met het verzoek: „*ihnen die Genehmigung erteilen zu wollen:*

1) *dass ämtliche Dienststellen, an die die Geistlichen, mit der obenerwähnte Seelsorge zu beauftragen, sich wenden, jegliche Hilfe gewähren zwecks Erreichung ihrer Ziele und dass die Geistlichen auf ihre Dienstreisen und während jedes Aufenthaltes in den Lagern jegliche Unterstützung auffinden:*

2) *die Unterstützung bezieht sich auf die Betreuung der Kranken, die Abwicklung Ihrer Korrespondenz, die Abhaltung von Gottesdiensten u.s.w.”*³.

Kistner verwees hen echter naar Christiansen. Het landelijk Interkerkelijk Overleg moest worden ingeschakeld. Men werd van de ene Duitse instantie naar de andere verwezen, met het gevolg dat vrijwel niets werd bereikt. Enkele predikanten en een geestelijke besloten ondanks de tegenwerking van Duitse zijde naar de kampen in Nederland te vertrekken. Zij hadden slechts een identiteitspapier van de Burgemeester van Rotterdam en een vrijgeleide voor hun fiets bij zich. Deze geestelijke en de predikanten werkten enige tijd in het Oostelijk deel van Nederland. Behalve door de geestelijke arbeid die zij verrichtten, maakten zij zich ook verdienstelijk door op hun spreekuur aanwijzingen voor een eventuele ontvluchting te geven. Dit was vooral mogelijk doordat regelmatig bussen met goederen uit Rotterdam kwamen, waarin vluchtelingen konden worden meegenomen. De plaatselijke bevolking verleende hulp, doordat meisjes vluchtelingen langs allerlei achterweggetjes wegsmokkelden. De predikanten en de geestelijke hielden zich ook bezig met de verdeling van de goe-

¹ *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 22, 23 November, 6, 13 December 1944, 8, 22 Januari 1945.

² Zes rapporten van dienstreizen, ondernomen door personeel van de Gemeentelijke Dienst voor Sociale Zaken.

³ Brief van ds J. H. F. Engel, ds N. Buffinga, ds J. Heerma en B. J. M. Dorbeck pr., aan *Generalmajor* Kistner. Rotterdam, 20 November 1944.

deren, die per auto uit Rotterdam werden aangevoerd of door de plaatselijke bevolking werden geschonken. Soms trokken zij er op uit met fietsen, zwaarbeladen met kledingstukken, schoenen en medicijnen. Met brieven en geld van weggevoerden gingen zij af en toe naar Rotterdam, om daar een inzamelingsactie op touw te zetten. Als vertegenwoordigers van een in Rotterdam opgezette organisatie, de Inlichtingendienst Weggevoerde Arbeidskrachten, deden zij in Veenendaal inkopen bij verschillende firma's en bij de Distex. Verder gaven zij raad aan vrouwen, die naar de Rijnstreek kwamen, om te zien of zij iets voor haar mannen konden bereiken.¹

Behalve de Rotterdamse politie, de Gemeentelijke Dienst voor Sociale Zaken en andere gemeentelijke instellingen en de kerken hadden kort na de vordering verschillende achtergebleven ingezetenen van Rotterdam, mannen zowel als vrouwen, op eigen initiatief daadwerkelijke hulp verleend aan de weggevoerden door het organiseren van tochten met auto's, vrachtwagens of andere vervoermiddelen naar de verblijfplaatsen der mannen. Voor hen was soms niet het overbrengen van pakjes en brieven de hoofdzaak, maar het zoveel mogelijk terughalen van de mannen naar Rotterdam. Een van deze groepjes was bekend onder de naam I.W.A. (Bureau tot het verstrekken van Inlichtingen Weggevoerde Arbeidskrachten). Het was als volgt ontstaan: Iemand, die uit het kamp in Wezep was ontvlucht, zocht in Rotterdam contact met een industrieel, die illegaal werkzaam was. Men beraamde plannen om weggevoerde mannen uit de kampen te helpen ontvluchten en hen naar Rotterdam terug te voeren. Deze pogingen hadden succes. Herhaaldelijk ging men per auto naar Amersfoort, soms zelfs twee of drie keer per week en naar andere plaatsen. Reeds spoedig had men een geregeld contact met het personeel van het St. Elisabeth's Gasthuis. Hier vonden vele vluchtelingen uit de Cavalleriekazerne, het kamp *Waterloo* en vooral uit de Mariastichting tijdelijk een veilig heenkomen tot een geschikte transportgelegenheid naar huis gevonden was. Het waren o.a. de mensen van het I.W.A., die voor deze transportgelegenheid zorgden. Inmiddels breidde het werk van het I.W.A. zich ook uit tot het verstrekken van inlichtingen omtrent de verblijfplaatsen van weggevoerden. Tegen Kerstmis zetten zij een actie op touw om de weggevoerden in de kampen pakketten te sturen. Zij bezochten hiervoor verschillende winkeliers en fabrikanten, die hetzij geheel belangeloos, of tegen een kleine vergoeding, alle mogelijke artikelen voor dit doel beschikbaar stelden. Daags voor Kerstmis vertrok een auto, volgeladen met pakketten, uit Rotterdam.

Tezelfdertijd was één der predikanten, die in het Oosten van het land werkzaam was, naar Rotterdam teruggekeerd om te wijzen op de grote nood waarin de mannen

¹ a. Dossier inzake kerkelijke hulp aan weggevoerden, in het bezit van D.

b. Verslag van de bespreking met D.

c. *Drijffrachten en slavenarbeid in Nederland*, door B.

d. Verslag van de bespreking met B., blz. 9—28.

e. Verslag van de bespreking met van K.

f. *Verslag van de werkzaamheden in de kampen der tewerkgestelde arbeiders in het voorjaar van 1945*, door R. P. C. V.

verkeerden. Op initiatief van enkele predikanten en een geestelijke werd daarop een poging aangewend om contact tot stand te brengen tussen de verschillende groepen, met name de kerken en het I.W.A. Het kwam dus tot een coördinatie van alle werkzaamheden op het gebied van de geestelijke en materiële verzorging van de weggevoerde mannen. Op 3 Januari 1945 werden de verschillende werkgroepen samengevoegd onder de initialen van de oude, particulier werkende groep, het I.W.A. (Inzamelingsbureau Weggevoerde Arbeidskrachten). Het I.W.A. organiseerde reizen naar de kampen in Nederland en Noordwest Duitsland om pakketten en post te bezorgen. Naast deze zendingen, die bestemd waren voor particulieren, hield het zich ook bezig met de collectieve verzending van verband- en geneesmiddelen, schoenen, textiel, huishoudelijke artikelen als zeep, scheermesjes, tandpasta, borstels en dergelijke. Voor al deze artikelen werd niet vergeefs een beroep gedaan op de medewerking van Rotterdamse firma's. In de periode van 4 Januari tot en met 27 Maart 1945 werden door het I.W.A. 19 tochten uit Rotterdam ondernomen, waarvan zes keer naar Duitsland.¹ Ook werkte het samen met een drietal Rotterdamse tewerkgestelden in Duitsland, die toestemming hadden gekregen om naar Rotterdam te gaan en daar pakketten voor de weggevoerden in Dalum en Lingen in te zamelen.²

Wij hebben in het bovenstaande gezien, hoe van verschillende zijden in Rotterdam gepoogd werd met de mannen in contact te komen en hen eventueel naar Rotterdam terug te voeren. Eenmaal in de stad terug werden de ontvluchten door de illegaliteit voorzien van stempels of vervalste papieren. Behalve deze vluchtelingen moesten ook degenen, die tijdens de razzia waren ondergedoken, geholpen worden. Hierdoor ontstond een uitbreiding van de illegale activiteit. Op de verzetsgroepen werd een zware last gelegd. Hoewel enkelen tijdens de razzia als illegale werkers waren herkend en gegrepen, was de bestaande illegaliteit als geheel niet getroffen. Slechts weinige actieve medewerkers van illegale groepen waren weggevoerd, en de meesten van hen keerden na enkele dagen weer naar Rotterdam terug. Wel moesten sommige voorzorgsmaatregelen worden genomen. Enkele groepen ondergingen een interne reorganisatie of schakelden voor een deel van hun werk meisjes in. Het werk ging echter door. De illegale pers bleef zonder onderbreking verschijnen.

Direct na de razzia wist de illegaliteit officiële vrijstellingspapieren en door de Duitsers afgestempelde persoonsbewijzen in handen te krijgen. Op grote schaal werden stempels en papieren vervalst. Koeriersters zamelden persoonsbewijzen van

¹ a. Archief van het Inzamelingsbureau Weggevoerde Arbeidskrachten. Deze organisatie staat onder verschillende namen bekend. Zij werd ook aangeduid als Inlichtingendienst Weggevoerde Arbeidskrachten of Inlichtingen Weggevoerde Arbeidskrachten.

b. Verslag van de bespreking met H. C.

c. Verslag van de bespreking met B.

d. Verslag van de bespreking met W. H. A. M. van der D.

² a. Verslag van de bespreking met J. de G., blz. 18—40.

b. *Bericht über die Sammelaktion für holländische Schanzarbeiter, eingesetzt in den Kreisen Lingen/Ems, Dalum bei Meppen/Ems und Bentheim. Rotterdam, 12 Januari 1945 (met bijlagen).*

c. Archief van het Inzamelingsbureau Weggevoerde Arbeidskrachten.

ondergedokenen in en brachten ze na afstempeling weer terug.¹ Zelfs in de commando-bunker van Kistner ontving de Duitser, die de eerste berichten over de razzia aan de illegaliteit had doorgegeven, via illegale kanalen persoonsbewijzen en stempelde deze af.² Niet alleen de georganiseerde illegaliteit hield zich met dit alles bezig, ook anderen werden in het werk betrokken. *Ausweise*, die de politie van een Duitse instantie kreeg voor politie-ambtenaren boven de 35 jaar, werden nagemaakt. Hetzelfde geschiedde met stempels. Iemand schreef ons, dat hij van de politie een vals bewijs kreeg, nadat hij aangifte had gedaan van het verlies van zijn persoonsbewijs.³ Vrijstellingsbewijzen, die aan het personeel van de Centrale Keuken waren verstrekt, werden op grote schaal vervalst. Er waren 2500 vrijstellingen aangevraagd; 600 werden er toegestaan. De drukkerij maakte echter 4000 formulieren. Nadat de eerste honderd door de burgemeester Müller en de *Beauftragte* Völckers waren ondertekend, ging men spoedig zelf over tot het ondertekenen van de papieren.⁴ Ambtenaren die op het Raadhuis werkzaam waren, verschaften bewijzen van onmisbaarheid en stempels.⁵

Tenslotte moge hier vermeld worden het illegale werk van het Bureau Gezinshulp Buitenland, dat in December 1942 was opgericht als onderdeel van de Secretarie, Afdeling Sociale Zaken en Volksgezondheid. Onmiddellijk na de razzia richtten NSB-ers een ander bureau op aan het Raadhuis, waartoe een ieder die meende dat een familielid ten onrechte was weggevoerd, zich kon wenden en een verzoek tot terugvoering kon indienen. In werkelijkheid werd hieraan niets gedaan. Wel werden ten behoeve van personen die op 10 en 11 November bedlegerig waren geweest, verklaringen afgeven met de woorden: „*Bitte unter keinen Umständen anzufordern. Diese Person ist krank und arbeitsunfähig*”. Dit werd op 16 November verboden, maar toen door het Bureau Gezinshulp Buitenland op illegale wijze voortgezet. Honderden van deze bewijzen werden nagemaakt. Met behulp van vele huisartsen, die nog maanden later hun attesten antedateerden tussen 10 en 16 November, werd aan een aantal mensen een betrekkelijke veiligheid verschaft. Verder werden door de contacten, die het Bureau Gezinshulp Buitenland met de Afdeling Persoonsbewijzen had, nieuwe persoonsbewijzen verstrekt aan vluchtelingen, of werden de gegevens op de persoonsbewijzen veranderd.⁶

¹ a. *Een korte schets van het ondergrondse werk van Nomedos, te Rotterdam-Zuid...*, blz. 6.

b. Verslag van de bespreking met W. de B., blz. 2—4.

c. Verslag van de bespreking met W. van der G., blz. 2, 3.

d. Brief van J. van Z., 27 Juni 1948.

² a. Verslag van de bespreking met B. K. R., blz. 7.

b. Verslag van de bespreking met A. J. M. N., blz. 14, 15.

³ a. Verslag van de bespreking met D. M. V., blz. 3.

b. Brief van C. J. v. d. T., Augustus 1948.

⁴ Verslag van de bespreking met H. B. J. S., blz. 9.

⁵ a. Verslag van de bespreking met A. H., blz. 5.

b. Verslag van de bespreking met E. A., blz. 1.

⁶ *Enige werkzaamheden van het Bureau Gezinshulp Buitenland, die gedurende de bezettingsjaren niet in de gewone verslagen konden worden opgenomen*, Rotterdam, Juli 1945.

In het hoofdstuk waarin wij het transport der Rotterdammers naar Duitsland behandelden, zinspeelden wij er reeds op, dat, als men eenmaal op zijn verblijfplaats was aangekomen en de mogelijkheden had verkend, menigeen zou trachten naar Nederland terug te keren. In het bovenstaande zagen wij aan de hand van het vele werk dat de illegaliteit moest verrichten, dat velen inderdaad de kans aangrepen om de werkkampen te ontvluchten. Een door ons ingestelde enquête bevestigde dit.

Een klein aantal weggevoerden kon terugkeren door bemiddeling van de Nederlandse werkgever. Het betreft hier bijna uitsluitend personen in overheidsdienst. Een even klein aantal mannen kreeg toestemming om naar Nederland terug te keren via Duitse instanties of doordat men hen na een bombardement op hun verblijfplaats niet meer kon gebruiken. Anderen konden vertrekken bij de nadering van de Geallieerden. Hier en daar poogden de Duitsers bij de nadering van de Geallieerde legers de buitenlandse arbeiders te evacueren. Tijdens zo'n evacuatietransport werden de mannen dan wel eens door hun begeleiders in de steek gelaten of kregen zij toestemming te gaan waar zij wilden. Omstreeks 12 April 1945 werden grote aantallen buitenlandse arbeiders, onder wie zich ook Rotterdammers bevonden, uit Noordwest-Duitsland bij Nieuweschans over de Nederlandse grens gezet en vrijgelaten.

Werd men in de bovenstaande gevallen vrijgelaten langs ambtelijke weg of in de chaos van de ineenstorting, een groter aantal mannen kon wegens afkeuring naar huis vertrekken. Vaak waren degenen die hiervoor in aanmerking kwamen, inderdaad ernstig ziek, vaak was er simulatie in het spel. Het kwam voor dat grote groepen mannen uit één plaats konden vertrekken door medewerking van de Duitse artsen.

Veel groter was het aantal van hen die de plaats van hun tewerkstelling ontvluchtten. Wij zagen reeds, dat sommigen gebruik maakten van de verwarring tengevolge van een bombardement om uit de trein waarmee zij naar Duitsland vervoerd waren, te ontsnappen en de weg naar huis te zoeken. Anderen gingen een paar dagen, nadat zij op de plaats van hun tewerkstelling waren aangekomen, er van door. In de maanden December, Januari en Februari greep een groter aantal mannen de gelegenheid aan om te ontkomen. De grote stroom van vluchtelingen ging echter pas op weg toen de Geallieerde legers Duitsland binnendrongen.

Niet allen zagen kans, na hun vlucht regelrecht naar Rotterdam terug te keren. Sommigen doken bij goedwillende Duitsers onder en wachtten zo de komst van de Geallieerden af. Anderen werden onderweg weer gegrepen. Zij werden weer tewerkgesteld, soms in een strafkamp. Velen wisten echter de Nederlandse grens te passeren, vaak met hulp van in de grensstreek woonachtige Duitse boeren en vooral van Nederlandse grensgangers. Deze verschaften reispapieren, gaven inlichtingen over mogelijkheden om de grens clandestien te passeren en hielpen de mannen aan onderduikadressen en reisgelegenheid in Nederland. In Nederland werden de mannen op allerlei manieren geholpen. Organisaties, die onder het teken van het Rode Kruis werkten, politie en illegaliteit verschaften onderdak, verleenden medische hulp, en zorgden voor papieren en voor verder vervoer. In dit verband moet de naam worden genoemd van de grenskommies G. L. Rutgers uit Enschede, die zeer veel voor de weggevoerden

heeft gedaan en zijn illegale activiteit op 31 Maart 1945, een dag voor de bevrijding van Enschede, met de dood moest bekopen.

Zo was bij de komst van de Geallieerden meer dan de helft van de naar Duitsland weggevoerde Rotterdammers weer in Nederland aangekomen of was de plaats van tewerkstelling ontvlucht. De overigen werden door de Geallieerde legers bevrijd. In de laatste weken van de oorlog was het echter zeer moeilijk het Westen van Nederland te bereiken. Velen moesten dan ook in de Oostelijke provincies de bevrijding van het Westen afwachten.

Als zij eindelijk komt, begint ook voor hen de terugkeer. Nog drie maanden daarna komen vaders of zonen, die bijna reeds opgegeven zijn, thuis om de open gebleven plaatsen bij de hunnen weer in te nemen. En langzamerhand herleven havens, werven en bedrijven. Het leven van alle dag herstelt zich. Rotterdam en de Rotterdammers richten zich op van de slagen om in hun midden de sporen van oorlogsgeweld en oorlogsellende uit te wissen.

SLOTWOORD

„Het ongeluk kan alleen maar diegenen verrassen, die bij voorbaat reeds te zwak zijn om het te kunnen en te willen bestrijden. Wie zich aldus verrassen laat, is bij voorbaat verblind door de ergste van alle verblindingen: die der wankelmoedigheid en lafheid van geest en van hart”.

Met deze woorden van de bekende Franse schrijver George Bernanos begon A. den Doolaard op 20 November 1944 zijn toespraak voor Radio-Oranje. Hij sprak over de razzia te Rotterdam, „waar duizenden zich moedeloos hadden aangemeld voor de Duitse slavernij en dwangarbeid, nog voor de Duitsers met hun drijfjachten begonnen waren”. Hij vervolgde met er op te wijzen, dat er ouders waren geweest die hun kinderen gedwongen hadden zich aan te geven bij de Duitsers. Met alle kracht bestreed hij het gedrag van diegenen die onderduikers dreigden te verraden. En hij eindigde met de woorden: „Luisteraars, wij hebben over deze droeve afdwalingen moeten spreken, opdat men elders gewaarschuwd zij, opdat men aldus bij voorbaat zijn houding kan bepalen en zijn moed kan samenrapen”.

Dit was niet de eerste keer, dat Radio-Oranje reageerde op de Rotterdamse razzia. Zij had naar aanleiding van binnengekomen telegrammen uit het bezette gebied andere steden gewaarschuwd tegen onverhoedse vorderingen.¹ Op de 19de November, eveneens bij monde van Den Doolaard, werd voor het eerst uitvoerig commentaar geleverd op de gebeurtenissen in Rotterdam. Bij deze gelegenheid kondigde hij aan, „zonder verontwaardigde kreten wegens de Duitse rechtsverkrachting, maar doodnuchter en koel” het probleem der razzia's te behandelen. Hij wees er op, dat in een enkele stad ² gebrek aan inzicht, gebrek aan solidariteit en dus gebrek aan verzet aan de dag was getreden. „Op die ene plaats haalden de Duitsers een rijke, al te rijke oogst binnen bij hun drijfjachten, of liever, nog vóór de drijfjachten begonnen waren, en dit door ontzenuwing en ontredde der toekomstige slachtoffers, waarvan er velen de vijand maar liefst voor waren en hals overkop vrijwillig in de fuik zwommen”. Radio-Oranje wilde de mensen die dit gedaan hadden, „niet dadelijk te hard vallen”, maar zij moest het verschijnsel signaleren, opdat men zich elders kon „wapenen tegen een dergelijke massa-vlaag van nutteloze moedeloosheid”. Zowel in de uitzending van de 19de als van de 20ste werd er op gewezen, dat Radio-Oranje zich bewust was te spreken in de geest der werkelijke verzetslieden. Zo werd in de uitzending van de 20ste gezegd: „We kunnen echter de verontwaardiging begrijpen, een verontwaardiging die eigenlijk allereerst gekwetste liefde is en bittere teleurstelling, der werkelijke verzetslieden”.

De twee redevoeringen van Den Doolaard werden gehouden naar aanleiding van een telegram dat de Rotterdamse illegaliteit naar de Nederlandse regering in Engeland

¹ a. Middag-uitzending van Radio-Oranje van 14 November 1944.

b. Avond-uitzending van Radio-Oranje van 17 November 1944.

² De naam van Rotterdam noemde hij toen nog niet, maar in zijn rede van de 20ste deelde hij mede, dat hij Rotterdam bedoeld had.

had gezonden. Hierin werd Radio-Oranje onomwonden gevraagd, „niet te spreken over goede kwaliteiten van ons volk”. Het telegram vervolgde: „Meer dan de helft van de weggevoerden in Rotterdam heeft zich op een simpele oproep van de Duitsers vrijwillig gemeld zonder een enkele poging zich te onttrekken. Vele jongens worden door ouders of bureu gedwongen, zich tegen hun zin te melden. De ondergedokenen worden door afgunstige bureu, vooral vrouwen, bedreigd met verraden. Hun man of zoon is weg door eigen schuld, dus moeten volgens hen de anderen ook. Typerend is, wat de Duitsers van deze grote opkomst zeiden: „*Sie zeigen eine erstaunliche Mel-dungsfreudigkeit*”. Vraag Radio-Oranje de mensen er op te wijzen hun mond te houden over weggebleven personen”.¹

Verbittering spreekt uit bovenstaand telegram. De illegaliteit was verontrust door wat zij zag als een slappe, laffe houding van de bevolking. Dat gevoel heerste niet alleen in de kringen van de Rotterdamse illegaliteit, maar ook elders in het land. Zo werd in Amsterdam op 20 November door *Vrij Nederland* een pamflet verspreid, getiteld „De maat is vol” In hartstochtelijke bewoordingen werd daarin een beroep gedaan op alle Amsterdamse mannen en vrouwen, zich niet gelijk de Rotterdammers te laten intimideren. Bij voorbaat werd elk argument om zich te melden ontzenuwd, ingeval ook in Amsterdam een dergelijke razzia zou worden gehouden. De Rotterdammers als voorbeeld nemend, legde men de Amsterdammers de volgende vragen voor: „Gingen ze om hun huid te redden? Maar wie redt zijn kop door hem in de muil van het ondie te steken? Om hun achterblijvend gezin te sparen? Maar dat wordt alleen gered door een spoedig einde van de oorlog, d.i. door de Geallieerde overwinning, die zij zelf hielpen vertragen! Angst voor de dood? Maar sinds zij in Duitse handen waren, grijsde de dood hen van uur tot uur aan”.

En nogmaals van haar verontrusting blijkt gevende schreef *Vrij Nederland* van 14 December 1944: „Zelfs een rat vliegt zijn jager nog naar de keel, als hij in het nauw gedreven wordt. Zwakke dieren binden de strijd aan tegen overmachtig sterke vijanden, wanneer hun jongen belaagd worden. Vijftigduizend Nederlandse mannen laten zich als schapen wegvoeren en evenzoveel vrouwen zien toe hoe hun mannen en zoons weerloos naar Hitlers slachtbank worden geleid”.

Uit het bovenstaande blijkt, dat het gedrag der Rotterdammers tijdens de razzia scherp bestreden werd door de illegaliteit. Wij hebben dit aan de bronnen willen demonstreren om het oordeel van de illegaliteit te kunnen plaatsen naast onze eigen beschouwingen over de oorzaken die tot de massale wegvoering hebben geleid. Een andere reden waarom wij zo uitvoerig Radio-Oranje en de illegaliteit aan het woord hebben gelaten, is, dat wij tijdens ons onderzoek hier en daar merkten, dat deze veroordelende opvattingen ook tegenwoordig nog leven. Daarom menen wij, niet te

¹ Telegrammen, overgenomen uit de map 4c. Ex Telegrammen RVV-parties. 1 u Bezet gebied. SIS (London) (GB) Sept. 1944 t/m Mei 1945.

In het telegram luidde het Duitse citaat: „Wir zeigen eine erstaunliche Meldungsfreundlichkeit”. Waarschijnlijk is deze passage verminkt overgekomen.

mogen eindigen zonder die opvattingen getoetst te hebben aan de analyse die wij in de voorgaande hoofdstukken hebben gegeven.

Wij moeten hiervoor teruggaan naar het eerste hoofdstuk, dat handelde over de geschiedenis van Rotterdam tijdens de oorlogsjaren voorafgaande aan de razzia. Daar bleek ons, hoe Rotterdam reeds na enkele dagen oorlog ondervond hoe militair verzet meedogenloos op de bevolking werd gewroken. In één slag leerde men, met een vijand te doen te hebben die voor de gruwelijkste consequenties van zijn daden nimmer zou terugdeinzen, als het hem er om ging, zijn doelstellingen te verwezenlijken. Niet alleen het verlies van de duizend doden hield de herinnering aan 's vijands onbarmhartigheid voortdurend wakker. De stad was geschonden, het hart was er uit. Het beeld der kale vlakten sprak de duidelijke en beklemmend-dreigende taal van de Duitse overweldiger. En in Augustus 1942 werd men opnieuw met een schok aan diens ware aard herinnerd. Een onbelangrijke en primitieve poging tot spoorweg-sabotage werd door de Duitsers opgeblazen tot een aanslag op een spoortrein van de Duitse weermacht. De Duitsers lieten de kans niet voorbijgaan om hun greep op de bevolking van de voor hen zo belangrijke oorlogshaven te verstevigen. Zei Rauter in zijn *Bekendmaking* van 8 Augustus 1942 niet openlijk tot de Rotterdammers, dat het arresteren van de daders „in het eigenbelang van de gehele bevolking” was, teneinde het „teruggrijpen” op de gijzelaars te vermijden? Het fusilleren van gijzelaars, onder wie drie Rotterdammers, ging als een schok door geheel Nederland, maar vervulde in het bijzonder de bevolking van Rotterdam met angst. In haar stad immers hadden de Duitsers voor het eerst tijdens de bezetting openlijk gedemonstreerd, dat zij er niet voor zouden terugdeinzen onder huichelachtige voorwendsels het leven te eisen van onschuldige mensen.

Deze twee gebeurtenissen waren van grote invloed op het gedrag der Rotterdammers. Zij reageerden niet heftig, doch waren in het algemeen onrustig en terneer-geslagen, — gemoedsgesteldheden, nog versterkt door herhaaldelijk luchtalarm, luchtaanvallen en slapeloze nachten. Onder dergelijke omstandigheden trad de bevolking niet in de voetsporen van hen, die elders in Februari 1941 en April—Mei 1943 een voorbeeldige strijd tegen de Duitsers voerden. Lagen in Februari 1941 de gevolgen van het grote bombardement nog te vers in het geheugen, in 1943 demonstreerden de Duitsers zo nadrukkelijk hun macht, dat Rotterdam ook toen niet in beweging kwam. Is het verwonderlijk, dat zich daar het gerucht verspreidde, dat fabrieken waar gestaakt zou worden, met artillerievuur zouden worden beschoten?

Wij willen niet in herhaling treden en nogmaals de invloeden nagaan van het wisselend verloop der oorlogsgebeurtenissen, van de schietpartijen tijdens de dagen na Dolle Dinsdag, van de brandstichtingen en de havenvernielingen. In sommige opzichten hebben ook andere steden hieronder te lijden gehad. In niet één stad van Nederland was men echter zo spoedig na het uitbreken van de oorlog zo zwaar getroffen. Desondanks kunnen wij elders vrijwel dezelfde reacties van de bevolking constateren als in Rotterdam. Amsterdam herinnerde zich eind April 1943 maar al te goed de bloedige onderdrukking van de staking in Februari 1941 en de dreigende

waarschuwing van Seyss-Inquart, dat bij herhaling van de staking nog hardere maatregelen genomen zouden worden. Er werd in Amsterdam in 1943 dan ook nauwelijks gestaakt.

In het verdere verloop van de oorlog nam de angst voor represailles tegen eigen leven, maar ook tegen gijzelaars, nog toe. Een voorbeeld, gelijkenis vertonend met de Rotterdamse razzia, heeft betrekking op het vorderen van arbeidskrachten voor de stellingbouw in de oostelijke provincies.¹

Doordat aan de oproepen tot melding in verschillende plaatsen in de Gelderse Achterhoek geen gevolg werd gegeven, gingen de Duitsers over tot het nemen van gijzelaars. Het resultaat was, dat de mannen zich gingen melden teneinde het leven van hun stads- of dorpsgenoten te redden. Er werd dus een zo sterke morele pressie op hen uitgeoefend, dat de weezin om voor de Duitsers te werken, tijdelijk op de achtergrond werd gedrongen.

In feite werden de Rotterdamse mannen voor een soortgelijk gewetensconflict geplaatst. Wij herinneren aan de passages in het *Bevel*, die betrekking hadden op het dreigen met straf. Zij luiden: „De mannen van de genoemde jaargangen, die bij een huiszoeking nog in huis worden aangetroffen, worden gestraft, waarbij hun particulier eigendom zal worden aangesproken”. En verder: „Op hen, die pogen te ontvluchten of weerstand te bieden, zal worden geschoten”. Zoals we zien, werd nergens gezegd dat represailles tegen vrouw en kinderen zouden worden genomen, noch werd er op gezinspeeld, dat huizen eventueel in brand zouden worden gestoken. Desondanks besloten velen zich te melden uit angst voor dergelijke maatregelen. Degene, die de reactie der Rotterdammers zou willen veroordelen, kan niet volstaan met de constatering, dat dergelijke represailles nergens uitdrukkelijk in het *Bevel* waren genoemd. Die reactie tijdens de razzia was immers niet alleen bepaald door het Duitse optreden op dat ogenblik, maar ook door de ervaringen die men naar aanleiding van het vroegere Duitse optreden *in het algemeen* had opgedaan. Vanuit deze algemene gevoelsconstellatie werd in de bijzondere situatie, dus tijdens de razzia, gereageerd. Dit geldt vooral voor hen, die in de afgesloten wijken en straten het knallen der geweschoten in de verte hoorden en daarna in hun eigen straat de soldaten zagen verschijnen. Geïsoleerd van de anderen stond men met blote handen tegenover een gewapende macht. De feitelijke toestand was, dat in de afgezette straten en wijken de Duitsers heer en meester waren met hun licht geschut, mitrailleurs, geweren en handgranaten. Wanneer een wijk of straat werd leeggehaald, werd steeds de militaire macht er op geconcentreerd. De vijand was overmachtig. Van daadwerkelijk en tegelijk vastberaden verzet zou alleen sprake kunnen zijn, als het tot een massale actie zou uitgroeien. Maar dat zou alleen mogelijk geweest zijn, als de afzettingen gewelddadig door de Rotterdamse mannen en vrouwen zouden zijn verbroken. Het is zinloos om ons te verdiepen in een actie die niet heeft plaats gevonden, en waarvoor, zoals wij reeds zagen, alle voorwaarden ontbraken. Nergens zijn, voorzover ons

¹ Zie hoofdstuk II, blz. 52.

bekend, in Rotterdam pogingen van deze aard ondernomen. In de situatie waarin men verkeerde, riskeerde men niet alleen dat de Duitsers het huis met handgranaten zouden bewerken. Hadden de Duitsers verder niet bevolen, dat vrouwen en kinderen in de huizen moesten blijven totdat de actie ten einde was? Maar waren de vrouwen en kinderen daarmee niet tot gijzelaars gemaakt? Zo werd op de mannen druk uitgeoefend, niet om in huis te blijven, maar om de straat op te gaan, teneinde de ernstige gevolgen voor het gezin te vermijden. Dat is dan ook de voornaamste reden dat men besloot zich te melden of zich uit huis te laten halen, temeer daar men vermoedde in de omgeving van Rotterdam te werk gesteld te worden.

Dat men dat laatste veronderstelde, is te begrijpen. Reeds meermalen hadden razzia's plaats gevonden en ook was verreweg het grootste gedeelte van de mannelijke bevolking al eens aangeschreven om één week of twee weken in de omgeving van Rotterdam te werken. Velen hadden zich daaraan onttrokken. Dat men zo ver van huis zou worden gestuurd, terwijl een spoorwegstaking gaande was, werd slechts door enkelen vermoed. Het overrompelend karakter van de aanval op de Rotterdamse bevolking stak dan ook niet zo zeer in het feit dat hij op een volkomen onverwacht ogenblik kwam, maar meer hierin dat een razzia nog niet eerder op een dergelijke wijze was georganiseerd en met zulk een militaire macht was uitgevoerd.

Toen dan ook eenmaal elders bekend werd, hoe de Rotterdammers waren overvallen, op welk een onmenselijke wijze ze waren vervoerd en dat zij naar Duitsland werden getransporteerd, was men in andere steden gealarmeerd en ging men er schuilplaatsen maken. Dat is de oorzaak, waardoor de Duitsers in andere plaatsen minder succes hadden, hoewel ook daar velen plotseling voor „de realiteit der razzia” werden geplaatst. Met de overval op Rotterdam hadden de Duitsers hun tactiek geopenbaard en daarmee tegelijk de wijze waarop men aan hun greep zou kunnen ontkomen. Indien de Rotterdamse illegaliteit geruime tijd van te voren aan de bevolking had kunnen mededelen, wat haar boven het hoofd hing, zou men waarschijnlijk ook in Rotterdam in allerijl schuilplaatsen hebben gemaakt. Onder de druk van de overmacht van wapenmateriaal en Duitse militairen hadden ongetwijfeld velen zich toch gemeld. In Den Haag meldden zich op 21 November 1944 — zo lezen wij in een illegaal manifest — nog ongeveer 10.000 mannen „vrijwillig”, terwijl de huiszoekingen er over het algemeen zeer oppervlakkig werden uitgevoerd.¹ Maar dit aantal was, ook in verhouding tot de bevolkingsgrootte van Den Haag, zeer aanmerkelijk minder dan in Rotterdam. Ook in Haarlem, waar op 6 en 7 December een razzia werd gehouden, werden in vergelijking met Rotterdam zeer weinig mannen gegrepen. In die dagen gingen ook geruchten dat in Amsterdam een grote razzia zou plaats vinden. Overal werden schuilplaatsen in orde gemaakt. Ondanks die voorbereidingen bleef de angst voor de razzia's bestaan, zo zeer zelfs, dat het nummer van *Vrij Nederland* dat wij hiervoor reeds citeerden, schreef: „En terwijl in Haarlem zich het drama afspeelt, constateert men in Amsterdam sidderend maar blij, dat het

¹ Manifest *De razzia's in Den Haag*.

onweer nogmaals de stad voorbij trekt. „De Moffen zullen nu eerst weer de Haarlemse buit moeten afvoeren . . .” En het artikel eindigde met de woorden: „Zijn wij dan werkelijk zo laf geworden?”

In het licht van al het voorgaande lijkt het scherpe oordeel van de illegaliteit niet geheel gerechtvaardigd. Maar kon de illegaliteit anders oordelen, in een tijd waarin de bevolking door het wegvoeren van mannen in de kracht van hun leven met ondergang werd bedreigd? Is het niet de functie van elke illegaliteit om met alle middelen de strijdvaardigheid van een bevolking tegen een onderdrukker aan te wakkeren en de strijdmethoden aan te wijzen? Is het niet haar functie, het ontwijken van de strijd tegen te gaan en daartegenover, door voorbeeld en propaganda een vechtersmoraal tot ontwikkeling te brengen? In het manifest van 20 November 1944, dat *Vrij Nederland* naar aanleiding van de razzia in Rotterdam uitgaf, heet het: „Wie het water ontwijken wil moet zwemmen. Wie in deze totale oorlog de dood ontlopen wil moet vechten! Vechten! Dit is geen leus van illegale heethoofden. Wij wilden wel om alles wat ons lief is, dat dit lot het arme Nederlandse volk, ons geliefd eigen volk, bespaard was gebleven. Maar het is ons *niet* bespaard! Het *is* er! Daarom kennen wij slechts één wet: *Verzet!* . . . Ga niet! zeggen wij. Meld U nooit aan bij deze barbaarse ploerten. Gij hoeft geen held te zijn, maar U moogt geen *schaap* zijn De gezamenlijk eensgezinde Amsterdamse burgerij is sterk! Verstop U! En kunt ge dat niet, weiger toch! Ga nooit vrijwillig mee! Mobiliseert Uw kinderen. Laat ze voor de deur gaan liggen. Vrouwen Gij, die in de nood Uw kinderen gebardeerd hebt, kunt gij ze niet nog eenmaal verdedigen! Hebben wij niet allen eenmaal door het offer van de moeder ons leven ontvangen? Als Amsterdam zich tot deze strijd gereed maakt, kunnen er nog verrassende dingen gebeuren! Voor onszelf en voor onze folteraars!”

In Amsterdam vond de grote razzia niet plaats. In hoeverre de Amsterdamse bevolking het aangehaalde parool zou hebben opgevolgd, weten wij niet. Evenmin wagen wij ons aan uitspraken, dat een dergelijk verzet van de bevolking de Duitse soldaten wel of niet in hun optreden zou hebben verlamd. Wel kunnen wij hier zien, hoe een der belangrijkste groepen van de illegaliteit zich het verzet tegen de razzia's, zoals deze o.a. in Rotterdam werden uitgevoerd, praktisch voorstelde.

De mogelijkheid voor dergelijk verzet was klaarblijkelijk niet aanwezig. De staking van April—Mei 1943 had niet minder dan 200 doden geëist. De bevolking had geleerd, dat grote verzetsacties bloedig zouden worden onderdrukt. Dat de spoorwegstaking zo algemeen kon worden, was niet alleen te verklaren uit het feit, dat het hier een stakingsbevel gold van de Nederlandse regering in Londen, maar ook uit de omstandigheid, dat het afkondigen van de staking gepaard ging met een grootse militaire actie, een ondernemen dus waarnaar men in het bezette Nederland reeds zo vaak hunkerend had uitgezien en dat, zoals men dacht, een spoedig einde van de oorlog betekende. In November 1944 echter, was het bruggehoofd om Arnhem opgeruimd, de Geallieerden hadden zich teruggetrokken, de fronten in Nederland lagen vast en onwrikbaar, de toekomst zag er somber uit, zonder uitzicht. Aan verzetsacties op

grote schaal dacht vrijwel niemand meer. Zij waren ook praktisch uitgesloten. Het enige middel waarmee de bevolking het Duitse militaire en bestuursapparaat zou kunnen ontwrichten, was het lamleggen van het maatschappelijk leven door grote solidariteits-, sympathie- en proteststakingen, eventueel gepaard gaande met sabotage op aanzienlijke schaal. Bij deze strijdtechniek zou elke individuele Nederlander opgenomen zijn in een strijdbare gemeenschap. In November 1944 was het maatschappelijk leven echter door de Duitsers reeds ontwricht. In vele fabrieken werd niet meer gewerkt. Een staking was dus een slag in de lucht. De militaire situatie en de dreigende hongersnood richtten de gedachten van de bevolking eerder op het in stand houden van het eigen gezin. In plaats van een strijdbaar gemeenschapsgevoel kwam onweersstaanbaar de drang naar voren om het leven van het eigen gezin te behouden. Een individualisering- en desintegratieproces voltrok zich, vooral in de grote steden van het Westen des lands.

Tegen deze maatschappelijke en geestelijke achtergrond vonden de razzia's plaats. In situaties echter, waarin een ieder op zich zelf is aangewezen, waarin men de wil om te vechten en de moed om te vallen niet in elkaars ogen leest, ontwijkt men de strijd en zoekt men naar een oplossing, die op het eigen behoud is gericht. Daardoor kwam men nergens in Den Haag, nergens in Haarlem tot een strijdmethode, zoals *Vrij Nederland* zich die voorstelde. Het enige wat men kon doen, en ook deed, was: lering trekken uit de Rotterdamse catastrofe.

In Rotterdam, waar de maatschappelijke en geestelijke factoren, die wij beschreven, vrijwel volledig overheersten, was de verrassing om de wijze waarop de razzia werd uitgevoerd, totaal. De korte tijd, dat velen in hun wijk of straat gevangen zaten, bood nauwelijks gelegenheid om een schuilplaats te maken. Daardoor kon de Duitse actie, met elementaire middelen van geweld en intimidatie uitgevoerd, zich zo succesvol voltrekken.

Isolering en angst voor represailles verhinderden, dat zich een situatie ontwikkelde, waarin zich een actief optredende massa kon ontplooien. De individuele belangen verdwenen niet; de vorming van één algemeen gevoeld belang, gericht op één algemeen doel, vond niet plaats. Daarvoor ontbrak in die nieuwe en onbekende situatie de tijd. Ook waren de materiële voorwaarden voor verzet op grote schaal niet aanwezig. Men werd tot individueel handelen en besluiten gedwongen. Tegenover de intimiderende inzet van het georganiseerde machtsapparaat der Duitsers stonden de geïsoleerde enkelingen machteloos. De reeds heersende, latente angst voor de Duitsers werd geactiveerd en versterkt. En de meeste mannen werden tot dadeloosheid gedoemd. De meeste — niet alle.

Van het aantal mannen en jongens, dat op 10 en 11 November onderdook is geen volstrekt nauwkeurige schatting te maken. Wel lijkt het gewenst, de orde van grootte bij benadering vast te stellen. Uit een berekening, uitgevoerd door het Mathematisch Centrum te Amsterdam, mag afgeleid worden, dat het aantal mannen tussen 17 en 40 jaar dat in 1944 in Rotterdam en Schiedam zijn officieel domicilie had, omstreeks

120.000 bedroeg. Van hen waren echter, toen de razzia uitgevoerd werd, zeer velen niet in de beide gemeenten aanwezig.

In het kader van de arbeidsinzet waren in de voorafgaande bezettingsperiode omstreeks 50.000 personen weggevoerd, velen tussen 17 en 40 jaar oud. De Joden waren gedeporteerd of elders ondergedoken; ondergedoken waren ook de meeste studenten en vele personen tussen de 18 en 35 jaar, die sinds de zomer van 1943 per jaarklasse voor de arbeidsinzet opgeroepen waren. Verzetsactiviteit had anderen genoopt, zich buiten Rotterdam of Schiedam te verplaatsen. Van de NSB-ers in beide gemeenten woonachtig, dienden in November 1944 velen in de Duitse militaire hulpcorpsen; anderen waren met hun gezin tijdens en na „Dolle Dinsdag” naar Duitsland of Oost-Nederland gevlucht. Men kan van al deze groepen het juiste aantal niet opgeven. Wij menen echter te mogen aannemen, dat op 10 en 11 November 1944 een aantal personen van de orde van grootte van 70.000 onder de termen viel van het Duitse *Bevel*. Van elke zeven hunner zouden dan vijf weggevoerd zijn.

De factoren die de houding bepaalden van hen die aan het *Bevel* gevolg gaven, deden ook hun invloed gelden op de vrouwen. Het telegram van 19 November, dat wij in het begin van dit hoofdstuk citeerden, spreekt ook uitdrukkelijk over de houding der vrouwen. De passage luidt: „De ondergedokenen worden door afgunstige bureu, vooral vrouwen, bedreigd met verraden. Hun man of zoon is weg door eigen schuld, dus moeten volgens hen de anderen ook”. In dezelfde geest werd ook nog na de oorlog geschreven, blijkens een bijdrage in *Onderdrukking en Verzet*: „In vele buurten, waar iedereen iedereen kent, loert het verraad. Mijn zoon weg, jouw zoon weg . . . Mijn man gepikt worden en jouw man niet? Jouw man is toch zeker ook nog lang geen veertig? . . .”¹ Inderdaad moesten ook wij constateren, dat zowel tijdens als direct na de razzia dergelijke uitingen van jaloezie werden gehoord. In de illegale pers werd er fel op gereageerd. En die jaloezie droeg een gevaarlijk karakter, zo zeer zelfs dat velen zich uit angst voor verraad hebben gemeld of na de razzia lange tijd ondergedoken bleven.

Na de razzia in Rotterdam hebben — zo schreef *Vrij Nederland* — vele Duitsers zich verbaasd over de „lijdzame houding” van de Nederlandse bevolking. Ten aanzien van de vrouwen vertelden zij, volgens genoemd blad: „Vrouwen, en dat niet weinige, kwamen bij de Duitsers en boden zichzelf voor geslachtelijke omgang aan, als hun mannen en jongens werden vrijgelaten. Vele vrouwen kwamen met kilo’s boter, cacao, flessen cognac enz. om hun mannen en jongens vrij te krijgen”.² Wij kunnen omtrent deze laster, door Duitsers tegen „vele vrouwen” uitgesproken, kort zijn. Bij onze speurtochten door Rotterdam werden ons nimmer dergelijke verhalen verteld. Men zei ons, dat het gesignaleerd wangedrag misschien wel eens was voorgekomen, zoals ook elders vrouwen wel met alle mogelijke middelen getracht hebben hun man

¹ *Onderdrukking en Verzet*, Dl. I, blz. 595.

² *Vrij Nederland*, 5e jrg. no. 7, 14 December 1944.

los te krijgen, doch men wees de berichtgeving van *Vrij Nederland*, dat hier de woorden van Duitse officieren publiceerde, in haar algemeenheid van de hand. Het is gebeurd, dat vrouwen na de razzia naar de Duitse bureaux gingen om nadere inlichtingen over hun mannen in te winnen. Dat zij zich daarbij zouden hebben gedragen zoals de Duitse officieren opmerkten, is nergens gebleken. Een Duitser, die wij o.a. over dit onderwerp hoorden, vertelde:

„*Am ersten Tag war sehr viel Anlauf durch Frauen, die was wissen wollten, die ihren Männern noch Butterbrote bringen wollten, oder Decken bringen wollten, oder Kleidungsstücke bringen wollten. Die konnten wir nicht annehmen, weil wir ja gar nicht wussten, wo die Männer geblieben waren*”. De vrouwen „*waren natürlich niedergeschlagen. Das ist ja ganz verständlich . . . Deswegen habe ich ja auch gesagt, wir wollen die Frauen erst gar nicht ins Haus hereinkommen lassen. Auf der Strasse standen schon 20 bis 30 angereiht, die singen alle dasselbe Klagelied . . . So kamen sie dan 'rein zu uns. Und jede Frau klagte und weinte und man konnte ja nicht helfen. Dann habe ich ein grosses Plakat schreiben lassen: „Nachfragen nach Leuten: Ortskommandantur*”. So haben wir sie dann weiter geschleust”.¹ En een andere Duitser, die wij hieromtrent hoorden, verklaarde, dat na de razzia de *Dienststelle* druk bezocht werd door vrouwen van NSB-ers en andere *deutschfreundliche* lieden.²

Wat de Duitsers volgens *Vrij Nederland* over de „lijdzame houding van ons volk” na de razzia zeiden, wordt overigens door de feiten gelogenstraft. In de voorgaande hoofdstukken hebben wij reeds gezien, dat vrouwen haar mannen achterop gingen en probeerden hen mee terug te krijgen. Tot zelfs in de oostelijke provincies gingen zij de mannen achterna. De bevolking langs de routes gedroeg zich voorbeeldig en trotseerde het ruwe optreden van de Duitsers. Vele honderden mannen konden door haar toedoen aan de greep der Duitsers ontkomen. In de oostelijke provincies, waar enige duizenden Rotterdammers te werk werden gesteld, organiseerde men op grote schaal de vlucht naar huis. En dat was geen werk van enkele dagen, maar van maanden, zo lang de bezetting duurde.

En wat de Rotterdammers zelf betreft: toen zij eenmaal hun stad verlaten hadden, hun gezin niet meer bedreigd voelden en het Duitse machtsapparaat niet meer tegen zichzelf zagen gericht; toen zij opgenomen waren in de anonimiteit van miljoenen buitenlandse arbeiders, week de ban — voor de één sneller, voor de ander langzamer. Velen vluchtten al tijdens het transport, anderen later uit de verblijfplaatsen. Een enquête, ingesteld onder 723 weggevoerden, toonde aan, dat ruim 30 % in de loop der maanden de verblijfplaatsen ontvlucht is. Een opmerkelijk percentage! Het moge leren dat men over de Rotterdammers als groep geen generaliserend oordeel mag vellen. Velen die op 10 en 11 November angstig waren, toonden zich later moedig.

¹ Verslag van de bespreking met P. Burghoff, *Oberkriminalsekretär*, blz. 8, 9.

² Verslag van de bespreking met J. W. Hoffmann, *Kriminalsekretär*, blz. 3, 4.

Wij zullen daarom dankbaar zijn indien men deze studie wil opvatten als een bijdrage tot beter begrip voor de complexe verhouding tussen enkeling en gemeenschap, tussen individu en milieu in de moderne maatschappij — een verhouding, hier geanalyseerd en blootgelegd aan een van de schokkendste rampen die het Nederlandse volk in de tweede wereldoorlog getroffen hebben.

BIJLAGEN

DUITSE DOCUMENTEN OVER DE RAZZIA

LIJST VAN DOCUMENTEN

	Blz.
1. Bevel van Hitler betreffende het opnieuw in staat van verdediging brengen van de Westwall, 30 Augustus 1944	247
2. Telegram van Von Buttlar, Leiter der Operationsabteilung des Wehrmachtführungsstabes aan Botschafter Ritter van het Auswärtige Amt, 11 October 1944.	249
3. Notitie van Unterstaatssekretär Hencke, hoofd van de Politische Abteilung van het Auswärtige Amt, 18 October 1944	249
4. Telexbericht van Botschafter Ritter van het Auswärtige Amt aan het Oberkommando der Wehrmacht, 23 October 1944.	250
5. Telegram van Westphal, Chef des Generalstabes Oberbefehlshaber West, aan de Reichsführer-SS, Heinrich Himmler, 2 November 1944	250
6. Bevel van Von Rundstedt, Oberbefehlshaber West, aan de Heeresgruppe B, 2 November 1944	251
7. Aanvullend bevel van Von Rundstedt, Oberbefehlshaber West, aan de Heeresgruppe B, 2 November 1944	252
8. Bevel van Von Rundstedt, Oberbefehlshaber West, aan de Heeresgruppe B, het Marineoberkommando West en de Armeegruppe Student, 5 November 1944.	252
9. Bevel No. 2 van Feldkommandantur 724, Utrecht, voor de uitvoering van de razzia, 9 November 1944	253
10. Rapport van Reichsamtsleiter Liese aan de Reichspropagandaleiter Göbbels, 16 November 1944	256

1. Bevel van Hitler betreffende het opnieuw in staat van verdediging brengen van de Westwall, 30 Augustus 1944

*Befehl über Herstellung der Verteidigungsbereitschaft des Westwalls*¹

1. Ich befehle zur Herstellung der Verteidigungsbereitschaft des Westwalls:

- a. Die Verstärkung der Stellung (einschliesslich der einzubeziehenden Teile der Maginot-Linie) durch felddmässigen Ausbau
- b. den felddmässigen und womöglich ständigen Ausbau der bereits erkundeten Verlängerung des Westwalls bis an die IJssel-See.

2. Der gesamte Ausbau ist mit den Mitteln eines Volksaufgebots durchzuführen und wird verantwortlich übertragen:

- a. dem Reichskommissar für die besetzten niederld. Gebiete, Reichsminister Dr. Seyss—Inquart unter verantwortlicher Einschaltung des Leiters des Arbeitsbereichs der NSDAP, Oberdienstleiter Ritterbusch im Abschnitt IJssel-See bis Nimwegen
- b. dem stellv. Gauleiter Schlessmann (Gau Essen) im Abschnitt Nimwegen—Venlo
- c. dem Gauleiter Florian (Gau Düsseldorf) im Abschnitt Venlo—deutsch. holl. Grenze südostwärts Roermond
- d. dem Gauleiter Grohé (Gau Köln—Aachen)
- e. dem Gauleiter Simon (Gau Moselland)
- f. dem Gauleiter Bürckel (Gau Westmark)
- g. dem Gauleiter Wagner (Gau Baden—Elsass) in ihren Gauen.

Zusätzliche Arbeitskräfte sind, wo erforderlich, durch die Nachbargaue zu stellen:
Es werden angewiesen:

Gau Essen auf Gau Westfalen—Nord
Gau Düsseldorf auf Gau Westfalen-Nord und -Süd
Gau Köln—Aachen auf Gau Westfalen-Süd
Gau Moselland auf Gau Kurhessen und Hessen—Nassau
Gau Westmark auf Gau Mainfranken
Gau Baden—Elsass auf Gau Württemberg.

Die erforderlichen Massnahmen, einschliesslich Festlegung der Höhe der Arbeitskräfte, sind unter den Gauleitern unmittelbar zu regeln.

3. Die rein militärischen Aufgaben für den gesamten Ausbau obliegen dem Chef H Rüst u. BdE² nach Weisung OKW/WFSt³ mit Hilfe des Führungsstabes Weststellungen, der gleichzeitig mit den militärischen Aufgaben des Ausbaues und der Sicherung der Weststellungen vorwärts des Westwalls von Trier bis zur Schweizer Grenze beauftragt ist.

Unter diesem sind zur Durchführung der militärischen Aufgaben verantwortlich einzusetzen:

¹ Van dit bevel werden afschriften gezonden aan 31 Duitse burgerlijke en militaire instanties. Het derde exemplaar was bestemd voor Rijkscommissaris Seyss-Inquart, het twintigste voor Generaal Christiansen, *Wehrmachtbefehlshaber* in Nederland.

² *Chef der Heeresrüstung und Befehlshaber des Ersatzheeres.*

³ *Oberkommando der Wehrmacht-Wehrmachtführungsstab.*

- a. Wehrm. Bef. Niederlande
im Abschnitt von der IJssel-See bis Nimwegen
- b. Stellv. Gen. Kdo. VI A.K. ¹
- c. Stellv. Gen. Kdo. XII A.K.
- d. Stellv. Gen. Kdo. V.A.K.

Innerhalb ihrer Wehrkreise, Stellv. Gen. Kdo. VI. A.K. zusätzlich im Abschnitt Nimwegen bis Roermond.

Wehrm. Bef. Niederlande wird für diese Aufgabe dem Chef H Rüst u. BdE unterstellt.

4. Richtlinien für den Ausbau folgen gesondert.

5. Reichsarbeitsführer stellt die in den mit dem Ausbau beauftragten Gauen eingesetzten RAD ²—Abteilungen den Gauleitern zum Ausbau zur Verfügung. Die Einstellungstermine in die Wehrmacht sind einzuhalten.

6. Die Erfassung der zivilen Arbeitskräfte ist Aufgabe des Reichskommissars für die besetzten niederl. Gebiete Reichsmin. Dr. Seyss—Inquart, für seinen Abschnitt und der mit dem Ausbau beauftragten Gauleiter. Diesen fällt auch die Betreuung und Versorgung dieser Kräfte einschliesslich der eingesetzten OT ³ zu.

7. Einsatz der OT im Rahmen des Ausbaues:

Die OT wird auf Grund unmittelbarer Vereinbarungen des Reichskommissars für die besetzten niederld. Gebiete, Reichsmin. Dr. Seyss—Inquart, und der Gauleiter mit der OT derart eingesetzt, dass sie den notwendigen Bauapparat zur Verfügung stellt und die fachliche Aufsicht bei der Ausführung der Bauarbeiten übernimmt. Verantwortlich für den Ausbau bleibt der betreffende Gauleiter. Zu ihnen tritt jeweils die örtliche OT-Dienststelle als technische Abteilung.

8. Die gesamte Materialbeschaffung einschliesslich Anforderung, Zuweisung und Abtransport wird nach dem für den Ausbau der deutschen Weststellung durch OKW/Gen d Pi ⁴ erlassenen Befehl durchgeführt.

9. Der örtliche Flakschutz für den Ausbau wird durch die Luftwaffe übernommen.

10. Reichskommissar für die besetzten niederld. Gebiete, Reichsmin. Dr. Seyss—Inquart, und die Gauleiter melden mir über den Leiter der Partei-Kanzlei möglichst bald die beabsichtigte Organisation des Ausbaues und die Arbeitskräfte, Chef H Rüst u. BdE über OKW/WFSt zum 1. und 15. jeden Monats über Ausbaustand und Baufortschritt.

A. HITLER

Archief Adjutantur des Führers.

¹ Stellvertretendes Generalkommando VI Armeekorps.

² Reichsarbeitsdienst.

³ Organisation Todt.

⁴ Oberkommando der Wehrmacht — General der Pioniere.

2. Telegram van von Buttlar, Leiter der Operationsabteilung des Wehrmachtführungsstabes, aan Botschafter Ritter¹ van het Auswärtige Amt, 11 October 1944

Oberkommando der Wehrmacht erwägt Rückführung der wehrfähigen Bevölkerung aus den Niederlanden. Nach Mitteilung Reichskommissar Seyss—Inquart handelt es sich allein im Küstengebiet bis Linie Hilversum—Utrecht—Hertogenbosch um etwa 600 000 Männer. Unterstützung durch holländische Polizei bei Rückführung der Wehrfähigen ist nicht zu erwarten. Vielmehr ist mit passiver Resistenz zu rechnen. —

Reichsführer SS, Ausw. Amt, RUK² und Reichsmin. f. Ernährung werden um Stellungnahme gebeten.

Reichsführer SS auch darüber, ob wehrfähige niederländische Bevölkerung ohne Gefährdung der Sicherheit im Reich noch aufgenommen werden kann. RUK und Reichsmin f. Ernährung u. Landwirtschaft werden um Stellungnahme gebeten, ob durch Rückführung der wehrfähigen Bevölkerung nennenswert das Produktions-Programm in Rüstung und Ernährung beeinträchtigt wird, so dasz hierdurch der Vorteil der Rückführung (Entziehung vom Wehrdienst beim Feind) aufgewogen würde.

VON BUTTLAR

Archief Auswärtiges Amt; verkregen via Office of Chief of Counsel for War Crimes, Neurenberg (NG—1736).

3. Notitie van Unterstaatssekretär Hencke, hoofd van de Politische Abteilung van het Auswärtige Amt, 18 October 1944²

Die politische Abteilung schlägt im Einvernehmen mit der kulturpolitischen Abteilung, Gesandten Six, vor, Bedenken des Auswärtigen Amts gegen die vom Oberkommando der Wehrmacht in Erwägung gezogene Rückführung der Bevölkerung aus den Niederlanden mit folgendem Telegram an das OKW geltend zu machen:

„Die geplante Rückführung von etwa 600 000 wehrfähigen Männern allein aus dem Küstengebiet wurde, falls sie technisch überhaupt durchzuführen ist, sich aussenpolitisch ungünstig auswirken. Soweit die Bevölkerung beim Rückzug deutscher Truppen aus besetzt gewesenen Gebieten geräumt hat, konnte im deutschen Auslandsinformationsdienst mit Erfolg geltend gemacht werden, dass die Räumung aus Sorge vor den anrückenden Feindmächten geschähe. Dieser Gesichtspunkt würde bei den Niederlanden entfallen, dagegen würde die Feindpropaganda mit Erfolg eine derartige Massnahme aufgreifen können, insbesondere angesichts der deutschen Propaganda anlässlich der Verschleppung der

¹ Botschafter Ritter onderhield in het Auswärtige Amt contact met het Oberkommando der Wehrmacht. Het telegram van Von Buttlar is tevens gezonden aan de Reichsführer-SS Himmler, de Reichsminister für Rüstung und Kriegsproduktion Speer en de Reichsminister für Ernährung und Landwirtschaft, als hoedanig Staatssekretär Backe optrad.

² Rüstung und Kriegsproduktion.

³ Dit stuk vormt de reactie op het telexbericht opgenomen als Bijlage 2.

männlichen Bevölkerung aus Rumänien, Finnland und dem Baltikum durch Sowjet-russland. Das Auswärtige Amt könnte seine Bedenken nur dann zurückstellen, wenn zwingende militärische Notwendigkeiten die Durchführung der geplanten Aktion erfordern und diese praktisch überhaupt möglich ist."

Schluss des Telegrammentwurfs.

HENCKE

Archief Auswärtiges Amt; verkregen via Office of Chief of Counsel for War Crimes, Neurenberg (NG-1732).

4. Telexbericht van Botschafter Ritter van het Auswärtige Amt aan het Oberkommando der Wehrmacht, 23 October 1944¹

Das Auswärtige Amt hat keine aussenpolitischen Bedenken gegen die Rückführung der wehrfähigen Bevölkerung aus den Niederlanden, falls die Rückführung praktisch durchführbar ist und die Rückgeführten ohne Gefährdung der Sicherheit im Reich noch aufgenommen werden können.

RITTER

Archief Auswärtiges Amt; verkregen via Office of Chief of Counsel for War Crimes, Neurenberg (NG—1734).

5. Telegram van Westphal, Chef des Generalstabes Oberbefehlshaber West, aan de Reichsführer-SS, Heinrich Himmler, 2 November 1944

1. Im besetzten Niederländischen Raum befinden sich schätzungsweise 600 000 Wehrfähige, die

- a. zum Arbeitseinsatz im Reich dringend benötigt werden
- b. unter Umständen uns binnen Kürze als Feind gegenüberstehen.

2. Zur Erfassung und zum Abtransport dieser Masse wird eine starke Pol. Div ² erbeten, die Ob. West ³ im eigenen Bereich nicht hat, da er mit den eigenen schwachen Kräften für diese Aufgabe nicht ausreicht. Die ab 10.11 in den Raum SW Amsterdam zu verlegende 5. Fallschirm. Jäger Div. ist noch schwach und in der Aufstellung begriffen.

¹ Hencke's voorstel (Bijlage 3) is blijkbaar door Von Ribbentrop niet overgenomen, zoals uit dit door *Botschafter* Ritter namens het *Auswärtige Amt* verzonden telexbericht blijkt.

² *Polizei-Division*.

³ *Oberbefehlshaber West*.

3. Der Herr Oberbefehlshaber West hat anbeacht der Dringlichkeit des Vorhabens auch Teile der 3. Fallschirm. Jg.Div. vorübergehend zur Verfügung gestellt. Diese Div. müssen aber auf Befehl des Führers binnen Kürze an anderen Frontabschnitten für Abwehraufgaben bereitgestellt werden.

4. Der Herr Oberbefehlshaber West wäre daher sehr dankbar, wenn eine Pol. Div. oder andere Kräfte auf die Dauer von etwa 4 Wochen für genannten Zweck zur Verfügung gestellt werden.

Der Chef des Gen. St. Ob. West

WESTPHAL

Archief Oberkommando der Wehrmacht of een Duits legeronderdeel; verkregen via Office of Chief of Counsel for War Crimes, Neurenberg (NOKW—1681).

6. Bevel van Von Rundstedt, Oberbefehlshaber West, aan de Heeresgruppe B, 2 November 1944¹

1. Mit Bezug² habe ich bereits befohlen, dass aus den besetzten Gebieten nach Massgabe der verfügbaren Kräfte möglichst viele wehrfähige Männer zurückzuführen sind, die sonst uns später als Feind gegenüber stehen würden.

2. H.Gru. B meldet mir, welche Kräfte dem Sonderbeauftragten für die besetzten Niederlande für diesen auch der dringend notwendigen Gewinnung von Arbeitskräften dienenden Zweck vorübergehend zur Verfügung gestellt werden können und zwar:

- a. aus Truppen und Sicherheitseinheiten des W.B. Ndl.
- b. Kommandos aus den territorial unterstellten Fallschirmjäger Div.,
- c. aus Polizei, Landsturm Niederlande usw.
- d. aus Stäben, Dienststellen, Versorgungstruppen usw.

Gegen eine *kurze* vorübergehende Verwendung von Kommandos der 5. Fallschirmjäger Div. ausserhalb ihres augenblicklichen Bereitstellungsräumens ist nichts einzuwenden.

Auch Kommandos der 5. Fallschirmjäger Div. können nach Eintreffen im neuen Raum für gleichen Zweck kurz herangezogen werden. (Fallschirm-AOK 1 ist hierüber zu unterrichten.)

3. H.Gru.B meldet beabsichtigte Massnahmen und Ihren Beginn, der möglichst zu beschleunigen ist.

Der Oberbefehlshaber West,

VON RUNDSTEDT

Archief Oberkommando der Wehrmacht of een Duits legeronderdeel; verkregen via Office of Chief of Counsel for War Crimes, Neurenberg (NKOW—1681).

¹ Afschriften werden gezonden aan de *Wehrmachtbefehlshaber in den Niederlanden* en aan de *Sonderbeauftragte für die besetzten Niederlande für den totalen Kriegseinsatz*, Liese.

² Von Rundstedt verwijst naar een vroeger, ons onbekend bevel van 31 October 1944.

7. Aanvullend bevel van Von Rundstedt, Oberbefehlshaber West, aan de Heeresgruppe B, 2 November 1944

Im Nachgang zu Bezugsbefehl wird befohlen:

Festungen an niederländischer Westküste sind — soweit noch nicht geschehen — sofort *weitgehendst* von der männlichen wehrfähigen Zivilbevölkerung zu räumen.

Alle männlichen wehrfähigen Landeseinwohner sind möglichst unmittelbar dem Arbeitseinsatz im Reich zuzuführen.

Heeresgruppe B meldet getroffene Massnahmen und unterrichtet unverzüglich den Reichskommissar für die Niederlande.

Der Oberbefehlshaber West

VON RUNDSTEDT

Archief Oberkommando der Wehrmacht of een Duits legeronderdeel; verkregen via Office of Chief of Counsel for War Crimes, Neurenberg (NOKW—1681).

8. Bevel van Von Rundstedt, Oberbefehlshaber West, aan de Heeresgruppe B, het Marineoberkommando West en de Armeegruppe Student, 5 November 1944¹

1. Mit Bezug² habe ich bereits die weitgehendste Räumung der Festungen an der niederl. Westküste von der wehrfähigen Bevölkerung und deren unmittelbare Zuführung für den Arbeitseinsatz in das Reich befohlen.

2. Der Führer hat nunmehr darüber hinausgehend die sofortige Evakuierung nicht nur aller Festungen, sondern auch aller Verteidigungsbereiche und wichtigsten Kampfstützpunkte von der wehrfähigen Bevölkerung in den von uns noch besetzten Westgebieten befohlen (Bezug 2).³

Die Durchführung muss unter allen Umständen *rücksichtslos* erfolgen, damit nicht, wie im Falle Vlissingen, Terroristenaufstände entstehen, die die Kampfführung ungünstig beeinflussen und unnötige Opfer fordern.

3. Heeresgruppe B unterrichtet umgehend Reichskommissar für die besetzten Niederlande.

4. MOK West unterrichtet durch Funk alle ihm unterstellten Festungskommandanten (ausser Kanalinseln).

5. H.Gru.B meldet zum 19.11 fernschriftlich:

- a. Evakuierte Festungen, Verteidigungsbereiche und Stützpunkte.
- b. Zahlen der auf die einzelnen Festungen, Verteidigungsbereiche und Stützpunkte entfallenen Evakuierten.
- c. Erfolgte Abtransporte der Evakuierten in das Reich.

¹ Afschriften werden o.a. gezonden aan de *Wehrmachtbefehlshaber in den Niederlanden* en aan de *Admiral in den Niederlanden*.

² Von Rundstedt verwijst naar zijn bevel d.d. 2 November 1944 (Bijlage 6).

³ Von Rundstedt verwijst naar een ons onbekend bevel van het *Oberkommando der Wehrmacht* d.d. 5 November 1944.

6. MOK West legt mir beschleunigt Meldung vor:

- a. Welche Zahlen sind bereits aus den einzelnen Festungen evakuiert,
- b. Welche Absichten bestehen für weitere Evakuierung und wie wird die Durchführung erfolgen.
- c. Zum 19.11 fernschriftlich Erfolgsmeldung.

Der Oberbefehlshaber West

VON RUNDSTEDT

Archief Oberkommando der Wehrmacht of van een Duits legeronderdeel; verkregen via Office of Chief of Counsel for War Crimes, Neurenberg (NOKW—2047).

9. Bevel no. 2 van Feldkommandantur 724, Utrecht, voor de uitvoering van de razzia, 9 November 1944

Befehl No. 2 für Sondereinsatz

I. Teil: Antransport

I

1. Die reibungslose Durchführung des Unternehmens ist in Frage gestellt, wenn er vorzeitig bekannt wird. *Jeder* ist für Geheimhaltung verantwortlich. Bis zum Beginn der Befehlsausgabe an die Truppe in der Nacht vom 9./10.11 ist der Antransport der Truppen nach Rotterdam zu tarnen mit der Parole:

Luftlandung im Raum Rotterdam nach V-Meldungen wahrscheinlich.

Ein einziges leichtsinnig ausgesprochenes Wort, auch gegenüber Offiziere, kann das politisch und militärisch wichtige Unternehmen gefährden.

2. *Antransport der Truppen (Schiffstransport)*

a. *Fallschirmregiment 6. Fallsch. Division:*

Einladung in Utrecht, Schleuse, am 9.11. ab 16.00 Uhr in Schiffstransport. Schiffe: Petrus, Antonie.

Ausladung in Rotterdam, Ausladestelle: Kade westl. Eisenbahnstation Maas.

Fahrdauer etwa 8 Stunden

Einladeoffizier zeitgerecht nach Utrecht voraus.

b. *Ausb. u. Ers. Btl.* ¹ *Hermann Goering:* Schiff: Annamaria

1. *Radfahrer* im Schiffstransport (300 Mann)

Einladung am 9.11. 16.30 Uhr Utrecht, Schleuse.

Ausladung Rotterdam, Mervehafen.

2. Die mot. beweglichen schweren Waffen sind der Jagd-Kompanie Hermann Göring Utrecht zu unterstellen und bis 9.11 18.00 Uhr zuzuführen. Sie treten zur Kampreserve des Kampfkommandanten Rotterdam.

¹ *Ausbildungs- und Ersatz-Bataillon.*

c. Einsatzgruppe Garmer:

Einladung am 9.11. 16.30 Uhr in Utrecht, Schleusse, Verladeoffizier Lt. Kirchhoff.
Schiff: Katharina.

Ausladung in Rotterdam, Kade an der Gasfabrik, Fejenoord.

d. Luftwaffenbodenpersonal (Btl. Knüppel) 360 Mann

Einladung am 9.11. 17.00 Uhr Utrecht, Schleusse. Verladeoffizier ¹

Schiff: Annamaria.

Ausladung Rotterdam, Mervehafen.

3. Die Kommandeure mit Adjutanten der verladende Truppenteile zur Besprechung nach Rotterdam voraus 9.11. 20.00 Uhr Vert. Stab ² Rotterdam, gegenüber Wehrmacht-kommandantur.

4. Verbindungs-offizier des Chef des Seetransportwesens zugl. Einladeoffizier: Oblt. Schröder (an der Schleusse Utrecht). Dienststelle: Chef Seetransportwesen.

II

1. *Mot. Marsch.*

a. Feldjäger-Rgt. mit unterstellten Abteilungen verlegt nach Befehl des Rgt.-Kdrs. über Gouda nach Rotterdam in die zugeteilten Abschnitte.

b. *Jagdkommando Hermann Göring* mit unterstellten Waffen des A.u.E. Btl. H. G. Abfahrt Utrecht 10.11. 2.00 Uhr zu Vert. Stb. Rotterdam. Meldung beim Kampfkommandant.

c. *V.G.A.D.* ³ nach Befehl von Oberst Böhmers im Landmarsch nach Rotterdam-Süd. *V.G.A.D.* steht am 9.11. bis 16.00 Uhr in Utrecht, Wehrmachtkommandantur.

d. *S.D.* nach Weisung des Brigadeführers Schöngarth bis 10.11. 4.00 Uhr *S.D.* Dienststelle Rotterdam

e. *Pol. Btl. Kasten* im Landmarsch direkt nach Rotterdam, Maastunnel. Aufstellung: Nordseite beiderseits des Tunnels bis 10.11. 3.00 Uhr.

. zugeteilte 2 Flakbatterien melden sich ohne weit. Befehl beim Kampfkommandant Rotterdam und werden Oblt. Finke, Führer Kampfesreserve, unterstellt.

2. Führer zur Besprechung voraus am 9.11. 20.00 Uhr bei Kampfkommandant Rotterdam.

3. *Einweisungsposten*

Major Weichert stellt Einweisungsposten für:

a. Panzersperre Autobahn Nieuwerkerk und Rotterdam

b. Eisenbahnübergang Bleijswijk—Rotterdam

c. an den Ausladestellen in Rotterdam.

III

Anmarsch mit Fahrrad:

1. *Sicherungs-Regiment 26* aus Gouda nach Befehl des Rgt.-Kdrs. in die zugeteilten Abschnitte.

¹ Naam weggefallen.

² *Verteidigungsstab.*

³ *Verstärkter Grenzaufsichtsdienst.*

2. *Kampfgruppe Bode* aus Raum nördlich Gouda nach Schiedam nach Befehl des Kampfgruppenkommandanten bis 10.11. 4.00 Uhr, zur Verfügung Kdr. Feldj. Rgt.

3. *Polizeibataillon Scheveningen* bis 10.11. 3.00 Uhr nach Schiedam Westteil, nach Befehl des Btl. Kdrs. zur Verfügung des Kdrs. Feldj. Rgt.

4. Führer mit Adjutant und einigen Offizieren voraus zur Besprechung zum Vert. Stb. Rotterdam 9.11. 20.00 Uhr.

IV

1. Die Truppen haben Verpflegung bis 12.11 einschliesslich mitzuführen.

2. Die vom W.Bfh.Ndl. zur Verfügung gestellte Offiziere und die vom Kampfkommandant Rotterdam (10) und dem Kdr. Feldj. Rgt. befohlenen Freistellungs-Offiziere (15) zur Einweisung am 10.11. 5.30 Uhr beim Vert. Stb. Rotterdam.

Verteilung auf die Sammellager erfolgt durch Kampfkommandant Rotterdam.

3. Eintreffen der unterstellten Truppen ist durch die Abschnittskommandeure an Kampfkommandant zu melden.

4. Versprengte Soldaten oder Einheiten melden sich beim Kampfkommandanten Rotterdam.

II. Teil: Durchführung

(Zusatz zu Befehl des Kampfkd. R'dam)

I

1. Die Alarmierung der Einheiten in und um Rotterdam geschieht wie folgt:

a. Einheitsführer und Führer der Alarmeinheiten sind am 9.11. 20.00 Uhr zum Kampfkommandant Rotterdam befohlen. Dort erfolgt die Einweisung durch die Abschnittskommandeure.

b. Alarmierung der Truppe geschieht durch die Einheitsführer zeitgerecht in der Nacht vom 9./10.11 gemäss ihres Auftrages bzw. des erforderlichen Zeitbedarfs für den Anmarsch.

2. Die von den Soldaten in jeder Wohnung abzugebende Gestellungsbefehle sind am 9.11. ab 20.00 Uhr an die Einheitsführer durch die Abschnittskommandeure auszugeben.

3. Die *Lautsprecherwagen* stehen für den Abschnitts-Kdr. am 9.11. ab 22.00 Uhr beim Kampfkommandant Rotterdam zur *Abholung* bereit.

4. Ausgabe des erforderlichen *Kartenmaterials* hat am 9.11. 20.00 Uhr durch die Abschnitts-Kommandeure zu erfolgen.

5. Um nicht lebenswichtige Betriebe lahmzulegen, sind Elektrizitätswerke und ihre Umschaltstellen, Gaswerke, Wasserwerke, Post, durch Soldaten zu besetzen, die die in den Gebäuden arbeitende Nachtschicht vor dem Zugriff eigener Soldaten bewahren. Weitere Personen dürfen diese Dienstgebäude nicht betreten.

6. Die auf Grund der lebenswichtigen Arbeit für die deutsche Kriegsführung freigestellten Männer sind erst am Abend nach Beendigung der Aktion in dem betreffenden Stadtteil nach Hause zu entlassen.

7. Das Durchsuchen der Häuser ist nach Möglichkeit bis 18.30 Uhr zu beenden. Bei auftretenden Schwierigkeiten (passiver Widerstand) ist es jedoch fortzusetzen und die erfassten Männer jeweils in geschloss. Trupps zu den Sammellagern zu bringen. Hierzu ist in der Nacht vom 10./11/11 die gesamte Stadt mit elektrischen Strom versorgt.

8. Um die in dem Gestellungsbefehl angedrohte Strafe durchführen zu können, sind die in den Häusern angetroffenen Männer und die Wohnung, in der sie angetroffen werden, von den die Durchsuchung durchführenden Soldaten aufzuschreiben. Die hierbei angetroffenen Männer sind gesondert unterzubringen und sind grundsätzlich ohne Rücksicht auf evtl. Ausweise abzutransportieren.

9. Zur Kennzeichnung der abzutransportierenden Kolonnen können die gefassten Männer weisse Flaggen oder Tücher mitnehmen.

10. Um zu verhindern, dass durch die aufmarschierenden Truppenteile die Bevölkerung vorzeitig alarmiert wird, hat dieser möglichst lautlos zu erfolgen; ausserdem sind die Ausfallstrassen ab 10.11. 4.00 Uhr für jeden Verkehr von und in die Stadt zu sperren.

Vollzug der Absperrung des inneren Ringes ist bis 10.11. 6.30 Uhr an Kampfkommandant durch die Abschnittskommandeure zu melden.

Generalleutnant ¹

Afschrift ontvangen van PRA Deventer; afkomstig uit de particuliere verzameling van een landwachter.

10. Rapport van Reichsamtseiler Liese aan de Reichspropagandaleiter Göbbels, 16 November 1944

Betr.: Totale Kriegsmassnahmen in den Niederlanden

Im Nachgang zu meinen Berichten vom 17.10 und 4.11.1944 ² melde ich, dass nachdem der Führer dem Reichskommissar Reichsminister Dr. Seyss-Inquart anheimgestellt hat, selbst zu entscheiden, ob die von Ihnen vorgesehen totalen Kriegsmassnahmen in den besetzten Niederlanden in Hinblick auf die politische und auch militärische Lage durchgeführt werden können, die Aktionen im grossen Erfolg angelaufen sind bzw. fortgesetzt werden.

I. Erfassung der wehrfähigen Niederländer zum Arbeitseinsatz im Reich

Am Freitag den 9.11 und Sonnabend den 10.11.1944 führte ich mit etwa 8.000 Mann Soldaten, die unter einem besonderen vom Wehrmachtbefehlshaber Niederlande befohlenen Kommando standen, die erste Grossaktion zur Erfassung von wehrfähigen Niederländern im Alter von 17 bis 40 Jahren in der Stadt Rotterdam (750.000 Einwohner) durch.

Von den schätzungsweise in der Stadt wohnenden 60—70.000 Wehrfähigen der vorgesehenen Jahrgänge sind etwa 54.000 erfasst und per Schiff über Amsterdam und IJsselmeer oder Eisenbahn, zum Teil auch im Fussmarsch, mit einigen Schwierigkeiten zwar, aber sonst im

¹ De naam „Von Wühlisch“ is weggefallen.

² Deze rapporten zijn ons onbekend gebleven.

grossen und ganzen reibungslos abtransportiert worden. Etwa 14.000 werden in den Niederlanden im Stellungsbau beschäftigt, während 40.000 ins Reich gekommen sind, um zur Wiederherstellung von Verkehrsschäden im Westen eingesetzt zu werden.

Bei der Durchführung der Erfassungsaktion hat es sich herausgestellt, dass die grössten Schwierigkeiten beim Abtransport zu überwinden sind. Die Eisenbahnstrecken sind wechselnd laufend durch Feindeinwirkung unterbrochen.

Entgegen den Erwartungen von militärischen und zivilen Dienststellen in den Niederlanden ist es bei der Erfassung der Aktion zu keinen einzigen aktiven Widerstand gekommen. Die Aktion wurde so durchgeführt, dass am Morgen des ersten Tages 6 Uhr die Stadt umstellt wurde und Soldaten mit einem gedruckten Befehl der deutschen Wehrmacht in die Häuser gingen, Lautsprecherwagen durch die Strassen fahrend, diesen Befehl vorlasen und alle wehrfähigen Niederländer im Alter von 17 bis 40 Jahren aufforderten, auf die Strasse zu treten und unter Mitbringen bestimmter Ausrüstungs- und Bekleidungsgegenstände sich zum Arbeitseinsatz zur Verfügung zu stellen. Nach geraumer Zeit wurden dann noch einmal sämtliche Häuser und Wohnungen durchsucht.

Unsere Truppe hat sich im grossen und ganzen gut, von einzelnen Überschreitungen (wilde Schiesserei und Handgranatenschmeissen, Einschlagen von Türen mit Gewehrkolben usw.) abgesehen, benommen. Bei der Feststellung hat es nur einige Tote und Verletzte gegeben. Auf der Flucht wurden auch nur wenige erschossen. Durch ein Wachvergehen konnten bei einem Eisenbahntransport allerdings etwa 650 Niederländer entfliehen; der betreffende deutsche Offizier ist bereits vom Kriegsgericht abgeurteilt worden.

Bei jedem Auskäämmkommando waren SD-Führer dabei, die bei dieser Gelegenheit interessante Feststellungen machen konnten. So wurden z.B. mehrere Dutzend Terroristenführer gefasst, darunter der Stadchef des „Order-Dienstes“, der von der Königin Wilhelmine mit der Führung der Terroristenbewegung beauftragt ist. Ausserdem wurden kleinere Waffenlager und ein ziemlich grosser Geheimsender (Oranjesender) gefunden und sicher gestellt.

Überraschend konnte die Aktion geheim gehalten werden, nur am zweiten Tag war anscheinend den Engländern die Aktion bekannt worden, denn sie versuchten einige Ausfallstrassen von Rotterdam zu bombardieren, um wahrscheinlich den Abtransport unmöglich zu machen. Bei der Aktion konnte ich eine ebenso interessante wie traurige Tatsache feststellen, dass vielfach Vertreter deutscher Dienststellen nicht mehr im Interesse des Reiches denken und schon stark „verholländert“ sind. Das zeigte sich vor allem auch bei den vorgenommenen Freistellungen von Holländern, die zur Aufrechterhaltung der Rotterdamer Wirtschaft angeblich gebraucht werden. Auch diese Angelegenheit wurde nur im Interesse des totalen Kriegseinsatzes für das Reich erledigt, ohne dass ich glaube, damit die Versorgung der Stadt Rotterdam in Frage gestellt zu haben.

Ich habe diesen Herren gesagt, dass die Niederländer sich eben daran gewöhnen müssten, etwas mehr zu improvisieren. Im übrigen habe ich, um nicht nur für die Niederländer negativ zu wirken, den Reichskommissar veranlasst, sofort eine Verordnung für die Familienfürsorge der Angehörigen abtransportierter Niederländer zu erlassen.

Bei der Durchführung der Aktion verhielt sich die Bevölkerung in Rotterdam völlig ruhig und gefasst. Man konnte sogar Gesichter sehen, die eine gewisse Befriedigung über die Durchführung dieser Aktion ausdrückten. Wahrscheinlich waren diese Leute froh, dass sie einige Esser los geworden sind, denn die Ernährungslage in Rotterdam wird von Tag zu Tag schwieriger. Die Aktionen werden fortgesetzt.

II Überführung aller Industrieinrichtungen, Warenbestände und sonstigen Materials

Die Feststellung, Sicherstellung und Überführung nach Deutschland von Industrieinrichtungen, Warenbeständen und sonstigen Materials geht weiter. Jeder verfügbare Laderaum per Schiff, per Eisenbahn und LKW¹ wird dazu benutzt, diese Güter nach einer gewissen, mit dem Vertreter von Reichsminister Speer aufgestellten Rangordnung fuer das Reich sicherzustellen.

Inzwischen habe ich eine Kommission eingesetzt, in evakuierten holländischen Städten Privatlager, Wohnungseinrichtungen (Wäsche, Haushaltgegenstände usw.) zu erfassen und abzutransportieren. Möbel werden allerdings noch zurückgelassen, da sie zu viel Laderaum einnehmen.

Weiter hat Reichsminister Backe auf meine Bitte eine Kommission nach Holland geschickt, um landwirtschaftliche Produkte, Viehbestände usw. zu erfassen und ins Reich zu bringen.

Ich fahre morgen früh wieder nach den Niederlanden, um die Durchführung aller totalen Kriegsmassnahmen dort zu leiten. Ich werde laufend Bericht erstatten.

Heil Hitler!

LIESE

Archief Reichspropagandaleiter; verkregen via Office of Chief of Counsel for War Crimes, Neurenberg (NIK—12925.)

¹ Lastkraftwagen.

ENGLISH SUMMARY

PROBLEMS OF RESEARCH

As a result of German-held razzias in the autumn of 1944 and in the winter from 1944 to 1945 many tens of thousands of Dutchmen were captured and taken to Germany and the eastern part of the Netherlands as forced labourers. These razzias in the "famine winter"¹ form one of the most remarkable phenomena of the entire occupation period. Few actions carried out by the German authorities in the Netherlands took so many victims and interfered so quickly and so dramatically with the life of the Dutch people. In the first years after the liberation little was published on these razzias. Nor did the Netherlands State Institute for War Documentation have much data at its disposal. German documents were almost entirely lacking as a result of the increasing disorganisation which characterized the German administration after September 1944. However, mass razzias as were carried out in Holland in the last winter of the occupation were a frequent phenomenon, not only in the Netherlands but also in other occupied countries of Europe, and especially in those behind the Eastern front. As far as is known they have never been made the object of scientific research.

In order to contribute to the knowledge of these razzias as a phenomenon in Dutch and, in a wider sense, European history, the Board of Directors of the Netherlands State Institute for War Documentation decided in the spring of 1948 to carry out a program of scientific research on the razzias held in Holland. For practical reasons this program was centred on the town of Rotterdam, where on November 10 and 11, 1944, the largest and most fatal of a whole series of razzias was carried out. Research, carried out by Mr. B. A. Sijes, a member of the scientific staff of the Institute, took about eighteen months. He was assisted by Miss S. Meijer, and Mr. H. Brouwer. The manuscript which is published in this volume was written entirely by Mr. Sijes.

On November 10 and 11, 1944, in Rotterdam and the nearby town of Schiedam handbills were distributed by the Germans which read:

ORDER

By order of the German armed forces all men from 17 to 40 have to report for labour service. Immediately after the receipt of this order all men of these ages must stand in the street with the prescribed equipment.

All other inhabitants, including women and children, must stay indoors until the action is finished. Men of the age indicated who are found in their homes when these are searched will be punished and measures will also be taken against their private property.

Civil or military exemption papers must be taken along for control. Those in possession of such papers are obliged to come into the streets.

¹ On September 17, 1944 the Netherlands Government in London called a general railway-strike in the Netherlands in order to assist the airborne landings in the southern part of the country. This call was generally obeyed. The breakdown of communications and German punitive measures led to a quick decrease in rations. In the cities of Western-Holland large-scale famine occurred and many thousands of people died.

The following objects must be taken along:
warm clothing, heavy boots, blankets, a raincoat, cutlery and bread for one day. Bicycles will remain in the possession of their owner.

The daily compensation will consist of good food, tobacco and five guilders.

Members of the family who are left behind will be taken care of.

All inhabitants of the town are forbidden to leave their domicile.

Those trying to escape or who offer resistance will be shot.

As a result of this order about 40.000 inhabitants of Rotterdam and Schiedam¹ were taken to Germany and about 10.000 to the eastern part of the Netherlands.

In carrying out the research the first thing to be investigated was how the razzia had been prepared and organized by the Germans. Was it carried out according to a fixed scheme or haphazardly? How did the Germans succeed in controlling the men they had captured as long as they were in Rotterdam? What measures were taken against the population left behind during the time the arrested men were still in town?

In order to understand the way in which the population of Rotterdam reacted to the measures taken a detailed investigation had to be made of how the men and women behaved at the time of the carrying out of the razzia. How did they show their surprise? How did they first learn of the razzia? What rumours were circulating in those parts of the town where the Germans had not yet appeared? What arguments decided the men to report or to go into hiding? What were the arguments used by their parents or by other members of the family? How did the population behave while the men were marched out of their streets? How can one account for the powerlessness of the men of Rotterdam after they had been assembled first in small, later in large numbers? Were there no possibilities of escape either during the march to the assembly areas or out of the town?

These events and problems could not be studied in isolation. They had to be seen against the background of the military and economic situation of the German Reich and of the development of Rotterdam in the preceding years of war.

Specifically investigation revolved round whether there was any connection between the Rotterdam razzia and the measures taken by the Germans in the course of the war in order to make Dutch manpower available to the German war economy. In August 1944 the Germans had suffered a heavy defeat in France. The part which had been allotted to the Netherlands resistance movement in view of the liberation of the Netherlands, was also made a subject of investigation.

The program of research was extended to the transport of the men who had been arrested to the eastern part of Holland and to Germany and to the reaction of the Netherlands population in the towns they passed. Another point to be investigated was how social and economic life in Rotterdam was disorganised after the razzia. In doing so it was difficult to isolate the factor of the general deterioration of living

¹ In the rest of the summary "Rotterdam" will be used to indicate both Rotterdam *and* Schiedam.

conditions in western Holland during the last winter of the occupation. The question whether conditions in Rotterdam had been made more difficult or less so as a result of the arrest of so many men could only be answered by comparative research, for example with conditions in Amsterdam, or in some other town where no large-scale razzia had been held. This point has not been investigated in detail. For this reason conditions in Rotterdam after the razzia have only been described in as far as the social and psychological situation immediately after the razzia was concerned. Attention was also paid to the ways in which the families left behind were assisted and to the attempts made to bring men back to Rotterdam.

Finally the author had to investigate how the men of Rotterdam were used by the Germans in their war economy. They had been transported to so many different places that a detailed description of their experiences in Germany and the eastern part of Holland would have entailed a special program of research. On the basis of data available he confined himself to a general survey in Chapter XI.

In a report written after the razzia by the German official Liese, *Generalbevollmächtigte für den totalen Arbeitseinsatz* (General deputy for total War labour Economy), it was stated that about 54,000 men were taken prisoner as a result of the razzia. It was not known whether this figure was reliable. After the completion of the research program all data which might throw light on the number of people deported, were made available to the *Mathematisch Centrum* (Centre for Mathematical Research), Amsterdam. The number of deportees was estimated by this Centre at 52,000.

SOURCES

When Mr. Sijes started his researches only very few data appeared to be available at the Netherlands State Institute for War Documentation. In order to obtain a preliminary picture, it was decided with the assistance of the Rotterdam press, to ask the townspeople of Rotterdam to describe by letter their experiences at the time of the razzia and afterwards. Ninety letters, five diaries, and five extended reports were received. This material although valuable was clearly not sufficient. In order to supplement it contact was made with both the authors of the letters, diaries and reports and with other people. Considerable use was made of personal interviews. This was the only method by which sufficient material could be collected to form a general picture. There were, however, other considerations which decided the author to make principal use of interviews.

The letters and diaries had shown that in general the deportees had paid little attention to the behaviour of other people during the razzia or to the question as to what extent they had been influenced by it.

Letters could not be expected to contain data of a social-psychological nature. This lack could only be remedied by means of interviews. Interviews were arranged with people from all classes of the population who had been or who had not been

deported; also with Germans imprisoned in the Netherlands. The data thus gained were compared with letters, diaries, notes for diaries and documents available at the Institute.

One problem was the extent to which the men interviewed might give a false picture of the events as a result of the influence exerted by the interviewer. The author believes this factor to be of little importance. His starting point was material received as a result of publications in the Rotterdam press, which had not been influenced by the author. Moreover, in carrying out the interviews care was taken to let the man interviewed speak his mind freely.

In arranging the interviews a choice had to be made from thousands of people whose lives had been affected by the razzia. In making the choice an attempt was made to interview as many people as possible of different occupations, religions, and age. The interviews were, of course, hampered by the fact that they were held five years after the razzia. Many details were not remembered, and the nature of people's characters determines what they remember and how. In many cases, however, the author was able to assist the man interviewed with his knowledge of analogous situations. This knowledge enabled him also to determine the value of each person's communication.

One year after the research began a large amount of material had been collected. It had been made available by 250 people. This was but a small percentage of the total number of men deported. It was therefore decided to distribute questionnaires. By this means many more people could be approached. The result of the questionnaire, however, is not entirely satisfactory. The questions have to be short, and the answers are usually brief also. The man who fills in a questionnaire can only give answers to specific questions, he has no chance to give free rein to the thought associations in his mind. Similarly the author is unable to ask for further information when the answer is not entirely clear or to explain a question which has not been properly understood. Finally, he is unable to study the man supplying the data. In many cases this would be of obvious importance. The author for example tried to determine how the men felt, while they were in the holds of the ships in which they were transported from Rotterdam. A man of a melancholy nature might have said they "felt fine", whilst a man of sanguinary temperament might have answered "as usual". In cases like this the interview has advantages over the questionnaire.

The questionnaires, nevertheless, formed an invaluable link. The event studied was of a mass nature. The data collected from a relatively small number of witnesses had to be supplemented and controlled by making use of many more reports. In order to facilitate control the questionnaire included certain questions which had also been used during the interviews, such as: what motives determined the witness concerned to obey or not to obey the German order? Were there any machine-guns or other weapons installed in the streets or in the squares? What was the behaviour of the Germans like in searching the houses or during the marches through the town? How did the men feel during transport?

Certain aspects of the *razzia* could only be reconstructed by means of a mass of statistical data. This referred to: the partition of the town in different areas at the time of the *razzia*; the way in which the transport to the assembly areas was organised; the routes taken, which was also of importance to determine how long the men stayed aboard ships or in the trains which carried them to Germany and to find out whether their mood and their will to escape had been influenced by the situation in which they found themselves.

The value of the questionnaires largely depended on their number. The quality of the final result was to be determined by their quantity. However, the author was also confident that if a large number of questionnaires would be filled in, many striking details would be communicated. This hope was fulfilled especially as regards the assistance rendered to the men of Rotterdam by the population of the towns and villages they passed.

Different questionnaires were sent to the men who had been deported, to a large number of women who had been left behind and to the directors of municipal and private undertakings. This last questionnaire enabled the author to gain inside knowledge on the disorganising influence of the *razzia* and to control data supplied by the *Gewestelijk Arbeidsbureau* (Rotterdam Labour Office), the *Rotterdamse Bank N.V.* and the banking firm of R. Mees en Zoonen. These two banking firms had given emergency assistance to the families of men who had been deported.

On other aspects of the *razzia* data were supplied by the municipal police of Rotterdam and Schiedam and by members of the resistance movement. Members of the police forces who had been on duty during the night of 9 to 10 and 10 to 11 November 1944 were asked by their superiors to write a report on the movement of German troops they had witnessed. As there was a curfew in Rotterdam at the time, the police were the only people able to give information on this vital point. Nearly all of them did so.

The underground press and a few underground pamphlets provided information on the way in which resistance organisations in Rotterdam and elsewhere had reacted to the success gained by the Germans and on the attitude of the Rotterdam population during and after the *razzia*. The fact that certain members of the resistance movement had been warned of coming events on the evening before the *razzia*, was established by means of interviews.

For the introductory chapter on the history of Rotterdam during the occupation and the closing one on developments after the *razzia*, much assistance was received from many private and municipal institutions; for instance 15.000 files were looked through by officials of the War Damage Commission Rotterdam. These files supplied data as to the various places in Germany where the men of Rotterdam had been sent to.

To sum up, the material finally available to the author when writing the book was as follows:

1. *Personal letters*: 100 letters, totalling 900 pages.

2. *Reports of interviews*: 224 reports, totalling 2200 pages.
3. *Private diaries*: 40.
- 4a. *Questionnaires filled in by victims of the razzia*: 803.
- 4b. *Questionnaires filled in by women of victims*: 80.
- 4c. *Questionnaires filled in by directors of business firms*: 125.

Next, many files supplied by the Netherlands police and judicial authorities were studied, as well as the records of the Netherlands Red Cross organisation, the Rotterdam Chamber of Commerce, the Rotterdam churches, situation reports drawn up by one of the Rotterdam resistance organisations, telegrams, sent by the Rotterdam resistance movement to the Netherlands Government in London and personal correspondence between the men deported and their families in Rotterdam. It was, of course, impossible to quote all source material. A choice had to be made which was determined by its quality.

The differences in value between interviews and questionnaires have already been indicated. Diaries are also a very important source of information. These events are described in chronological order. The writer's reactions can be followed from day to day. In addition, the events are noted down almost immediately after they have been experienced. It is therefore possible to determine the intensity of the experience. There were not many diaries containing full descriptions of the razzia itself. The diaries grew in length after their authors had arrived at their final destination. During the journeys it was almost impossible to make notes. Quotations from diaries have only been used if their general contents coincided with the knowledge gained from other sources.

As regards reports and letters written by the population of Rotterdam at the instigation of the Netherlands State Institute for War Documentation, it is clear that they are less reliable than the private diaries dating from 1944 and 1945. They are not so direct, they lack the element of confirmative repetition and the high measure of reliability as a result of the fact that the experiences are written down without delay. When writing afterwards fresh impressions are replaced by more general ones which are the result of a series of events. In many cases the interesting details out of which general impressions have been built up by means of abstraction, remain hidden and the various moods experienced by the author are not described.

In writing the manuscript the author had to choose between a systematic and a chronological picture. On the two days of the razzia events were nearly identical. A chronological description would therefore inevitably be repetitive in several respects. The author nevertheless considered it preferable to adopt chronological rather than systematic description. This seemed the only way to present possible differences of behaviour on the first and on the second day of the razzia. Moreover, the original source material collected for this book fitted better into a chronological description.

BACKGROUND OF THE RAZZIA

Rotterdam, second biggest town of Holland suffered many blows during the German occupation. On May 14, 1940, the city was heavily bombed by the Germans. Over a thousand people were killed, seventy thousand dwellings were destroyed and the town's centre area was razed to the ground.

Fighting had been expected by the population, but not this form of murder. With these outrageous attack on the defenceless city the people realised that the Germans would refrain from nothing if their victory was endangered. This lesson was rubbed into them every day by the ruins and the empty spaces of their own town. Thus, the bombing of Rotterdam had important psychological consequences. It was clear that any resistance would be mercilessly crushed. This was the basis for successful German terror.

In August 1942 after an attempt to blow up a German train five hostages, three of them citizens of Rotterdam, were shot by the Germans. When during the last days of April 1943 large-scale strikes occurred throughout the Netherlands, many German troops were concentrated in Rotterdam. Clearly the Germans attached particular value to the prevention of unrest in this town which had been made an important base for the German navy. For this reason Rotterdam was bombed regularly by the Allied Air Forces. Up to November 1944 21 Allied air attacks had been carried out in which about 750 people lost their lives. By the end of October 1944 about one sixth of the population had lost their homes.

When the German armies made their quick withdrawal in western Europe in September 1944 the harbour installations of Rotterdam were destroyed in order to prevent them being used by the Allied armies. This destruction took place on September 25, 26, 27. It had a most depressing influence on the population. People saw the basis of their existence disappear in smoke and ruins. In the part of the town nearest the harbour a further five thousand people lost their homes. German terror increased in ferocity. Shootings took place, several houses were burned down. The military situation did offer no hope of a speedy liberation. This was doubly disappointing as in the first week of September liberation had seemed at hand. When the city was silent people could hear the guns firing in the southern province of North Brabant. It was clear however that the Germans were effectively delaying the advance of the Allied troops.

When these troops were fighting in France and Belgium they had received important assistance from the underground organisations. On September 5, 1944, "Crazy Tuesday", when the people of Holland believed liberation to be imminent, many anti-German demonstrations had taken place. The Germans had no illusions as to what would happen if the population could act in cooperation with the Allied armies and the resistance movement which was believed to have received considerable supplies of arms. On September 4, 1944, General Dwight D. Eisenhower, Allied Supreme Commander, had called upon the people of Rotterdam to prevent the

destruction of the harbour works. Reference has already been made to the fact that on September 17, 1944, a general railway strike broke out in the Netherlands which was virtually total in the Rotterdam area.

The German *Oberkommando der Wehrmacht* (Armed Forces High Command) believed it had reason to fear the Netherlands resistance movement. The decision was taken to remove 600.000 able-bodied men from the coastal areas of Western Holland.

These men might be used in the German war economy. From the beginning of the occupation the Germans had used various methods to make Dutch manpower available to the German war economy. The razzias of the famine winter were destined to be both the last and the most direct of the methods used.

EXECUTION OF THE RAZZIA

The military and other measures taken by the Germans in preparing the razzia remained unknown to the population of Rotterdam. One of the Rotterdam underground papers had published several warnings that razzias had been held elsewhere in the Netherlands. Nobody however, suspected that the Germans would strike such a heavy blow. A few weeks before November 10, 1944 a German working in the principal strongpoint of the German military commander of Rotterdam had sent warning to a certain resistance organisation. As his reports were extremely vague and as the leaders of the resistance movement were loth to alarm the people without sufficient reason, the warnings were not passed on. It was not until the afternoon of Thursday November 9, 1944, that this particular resistance organisation received information that it seemed probable that a large-scale razzia would be held on Friday, November 10. There was no time to make this report generally known. It was, however, possible to send a warning to several members of the resistance movement and also a wireless message to the Dutch authorities in London asking them to urge the Allied Air Forces not to bomb or to machine gun large groups of men who might be leaving Rotterdam in the following days. As a result with one unimportant exception the thousands of men who were marched out of Rotterdam were neither bombed or machine-gunned.

After the German troops which were to be used in carrying out the razzia, about 8.000 in all, had surrounded the town, all telephonic communications were cut.

This meant that the people of Rotterdam were unable to warn each other by telephone. The German troops started to enter the town at 0.00 hours on November 10. They were heavily armed.

All important squares and bridges were occupied. Their movements were not seen by the population, as a result of the curfew between 8 o'clock in the evening and 4 o'clock in the morning. Some people remarked on the heavy military traffic. This, however, was no unusual occurrence and besides it was believed in the days preceding the razzias that the Allied forces would start an attack in the area south of Rotterdam.

Between 5 and 6 o'clock in the morning all outer suburban districts of Rotterdam, including the area of Schiedam, had been occupied by German detachments. The town's central districts had been isolated. On November 10 the razzia was carried out in the suburbs, on November 11 it was the turn of the centre. The German organisation was such that it was impossible to move from one district to another. The bridges and the tunnel linking the town's southern and northern part were occupied by the Germans. Both Rotterdam and Schiedam were divided into different areas each under the command of a German officer, who in his turn had a number of detachments under his control. Thus each area was subdivided into sub-areas, which were so small that the closing off of streets and blocks of houses offered no special difficulties.

The Rotterdam districts south of the river Maas might have been difficult to comb through. Many possibilities for escape were offered by the extensive harbour works. This part of the town, however, had a particularly dense population.

Methods of intimidation were to be most effective here. House-block after house-block was encircled and searched. People were unable to contact each other. No systematic plans could be made. In several places the Germans occupied the rooftops. Usually the decision whether or not to obey the printed German order — which had been distributed from house to house — had to be taken within the family.

Possibilities for hiding were few. After the razzia many ingenious hiding-places were constructed, but these could not be improvised.

These material factors combined with the emotional pressure exerted on the population of Rotterdam by over four years of war enabled the Germans to capture several tens of thousands of men relatively easily.

How did the razzia present itself to the people?

Those who had been working in the town's central districts in the night preceding the razzia tried to regain their homes as quickly as possible. Most of them were unable to do so. Their nervousness increased as they became aware of the fact that the areas where they lived had been cordoned off. A few people succeeded in rowing across the river Maas. This method of communication was quickly stopped by the Germans, who started patrolling the river.

At about 7 o'clock in the morning the first large groups of the working population left their homes and entered the streets. They intended to go to work, but they quickly discovered that a razzia was being held. In some streets these people were told to go to a given spot, in others they were sent back home without any explanation being given. Those who returned home, warned their friends and neighbours, some of whom were still sleeping. Others woke up as a result of the excited talking of their neighbours. No one knew what was really going on. The only thing that was clear was that nobody was allowed to leave the street where he was living. In many cases the tension caused by uncertainty decreased only when the German order to report for "work" was issued or announced.

In some parts of the town the Germans had started early distributing the handbills.

The bills were handed over to the people or put into the letterbox. Sometimes this was followed by the appearance of a loudspeaker car which also announced the areas where the men had to assemble. In other areas the loudspeaker van appeared first and the distribution of the handbills only took place afterwards.

The German order made a considerable impression. The threats that those attempting escape or offering resistance would be shot at was printed in heavy black. Special attention was directed to the promise that every day good food and tobacco would be issued and that people who reported would be paid five guilders a day. It was also important that those in possession of exemption papers were told to bring them with them. This seemed to indicate that a distinction was to be made and those who did possess an exemption paper or who hoped to be able to get one at the last moment, still had a glimmer of hope that they might be allowed to remain in Rotterdam. Many people reported in the expectation of soon being free again. There was a run on general practitioners and specialists for statements on account of which the holder might obtain an exemption.

In these moments of tension all sorts of suspicions arose. Nobody knew what was really happening. It was clear that one would be taken away and that one had to take along food for one day. Destinations were unknown. Some thought that, as had already happened, people would be forced to dig fortifications in the neighbourhood of Rotterdam, others believed they would be sent to the eastern province of Drente in order to dig potatoes. These and similar assumptions were made because many people failed to realize the seriousness of the situation or were unable to make up their minds.

In many cases the Germans on entering the streets fired shots or aimed their guns at windows and doors. In such circumstances any will to resist was quickly broken.

People reported or allowed themselves to be taken out of their homes simply because of the danger of otherwise losing their lives.

In other cases no Germans appeared in the street, but there was the noise of firing drawing attention to the threats contained in the German order. Many families unnerved by the tremendous uncertainties were convinced that people had been shot in other streets. Again the will to resist was broken and one after another the men left their homes.

The shots or the hearing of shots were not always the main reason for complying with the German order. In many cases men reported, because they had no possibility for hiding, nor had they the means for remaining hidden for a long time. They were afraid of risking the lives of their women and children by staying indoors or going into hiding elsewhere. The women on their part sometimes exerted pressure on their men to leave in order not to endanger the children or themselves. Words were not always needed. The women started to pack a suitcase or a rucksack and this was often enough silently accepted by the men, who thus followed the way of least resistance. It often happened that children were forced by their parents to leave.

In other cases people's first reaction was to start to hide. Later on they decided

to report. They were told that nearly everybody was reporting and sometimes a neighbour came who said that the situation was hopeless. People allowed themselves to be persuaded and in such cases the fact that others had already made preparations was of obvious significance.

During the entire occupation period people had been afraid of traitors. This fear was encouraged and it often paralysed the will to resist.

When a street or a town district had been thoroughly combed by the Germans, the cordon was raised. Those who remained behind were allowed to leave their homes. The first thing they did was to try to buy a few things in the shops to take to the men who had been marched off, or they discussed the situation in the streets. In some cases names were announced of people who had not been seen leaving. The result of this was to decide several people who had hidden themselves to report for fear of being detected during a later control.

The results of the *razzia* were also influenced by the behaviour of the Germans in carrying out the house to house searches. In some cases men were thrown roughly out of their homes, in others the patrolling German remained calm. Sometimes they were unwilling to grant exemptions to people who were obviously very ill, in other cases they allowed themselves to be persuaded by people who were obviously faking illness. Inducements like tea or gin were offered to the Germans. They were sometimes accepted and sometimes gruffly refused. In some cases houses were methodically searched, in others the Germans merely took a cursory glance. As time progressed the German soldiers became increasingly tired. It became easier for those living on the top floors of the houses not to report. In many cases the Germans merely rang the bell and asked whether there were any men who had to report. The fact that many people did report although the Germans did not go upstairs, can only be explained by fear — fear not so much of the soldier downstairs as of the entire German organisation which was behind him and which at that moment was openly and cruelly directed against the population of Rotterdam.

After having reported the men were usually assembled in the streets where their homes were, and then taken to preliminary concentration areas under armed escort. In other cases individuals or small groups were told by the Germans to proceed to the corner of the street. There they were directed to other points until they had arrived at one of the preliminary concentration areas. From these areas the men were marched by hundreds to the large assembly areas. These marches took place under armed escort.

Finally, from these large assembly areas the men were taken to the places of departure. If they journeyed by train, this was the principal station, *Delftsche Poort*. Those who left Rotterdam by boat, were marched to two of the smaller harbours. Those who left on foot, left directly from the assembly area.

In his book Mr. Sijes gives many detailed descriptions of the conditions under which the marching off, the assembly and the departure of the men took place. For

instance many thousands of men were assembled in Rotterdam's largest football stadium which lies south of the river Maas. They were lined up on the field. Machine guns had been installed on the stands and on platforms which had been raised on the corners of the field. Rain was falling and the men were soaked. They had to stand for hours in the open. Many of them had had little food or no food at all and some, especially those who were ill or weak were unable to remain standing and fell to the ground. In the evening thousands of them tried to find refuge in the corridors and in the various rooms of the stadium's building. They tried to snatch some sleep. It was bitterly cold. All corridors were overcrowded. There was no question of quiet and the general nervousness increased.

Generally all exemption papers and statements, given by members of the medical profession were completely ignored. Only a few doctors who had also been forced to report succeeded in persuading the Germans to release a limited number of people.

Most of the men who had been taken to the assembly areas were in a mood of resignation. This was not only a result of the strain of the entire day, of tiredness and hunger. The fact that they were guarded by a heavily armed enemy who had proved a merciless foe during four years of war, was the dominating factor. Apart from this the groups in the assembly area consisted of people from all walks of life who in the normal course of events would have little contact. Sometimes demonstrations broke out in the form of singing. A few men tried to offer individual resistance. German reaction was quick and nowhere were the men able to form an active, coherent group, able and willing to offer coordinated resistance.

Usually small groups were formed by people who knew each other as friends, neighbours, colleagues or as members of the same church. Endless discussions took place as to the aim of the razzia and the destination of its victims. They tried to kill time playing cards; there were also some "comedians" who tried to cheer up the others.

As has already been stated, the razzia was carried out in Schiedam and in the outer suburbs districts of Rotterdam on November 10. In the town's inner central district the razzia was carried out one day later. There, on November 10 there were rumours that a razzia was being held in the outer areas; no one knew however, how and with what means the razzia was taking place. Many people were entirely unaware of what was happening elsewhere. On November 11 the Germans were able to concentrate their troops on a smaller area than the preceding day. Their success was equally striking. Again from the assembly areas the men were led to the places of departure.

THE TRANSPORTS

During the marches through the town the men were heavily guarded. Those trying to stay behind were pushed along. The Germans had their guns aimed at the men, sometimes they fired shots over their heads. Women, children and old people lined

the streets. Sometimes they had to watch the men's departure from afar, though it also happened that the men marched at a short distance from the women. In such cases when the German guards were paying insufficient attention or when darkness was falling some men were able to escape. Their total number, however, was certainly not impressive. The German measures were effective and the victims of the razzia, uncertain of future events, were paralysed by the intimidating shots fired by the Germans. Many of them were unwilling to escape because in doing so they would have to leave their precious luggage behind. In certain groups a sense of solidarity had grown up which made it difficult for the most active ones to leave the others.

Out of a total of nearly 50.000 people who were deported, ten thousand were made to work in the eastern part of the Netherlands, the remainder was sent to Germany.

Those who went to Germany were transported by barge or by train. In the barges they were unable to sit or lie down. The men usually had to relieve themselves in the holds. The barges were directed across the Zuiderzee to the town of Kampen, whence the men were sent to Germany by train. The trains mostly consisted of railway vans. Conditions were difficult; mostly the men were packed shoulder to shoulder. The Germans did not supply food or drink. However, whenever barges or trains came to a standstill and the population was able to get near, large-scale assistance was spontaneously and magnificently offered. After the war the people of Rotterdam expressed in a number of ways their gratitude to the population who came to their assistance. This assistance was all the more appreciated as in November 1944 general food conditions in the Netherlands were extremely unfavourable. In spite of this there were instances when in villages through which a group of deported people had passed, "all shops were empty" and no food was left for the population itself. All assistance was provided without payment being asked.

Possibilities of escape were very limited. Those who were transported in barges or by train risked being shot by their guards. Escape might have been a little easier for those who were marched from Rotterdam to the eastern part of Holland. Most of the way, however, they marched in flat country along roads or on tops of dykes which would have made it easy for the Germans to train their machine-guns on escapees. Shots were being continually fired over the heads of the victims. Only in cases where the procession of deportees had to wind itself through narrow streets, did many victims succeed in escaping. The large majority was unable to shake off the German yoke.

THE GERMAN ACHIEVEMENT

On the German side the razzia held in Rotterdam was an undeniable success. Aided by only 8.000 troops they were able to deport about 50.000 able-bodied men. Large-scale resistance did not occur. These factors have led to sharp recriminations. The Netherlands Government in London was repeatedly asked by the resistance movement to broadcast details on the events in Rotterdam in order to warn the population in

other big towns in occupied Holland. At the request of the resistance movement criticism was voiced against the population of Rotterdam where, it was said, "parents had forced their children to report and women whose husband and sons were already working in Germany had threatened to denounce men who had hidden themselves." One of the speakers of the Netherlands Government Broadcast, *Radio Oranje*, said he could "perfectly well understand the indignation of the men of the resistance movement, an indignation born out of injured love and bitter disappointment."

It is understandable that the resistance movement and *Radio Oranje* stressed the evil phenomena which had made itself apparent during the razzia; this was not entirely senseless since other people were warned. However, an undeserved blame was put on the large majority of the population of Rotterdam.

Why this blame was undeserved has already been made clear by implication in the earlier parts of the summary. Rotterdam had suffered heavily in the preceding years. The town's morale was undermined as a result of the destruction of the harbour works, and the way in which the razzia, which in itself was entirely unexpected, was carried out, made it virtually impossible for the people to offer any organised resistance. Unorganised resistance, however, would clearly have led to enormous bloodshed. Also it should not be forgotten that the resistance movement did not dispose of any weapons which might have enabled it to take up the German challenge. The fact, that the reprisals, which had been threatened by the Germans in their printed order, were to all intents and purposes not carried out, is not of decisive importance. The people's reaction at the time of the razzia was not only conditioned by the German behaviour at that moment, but also by the general impressions of the Germans which they had received during over four years of war. People who were isolated and defenceless were facing a heavily armed foe. With their artillery, machine-guns, guns and hand-grenades the Germans were master of the town's every street and square. They were able to concentrate their military superiority on a defenceless people. Nowhere in Holland had a similar razzia been carried out, nor had there been a previous instance when military forces so numerous had been concentrated on one single town.

In carrying out the razzia the Germans had revealed their tactics. If people in Rotterdam had known that a razzia was being planned many of them would have been able to build hiding places. The Rotterdam razzia served as a warning. People in other towns had time to prepare. In the Hague, for example, a razzia similar to the one held in Rotterdam was carried out on November 21, 1944. The population of the Hague was about 25% less than that of Rotterdam. The Germans however, were only able to capture ten thousand men. In Haarlem too, where a razzia was held on December 6 and 7, very few men were taken.

In retrospect the criticism voiced by the Netherlands resistance movement does not seem to be entirely justified. But it is questionable whether the resistance movement could have judged otherwise at a time when the Netherlands people was fatally threatened by the deportation of hundreds of thousands of able-bodied men. Was it

not the principal function of the resistance movement to stimulate the people's aggressiveness against the oppressor and to indicate suitable methods of fighting back? The resistance movement had to oppose any slackening of the will to resist, and had to develop a fighting morale by example and by propaganda. In a manifest published in Amsterdam by the underground paper *Vrij Nederland* on November 20, 1944 the following was written about the Rotterdam razzia:

„Whoever wants to evade being drowned has to swim! Whoever wants to evade death in this total war, has to fight! Fight! Fight! This is no watchword of resisting fools. We would have been willing to sacrifice everything in order to prevent the Dutch people, our beloved people, being struck by such heavy misfortune. This misfortune however, cannot be prevented. It has come upon us! Therefore we know of only one law: Resistance! Do not report, we say, never report to these barbarous scoundrels. You do not need to be a hero; nor do you need to be a sheep. Go into hiding! And if you are unable to do so, still do not report. Refuse to report voluntarily! Mobilize your children, let them lie in front of your door. You, women, who have borne your children in sufferance, would you be unable to defend them again? Have we not all been born into this world as a result of our mother's sacrifice? If Amsterdam prepares for this struggle, many surprises may be in store, both for ourselves and for our torturers!”

No large-scale razzia was held in Amsterdam. It is therefore impossible to decide whether the citizens of Amsterdam would have been able to follow this call to resistance. Nor is it certain whether the German soldiers would have been paralysed by it. At any rate in Rotterdam the possibilities for such resistance were obviously non-existent. The only means by which the population might have been able to disorganise the German military and administrative apparatus would have been a stoppage of economic life by large-scale strikes, perhaps combined with a considerable amount of sabotage. In that event each individual Dutchman would have been lifted into a truly fighting community. But in November 1944 economic life had already been disorganised by the Germans. Many factories were idle. A strike would have achieved nothing. Besides, the military situation and the threatening famine caused people to concentrate their thoughts on keeping their families alive. In Holland and especially in the big towns of the west a process of individualisation and disintegration was following its inevitable course.

Such was the social and psychological background of the razzia held in Rotterdam. But when people are thrown back on their own recourse and are no longer confronted with the will to fight and the courage to die of their fellows they evade the battle and strive after a solution directed towards their own preservation. Neither in the Hague nor in Haarlem were the resistance methods, proposed by *Vrij Nederland*, followed. The only thing that could be done and was done, was to apply the lesson of the catastrophe which had occurred in Rotterdam.

When they had left Rotterdam and their families were no longer threatened, and when they were no longer face to face with the overwhelming military power of the Germans, the victims of the razzia gradually shook themselves out of their passive

attitude. As members of the anonymous mass of millions of forced labourers working in Germany, they took courage. Several of them escaped during transport, many others returned to Rotterdam from the places where they were employed. A questionnaire sent to about 750 deportees showed that before the German surrender nearly 30 per cent of the victims of the razzia had been able to return to Rotterdam on their own initiative. In Germany and in eastern Holland approximately 400 deportees died.

In the opinion of the author it is the percentage of escapees which ought in the first instance to act as a warning should one be tempted to generalize in judging the population of Rotterdam. Many people who were dominated by their fears on November 10 and 11, later proved to be capable of developing remarkable courage and initiative. For this reason Mr. Sijes concludes by saying: "We would be grateful for this study to be regarded as a contribution towards a better understanding of the intricate relationship between the individual and the community in a modern society — a relationship analysed and demonstrated here in a study of one of the most striking calamities suffered by the Netherlands people in the second World War".

CONTENTS

	Page
FOREWORD	7
INTRODUCTION: Sources and research	10
CHAPTER I. ROTTERDAM, A STRICKEN TOWN	23
CHAPTER II. BACKGROUND AND PREPARATION OF THE RAZZIA	40
CHAPTER III. THE RAZZIA IN THE OUTER DISTRICTS	65
From midnight till dawn	65
Rumours and reactions	70
The "eagerness to report" on November 10	77
The searches	86
CHAPTER IV. THE MARCH TO THE ASSEMBLY AREAS NOVEMBER 10	93
CHAPTER V. THE SITUATION IN THE INNER DISTRICTS ON NOVEMBER 11	98
The isolation of the districts	98
The inner districts in a state of expectation	102
CHAPTER VI. THE RAZZIA IN THE INNER DISTRICTS ON NOVEMBER 11	110
German behaviour	110
Reactions of the population	116
CHAPTER VII. THE MARCH TO THE ASSEMBLY AREAS ON NOVEMBER 11	122
CHAPTER VIII. THE SITUATION IN THE ASSEMBLY AREAS	125
CHAPTER IX. FROM THE ASSEMBLY AREAS TO THE AREAS OF DEPARTURE	141
CHAPTER X. THE TRANSPORTS	146
On foot	150
By ship	166
By rail	187
CHAPTER XI. FORCED LABOUR IN GERMANY AND THE NETHERLANDS	203
CHAPTER XII. ROTTERDAM AFTER THE RAZZIA	214
CHAPTER XIII. CONCLUSIONS	235

ANNEXES

	Page
1. Hitler's order concerning the re-establishment of the West Wall, August 30, 1944.	247
2. Telegram from von Buttlar, Head of the Operation Department of the <i>Wehrmachtführungsstab</i> to Ambassador Ritter of the German Foreign Department, October 11, 1944 (Nuremberg-document NG-1736)	249
3. Note by Under-Secretary of State Hencke, Head of the Political Department of the German Foreign Ministry, October 18, 1944 (NG - 1732).	249
4. Teletype-message from Ambassador Ritter to the Armed Forces High Command, October 23, 1944 (NG - 1734)	250
5. Telegram from Westphal, Chief of the General Staff, German Commander-in-Chief West, to the <i>Reichsführer-SS</i> , Heinrich Himmler, November 2, 1944 (NOKW - 1681)	250
6. Order issued to Army-Group B by von Rundstedt, Commander-in-Chief West, November 2, 1944 (NOKW - 1681)	251
7. Supplementary order issued to Army-Group B by von Rundstedt, November 2, 1944 (NOKW - 1681).	252
8. Order issued to Army-Group B, Naval High Command West and Army-Group Student by von Rundstedt, Commander-in-Chief West, November 5, 1944 (NOKW - 2047)	252
9. Order Nr. 2 of the Office of Field Security Police (<i>Feldkommandantur</i>) Nr. 724 for the preparation of the razzia, November 9, 1944	253
10. Report from <i>Reichsamtsleiter</i> Liese to <i>Reichspropagandaleiter</i> Goebbels, November 16, 1944 (NIK - 12925)	256

REGISTER

- ABSCHNITTSKOMMANDEUR** - 60, 61
 Ammerstol - 169, 170
 Assener-stelling - 52
 Ausbildungs- und Ersatz Batallion Hermann
 Göring - 61, 253
 Auswärtiges Amt - 55, 246, 249, 250
- BAATZ**, Oberleutnant - 179
 Backe, H., Reichsminister für Ernährung und
 Landwirtschaft - 55, 249 noot, 258
 Bad Zwischenahn, spoorwegongeluk bij - 198
 Bauer, A. J. H.: „De openbare arbeidsbe-
 middeling gedurende de bezettingstijd” -
 41 noot, 47 noot, 48, 49
 B.B.C., Home Service - 75
 Bergungskommando's - 211
 Bernanos, G., Frans auteur - 235
 Bethlem, Ir. J., directeur M.T.S., Amster-
 dam - 8
 Böhmers, Oberst - 254
 Boelstra, J. J., Politiepresident van Rotter-
 dam - 108
 Boer, D. de, leraar Herv. Lyceum, Amster-
 dam - 8
 Boerman, W. E., en G. H. L. Zeegers: „Be-
 volkingsverschuivingen enz.” - 24 noot
 Boot, F. A. F., reserve-luitenant - 138
 Bouman, Prof. Dr. P. J., hoogleraar te Gro-
 ningen - 47 noot
 Bout, D. C. A.: „In den strijd om ons volks-
 bestaan” - 54 noot, 186 noot
 Buffinga, Ds. N. - 229 noot
 Brusse's Uitgeversmaatschappij N.V. - 17, 20
 Brouwer, H., medewerker Rijksinstituut voor
 Oorlogsdocumentatie - 8, 15
 Bureau Gezinsbureau Buitenland, Rotterdam -
 19, 232
 Bureau Inlichtingen - 20
 Bureau Voedselvoorziening in Oorlogstijd,
 Delft - 156
 Burghoff, P., Oberkriminaalsekretär - 63 noot,
 243 noot
 Buttlar, von, Leiter der Operationsabteilung
 des Wehrmachtführungsstabes - 249
- CENTRAAL BEVOLKINGSREGISTER**, 's-Graven-
 hage - 47
 Centraal Bureau voor de Statistiek - 48
 Centrale Keuken, Rotterdam - 232
 Chef Intendant beim W.B.N. - 53
 Christiansen, F., Wehrmachtbefehshaber in
 den Niederlanden - 18, 32, 45, 53 noot,
 55—59, 229, 247 noot
 Coördinatie Commissie, Zwolle - 183 noot
- DALUM**, Schanzeinsatzlager - 200, 202, 205
 Districtsbureau Verzorging Oorlogsslacht-
 offers (D.B.V.O.), Rotterdam - 19, 213
 Doolaard, A. den, (pseud. van C. Spoelstra) -
 235
 Dorbeck, B. J. M., pr. - 229 noot
 Dreierausschuss - 45—47
 Drente, rooien van aardappels in - 38, 83
- EEDEN**, L. van, medewerkster Mathematisch
 Centrum, Amsterdam - 20
 E.H.B.O.; Rotterdam - 158
 E.H.B.O.; Schiedam - 158
 Einsatzgruppe Garmer - 54, 60, 254
 Eisenhower, D. D., Generaal - 34, 51
 Engel, Ds. J. H. F. - 229 noot
 Evacuatiendienst, Delft - 156
- FALLSCHIRMREGIMENT** 6 - 60, 61
 Feldkommandantur 724 - 57—59, 253
 Finke, Oberleutnant, Führer Kampreserve -
 254
 Fischböck, Dr. H., commissaris-generaal voor
 Economie en Financiën - 42, 47
 Freistellungsoffizier - 60, 63, 126
 Frimmel, Einsatzleiter - 62
 Führungsstab des O.K.W. - 53
- GARMER**, Major - 54, 55
 Gemeente Bibliotheek, Rotterdam - 107
 Gemeentelijke Dienst voor Sociale Zaken,
 Rotterdam - 13, 17, 19, 20, 225, 229, 230
 Gemeente Energie Bedrijf, Rotterdam - 19
 Gemeentelijke Geneeskundige- en Gezond-
 heidsdienst, Rotterdam - 19, 20, 83, 104,
 107, 116, 227
 Gemeentepolitie: Rotterdam - 13, 16—18
 Gemeentepolitie: Schiedam - 13, 16, 18
 Gemeentesecretarie, Rotterdam - 17, 18
 Gemeentelijk Telefoonbedrijf, Rotterdam - 62
 Gemeente-Ziekenhuis, Bergweg - 123
 Geschäftsgruppe Soziale Verwaltung - 41
 Gewestelijk Arbeidsbureau, Rotterdam - 13,
 16, 17, 19, 20, 29, 104, 108, 221, 222, 223,
 225, 226
 Goebbels, Dr. J. - 18, 54, 55, 57, 256
 Goering, H. - 42, 44
 Gorcum - 110
 Gouda - 61
 Graaff, F. A. de, „Op leven en dood” - 25 noot,
 27 noot, 31 noot, 38 noot, 218 noot
 Grenzaufsichtsdienst, Verstärkter (VGAD) -
 61, 254
 Grüne Polizei - 62, 80

- HARSTER, Dr. W., Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des S.D. - 32 noot
- Hasper, J., Dir. van Financiën, Rotterdam - 25 noot
- Hauptabteilung Soziale Verwaltung - 49, 53
- Heeresgroep B. - 57, 59, 246, 252
- Heerma, Ds. J. - 229 noot
- Heineken's Bierbrouwerij, Rotterdam - 221
- Hencke, A., Unterstaatssekretär, Hoofd van de Politische Abteilung van het Auswärtige Amt - 249, 250
- Hilversum - 58
- Himmler, H., Reichsführer-S.S. - 18, 49, 55—57, 59, 249 noot, 250
- Hilten, D. A. van: „Van Capitulatie tot Capitulatie” - 52 noot
- Hitler, A. - 247, 248
- Hoek van Holland - 83
- Hoffmann, J. W., Kriminalsekretär - 130, 243 noot
- Huis van Bewaring, Rotterdam - 36, 107
- Huisvesting in:
- Amersfoort, Cavalerie-kazerne - 209
 - Amersfoort, Mariastichting - 209
 - Renkum, rusthuis Mooiland - 209
 - Wageningen, Landbouwhogeschool - 209
 - Kamp Waterloo - 209
- Hulp bevolking:
- Almelo - 195
 - Amersfoort - 160, 165, 166, 193, 194, 212, 230
 - Amsterdam - 175
 - Bennebroek - 192
 - Bodegraven - 165
 - Borne - 195
 - Delft - 161, 163, 165
 - tussen Delft en Waddinxveen - 162, 165
 - Enschede - 195
 - Epe - 186
 - Ermelo - 194
 - Gouda - 163, 165
 - tussen Gouda en Utrecht - 163, 165
 - Haarlem - 192, 193
 - Hattem - 186
 - Heerde - 186
 - Heino - 195
 - Hengelo - 195
 - Hillegom - 192, 193
 - Hilversum - 193
 - Naarden-Bussum - 193, 196
 - Nieuw-Vennep - 192
 - Kampen - 180—182
 - Kampereiland - 182
 - tussen Kampen en Wezep - 182
 - tussen Kampen en Zwolle - 183
 - Lisse - 192
 - Maarssen - 172
 - Meerkerk - 169, 170
 - Oldenbroek - 186
 - Overschie - 161
 - Putten - 194
 - tussen Rotterdam en Delft - 162
 - tussen Rotterdam en Gouda - 162
 - tussen Rotterdam en Waddinxveen - 162
 - Utrecht - 161, 164, 165
 - tussen Utrecht en Amersfoort - 165, 166
 - Vogelenzang - 192
 - Vreeswijk - 171
 - Waddinxveen - 162, 165
 - tussen Waddinxveen en Utrecht - 163
 - Weesp - 193
 - Wezep - 184, 186, 187
 - Woerden - 163—165
 - IJsselmuiden - 181
 - de Zilk - 192
 - Zuilen - 171
 - Zwolle - 183, 184, 195
- INTERKERKELIJK OVERLEG, landelijk - 229
- Inlichtingendienst Weggevoerde Arbeidskrachten (I.W.A.) - 20, 230, 231
- JACOB, R., Hoofd van de Geschäftsgruppe Soziale Verwaltung - 40 noot, 42
- Jagdkommando Hermann Goering - 61, 253, 254
- „Joost van Rijn”, illegale groep Delft - 156
- Jutphaas - 169, 170
- KAAS—BAARDA, Mevrouw A., medewerkster van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie - 8
- Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Zuid-Holland, Rotterdam - 17, 19, 20, 83, 221, 227
- Kampfgruppe Bode - 255
- Kampreserve - 61
- Keitel, W., veldmaarschalk, chef van het Oberkommando der Wehrmacht - 53
- Kerken, Samenwerkende, in Rotterdam - 19, 229
- Kirchhoff, Leutnant, Verladeoffizier - 254
- Kistner, Generalmajor, Kampfkommandant van Rotterdam - 58—60, 62, 63, 217, 218, 229, 232
- Kleikamp, Admiral in den Niederlanden - 56
- K.N.M.I., De Bilt - 151 noot
- Knop, P., Directeur Gewestelijk Arbeidsbureau, Rotterdam - 26 noot
- Körner, Staatssekretär - 47 noot
- Kornalijnslipper, B., medewerker Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie - 9
- Kramer, Dr. P. H.: „Het Gemeente-Ziekenhuis aan de Bergweg in de oorlogsjaren” - 123 noot
- Kritzinger, K., Staatssekretär - 46 noot

- Krijgsgeschiedkundige afdeling van de Generale Staf - 20
- LAMMERS, Dr. H. H., Chef der Rijkskanselarij te Berlijn - 46
- Landelijke Knokploegen (LKP), Rotterdam - 34, 36, 63, 65
- Landelijke Organisatie (LO) - 35, 64
- Liese, Generalbevollmächtigte für den totalen Arbeitseinsatz in Nederland - 12, 54—58, 64, 194 noot, 251 noot, 256, 258
- Locaal Werkcomité der Illegaliteit, Rotterdam - 36
- Luchtbeschermingsdienst, Rotterdam - 19
- MANDELE, Mr. K. P. van der, Voorzitter van de K. v. K., Rotterdam - 23 noot
- Mansfeld, Hauptabteilungsleiter für den Arbeitseinsatz im Amt Vierjahresplan - 42
- Massiet, R.: „La préparation . . etc.” - 51 noot
- Mathematisch Centrum, Amsterdam - 13, 241
- Mayer, K. en H. J. Valk, Rotterdam - 29 noot
- Mazeline, A.: „Clandestinité . . etc.” - 51 noot
- Mees, H.: „Mijn oorlogsdagboek” - 28 noot, 35 noot
- Mees & Zoonen, R., Rotterdam - 16, 20, 221
- Meijer, S., medewerkster Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie - 8
- Moerdijk - 77, 83, 106
- Müller, Ir. F. E., burgemeester van Rotterdam - 62, 99, 232
- Müller, L. von, Oberst, Chef van de operationele afdeling van de staf van Christianen - 56, 58 noot, 59
- NATIONAAL STEUNFONDS (NSF) - 35
- National Sozialistische Volkswohlfahrt - 211
- Nederkooren, W. P. en G. J. B. Stork: „Er op of er onder” - 54 noot
- Nederlandsche Arbeidsdienst - 90
- Nederlandsche Bank - 226
- Nederlandse Missie tot opsporing van Vermiste Personen, 's-Gravenhage - 19
- Nederlandsche Dok- en Scheepsbouw Maatschappij, Amsterdam, staking bij - 41
- Nieuwe Rotterdamse Courant (NRC) - 31 noot, 38 noot, 40 noot, 55, 218 noot, 219 noot, 222 noot, 227 noot, 229 noot
- Nomedos, steunorganisatie - 35
- Nus, G. van, Luchtbeschermingsdienst Rotterdam - 27 noot, 30 noot, 218 noot
- OFFICE OF CHIEF OF COUNSEL for War Crimes - 18, 249—253, 258
- Overschie - 70, 73, 76, 100
- Oberkommando der Wehrmacht (OKW) - 18, 47, 54, 55, 57, 59, 246—253
- Openbaar Slachthuis, Rotterdam - 106
- Organisation Todt (OT) - 53
- Ordedienst (OD) - 63, 64
- PERS, Rotterdamse - 14
- Pet, Dr. Ir. J. C. L. B., Rotterdam - 27 noot, 35 noot
- Panterstelling - 52
- Politiebureau:
 - Bergsingel - 67
 - Charlois - 68
 - Charloise Kerksingel - 89
 - Duivenvoordestraat - 104
 - Hoofdbureau - 36, 37, 67, 107, 108
 - Oostervantstraat - 66, 67
 - Sandelingplein - 66, 68, 69, 92
- Politieposthuis Marconieplein - 70
- Politieke Recherche Afdeling (PRA):
 - Deventer - 18
 - Rotterdam - 17
- PTT, Rotterdam - 222
- Préval, P.: „Sabotages et guérilla” - 51 noot
- RAAD VAN VERZET - 20
- Raadhuis, Rotterdam - 99, 100, 103—107, 219, 232
- Radio-Oranje - 20, 27, 28, 38, 44, 51, 64, 85, 99, 235, 236, 257
- Rauter, H. A., Commissaris-generaal voor het Veiligheidswezen - 18, 49, 53 noot, 54 noot, 56—58, 62, 63 noot, 237
- Reichsarbeitsministerium - 42.
- Reichsbahn, Deutsche - 198
- Reichsernährungsministerium - 47
- Reichssicherheitshauptamt - 44
- Reichswirtschaftsministerium - 47
- Ritter, K., Botschafter, Auswärtiges Amt - 249, 250
- Rivierahal, Rotterdam - 222, 223
- Rode Kruis, Nederlandse:
 - Delft - 156
 - Rotterdam - 19, 227
 - Utrecht - 158, 227
- Rotterdamsche Bank N.V. - 16, 20, 221
- Rotterdamse Droogdok Maatschappij N.V. - 41
- Rotterdamse Electriche Tram - 68, 99, 104, 228, 229
- Rijksarbeitsbureau, 's-Gravenhage - 19
- Rijnvaart Vereniging, Nederlandsche - 61 noot
- Rosenstock, Aktion - 58
- Rüstungsministerium - 47
- Rundstedt, G. von, veldmaarschalk, Oberbefehlshaber West - 57, 59, 166, 251—253
- Rutgers, G. L., grenscommies Enschede - 233
- SAUCKEL, F., Generalbevollmächtigte für den Arbeitseinsatz - 43, 45, 50

- Schade-Enquête-Commissie, Rotterdam - 17, 19
- Scheepvaart Vereeniging Zuid, Rotterdam - 13, 20, 221, 225
- Scheveningen - 61
- Schneeflocke, Aktion - 58
- Scholtens, Mr. Dr. A. L., Secr.-Gen. van Sociale Zaken - 40 noot
- Scholz, SS-Sturmbannführer und Major der Gendarmerie - 35 noot, 58, 62
- Schöngarth, E., Befehlshaber der Sicherheits-polizei und des SD - 58, 254
- Schoonhoven - 169, 170
- Schröder, Oberleutnant, Einladeoffizier - 254
- Seyss-Inquart, Dr. A., Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandse Gebied - 42, 43, 45—48, 55—59, 238, 247 noot, 248, 249, 256
- St. Antonie, sleepschip - 169
- Six, Gesandter, Auswärtiges Amt - 249
- Slijper, Mr. J., Rotterdam - 29 noot
- Smeding, Mr. M., Gemeentesecretaris Rotterdam - 99, 100
- Sneller, Prof. Dr. Z. W., Voorzitter Directorium Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie - 7
- Sociale Zaken, Departement van - 222
- Speer, A., Reichsminister für Rüstung und Kriegsproduktion - 55, 249 noot
- Staatsbrandweerpolitie, Rotterdam - 228
- Strijen - 77
- Strümpfel, Major - 63
- TEHUIS VOOR WERKENDE JONGENS, Rotterdam - 121
- Teschmacher, C. H., Directeur Wilton-Feijenoord, Rotterdam - 41 noot
- Tewerkstelling in de omgeving van:
- Amersfoort - 148
 - Bennekom - 148
 - Oosterbeek - 148
 - Veenendaal - 148
 - Wolfheze - 148
 - Zwolle - 148, 184
- Tewerkstelling bij Organisation Todt - 211
- „Trouw”, Illegale groep, Rotterdam - 105
- Twente, razzia's in - 54
- VERBLIJFPLAATS:
- Amersfoort, concentratiekamp - 148, 160
 - Amsterdam - 174
 - Delft - 146, 155, 156
 - Gouda - 148, 156
 - Kampen - 148, 180, 181
 - Soesterberg - 148, 159
 - Utrecht - 148, 157, 158
 - Waddinxveen - 154, 156, 157
 - Wezep - 148, 185, 186
- Verschure en Co's Scheepswerf en Machinefabriek, Amsterdam - 41 noot
- Verdedigingsstab Rotterdam - 61, 63, 64
- Vertrekplaatsen in Rotterdam:
- Koningshaven - 141, 148, 166
 - Merwehaven - 141, 148
 - Persoonshaven - 148
 - Station D.P. - 141, 143, 145
 - Station Feijenoord - 149
- Verzamelaars:
- Abraham van Stolk en Zonen - 125, 137
 - Autobusgarage R.E.T., Sluisjesdijk - 125—128, 131, 137, 138
 - Beurs - 125, 129, 131, 133, 138, 139
 - Centraal Belastinggebouw - 112, 124—126, 129, 131, 132, 134, 136, 139
 - Feijenoord Stadion - 95, 97, 125, 127, 128, 130, 131, 136, 139
 - Havenloodsen - 125, 131, 132, 134—136
 - Heineken's Bierbrouwerij - 125, 126, 128
 - Café-Restaurant „Lommerrijk” - 67, 95, 110, 123, 129, 131
 - Marinierskazernes - 94, 125, 131, 132, 136—138
 - Nenijto-terrein - 123, 125, 127, 130, 133, 136, 138
 - Oud-Feijenoord-terrein - 125, 127, 128, 130, 131, 137
 - Tramremise Hillegersberg - 123, 125, 126, 131, 137
- Völckers, Dr. C. L., Beauftragte für die Stadt Rotterdam - 18, 59, 60 noot, 62, 64 noot, 99, 104, 228, 232
- Vries, G. J. P. de: „Achter de schermen” - 36 noot, 37 noot
- „Vrij Nederland”, Illegaal blad - 236, 239—243
- „Vrije Pers, De”, Illegaal blad, Rotterdam - 36, 38 noot, 78 noot, 217
- WAALS DORPERVLAKTE - 130
- Wegvoering:
- per fiets, richting Amersfoort - 146
 - te voet:
 - toestand tijdens - 155—166
 - Rotterdam—Delft - 146
 - Rotterdam—Ede - 148
 - Rotterdam—Utrecht - 148
 - Rotterdam—Waddinxveen - 146, 152, 153
 - Kampen—Wezep - 148, 184
 - Kampen—Zwolle - 148
 - Zwolle—Wezep - 148, 184
 - per schip:
 - toestand tijdens - 166—167
 - Rotterdam—Amsterdam - 148, 168
 - over IJsselmeer - 176
 - Amsterdam—Kampen - 148

- Amsterdam—Zwolle - 148
per trein:
toestand tijdens - 187—202
Rotterdam—Duitsland - 149
Delft—Duitsland - 149
Amersfoort—Arnhem - 148
Amersfoort—Duitsland - 149
Kampen—Duitsland - 149, 150
Wezep—Duitsland - 149, 150
Zwolle—Duitsland - 149, 150
Westphal, S. von, Chef des Generalstabes
Oberbefehlshaber West - 250, 251
Weichert, Major - 254
Wilton-Feijenoord, Rotterdam - 41, 70
Wölk, H., Aussendienststellenleiter der Si-
cherheitspolizei und des SD, Rotterdam -
18, 32, 37 noot, 58, 60 noot, 130 noot
Wonink, F. W., Commandant van de Orde-
politie, Rotterdam - 62
Wühlisch, H. H. von, Generalleutnant, Chef
des Generalstabes des Wehrmachtbefehls-
habers in den Niederlanden - 18, 52, 56—
59, 63 noot
YPMA, Y. N., sociograaf, Leeuwarden -
54 noot
IJssellinie - 96, 108
ZWOLLE - 8, 147—150, 166, 182—185, 187,
192, 195, 212